

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

i. fl. 24. Nr. c. m.

Timothei Lukács
Professoris Baciae.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

KÖZHASZNU

ESMERETEK TÁRA

A'

Conversations-Lexicon

SZERÉNT

MAGYARORSZÁGRA

ALKALMAZTATVA.

*Bibliotheca Convent. S. P. Franciscan.
Bajensis.*

HATODIK KÖTET

H. — JYX.

PESTEN,

KÖNYVÁROS WIGAND OTTO SAJÁTJA.

1833.

OSZK

R
2

288.544

~~402101~~

ORSZÁGOS SZÉGNÉNYI KÖNYVTÁR
M. Növekedésműhely
1955 évi 2501 sz.

Nyomtatta Landerer Pest en.

H.

H, a' romai Abc nyolczadik betűje, nyelvünkben valódi hang gyanánt használtatik, az idegen nyelvekből eredt szavakban pedig mint nyújtó vagy lágyító fordul elő. — Az újabb hangrendszerben H a' hetedik diatonicus hangfokot jeleli, vagy a' tizenkettedik és utolsó hurt a' diatonicus-chromaticus hanglajtorján, mellynek előbb B vala a' neve (I. HANG, HANGLAJTORJA). X.

H A A G, előbb a' németalföldi örökös helytartónak, most pedig a' hollandi királynak rendes lakhelye, egy nyílt város Hollandban, az é. sz. 50° 4' 45" 's a' k. h. 21° 58' 25" alatt, Amsterdamtól délnyugoti irányban majdnem 7 mfdnyire, 2 1/2 mfdnyire Leydentől, 's jó fél órányira az északi tenger partjától. 6200 házban 44,000-nél több lakost számlál. Magasabban és szárazabban fekszik Holland majd minden egyéb városánál; minél fogva levegője is tiszta és egészséges. Környéke a' derék kertek által felette bájoló. Utszáji szélesek 's magas fákkal vannak végig ültetve. Kővezete világos színű 's nagyon sűrűen öszveillesztett téglákból áll. A' város egyik felén széles csatorna van, szüntelen boritva hajókkal, a' másikon egy kies erdő, mellynek álmérfője mintegy fél mfd; a' város többi részeit derék rétek, kertek 's csinos mezei jóságok környékezik. Magában a' városban az ugynevezett Veiver-burg a' legszebb osztály. A' királyi vár, a' hajdani helytartói palota, egy, régi épületekből álló rendetlen halmot tesz. Haag hajdan a' hollandi grófok jóságára volt, 's innét máskép Grafenhaagnak is neveztetett. Az oraniai herczegek jeles muzeuma a' Francziák által elvitetett ugyan, hanem a' béke után ismét visszaállított. Szomszédságában fekszik *Haus im Busch*, kir. mulató kastély, képgyűjteménnyel. Zs. Gy.

H A B, némellyektől „hullám“ értelemben vétetik, mások „tajték“-hoz közelítő képzeteket kötnek össze vele. Habzik p.o. a' magasról hulló viz, különösen ha esése alatt gyakorta kemény testekbe verődik; habot ver maga a' hullám is, ha a' partokhoz vagy hajók oldalához verődik. Ha valamely nedvességben gázfajok fejlődnek ki (chemiai miveletek által), rendszeren habzani vagy tajtékszani szoknak. És így a' hab nem egyéb, lég vagy gáz által feszülő nedvességnél, 's a' buboréktól tartóságára, számának többségére, 'sat. különbözik. Azonban buborék, hab, tajték nem egyebek egy anyának különböző kifejlődésű gyermekeinél. —j—a.

H A B A K U K, zsidó próféta Juda ország a' utolsó századában. 600 év körül Kr. e., egy magas emelkedésű lantos költeményt hagyott. Panaszok a' Chaldaeusok szörnyű pusztításai ellen Judaeában, 's ezen ország közelgető elenyészése miatt, és vigasztalás 's derült kilátás a' győzedelmek megbukására 's a' Zsidók új boldogságára, teszik annak tartalmát. E' költő geniusa bámulásra gerjeszt mindent, ki az ő szépségeit felfogni képes. Képzelődesének nagy merészsége, tüze 's telisége mellett még is ritka tisztasága a' nyelve, 's versalkatában olyan a' széphanag, hogy ezt még azok is észreveszik, kik a' zsidó nyelvhez egyáltalán nincsenek szokva. Élet és character minden szava; nincs rettentőbb az ő rettegtesénél, csipősebb az ő gunyolódásánál, nyugtatóbb az ő vigasztalásánál. Zs.

HABARNICZA. Földinél a' férgeknek egy neme neveztetik így, 's ezen jelei adatnak: Állatja helyhez ragadó, összehuzható. Szája végződő tapogatókkal körülvéve. Fischer az ő karos, mezitelen állatnővényi közt egy csoportot alkotja, a' habarniczákhoz hasonló polypusokból vagy gyomronczokból, melyek között fő nem a' habarnicza. Mi, az egész habarczás csoport tulajdonit írjuk le. Ezen állatok feltalálásánál különös érdemeket szerzett magának Trembley. Őket a' gyakorlatlan szem nem mindjárt veszi észre. Allományjuk kocsonya idomu, szömös, testek egy üres hengert képez, mely egyik vége felé fonálvékonyan végződik, a' másikon pedig golyóidomban vonul elő és nyílással bír; e' körül fonálidomu tollagtalan tapintók állanak, határozatlan számban és hosszúsággal, üregjek pedig a' testével összenyilik, a' mi az ágos gyomronczoknál szinte ugy történik. Idomjuk változik az abban álló mozgás szerint, hogy összehuzódnak, magokat kinyújtják, minden irányban hajolnak 's egy helyről más helyre mozognak. Táplálódások részint testek felületé, részint törzsökök ürege által történik, 's a' kifordított habarnicza ugy emészt a' belsővé lett felületével, mint előbb emészte. Minthogy az egész állat nem egyéb egy gyomornál, a' lenyelt eledel az egészben bujdosni látszik, a' gyomorból a' karokba és viszont. Szépen láthatni ezt, ha p. o. veres színű férgeket adunk neki. Ha mindig azor színű férgekkel tápláltatik, ő is azon szint veszi fel. Megtörténik néha, hogy ketten egy állatot ragadnak meg 's akkor addig vitáznak, míg vagy az állatot ketté szakasztják, vagy egyik a' másikat elnyeli. De egymást meg alig tudják emésztetni, hanem 1 vagy 2 óra mulva a' nyelő kiveti a' lenyeltet. — Találtatnak köztök egyszerűek, mások pedig hegyes szegletek alatt ágakat hajtának, melyek szinte ugy mint a' törzsök, gyomorrá és karokká képződnek 's további fejlődésre, ágozásra ügyesek. Szaporodások különbféleképen történik. Majd a' habarczává képződött ágak válnak le készakarva az anyatörzsökről, majd kis bimbók támadnak a' test minden lehetséges részein, néhány nap mulva habarczaidomot öltözendők magokra. Azonban ősszeköttetések megmarad. A' mit az ifju habarnicza rabol, abból az öreg is táplálódik, és viszont az öreg is minden ifju számára emészt. De apródonként az ifju habarcza ragadó vége vékonyabb lesz, 's végre mindenik más más ponthoz kapaszkodva, erőszakosan elválnak egymástól. Egyszerre 5—6-nál többet nem nemz a' habarnicza, az anyán ülő fiu pedig egyszersmind apa és nagypa is lehet. Trembley, kinek legnagyobb felvilágosítását köszönünk ezen állatokról, nem von nálok soha észre nőszébt, ámbár esztendő számba tartott ezereket üvegekben. Azonban némellyeket azt vélik, hogy tojások által is szaporodnak. Különösen nagy nálok a' tenyész vagy visszaszerző erő. Akármint metéltessenek el, belsejek forditassék kültre, tovább élnek. Egymásba is lehet őket oltani. Mind a' sós, mind az édes vizekben élnek. Fischer ezen nemeket írja le: 1) buzogány (Coryne, Kolbenpolyp); teste egyszerű, nyeles, egy bunokos hólyaggal, végén szájnnyílással. Csápjai (tapintói) elszórva. 2) Bó tó, (Boscia); teste egyszerű, hosszús, üres, szája nyílt, alapján szömöcs-csáppokkal körülvéve. 3) B o g o s, (Pedicellaria, Zackenpolyp); teste bog vagy bunkó idomu, nyeles; száján néhány egyenes fonál vagy lap-idomu csáp. Nyele csökeptű, vékony, egyszerű, merev és megkeményedett. 4) Habarnicza (habarcza, Hydra, Arm-polyn); teste egyszerű, vonal vagy visszásteké-idomu, alant vékonyodva átlátszó, szömös kocsonyás anyagból. Szája a' felső végen van, több fonálidomu karral körülvéve. Parkokkal ragaszkodnak. Egyes fiatalok kibimbózdása által szaporodnak; a' lemetszett részek egész habarczákká fejlődnek ki; ki hagyják magokat fordítani, egymáshoz kötve összenőnek. Földi ezen utolsó nemnek 3 fajat ír le, vizeinkben is élőt, t. i. a' zöld, barna és sárga habarczát.

—j—a.

HABEAS CORPUS ACTA. Habeas Corpus az Angolok büntető törvénykönyvében törvényszéki rendelés, mellynél fogva a' foglyot a' per

könnyebb folyása végett egyik törvényszéktől a' másik elibe lehet állítani. Az illy rendelések különbféle neműek, p. o. *habeas corpus ad respondendum*, *satisfaciendum*, *prosequendum*, *testificandum*, *deliberandum* 'sat. — Az ország főtörvényszékeitől adathatnak közönséges rendelkezések is, p. o. *ad faciendum et recipiendum*, máskép *habeas corpus cum causa*, mellyeknél fogva az alsó bírák köteleztetnek a' foglyot a' befogás oka 's napja közlésével kiadni, 's azt tenni 's elfogadni, a' mit a' királyi főtörvényszék szükségesnek tartánd. Legfontosabb még is az illy nemű rendelkezések között, a' *habeas corpus ad subjiciendum*, mellyen alapul a' személyes szabadságnak bátorsága. Ezt csak a' Kingsbench főtörvényszék adhatja, aláírván a' *fiat*-ot a' főítélő bíró egy más ítélőbíró társával, 's ez az ország minden részében kötelező erővel bír. — Az angol törvények különösen őrzik a' személyes szabadságot. Már a' Magna Charta azt rendelte, hogy egy szabad embert sem lehet befogni törvényes megítélés előtt, azután is több statutumok hozattak ennek megerősítésére. — Azonban I-ső Károly alatt gyakran megsértetett a' törvényes szabadság, 's a' Kingsbench törvényszék egy határozatja, mellynél fogva az ártatlanul elfogottnak a' *habeas corpus* értelmében nem lehet keresete a' parancsoló fél ellen, nagy larmára adott okot a' parlamentben, 's a' lett a' következése, hogy az esmeretes *Petition of right* törvényt hozta a' parlament, melly szerint igazságát mindenik ártatlan folgoly keresheti, 's ki kell neki az elfogás okát jelenteni, hogy törvényesen menthesse magát. Sok visszaélések törtévént azután is, 1676-ban, mikor II-dik Károly önkényű törvénytelen rendelkezeket tett, hozott végre a' híres *habeas corpus* nevű törvény a' parlamentben, mellyet az Angolok második Magna Chartának tartanak, 's mellyben tökéletesebben, mint addig, van elhatározva a' mód, hogyan és miképen lehessen valakit befogni. — A' *habeas Corpus* nem enged meg senmi önkényű, személyes vagy más titkos parancsolatok mellett végbe viendő, letartóztatásokat. Csak mikor az országot közönséges veszedelem fenyegeti, függesztheti fel ideig oráig a' ministerium a' *habeas corpus* törvényes erejét, a' gyanus személyekre nézve; de arra is meghatalmaztatását elébb a' parlamentnél kell kieszközölni, a' mint 1817-ben is megtörtént; és ha a' ministerium, vagy a' fő törvényszékek közül akarmellyik megszegné a' személyes szabadság és bátorság törvényét, mindenki panaszolhat a' megszegő ellen, — 's az illy esetben, ha bebizonyítatik a' vád, a' király kegyelmet sem adhat.

Kállay Ferencz.

HABES, vagy *Habessinia*, máskép *Abyssinia*, *Aethiopia* vagy Szerecsenország, az é. sz. 9—16° alatt, 15,300 nsz. mfd. kiterjedéssel, é. f. Nubiával, k. f. a' veres tengerrel, d. és ny. felé Aden, Ajan és Nigritiával határos, 's tele van magas hegyekkel, mellyekben a' Nilus ered. Lakosai, kiknek száma 4—5 mil., legnagyobb részint arab eredetűek, keverve Zsidó, Török és Negerekkel. A' népesség hadi szelleme, 's földjének arany, vas, kőso, gabona és nemes gyümölcseivel bővelkedése, tetemes befolyást ad ezen régi országnak Középfrika tartományaira. Uralkodó vallás benne a' keresztényen, a' lakosok arab fő nemzetiségének gondolkodásához illesztve. Ők többet tartottak meg a' zsidósból, mint akarmelly más nemzet; fiaikat 's leányaikat körülmetélik; Mózes parancsait az eledetek 's tisztulkodásra nézve pontosan megtartják, a' szombatot megülik, 's oltárai formája hasonló a' Zsidók frigyládájához. Hitdolgokban a' monophysitai tanítást követik (I. MONOPHYSITÁK); isteni szolgálatnál a' bibliát 's apocryphus iratokat tigre vagy ghees nyelven használják, melly az ő könyv- és oklevélnyelvek, a' keresztiséget 's urvacsoráját a' görög egyház szertartásai szerint teljesítik, mellyel büjtjeik 's innepeik is megegyeznek; a' kovásztalan kenyeret pedig csak nagycsötörtökön eszik. Különös szokás náluk: az élőknek urvacsorájánál nagyobb darab kenyeret adni, 's e' szentséghez 25-dik éve előtt senkit nem bocsátani, mert azt állítják, hogy ezen kor

előtt tulajdonképi vétet senki sem követhet el, minél fogva boldog, a ki korábban hal meg. A' holtakat tisztátalanoknak tartván, sietnek elta-
karittatásokkal. Apró, kerek, 's teke forma szalma tetővel fedett templomaik dombokon, folyó viz közelében állnak, körülvéve czédrusfák-
kal 's belől rakva rossz rajzolatokkal. E' templomokban, valamint a' görögökéiben, állani kell mindennek, letéve az ajtó előtt a' czipóket, 's elmellőzve minden tisztátalanságot; a' ki előttök lovon megy el, tartozik leszálni, 's egy darabig gyalog menni. Az isteni szolgálat bibliai helyek felolvasásából 's az uri vacsora kiszolgáltatásából áll; predikáció-ról 's egyházi énekekről semmit sem tudnak. Papjaik, kik legnagyobb részint felette tudatlanok, házasságban élnek, 's a' keresztől ismertének meg, melyet házaikból kimentekben kezekben visznek, 's csókolás végett mindenki elébe tartanak. A' habessyniai egyház fejének abuna (Miatyánk) a' neve, 's ez közönségesen koptus papokból választatik, közösséget tartván Habes a' Koptusokkal Kahirában. Az abuna, megfűvés és keresztretés által szentel papokat, 's ezen szentelések díjjából 's néhány telkek jövedelméből él. Alatta állanak a' kamosatok, azaz a' világi papok fejei, 's az irástudók és a' szerzetesek. Ezek azt állítják, hogy ők sz. Antal szerzeteliek, 's két különbféle társaságba tartoznak. A' szerzeteskedést Habesbe Haimonat Terla apát vivé be 620 körül, 's az ő szerzete a' többieknél még ma is jelesebb, 's több nőtelen barát-lakta gazdag monostorokkal bir, melyeket egy közös superior kormányoz. Enstasius apát szerzetének monostorai templom körül épített kunyhókból állanak, melyekben a' barátok legtöbbszire feleség és gyermekekkel együtt laknak, 's földmivelésből és kereskedésből élnek. Apátjai e' szerzetnek is vannak, de közös feje nincs. Mind a' kétféle szerzetesek, valamint a' kevésbé számos apácák is, kik nem szoktak elzárkózni, fel és alá kóborolnak, vásárokon kereskednek, 's nyg látszik, a' szűzesség fogadásával nem sokat törődnek. Általában véve sem jeles öltözete sem különös jusa nincsenek a' habesi papságnak. A' már 1268 óta uralkodó Salamon házabeli császár (Negus) Tsa Guarlu, az egyházi ügyekben is korlátlan hatalmat gyakorol. Neki egyedül volt jusa több feleséget tartani, noha a' habesiek az egynösséget pártolják; 48,000 embert állíthatott csatamezőre. A' koronát fíjaira hagyá, de úgy hogy ezek közt a' választás határáz el a' dolgot. Most három külön országra oszlik Habes: Tigre, Amhara és Efat országokra. A' Negus, mint árnyékszászár, Gondarban lakik Amharában, az ottani országló oltalma alatt. A' pápa gyakran igyekezett Habest megnyerni. Alkalmat az egyezés megpróbálására a' Habesiek egy Törökök elleni háboruja nyújtott, Ilona országloné a' kiskoru Negus, II. Dávid nevében segítséget keresvén a' Portugáloknál 1516. 1520 egy portugál hajósereg mene Habesbe, rakva katonákkal és papokkal, 's mivel a' Törökök és Gallák (egy harczra termett hegyi nemzet Habes déli és nyugoti részein) a' 16 század vége felé a' Portugálok segedelmével visszaverettek, fontosságra kaptak ezen buzgó catholicusok Habesben, mit a' pápa hasznára tudott fordítani. Jesuitákat küldé oda, hogy Habest a' romai egyház kebelébe térítsék, kiket egy ottan erős lábra állott portugál gyarmat tetemesen gyámolita munkálódásokban. 'S valóban beis vétetett a' romai isteni tisztelet a' 17-dik század elején; Mendez Alfonz jesuita 1626 habesi patriarchaságra emelték, a' szombat megülése eltiltaték, 's az egész egyházi szerkezet a' catholicához alkalmaztaték. Azonban ez az egyezés, valamint a' Portugálok befolyása is, csak ideigleni volt Habesben; Basilides Negus 1632 azzal kezdé országlását, hogy, engedvén a' nép nagyobb, 's a' catholicusmától idegenkedő részének, a' portugál szerzeteseket 's minden catholicusokat, a' patriarchával együtt elkergette, a' hátra maradt jesuitákat felakasztatta, 's a' habesi régi vallásszerkezetet ismét helyre állította. Ezolta a' catholicusok térítő papjai Habesben legtöbbszire életekkel lakoltak buzgóságokért, 's a' romai propagandának a' Habesiek megtérítésére nézve egészen a' múlt század végéig

folytatott próbatételei mind sikeretlenek maradtak. A' [Zsidók ellenben Habes nyugoti részén, a' samai zordon hegylánczon, a' Smaragdhegyeken, a' legrigébb idők olta laknak független országban. Ezek Falasák-nak, azaz kibujdosottaknak nevezik magokat, tartományjokat pedig Falasjannak, 's különös országlásformájok van, mellyben a' Negus által, bizonyos adóért védelmeztetnek; hanem saját királyok már nincsen. Bruce itten egy zsidó királyt, Gideont, talált, 's egy Judith nevű zsidó királynét, 's a' harczolható zsidó férfiak számát 100,000-re teszi. Vö. Henry Salt „*Voyage to Abyssinia in the years 1800 and 1810*“ (Lond. 1814. 4.) Salt lord Valentíát kíséerte.

pg.

HABSBERG. Az Aar folyóvíz partja mellett, Helvetiának Bern cantonjában építettett a' II-dik században Werner, straszburgi püspök, magas kősziklák közt egy várat, mellyet *Habsburg*-nak nevezett (Habichtsburg, magyarul Sakeselyüvár). — Ez a' püspök nemzetségi származását a' hetedik századig vitte fel, 's minthogy testvérei 's más osztozó rokoni kihaltak, familiájának egész birtokában örökös lett. Őt hívták legelőször habsburgi grófnak, ő pedig magát Habsburg vára alapítójának nevezte. III-dik Albert, Werner unokái közül, szaporította az addig is tágasított családi birtokot. Sveviában, Alsatiában, Aargauban sok fekvő jószágokat szerzett, 's felső alsatiai landgróf czimmel élt. Ennek fia Rudolf még többet szerzett, kinek újra két fia, Albert és Rudolf, 1232-ben megosztottak az apai örökségben, 's mind a' ketten alsatiai landgrófi czímet viseltek; de hogy Rudolf meghalt, egyedül testvére maradékjai viselték e' czímet. Albert meghalt a' szent földön 1240-ben 's három fia gyermekei maradtak, u. m. Rudolf, Albert, és Hartmann. Az első, ugy-mint Rudolf, volt a' most is virágzó dicső austriai háznak alapítója, kinek maradéki még azután is, hogy Rudolf romai király lett, 150 esztendeig bírták a' habsburgi várat, 's nem elébb, mint mikor az austriai herczeg Fridrik, XXIII-dik János pápához való szítása miatt, ecclesiái átok alá vettetett, került a' vár a' Bern canton birtokába, 's romjai még ma is láthatók.

Kállay Ferencz.

HACKERT (Filep), tájfestő, szül. Prenzlauban, Uckermarkban 1737, megh. Florenczben 1806. Atyja mellett, ki képiró vala, virágokat kezdte festgetni természet után, később le Sneur, a' berlini academia igazgatója ösztönzé tájfestésre. Miután Lorrain, Swaneveld, Moucheron, Berghem, 's mások miveit végig tanulta, saját nemtőjétől vezetve, tökéletesen gyakorlott kézzel foga a' természet rajzolásához. Sulzer, hogy mi-vészségét a' tájfestőnek kedvezőbb vidékben folytathassa, Olthof bárónak ajánlá, ki által a' Rügen és Kopenhagen szigeteket megismervén, Parisba is jutott. Itt gouache-festeményeivel magát felsegítvén, János öccsével együtt 1768 Olaszországba utazott, 's magát Romában és Nápolyban (1770) teljesen kiképzé. Romába visszatérte után, 6 képet bízará Katalin osászárné, mellyeknek a' Tschesme melletti két ütközetet kelle ábrázolniok; 's hírének és nagyonának alapja ez által vettetek meg. Hogy egy, a' levegőbe reppenő hajónak hatását az után képzésben elérhesse, Orloff gróf egy orosz fregátát repittete fel. Azon figyelem, melylyet e' különös, és már jó eleve minden europai újságokban kikürtölt drága minta gerjeszte, a' kép hírének terjesztésére is igen sokat tett. 1775 Olaszországnak és Schweiznak nagyobb részét utazá be H. 1782 az orosz követ Rasumowsky gróf a' nápolyi királynak bemutató, kinek hajlandóságát igen hamar úgy megnyerte, hogy ez többé nélküle el nem lehetett. 1786 öccsével együtt Nápolyban hivatalt nyert, szállása a' királyi palotában volt, és nagy megkülönböztetésekben részesült. Így éle a' két testvér, míg a' lázadási háboru Nápolyba is bekapott. A' királyi ház Siciliába futott; Hackert pedig több vesztéség után Florenczbe menekvék, hol 1803 egy mezei lakot vett; de csak egy évig marada még teljes munkásságban, mert 1805 vége felé guttaütés zsihbasztá el. Hackert Filepet a' mult század 70-dik évétől fogva, kora legelső tájfestőjének tarták

Mayer azt mondja róla, hogy Roma, Tivoli, Nápoly és más helyek környékit végtelen hűséggel és igazsággal állítja a' szem eleibe, a' nézőnek legkisebb tárgyról is számot ad, 's mégis minden mesterileg, szorongó fáradság nélkül, bátran és könnyen van előadva. Tartalmokra nézve ugyan nem minden festményei egyiránt érdekesek, mert ma'gok a' tájak, mellyeket meghagyásból festett, sem valának olyanok; de nehezen lehet példát találni, hogy az álláspontot nem kedvezőleg választotta, vagy az ábrázolandó tárgyaknak oly helyzetet és világítást adott volna, melly a' festői hatásnak lényileg ártott. Mivei leleményességre számot nem tartanak; az elrendezés érdemét az álláspontok választása mutatja; a' tárgyak alakja és idomzata utánozásában H. a' legtökéleteseb mester, 's az egy festményben találató különféle tárgyak characterének alkat és rajz által kiűntetésében senkinek sem enged. Levegője könnyű, lombozatja sokféle; a' levelek és törzsökök külön fajai jól kifejezve, a' sziklákon gyakran a' kő neme is kimutatva van. Az előfénék növényei határozottan 's szorgalommal dolgoztattak, a' nem igen távol hegyeken a' külön részek világosan láthatók. Mi színezetét illeti: több harmoniával kevés, több erővel senki sem festett. Világ és árnyék tekintetében festményei nem adnak ugyan alapos gáncsra alkalmat, de e' részben nem is igen kitűnő érdemek van. A' színek ereje és fogyasztása által többnyire helyesen mennek egymás megett hátra a' lapok. Egyébiránt kezdésben 's végzésben oly czélirányos módszert követett, hogy nem csak nagy számu olajfestéseket, hanem igen sok gouache- és sepia-rajzolatokat készíteni is képes vala, mellyeket kisebb nagyobb gyűjteményekben egész Európában találhatni. A' festmények megújítása körül is különös belátással bírt, minek Hamilton lovaghoz küldött irata „*Sull uso della vernice nella pittura*“ 1788 elég tanuja. Ezt Riedel Drezdában fordította 1801. L. „*Ph. Hackerts biographische Skizze*.“ (Göthétől Tübing. 1811).

J.

HAD, széles értelemben erőszakos állapot, mellyben független emberek egymás ellen vívnak; szorosabb vagy társasági értelemben pedig a' nemzeteknek egymás közt folyó ellenségeskedése. Ebben az utolsó értelemben minden had vagy háboru kétoldalú, megtámadó vagy oltalmazó; a' kőből mind az által nem következik, hogy az először megtámadót magát oltalmazó félnek ne lehessen venni; mert sokszor éppen az utolsó fél kezdi el a' megtámadást, ha látja, hogy a' másik fél régolta készül arra, vagy sok sértéseket követ el hadizenet nélkül. — A' megtámadó fél ellen közönséges gyanu lévén, hogy nem jár igazságban, rendesen mindenik fél igyekszik tulajdonává tenni ezt az álarczot, mellyet a' kérelhetetlen historia, sőt sokszor az egy idejű közérzés is letép a' báboskodóról. — Hogy a' szárazon és vizen való ragadozás, melly az igazgató hatalom hire 's tudta nélkül esik, nem hadi állapot, magában értetik.

Kállay.

HADAD, Erdélyországban, Közép-szolnok megye szivágyi járásában fekvő falu. Ettől vevé birtoknevét (praedicatum) a' balsors közepette is nagy férjfiakkal tündöklő báró Wesselényi nemzetség. Két temploma 's egy dűledék vára van.

54.

HADÁSZSÁG MESTERSÉGE a' testnek készségét vagy gyakorlottságát tárgyazza fegyverrel, p. o. karddal, spádéval, bottal 'sat. való személyes megtámadásban vagy védelemben. Ezen gymnastiscái gyakorlásnak megvan a' maga haszna, nem csak akkor, mikor szűkségünk van veszedelem idején életünket oltalmazni, hanem azonkívül is; mert a' testet illendő mozgásban tartja, annak állásait mintegy kiszabja, 's azért már magában, csupán az egészség és mulatság tekintetéből is hasznos időöltés; 's e' szempontból véve nem egyéb, mint játék, mellyben vágó és szuró rapírok ügyes forgatása által megtanulhatni a' kijelelt mesteriséget, mellyben kivált a' Francziák igen előre haladtak. Hadász az, ki a' fegyverekkel ügyes bánást tanítja, 's a' testnek, kivált kezeknek 's

lábaknak hajlékonyságát, sebességgel és célirányossággal vagy is irányponttal egybe kötve, megtudja tettel is mutatni, 's tanítványaita' mesteriség titkaival megesmerteti. Illyen tanítót csak nagyobb városokban találhatni.

Kállay Ferencz.

HADES I. PLUTO.

HADFOGOLY. A' hadi állapot a' két félet ellenséges lábra tévén, kérdést sem szenved, hogy egyik a' másikat sokképen erőltetheti, 's a' nagyobb vagy kisebb hadi foglyok száma' ebben a' tekintetben nem kis helyet foglal el. A' hadi fogságnak rendesen csak a' fegyverviselőkre kellene kiterjedni, mert azok követnek erőszakot el, mellyben áll a' had természetének bélyege; de a' fogság kiterjesztetik másokra is, kik nem fegyverrel szolgálják, hanem más czéllokból követik a' sereget, — melly bánásmód csak a' környüllálásokban igazulhat meg. Minden hadi fogoly személye sérthetetlen, mihelyt letette fegyverét, vagy maga oltalmazása sikeretlen, kivévén bizonyos eseteket, mellyek rendkívüli bánásmódot kívánnak, mint p. o. ha ki becsület szava alatt szabadságot kapván, annak meg nem felel, 's újra fogoly lesz, vagy más országos érdeketlű környüllálások fordulnak elő, a' fogoly személyére nézve. A' hadi foglyok tulajdon vagyónának is sérthetetlennek kellene lenni, ámbár a' hadi törvények ezt a' véleményt nem igen támogatják. Valamig a' kiváltás, vagy kicserélés meg nem történnek, tartozik mindenik fél a' maga foglyai élleme módjáról gondoskodni, ha ezeknek nincs módjok magokat eltartani tudni; melly költségekről békeség után szokott a' kölcsönös számvetés megadni. A' tiszteket rendesen olly fogadás mellett is szabadon szokták eresztetni, hogy a' kiváltásig nem szolgálnak, 's ha kívántatik előállanak. A' hadi foglyokról tartatni szokott egyezség, mint az elsőlöttekéről is, *Cartell*-nek nevezetik. Végre megjegyzem Dohm után, hogy a' humanitásra nézve II-dik Fridrik tette az első közönséges lépést az éjszakamerikai szövetséges statusokkal 1785 kötött kereskedői egyezésnek 23-dik cikkelyébe eztiktatván: „A' háboru csak a' fegyverviselő seregekre szorittatik, 's minden más jobbágyok vagyona, személye, a' katonákén kívül, akár mellyik részről sérthetetlen.“

HADJEL a' szokás szerint különböző. Hajdan 's ma is a' Törököknél szokás az ellenségre való rohanás - jelt nagy lármával kezdeni. Különben az a' hadi tudomány szerint nem egyéb, mint az együve tartóknak, kivált ejeli időben, megesmertető jele, melly egy két szóból áll, 's háboru idején minden nap változtatja a' főtábornok, vagy várkapitány, 's a' ki nem tud felelni a' jelszóra, mint gyannus, vagy ellenség, elfogatik és sokszor, ha meg nem adja magát, agyon lövetik. A' megtámadásra, hol az operatiók nagy és több részekre oszlott testek által mennek végbe, szembetűnő jeleket is vettek fel, p. o. rakéták felbocsátását a' levegőbe.

Kállay F.

HADIK (András, futaki gróf) cs. kir. tábornagy, egy huszár ezere d tulajdonosa, a' bécsi udvari hadi tanács előlölője, 1710, Oct. 16. szül. Futakon Bácsvármegyében. Atyja Hadik Mihály, kapitány volt. Nemzetsege felette régi eredetű, mellynek elődeink Európába jöttekor a' Kaukazuznál maradt ága, még a' 18-ik század vége felé is virágzott a' Kaukazuus hegyén lévő zsiri fejedelemben Hadikban, ki, egy térítő pap által, magyarországi ős rokonát Hadik tábornagyot köszönteté is. András a' jesuitáknál tanult, 's ezeknek rendjébe akara állni; de végre atya ösztönözéseinek engedve, 1730, Gilányi nevű huszár ezere dbe lépett mint zászlótartó. A' nagy reményű ifjat későbbben gróf Dessewffy István, a' maga ezere dbe vevé át. 1738 mint kapitány részesült a' Törökök ellen volt táborozásban, Wallis Olivier vezérlése alatt. Ez által Groczka felé küldeték néhány század magával az ut kikémlése végett, melly alkalommal a' Törökökkel nem épen győzedelmesen, de vitézi személyes bátorsággal, csatázott is. Nem sokára egy ló szállítvánnyal, a' Rajna mellett táborozó savoyeni Eugen herczeghez mene. Ez megkedve-

lé a' fiatal vitézt, 's 1744 ezerekes őrmesterré nevezte ki a' magyar felkelt seregnél, melly akkor Sileziába vonult. Itt egy huszár ezered altábornagyává tétették, 's mint ilyen, elűzte az ellenséget gróf Lichnowsky Odera melléki jószágairól. A' gróf és leánya, a' kastély ablakaiból szemmel látó tanui voltak vitéz tetteinek. A' szűz, szerelemre gyult az ifu hős iránt, 's az aya nem tagadá meg ettől leányát. Az öröklési háboruban generalmajor lön, 1756 pedig Mária Theresia által tábornagységedé neveztetett. Fényesen tünteté ki 1757 katonai elmetehetségeit 's vitezségét. Részeze volt a' Görlitz melletti ütközetnek, hol egy egész porosz sereg eltörülték, 's Winterfeld, a' hires porosz tábornok, a' csatatéren maradt. A' nókirály neve napján, váratlanul megjelent Hadik 3000 jobbadán magyar huszárral, a' porosz király lakóvárosában Berlinben. Az ottani őrseregből 800-at levágván 's 300-at hadi fogolyul vivén, 310,000 tallér hadi adót kívánt, 's nőfejedelmének 24 pár finom asszonykezttyüt küldve lovagajándékol. A' Berliniek vissza akarák ugyan őt tartóztatni addig, míg segítséget nyernének; de H. elég okos volt a' csejt átlátni, 's 6 porosz hadjellel elsietni, minekelőtte még herczeg Dessau, porosz fővezér, nékiek segítségekre jöhetett volna. A' hét esztendő háboruban a'zzb vitéz tetteket mivelt. Ő volt a' második, ki 1758, a' katonai Mária-Theresia-rend nagy keresztjével megajándékozottatott. Daun, Laudon, Nádasdy és Esterházy Miklós, barátai voltak, 's Europa legnagyobb férjfiával levelezett. Ugyan azon évben a' lovasság tábornokává tétették, 's Serbelloniátadá neki a' magyar, a'ustriai és németbirodalmi seregek vezérlését Szászországban. Itt II. Fridrik király testvérét Henriket, a' freybergi ütközetben meggyóznén, bevév Pirnát 's Sonnenstein erősséget. A' 7 esztendő háboru végződttével főkormányzóvá lön Budán. Erdemei Mária Theresiától Futak és Csernovicz adományzásával jutalmaztattak meg, 's az 1771 Maj. 26. költ adománylevélben és által, futaki birtoknevet (praedicatorum) kapott. Magyarországi gróffá lévén, egyszerűs mind németbirodalmi grófnak is kinevezetett. Lengyelország elosztatásakor, ő küldeték el, mint királyi biztos, az A'ustriának esendő részek átvétele végett, 's erdélyi igazgatóvá is rendelték. Mind Erdélyországban, mind Galliciában szeretetet 's köztiszteletet nyert érdemei által; ez utolsóban különösen azért, hogy az új rendszer felállítása alkalmával, minden részben könnyíteni igyekezett a' szegény Lengyeleken. A' háladatos férjfiak emlékoszlopot állítának fel neki ezért, midőn 1772 tábornaggyá lön. 1774 előlülőjévé tétették a' bécsi cs. kir. udvari hadi tanácsnak. 1778 a' Szász-Teschen hercz. nevet viselt ezered tulajdonosává lett. 1789 pedig a' Törökök ellen küldött sereg vezérlésével bizá őt meg II. Jósef a' Bánságban. Nándorfejejvárt kellett volna bevennie, de bal lábán megsehesítették 's hideglelésbe (lázba) esett. Ebből ugyan nem sokára kigyógyult, 's kész lett volna az ostromot folytatni: de irigyei erőtlennek állíták a' 78 évű vitézt a' háboru alkalmatlanságának elviselésére. Ennél fogva visszahivaték hízegő kifejezésekkel a' vezérségből, 's ama' nagy vitéz, Laudon állittaték helyébe, ki mint Hadiknak tisztelője, sokáig vonakodott a' vezérséget elfogadni. Az agg vitéz késznek nyilatkozatá magát, Laudon vezérlése alatt a' Törökök ellen táborozni. A' sereg elérzékenyült, 's könyezett Hadik elvesztésén. Hogy meghasonlások ne történjenek, végkép eltávozott Hadik a' csatahelyről 's jószágán vonta meg magát. Kimúlt Mart. 12., 1790. Hamvai Futakon nyugosznak. Arczképe 's bővebb életírása, a' felső magyarországi Minerva 1825 évi 4 kötetében látható 's olvasható egyszersmind a' Magyar Plutarchusban is. Három fia maradt. Az első, János, tanácsnok volt az udvari kamaránál Budán; a' második, Károly, vitézül esett el a' marengoi csatában; a' harmadik, András, még életben van 's másodtulajdonosa az I. Vilhelm württembergi király nevével viselő magyar huszár ezerednek. 54.

HADI LITERATURA, a' hadi dolgok esmeretére vezető, és hadi tudományokról vagy oda tartozó segédkutatókról szóló irt vagy nyom-

tatott könyveknek rendszeres 's tudományos előadása. II-dik Fridrik, kivált pedig a' francia revolutio oltá a' had folytatás módja nagyot változott, 's a' régi mechanizmust a' mindenütt nevededett tudományos értelmesség (intelligentia) maga kormánya alá vette. Ezért ma már elkerülhetlenül szükség a' katonai pályán előmenni akarónak, nem csak testi, hanem lelki tehetségeit is a' tudományok elébb haladásához képest kiformalni, és magát azok szerint tökéletesíteni. Az utolsó néhány tizedekben ezen szempontokhoz képest a' hadi literatura is annyival inkább felgazdagodott, mennél több háboruk folytak le, melyek a' tapasztalás útján a' tudományok szükséges voltát bebizonyították, úgy hogy ma már a' hadi tudományok és hadi mesterségek gyakorlására tartozó segédktűfők számos elágazása szerint egész könyvtárt lehet összeválogatni; azért egy katonai közhasznú esmeretek tára, Brockhaus Conversations Lexikona formájában, már ki is van hirdetve Németországban. — Nevezetesebb írók a' tactical tudományokban: *Scharnhorst, Rouvroy, Decker, Breithaupt, Hoyer*; a' stratégiában *Károly austriai főherceg, Valentini, Jomini, Bülow, Rogniat, Theobald*; az elementaris tacticában vagy is az evolutiók tanításában, kisebb 's nagyobb testek gyakorlása módjában: *Bismark, Decker, Nylander, Hügel, Krohn, Reichlin*; a' földtudományban, rajzolásban 's mappázásban: *Müller, Lehmann, Benzenberg, Loids*; az erősségek vagy várak oltalmazásában: *Carnot, Douglas, Aster, Gaudi, Reiche, Hoyer, Seydel, Eicke, Meyer, Dufour* 'sat.; a' hadi történetek megírásában: *Tempelhof, Károly főherceg, Plotho, Müffling, Jomini, Vaudancourt, Pelet, Ségur, Gourgaud, Jones*; a' katonai gazdálkodásban: *Ribbentrop, Cankrin*; az időszaki írásokban: *Schels, Mauvillons, Decker, Ciriacy, Blesson*; a' hadi literatúrában *Dvisy* „*Essai de bibliologie militaire*“ (Paris, 1824) és *Caron Nisas* „*Essai sur l'histoire générale de l'art militaire*“ czimű könyveik érdemelnek említést; 's legújabbán Jomini nagy munkáját a' stratégiáról burkus alezredes Wagner, német nyelven kiadta 1831-ben. Napoleon Mémoiresei kiterjednek a' hadi tudomány minden ágaira.

HADI RENDSZABÁS (Reglement). A' had rendes folytatására befolyó törvényes intézetek, p. o. hadi törvények, hadi törvényszékek, 's a' hadakozó felek közt szokásba jött rendtartások, hadi rendszabásnak hivatnak, mellynek nevezetesebb pontjai: hogy a' háborút mind a' két részről kinyilatkoztatás előzze meg, melly a' 17-dik század közép idejétől fogva már szokásban van, ambár nem mindig tartatott is meg. Magában a' szerződés felmondását nem lehet még hadizenetnek venni, hanem a' követek eltávózása rendszeren hadpostája szokott lenni. Továbbá a' hadi rendszabáshoz tartozik, hogy mindenik fél alattvalói megkíméltesenek, azon vagyonjokkal együtt, a' mi még háborujelentés előtt egyik vagy másik fél birtokában volt, és így a' békeség ideje mellette szól. Harmadszor: embertelen eszközökhöz fogni, hogy bosszuállás tessék ki azokból, melly nem egyéb vad ösztönnél, ma már a' nemzetek erkölcsi érzése által kárhoztatott cselekedet. Illyen p. o. valakinek fejére jutalmat tenni, alattomosan meggyilkoltatni valakit, vagy méreggel megölni, nem különben vasségekkel, üvegdarabokkal, vágott óndarabokkal 's a' tengeren tüzes golyóbisokkal lövetni 'sat. Hasonlóképen a' rendszeres vigyázat közé tartozik az ellenséges fejedelem személyét megkímélni, 's az ő életét fenyegető minden veszedelemtől mentté tenni. Végre a' hódolás természete magával hozza, hogy az ellenség földjén a' győztes fél úgy parancsolhat, mint törvényes ur; de itt is az újabb praxis kimélni kívánja a' magánosok vagyonát, az elkerülhetlen szükségig; ambár, kivált a' tengeri háboruban, erre nem sokat hajtanak. A' meghódítás azonban állandó just nem ad a' győztes félnek, hanem ha a' lealáztatott fél lemond birtokáról köz nyilvánossággal, különben egy harmadik nem köteles az illy just megesmerni. Alkudozáskor az alkudozók személye

sérthetetlen, így az adott és váltott kezeseké is, kiket az illendő felvilágosításon túl megszorítani szinte erőszakoskodás.

HADI TÁR. Hadi tár vagy munitio alatt értetik mind az, a' mi a' pattantys szolgálatra tartozik, nevezeten nagyobb 's kisebb ágyuk, ágyuszekerek, puskapor, golyóbisok, gyújtó eszközök 'sat., mellyek hadi folyó számmal jelelt szekereken vitetnek a' hadi sereg után. Az ágyuk felosztatnak ütökzeti és batteriai neműekre, az utolsók várostromlók vagy védők, nagyobbak vagy kisebbek, a' mint a' szolgálat természeté kívánja. A' haditár okos használása teszi a' hadi tudomány közelebbi tárgyát.

HADI TUDOMÁNY (felsőbb és alsóbb). A' felsőbb hadi tudomány, avagy **Strategia** a' had folytatásáról tanít, 's a' hadvezéri kötelességet adja elő. Az újabb időkben kezdtek ehez a' tudományhoz látni, midőn basisról, operatio lineákról, szegletekről 'sat. gondolkodtak, 's tudományos formába szedték a' törvényeket, mellyek szerint kelljen a' fővezérnek háborut jó móddal folytatni. Hogy az illy tanítás egyedül jó hadi vezért nem formál, magában tudni való dolog, valamint más felől az is igaz, hogy a' háboru jó kimenetele a' stratégián kívül sok más meg más környülállásoktól is függ, mellyeket lehetetlen a' legnagyobb és tanultabb hadi vezérnek is előre ellátni. A' Bülowtól felállított törvények csak nem egészen kihivetlenek a' praxisban. Jomini inkább foglalatokodott a' praxissal, 's Fridrik és Napoleon háboruit tartotta szeméi előtt, 's fő alappul vette az erőnek együttl tartását, hogy minél hirtelenebben lehessen azt az ellenség ellen használni. A' belső operatio lineákról való theoriája sok tekintetben használható, de felülmulja azt Károly austriai főherczeg utmutatása, mellyet a' stratégiai elvek felett nagy munkájában kifejtett. A' Strategia után jó a' **Tactica**, vagyis alsóbb haditudomány, ugmint a' seregnek a' hadfolytatásra kiformalása, felállítása, és használása. Sokan elementaris és tulajdonképen való tacticára osztják. Az első rész a' katonának személyes kiformalásáról, 's részenként való evolutiokról vagy kised testek kibontakozásáról, a' másik ezeknek hadban legjobb használás módjairól tanít. Ennél fogva a' különböző fegyvernemek szerint a' tactica is különböző. A' hadakozás módját is tacticának szokták nevezni. E' tekintetben sokat is változott a' tactica a' franczia háboruk ideje alatt, és azolta; mert régente hosszú öszveszorított lineákban, ma öszloprendben folyik a' hadakozás, mellyet a' széthemzsező portyászás előz meg. Bülow szerint a' Strategia és Tactica abban különböznek egymástól, hogy amaz a' lövésen kívül, emez lövésen belől kezdi el munkálatját, melly által csakugyan nincs a' dolog egészen kimerítve. *Kállay F.*

HADRIANUS (P. Aelius), Traján felváltója a' római császári méltóságban, korán mutata nagy észtehetséget, tudományok és mesterségekben nagy előmenetelt tőn, 's már 15 éves korában olly tökéletesen beszéle a' görög nyelvet, hogy fiatal görögnek neveznék. Emlékezettségét olly rendkívülinek mondják, hogy könyv nélkül tudás végett csak egyszer kelle egy könyvet általolvasnia, 's hogy neve szerint esmerete minden katonáját. E' mellett szónok, költő, grammaticus, philosophus, mathematicus, orvos, festő, musikus, sőt még csillagmagyarázó is volt. Hanem ezen nagy tulajdonok szintolly nagy hibákkal valának egybe kapcsolva, annyira, hogy Traján, a' kinek gyámsága alatt állt, soha sem tudá őt megszeretni. Császári polczra emeltetését Plotinának, Traján feleségének köszöné, ki a' császár halálát mind addig titokban tartá, mig annak végrendelese helyébe egy koholtat teve, mellyben az Hadriánt fíjának fogadá 's felváltójának kinevezé, 's mig a' katonákat megvesztegetés által ennek részére hódítá. Csak ennek szerencsés elsülte után jelenté Hadrián Antiochiából Romába a' császár halálát, 's azt állitá, hogy ő kinszerítettett a' korona elfogadására, 's egyszersmind a' senatusnak jó orságlást, a' praetorianusoknak pedig kettős ajándékot igére. Miután eképen a' császári székre Kr. u. 117-ben fellépett volna, Romába ment,

'a kegyes rendelmények által a' nép szeretetét megnyerni igyekezett. De csak hamar kimutatá gyáva, buja 's bizodalmatlankodó characterét. Egyebek közt az Illyriába becsapott Sarmatak és Roxolanusoktól esztendei adófizetésen vásárlott békeséget. 120—121 évben híres utazást tőn a' romai birodalom minden tartományaiiban, még pedig — ugy mondatik — gyalog és mezitelen fővel, hihető, valami philosophusi különködésből. Egyiptomban elveszté kedves ANTONUSÁT (l. e.) a' kinek halála miatt sokáig vigasztalhatlan volt. Athenében két évig mulatván, ezen idő alatt az elpusztított Jerusaleem helyén egy romai katona gyarmatot alapít, Salomon temploma helyére pedig Jupiter Capitolinusnak építette templomot, melly miatt a' Zsidók szörnyen felzendültek, 's csak harmadfél év múlva csillapíthathattak le. Athenét szinte épületekkel szelítette, 's olympusi Jupiternek 560 évvel előbb kezdett templomát befejezteté. Hadrián Bajaeben halt meg 138, élte 62, 's országlása 21-ik évben. Ő a' literaturát 's művészséget előmozdította, utazása alatt sok jót tett, ő nyujta módot az edictum perpetuumra, törvényt szabott a' pázérlás 's a' rabszolgakereskedés keménysége ellen, eltiltotta az emberáldozást, 's a' férjfiak és asszonyok közös ferdőjét 'sat. Felváltója kegyes Antonin volt.

HADSEREG. Állandó hadi sereg alatt értetik a' fegyveres erő, melly békeségben is organisálva és szüntelen fegyverben van, köz költségen tartatik, a' status belső 's külső bátorságát oltalmazza, 's hadi szolgálatra alkalmatossá tetetik. Az állandó katonaság azon idő után kezdett legelőbb is a' statusokban lábra kapni, hogy a' puska, ágyu és puskapor feltalálása által a' hadakozás módja megváltozott, 's a' személyes vitézi erőt testi gyakorlottságnak 's combinatióknak kellett felváltani. Eleinte zsoldosokból állott, kik mellett, háboru idején, a' nemes katonaság is szolgálatot teve. I. Mátyás magyar királynak, Hunyadi János fiának, már voltak zsoldos katonái, de csak Rudolf császár idejében (1602 9. czik.) látták inkább által a' rendek az állandó katonaság hasznosabb voltát, 's a' személyes felkelés hiányait. Közönségesen VII. Károly Franciaország királya idejéig (1423—1461) viszik fel az állandó katonaság eredetét. Ez a' király 1445-ben tanácsot tartott az ország nagyjaival, 's 15 kapitányt (capitains) nevezett ki, kik az addig imigy amugy fenállott elegy belegy katonaságból válasszák ki a' legvitézebbeket, ugyan annyi osztályra osszák fel, kiket azután a' polgároknak és parasztoknak kellett eltanítani. Franciaország példáját, hol a' hadi szolgálat és fenyték legelőbb fejlettek ki, követték majd más országok is, 's XIV. Lajos idejében még abból is luxust csináltak az udvarok, hogy mellyik tart több hadsereget; 's minthogy a' katonaság nagyobb vagy kisebb száma határozta el gyakran a' háboru jó kimenetelét, mint az újabbidők is bizonyítják, az összeírás rendszerét vették fel, mellynél fogva minden polgár, ki fegyvert viselhet, köteles a' katonai szolgálatra, melly bizonyos meghatározott ideig tart. Ezen uton a' katonai fegyverekkel élés és katonai szolgálat esmerete, lassanként ki kezd terjedni az egész polgári testre, a' mi módot fog nyujtani a' terhes költségekkel járó állandó hadsereg számának megkisebbitésére, mit a' közvélemény is támogatni látszik. *Kállay F.*

HADZSI, a' Törököknél bucsujárás Mekkába, mellyet a' Korán mind a' két nemű szabad Mozlemineknek legszentebb kötelességévé teszi. Legalább egyszer kell ezt éltékben megtenniük. Ezen kívül hadzsi-nak nevezetik az is, a' ki ilyen bucsuutat tett Mekkába, vagy ha magának nem volt reá kedve, más által tetetett, pénzfizetés mellett. Az ilyen uton szokásban lévő kicsapongások miatt a' hadzsi nem legjobb hírben állnak.

HAEMUS, a' Törököknél Balkan, 9000 lábnyi magasságu-hegy Thracia és Moesia közt, melly a' fekete tengerig nyulik (l. TÖRÖKBIRODALOM).

o p q.

HAENKE (Thaddeus), philosophia doctora, természetvi'ssgáló és uta-

zó, szül. Csehországban, a' leutmeritzi kerületben. A' spanyol ország-lástól felszólították, követné Malaspinát világ körül 1789 teendő útjában, mint természetvi'ssgáló. Cadizba akkor ért, midőn az expeditio már 24 órával előbb utnak eredt. A' legközelebb megindult hajóval utána ment a' kapitánynak, a' Plata folyóba; de hajója szétzuzott Montevideo partján. Linnéjét 's papirosait sípkájába rejtve, uszva menekedett ki a' part-ra, 's az expeditiot innét is tovább indultnak találván, elszáná magát, a' száraz földön, az Andeseken keresztül menni St.-Jagoba, kap. Malaspina felkeresése végett. Bátor előzője Humboldtnek; nem tudva a' nyelvet, 's szükölködve minden segédszerek nélkül, meggyőze minden akadályt, 's egyesüle Malaspinával. Talám gátoltatván Európába való vizs-zatérésében, Amerikában maradt, hol egy véletlen eset által Cochabam-bában életét elveszté. A' cseh kir. nemzeti muzeum természethistoriai gyűjteményt bir tőle, 's előlülője gróf STERNBERG (I. e.) Gáspár a' mu-seum harmadik nyilvános ülésében 1825 elmondá e' bátor természetvi's-gáló életét. A' cseh muzeum 1825 Prágában 12 rézmetszettel adá ki: „*Reliquiae Hænkeanae, s. descriptiones et icones plantarum, quae in America merid. et boreali, in insulis Philippinis et Marianis collegit Thaddeus Hænke.*“ Vö. a' cseh hazai muz. társaság havi iratját I. 1827. opq.

HAERESIS, egyházi bűn. Mint ilyen, szükség hogy elsöben is a' vele rokon észfogatoktól különböztessek meg. — *Hitetleneknek* azok mondatnak, kik nem keresztyének, mint: a' pogányok, mohamed-hitűek, zsidók. Kik minthogy keresztség által az egyháznak tagjaivá nem tétetnek, nem érlel magának irántok az egyház semmi nemü hatalmat. Ők türetnek ugyan, de a' papi törvények szerint az egyházi átok büntetése alatt tilalmaztatik a' keresztyén név ellenségeinek fegyvert szolgáltatni, vagy egyébként előrehaladását eszközölni; melly ámbár régi rendelés, az újabb időkben igen kevés figyelés van reá. — *Apostasia* kétféle jelentéssel bir. Elsöben is, apostatáknak azok neveztetnek, kik a' már esmert keresztyén hittől eltérnek, tehát pogányok, mahomedanusok vagy zsidók lesznek; azután apostasiának nevezetik még, a' papi- vagy szerzetes-rendet önhatalommal való odahagyás. — *Schismaticusok*-nak azok neveztetnek, kik a' templom egységétől elválnak, tehát az egyhá-zi alkotmányban szakadást igyekeznek eszközölni. A' haeresis össze le-het ugyan egyszersmind a' schismával is kötve, de ez nem épen 'szük-séges. — A' *haeresis*, eretnokség, makacs védelmezése a' közönséges egy-ház által kárhoztatott, vagy symbolumával ellenkező hitfejezetnek. A' haereticus képzeleti észfogatához megkivántatik tehát a' makacs vé-delmezés, mert azt mondja a' 398 canon. (29. can. 24 fejj. 3.): „Épen-séggel nem számíthatnak a' haereticusok közé azok, kik az ő — ha-bár hamis és fonák — vélekedéseket nem nyakas indulatossággal védel-mezik, különösen ha ezen véleményt nem ön vakmerőségekkel támasz-tották, hanem tévelygésbe esett szüléktől kapták, és az igazságot figyel-mes szorgalommal keresik, 's ha azt megtalálták, elfogadni készek.“ Másodszor megkivántatik a' haeresis észfogatához, az állított hitfejezet-nek (dogma) hamis volta; tudományos dolgokbeli vélemény-különbözés még nem haeresis. Megkivántatik harmadszor, hogy a' hibás vélemény, mint ilyen, az egyház előtt már ki legyen nyilatkoztatva; mert mind-addig míg ez meg nem történik, szabadok a' vélemények, 's több egy-házi atyát mutathatni, ki az egyház által későbbem felre vetett állítást védelmezé. A' haeresis általános egyházi büntetése, az egyházi közös-ü-lésből való kizáratás; tehát az eltemettetéstől, 's egyházi hivatalok meg-tartásától vagy elnyerhetésétől is. Polgári büntetéseik különbözök a' sze-rint, a' mint magokat az országok az egyházhoz inkább vagy kevesebbé csatolták, vagy — mint az inquisitio által Spanyolországban történt — az egyházi hatalommal visszaéltek, szabadságelleni czélokat igyekezővén általa elérni. Az épen most mondott egyházi büntetésben nem taláthat-tik igaztalanság, mihelyt általában az egyháznak azon jog tulajdonitá-

tik, hogy magát mint intézet megfenekelhessen 's tanítási észfogata lehessen; mert már ekkor az idegen fajt külön kell tudni választania. El sem gondolható, mi lett volna az egyházból, sőt a' világból is, ha az egyház, a' támadott számtalan haeresisnek csapán csak henye nézője lett volna, 's azoknak elnyomattatását nem eszközölné. Az egyház nem állíthat valami igazságot, a' nélkül hogy ellenkezőjét hamisnak ne kelljen nyilatkoztatnia; mert hiszen nem scepticusok gyülekezete. Kitészik ehől a' cath. egyházra nézve azon ellenvetésnek alaptalansága, hogy a' hitvallásával ellenkező véleményeket (szoros értelemben) haeresisnek mondja. Ugyanis az evangelica egyház részéről is voltak elégetett haereticusok, mint p. o. SERVET (l. e.) Ugy látszik azonban, hogy az elmei felvilágosodottság derengő nappala, mind inkább inkább széteszlatja azon homályt, melly e' részben az emberi sziveket hosszasan fedé; 's van remény, hogy azon félénk bizodalmatlanság, melly még itt ott néha a' külön vélemények miatt mutatkozik, tökéletes bizodalommá 's rokonszeretetté változik, és a' haeresis szónak még csak említésétől is ovakodni fog minden szelid érzésű 's miveltebb lélek. 54.

HAFF, elavult német szó, melly tengert, vagy ennek tetemes részét jelenti, 's már ma csak úgy fordul elő, mint a' keleti tenger-néhány nagy öblének tulajdon neve. 1.) A' fris vagy a' stettini Haff Pomeraniában, melly kis és nagy Haffra oszlik, 's az Oderát fogadja magába; 2.) A' friss Haff Pillaunál, mellybe a' Nogat, Vistula keleti ága, és a' Pregel ömlenek; 3.) a' kuri Haff, mellybe a' Memel avagy Niemen két ága, a' Gilge és Russe, szakad. *o p q.*

HAFIZ (Mohammed Schems-edin), Persia leghiresebb 's legkellémesebb költőjének egyike, szül. a' 14. század elején Siraszban, 's a' hit- és törvénytudományra adá magát, melly kettő a' muhamedanusoknál szorosán van öszvekötvé. A' Hafiz melléknevet onnét adták neki, mivel az egész Koránt tudá könyv nélkül. A' dervisi független szegénységet elébe tévé az udvari életnek, hová gyakran hivaték meg; utóbb seich lön, azaz előjárója a' vallási asceták egyik szerzetének, 's 1389 halt meg. Sirasznál fekszik, 's még ma is nagy tisztelettel kerestetik fel a' kegyes mozleminek által. Lantos költeményeiben, mellyekben kellemmel és tüzzel, de nem ritkán merész kicsapongással is, éneklí a' bort, szerelmet 's bujaságot, a' közvélemény majdnem megegyezőleg mysticai értelmet keres. Feridun, Sururi, Sudi, és többek igyekeztek azoknak titkos értelmét kitalálni. Hafiz odáji és elegiáji csak az ő halála után gyűjtetének divánba, melly egész teljességében Calcuttában 1791 nyomtatott le persa nyelven. 's Hammer Jó'sef által fordítatott németre (2 r. Stuttgart. 1812—15). *o p q.*

HAGEDORN (Fridrik). Ezen szeretetre méltó költő Hamburgban született Apr. 23. 1708. Az ottani gymnasiumban olvasá a' régi de egy-szersmind az újabb írókat is, különösen a' külföldieket kedvelé meg. 1726—1729-ig Jenában a' törvénytudományt tanulá, 's már 1729 kiadván költeményeinek első gyűjteményét, Londonba ment, hol a' dán követnél magán-(privat) titoknok lön. 1731 visszatért Brabanton 's Hollandon keresztül Hamburgba, 's az itteni angol ügyelőnél (Court) 1733 hivaltal nyert. Ez elég szüniődöt engedvén neki, házassága után, a' literaturának, a' költészségnek, a' barátságoknak és társas gyönyöröknek élt; még nem egészen 47 évt, vízkórságban halt meg Oct. 28. 1754. Hagedorn szerencsével nyult a' mesék, elbeszélések, vig dalok 's némelly költői játszadozások alkotásához, mellyek mind akkorig nagy tehetetlenséggel készítették. Nincs ugyan teremő ereje, de ellenben az idegent illőleg tudja elsajátítani. Egy ódát, sőt egy hosszabb elbeszélést sem tudá jól eltalálva, helyesen készíteni, mert nem birt reá nézve elegendő lelkesedéssel, 's tetemesb tárgyon nem tudá győzedelmeskedni. Nyelvének tisztasága és ügyessége igen dicséretes, 's derült elméje kellemes érzeteket szül. Költeményeinek legjobb kiadása (Hamburg 1800, 5 rész.) Eschen-

burgtól való. — Testvére HAGEDORN KERESZTÉLY LAJOS 1712 szül. Hamburgban. 1764 szász választófejedelmi követségi titoknok, azután titkos követségi tanácsnok 's a' dresdai és lipcei mivacademiák főigazgatója, 1780 halt meg Dresdában. Rézbe étetett characteristicai arczok és tájékok készítése által, melyek részint ön találmányai részint más művészek utánozásai voltak, a' szép művészet szerencsés gyakorlójának mutatkozott. Legnagyobb hirt nyere ezen örök becsü, kimerithetlen gazdagsága, critical és tudományos munkája által „*Betrachtungen über die Mahlerei*“ (Lipce 1762, 2 köt.).

—no—

HAGEN (Fridrik Henrik), bölcselkedés doctora, berlini egyetemi tanító, Schmiedebergben (Uckermarkban) szül. Febr. 19. 1780; korán Prenzlauba került rokonaihoz 's az itteni lyceumban foglalatoskodott a' tudományokkal. 18 éves korában, a' törvénytudomány tanulása végett a' hallei egyetembe költözött. De Wolf lángelméi előadásai a' humaniorákat kedveltették meg vele, és a' szép tudományok 's művészetek új fordulata, melly Göthe, Schiller és későbbben Tieck, Novalis és a' két Schlegel által eszközöltetett, ellenállhatlanul ragadá magával. Lelkesítették őt egyszermind Winkelman és Jean Paul; de tartósabb 's örvendetesb behatásu volt ő reá némely egyetemi társaival való visszartzatlan barátokozása, kik közül némelyek, mint: Solger, Krause, Raumer Frid., Sotzmann 's mások, a' tudományos világ előtt is esmeretekesek lettek. A' három évi academiái pályát fél évig tartott utazással végzé, mellyet déli Némethonon, Schweizon 's a' Gotthardon keresztül Isola bella-ig tett, vissza pedig Simplonon által 's a' Rajna mellett. A' következett években különös kedv nélkül dolgozott Berlinben a' városi törvényszéknél, és utóbb a' kamaránál. De egyetemi társaival történt viszont összecsatolódása, kikhez még más hasonérzetűek, mint: Abeken, Kessler 's Büsching is szövetkeztek, továbbá a' királyi könyvtár 's más viszonyok igen kellemetessé tevék neki a' fővárosban való tíz évi maradást. Azonközben az 1806-ki háboru által minden bizonytalanságra fordult. H. odahagyá a' kamarát 's magán életet élt Berlinben, hol már 1805 házasságra lépett brüsseli Reynacks Mária Josephinával. Itt Büschinggel együtt 1807 régi német népdalok gyűjteményét adá ki. Ezen dalgyljtemény tudatá először, Hagennek az ő literaturára irányzott törekedését; de régiebb 's hosszabban készített volt a' még azon évben kijött Niebelungen-dal megújittatása. Még az iskolai pályán felébredt az ő ő literaturai vonzalma. Bodmer balladáit által esmerkedett meg a' Nibelungenek tartalmával Halleben. Végre feltalálá Berlinben a' rég keresett nemzeti hőskölteményt, 's ennek első olvasása kebelében legsziverehetőbb érzést szüle. Hátszó felének lefordítása, Bodmer kiadása szerint, megnyeré barátjainak tetszését 's Müller János helybenhagyását, ki ezen idő tájban érkezett Berlinbe, 's kinek barátsága és tanítása Hagenre nézve igen örvendetes volt. Müller kezessége mellett jutott a' Nibelungenek még használatlan kéziratához, 's megesmeré belőle a' költemény tulajdonképi idomát; melly azután a' panasszal, függelékkal és szókönyvvel együtt 1807 jött ki, nem sokára a' jeni csata multával. Éjszaki Némethonon 's Hollandon át Brüsselve való utazása 1807, minden nemű németalföldi népkönyvekkel gazdagítá gyűjteményét. Büschinggel együtt adá ki 1808 a' „Középkor német költeményei“t, I. köt. 4 r., „A' szerelem könyvét“ (gyűjteménye 's megújittatása az ő német népmánoknak prosában) 1809. I. köt. és a' Docen, Hundeshagen 's Büsching társaságában kiadott „Muzeuum az ő német literaturá és művészet számára“ 1809 —II, 3 füzet, mellyhez 1812 Breslauban még a' negyedik f. [is] járult. Azután az 1810 Berlinben felállított egyetemenél rendkívüles tanítójává tétetvén a' német nyelvnek 's literaturának, az ő német literaturá történeteit olvasá, 's annak következésében Büschinggel egyesülve 1812, az ő német költészség történeteinek alapvonatait bocsátá ki. Az 1811-ki ősszel elfogadá a' Boroszlóban (Breslau) alkottatott egyetemi tanítósék-

re meghivattatását, 's egyszersmind az ottani klastrom kincseiből felállítandó könyvtár gondviselését. Itt régi barátain Raumer-en 's Büsching-en kívül ujakat is talált, különösen tisztártarsai között Heintz-et és Bernd-et. Midőn következve Barth „*Monumentum pacis*“ remek munkának elkészítéséhez fogott, segédkezet nyujta neki Hagen a' német részekben, valamint a' latin fordításokban és szerkesztetésben is. A' főkönyvtárnokkal összeültetésbe jöven, feloldoztatá magát a' könyvtári munkalaktól, 's tanítói körét annál jobban terjesztheté, az ő német- és ő éjszaki mythologia előadásával. E' nyujta okot vizsgálatára az Irminről (1816). De a' fő munka, e' hőskönyv mind eredeti nyelven mind újitva való kiadása maradt. Újítva ezen hőskönyvnek első kötete már 1811 megjelent Berlinben. Az éjszaki nyelv és literatúrával több évig foglalatoskodott, hogy a' Niebelungent és hőskönyvet németitve 's magyarázva adhassa ki. Az Edda-dalok első kiadását (Berlin, 1812) hasonló tartalmu régi éjszaki Sagák követték (1812), azután pedig a' Németektől kölcsönözött Wilkina- és Niflunga-Saga 's a' tulajdonkép régi éjszaki Wolfunga-Saga (1814—15, 4 köt.). Azután királyától segítettve, 15 hónapig utazott déli Németországban, Schweizban és Olaszthonban (1816—17), későbbben pedig (1819) Bécsben, 's onnét fel a' Duna partjain; melly utazásaiban mindig az éjszaki régiségeket fürkészé, 's kivált a' Niebelungen kéziratait. E' költeményből már 1816 új kiadás lön szükséges, mellynek a' st. galleni textus szolgálja alapul, 's bevezetés és szokönyv is adaték hozzá, de a' különböző olvasások nem jegyeztettek meg benne. A' harmadik nagy kiadás (1820) mindent bővebben és igazitva adott, 's az öszves kéziratok olvasásmódjai is kitétetek benne a' textus alatt. Említett utazásairól leveleiben tudósítá királyát 's hazáját (1818—20, 4 köt.). Ezen kívül még sok mellékes munkával is foglalatoskodott H.; kiadá (1816) a' Karolingiak idejebeli németalföldi zoltárokat; továbbá strasburgi Gottfried munkáit, nevezetesen Tristant (Breslauban, 1823). Ezután a' Manessi gyűjtemény 140 költőjinek tökéletes kiadásához fogott. 1823 ismét a' királytól segítettve, Parisba utazott, hogy ott ezen dalgyűjtemény kéziratait használja, 's célját egészen eléré. Onnét Németalföldön keresztül visszatérvén, a' berlini egyetemhez tétetett által, hol leginkább a' manessi gyűjtemény kiadásával foglalatoskodik. Némelly üres óráit a' Maxtól Breslauban kiadott „Ezer és egy éjszaka“ fordítására használta.

HAGER (Jósef), német nemzetségből született 1750, Majlandban. Bécsben tanulván, utóbb Romában a' hiterjesztő (propaganda) gyűlekezetbe lépett, 's egyszersmind a' keleti 's europai új nyelvek tanulásával foglalatoskodott. A' kilenczvenedik esztendőben utazásnak indult, 's felfedezé Siciliában VELLAS (l. e.) tudománybeli csalását, mellyről egy iratban értesíté is adott. 1800 Berlinben volt, a' hol a' chinai nyelvel kezdé foglalatoskodni. Azután Angolhonba ment, hol egy értekezést bocsáta közre az ujonan felfedezett babyloniai feliratokról, egy másikat pedig a' chinai betűjelekről; amaz temérdek tudós hivatkozattal (citiatio) van felkészítve, emez különös becs nélkül való. Ó mégis egy chinai szótár készítéséhez merészle' fogni. Minthogy a' parisi könyvtár eléggé gazdag az illy vállalkozáshoz megkívántató előmunkákban: a' francia országlás meghívá Hagert 1802 Parisba, 's évenkénti 6000 frankot rendelve fizetéséül, megbízá őt: dolgozna ki a' már jelenlévő és önkészítette munkálataiból egy chinai szótárt Hager most, az ezen szótárt illető ábrázoláson kívül, más iratokat is ada ki a' chinai szokások és régiségekről; p. o. „*Monument de Yu*“ „*Panthéon chinois*“ „*Description des médailles chinoises du cabinet impérial de France*“.

De ezen munkák nem voltak elegendők, Hagernek chinai nyelv- ismerete iránt meggyőződést szerezni, 's minthogy a' szótárhoz kívántató megvizsgált munkálatai a' várakozásnak meg nem feleltek, elbocsáttatott. Olaszthonba ment, 's 1809 Paviában mint keleti nyelvek tanítója, az egyetem meg-

szüntetése után pedig Mailandban, mint a' nagy könyvtár gondviselője, nyert helyet. E' közben folyvást a' chinaival bajlódott; 's megjelent tőle 1806 Londonban „*Elements of the chinese language*“; 1810 pedig Paviában „*Memoria sulla bussola orientale*“, mellyben a' magnestó fel-találását a' Chinaiaknak tulajdonítja; és 1811 Mailandban az: „*Illustrazione di un zodiaco orientale*“. „*Miniere*“-jében (Mailand 1816) megmutatá, hogy a' Törökök a' Chinaiakkal eredetileg közösülésben voltak, és sok szokást kölcsönöztek tőlök. Ugyan azon évben adá ki a' Kantonban lévő középületek chinai feliratainak magyarozatát. Ezen iratok sok haszonvehető foglalnak magokban, némelly részint felette vastag hibák mellett is, mellyektől a' szerzőt sem dicséretes szorgalma, sem kiterjedt — de nem mindig alapos — esmerete meg nem óvhatá, a' mint ezt névszerint Klapproth Julius megmutatta. Hager „*Observations sur la ressemblance que l'on découvre entre la langue des Russes et celle des Romains*“ (Mailand 1817) czimü munkája, gazdag hypothesisekben. 54.

HAGYOMÁNY (Legatum) nevezet alatt oly ingó vagy ingatlan egyes dolgok értetnek, mellyek valaki végrendeletének következtében szállnak birtokunkba. Minthogy pedig erőslétü (validum) végrendelet egyedül szerzeményekről 's csak olyan személyek által tétethetik, kik ön javaik szabad rendelkezésével bírnak: magában világos, hogy a' hagyományozásnak is csupán csak olyan dolgokra és személyekre nézve lehet sikeresen helye, mellyek és kik, az épen most mondott tulajdonsággal bírnak. Azonkívül, csak olyan személyeknek lehet valamit hagyományozás által bírásokba adni, kik azt kézhez venni 's megtartani, törvényeink szerint nem tilalmaztatnak. (L. Örökösödés). Egyébiránt a' hagyományonak nem áll kötelességében a' hagyományt elfogadni. Ennek megvételése azonban józanul csak akkor történhetik, ha a' hagyományon fekvő eher vagy adósság, annak értékével egyenlő, vagy azt épenséggel feljúlmulja.

Kunoss.

HAHN (Filep Máté), württembergi echterdingeni lelki atya, ritka mechanicali lángész, Stuttgart felső kerületében Scharnhausenben született 1739. Már mint nyolcz éves gyermek kémlelé a' nap árnyékát, 's próbát tön egy henger-napórával, a' nélkül hogy azt érteni tanulta volna. Következve, atyja könyvtárában egy égrajzot talált ennek leírásával együtt; megtanult abból esmerni néhány csillagképeket, a' napnak az égi jegyekre keresztül futását, 's az álló csillagok feltüntének idejét kitalálni. 13 éves korában került kezébe egy értesítés: mint kelljen napórát csinálni, 's ő valóban elkezdte egyet készíteni. Azonközben szorgalmasan rajzolt, 's maga készítte magának festékeket és kenőcsöt. 17 évü, a' tübingai egyetembe ment. Itt szüniidejét napórák és hangcsők készítésével, üveg-köszörüléssel 's csövek összerakásával tölté. Egy hasonló vonzalmu ifju társa, Schaudt, versenyezett vele. Minthogy szegénysége a' mathematicai tudományokban részesülni, vagy olyan könyveket megszerezni nem engedé: tehát Wolf latin és német tan tó könyveit, a' hozzájuk tartozó képidomokkal együtt lemásolá. Hogy a' zsebórák alkatát kitanulhassa, mindaddig csupa kenyérral 's vízzel élt, mignem egy órának megvételére kívántató mennyiségü pénzt gyűjtögethete össze. Ezt szélyelbontá 's viszont egybe raká, míg részzeit esmerni meg nem tanulá. Illyképen, szinte példátlan állhatatossággal, oly munkákat készítte, mellyek éles elméjének 's ügyességének legnagyobb becsületére válnak. Ide tartozik azon csillagászi függönyös óra, melly a' föld 's egyéb égi testek járását, valamint szinte a' holdét 's egyéb hajdukét is ábrázolja kézpüklségeivel (Excentricitáten); a' kis csillagászi rak-óra, melly a' hold változásait mutatja; a' közönséges éjnap-egyenlítői napóra, melly a' perczeket a' nap hajlásával mutatja; egy számoló műszer; egy hig testekre nézve haszonvehető mérleg 'st.e.f. Mint hittanító, kevesbbé volt híres. Echterdingenben, hova 1781 tétett, halt meg, 1790. Vallásbeli csudás iratai becs nélkül valók. 54.

HAHNEMANN (Sámuel Kerestely Fridrik), az orvosi művészség doctora 's anhalt-kötheni hercegi udvari tanácsos, szül. Meissenben Apr. 10-dikén 1755. Atyja, ki festő volt a' meiseni porcellán fabrikában, 's tudós esmeretekkel nem bírt, de magát utazási által kimívelte, egészes esmeretekkel gazdagítá fia lelkét 's jó eleve felébreszté abban a' jónak 's szépnek érzését. Gyakorlá ötet e' mellett az öngondolkodásban 's önitélésben is, úgy hogy a' gyermek semmit sem fogadhatott el, mit előbb gondolkodás és öszvehasznítás által meg nem vizsgált vala; innen rajzolás 's geometriát is kellett neki tanulnia, hogy a' dolgok viszonyjait még a' psychicumokban is megtanulja öszvehasznítani 's világosan és meghatározva megítélni. Lelkének ezen irányzatja egész hátralévő életének menetelét meghatározá. 12 esztendő korában a' meiseni tartományi iskolába kezdé járni, mellynek rectora, a' nagy szorgalmu 's dekrét Müller, iránta különös kedvezéssel vala, 's tanulmányainak választásában, szabad akarattal korlátok közé nem szorítá, sőt midőn rendkívül való szorgalma által egészségét tetemesen megrongálná, a' neki nem tetsző iskolákat is elengede nékie. Mind ezen kijelelt igyekezeté mellett is, atyjának nem vala szándéka, hogy magát a' tudományoknak szentelje 's azt akará, hogy magának értéke csekélységével megegyezőbb életmódot válasszon; a' tanítók intésére azonban, kik a' még hátralévő iskolai pályáért eső fizetést elvenni nem akarák; nem ellenzé később, hogy a' felsőbb iskolákba áltmenjen. 1775-ben husz tallérral, minél többel atyja nem segítheté, Lipsziába költözött, hol két esztendeig hallgatá az orvosi tudományokat. Szükségét, mellyel mint sok mások, kik valami mesterséget feltaláltak, folyvást küzködött, részint egy gazdag görög ifju német és francia nyelvre tanításával, részint angol könyvek német nyelvre fordításával pótolgatá. Nem lévén még akkor Lipsziában kórház, a' gyakorló orvosi tudomány végett Bécsbe ment, de pénze nem lévén kilencz hónap mulva innen is kénytelenítettett elmenni. Itten szerzett esmereteit nagy részint az éles elméjü udvari orvos Quarinnak köszönheti, kinek különös jó akarattját 's barátságát annyira megnyeré, hogy neki privat betegeknek látogatását is megengedné, 's csak ó lenne első és egyedülvaló tanítványa. Elfogyván pénze, Erdélyországba költözött, mellynek helytartója I. b. Bruckenthal, ötét udvari orvosává 's könyvtárnokává választá. Ennek Szebenben lévő nagy pénz- és könyv-gyűjteményét szép rendbe szedé 's egyszersmind magát ezen népes városban, a' gyógyművészségben gyakorlá. Két esztendei itt mulatása után visszatért Németországba, 's még esztendeig Erlangában hallgatá az ott lévő híres tanítókat. Aug. 10-dikén 1779, -orvosi beiktató értekezését (*Conspectus affectuum spasmodicorum aetiologicus et therapeuticus*) védelmezé, 's először Hettstädt nevü kis városkában, azután pedig Dessauban lakott 's Büchler patikárius leányával házasságra kelt. Üres óráit a' chemia, mellyben sok szép 's hasznos felfedezéseket tett, a' mineralogia 's bányásztudomány foglalák el. — 1781 Gommernben Magdeburg mellett vállalt hivatalt, de a' melly nem nyújtván neki megelegedést, két esztendő 's kilencz hónap mulva Dresdába költözött, hol négy esztendőt közönséges tiszteletben 's hasznos foglalatásokban tölte el. Már Gommernben laktában, mint gyermekségétől fogva mindent éles itélettel megvizsgálni szokott ember, átlátá az eddigi orvosi tudománynak bizonytalan alapon állását 's tökéletlenségét. Folytatott gondolkodás által meggyőzetvén felöle, hogy a' gyógyszereknek felületes esmereténél fogva, az orvosi tudomány tételeinek legszorosb követése mellett is, jóval többet árthat mint használhat az orvos, a' gyógyításról letett 's magát leginkább a' chemia kimivelésének 's az írászágának szentelé. Nagy számü francia, angol 's olasz munkák lefordításán kívül, sok más eredeti munkákat 's értekezéseket is irt, mellyekkel magának hirt nevet szerze. Lipsziában végre, hová Dresdából költözött, egy vigasztalással teljes uj mező nyílt fel lelke előtt. Midőn t. i. 1790 a' híres Cullen materia medicá-

ját német nyelvre fordítaná, bosszankodék ezen akkor annyira tisztelt tanító csavart theoreticus magyarázat módjain a' chinahéj hidegleléstűző erejéről, 's feltevé magában annak a' tapasztalás utján való kieszközölését. E' végre maga jókora mennyiségű chinát veve be, hogy látná minémül munkálatja van annak az egészséges emberi testben, 's ime ez egy új és nagy fontosságú felfedezésre nyujta alkalmat. Tapasztalá ugyan is, hogy a' china sok mind eddig nem is gyanított symptomákon kívül, bizonyos váltó hideglelés nemét hoz elő az egészséges emberi testben. Ezen nevezetes tapasztalat vezérlé Hahnemannt az orvoslás igaz törvényének, a' Homoeopathiának felfedezésére. Gyanítá t.i. ebből, hogy a' china azért gyógyít meg némelly hidegleléseket, mivel maga is az egészséges testben hasonló nyavalyát nemz, 's hogy az eddigi gyógymivészés azért olly tökéletlen, mivel a' gyógyszerek igaz ereje nem esmertetik. Ezen okszeres következtetést a' további próbatételek teljes mértékben igazolák. A' gyógyszerekben elérített 's mind eddig esmeretlen erők új, bámulásra méltó seregének juta birtokába, a' mi egyszermind megczáfolhatatlanul bizonyítá, hogy az eddigi gyógyszer tudomány merő gyanításokon 's haszntalan hozzávetéseken épül. Ezen fontos felfedezés új kedvet gyujta ő benne az orvosi praxishoz, melly most kielégítőbb sikerrel biztatá. Ez vezérlé őt új erővel kezdett pályáján, részint Georghenthalban, hol az emberszerető Erneszt, góthai herczeg, tébolyodottak intézetét állított fel számára, 's hol ő a' Kotzebue pasquillja miatt, (*Bahrt mit der eisernen Stirn*) megtébolyodott Klockenbringet helyreállítá, részint Braunschweigban (1794) 's különösen Königsutterben, hol lassanként, egyszerű gyógyszerekkel magán 's hozzátartozóin tett sok próbatételek által, azoknak saját munkálatjairól olly sok esmereteket gyűjtött, hogy ő azoknak a' Homoeopathia alapítélei szerint való használása által, kivált az utolsó helyen, olly bizonyos sikerű gyógyításokat hajthata végre, hogy már itt az orvosok 's patikáriusok üldözésének tárgyává leve. Ennek következtetésben megtiltatván neki a' törvényszék által a' gyógyszerek önadása, kénytelen vala elköltözni ezen tartományból, hogy a' felfedezett igazsághoz hiv maradhasson. Hamburgban tiszteletben tartatott ugyan ez a' (természetes) szabadság, de mivel ő ott idegen vala, néhány esztendőök mulva hazájába Saxoniába tére vissza, hol először Eilenburgban (hol az ottani phisicus szerencsés sikerű gyógyításáért szörnyűkép üldözé) azután Torgauban practisált. Fontos felfedezéseit ottan ottan közlé Hufeland Journaljában, 's a' folytatott tapasztalatok által mind inkább erősödrén az általa felállított gyógymód alapja, egy theoriai próbatétellel is előállá (*„Heilkunde der Erfahrung“* Berlin 1806) mellyet tökéletes alakban ada ki négy esztendő mulva, ezen czim alatt: *„Organon der rationellen Heilkunde“* (Dresden 1810), mellynek negyedik megbővített 's javított kiadása 1829-ben jelent meg, 's melly franczia, olasz, angol, magyar és orosz nyelvekre is lefordítatott. Ezen halhatatlan munka, mellynek tagadhatatlan igazságu tétéleit 's a' legtisztább tapasztalatokon épült állításait csak az nem foghatja fel, kinek az előítéletek 's iskolákban beszitt vélemények által behéjasodott lelke, minden egyéb, az eddigiekkel ellenkezésben lévő, ha szinte jobb 's tisztább esmeretek elfogadását ellenzi, vagy ki magának a' makacs állításokban tetszvéen, kevély önhittséggel gyűlöli 's vet meg mindent, a' mi másképp hangzik, mint eddig gyűjtött hibás esmereteinek öszvesége, mai napig is folyvást tartó dühös pennaharczokra 's gyakran a' legalacsonyabb szenvedelmek felébredésére nyujta alkalmat. Vége hossza nem volt a' guny-'s rágalomírásoknak, mellyeknek legmocskosobbika a' dr. Kováts „*Organon a' rostája*“ (Pesten 1830). Mint több hasonló tárgy munkákban, ugy ezen durva 's minden nevelt embert visszataszító nyelven irtban, nem annyira a' tapasztalás utján megczáfolhatatlan tanítmány, mint maga ennek halhatatlan szerzője 's ennek követői támadtatnak meg. Hahnemann az ellenféltől származott munkákra soha sem felelt, noha igazának

teljes érzésében az Allopathia ellen sokszor kikelt. Sok méltatlanságot kelle neki szenvednie Lipsziában is, hol végre 1811 allandólag letelepedett, hogy ott az új gyógytudományt taníthassa. E' végre iskoláji megnyitása előtt igen tudós és elmés értekezést irt 's oltalmazott: *De Helleborismo veterum.* (1812) II esztendeig tanítá 's gyakorlá itt, soha meg nem csökkenő buzgalommal 's fáradhatatlan szorgalommal, az általa felfedezett igaz gyógymivészséget. Ezen időszak szüleménye a' tiszta gyógyszer tudomány (*Reine Arzneimittellehre* Dresden 6 Theile 1811—1821) melyly azóta másodikor is megjelent (1822—1827) 's deák, francia és olasz nyelvekre is lefordítottatt. Ezen munkában közli ő az általa állhatatos szorgalommal 's csudálatra méltó pontossággal legnagyobb részt ön testén megvizsgált gyógyszerek tiszta munkálatjait, melyeknek öszvesége az emberi nemzetre nézve, megbecsülhetetlen kincs. Az általa Lipsziában tett rendkívül való gyógyítások, itt is felébreszték a' szenvedelmek lázát orvosársainak 's a' patikáriusoknak szívében. Ezen utóbbiak, priviligiumok megsértésül vévén azt, hogy Hahnemann maga osztja gyógyszerreit betegeinek, kérelemmel járultak a' kormányshoz, mely ennek teljesítését nem ellenzhetvén, az önkészítette gyógyszerek adását a' betegeknek, egy rescriptum által (1820 Decemberben) megtiltotta. Ezen dolog arra indítá Hahnemannt, hogy több beteget ne vállaljon fel inkább, mintsem ön meggyőződése ellen, ne maga adja nékik a' szükséges gyógyszereket, a' mi elmulthatatlan feltétele az új gyógymivészség tiszta 's tökéletes gyakorlásának. Azonban nem sokáig tartott munkálatlan állapotja, mivel Ferdinand, anhalt-kötheni herczeg, nem csak teljes szabadságot ajánla neki fő városában, az általa felfedezett gyógymivészség gyakorlására, hanem ötlet udvari tanácsosává 's orvosává is kinevezé. Hahnemann a' meghívást elfogadván 1821, nyáron, Köthenbe költözött, hol csüggedhetetlen szorgalommal munkálkodik mai napig is, az új gyógymivészség tökéletesítésén. Ezen szakadatlan munkálkodásnak, gondolkodásnak és vizsgálódásnak dicső gyümölcse, minden munkáinak koronája, az, melyben a' chronicus nyavalyák természetéről és gyógyítás módjáról értekezik (*Die chronischen Krankheiten, ihre eigenthümliche Natur und homoeopathische Heilung*, Dresden und Leipzig 1828), melyből mind eddig négy darab jelent meg. 1829, Aug. 10 dikén a' Homoeopathia tisztelői 's követői a' nagy ember ötven esztendő doctorjubilaemát állítotték Köthenben, mely innepélyes alkalommal, a' részvetelre felszólított barátok által, közel és távol nagy buzgalommal öszvegyűjtött 's küldözött pénznek egy része, az ezen alkalomra készített emlékpénz és melykép kifizetésére fordítatt, a' fenmaradt summa pedig (1200 tallér) arra határozottatt, hogy az folytatott gyűjtések által szaporíttassék, 's annak idejében, valamely később meghatározandó helyen egy homoeopathicum clinicum felállítására fordíttassék. Egyszersmind egy homoeopathicum társaság alapítatt meg, mely esztendőnként Aug. 10-dikén egy ön maga által kiválasztandó helyen gyűljön öszve. 1832 tartatt a' harmadik öszvegyülés Lipsziában. Hahnemannak ön maga által irt biographiája 1791-ig, ezen munkában találattik: *„Elwerts Nachrichten vom dem Leben und den Schriften deutscher Aerzte“* (Hildesh. 1799). Kiadott munkáinak száma nagy. Nevezetesh fordításai ezek: *„C. Nugent's Versuch über die Wasserscheu, aus d. Engl. (Leipzig 1777) — „J. Stedtmann's physiologische Versuche und Beobachtungen; aus d. Engl.“ (Leipzig 1777). — „W. Falconer's Versuch über die mineralischen Wasser u. warmen Bäder; aus d. Engl.“ (Leipzig 1777). — „Ball's neueste Heilkunst 2 Bd., aus d. Engl.“ (Leipzig 1777 u. 1780) — „Demachy's Laborant im Grossen; aus d. Franz.“ (Leipzig 2 Bd. 1784). — „Der Liqueurfabrikant; aus d. Franz. der Herren Demachy u. Dubuisson.“ (1785) — „Demachy's Kunst des Essigfabrikanten, aus d. Franz.“ (Leipzig 1787). — „Geschichte des Abelard's und der Heloise; aus d. Engl. d. Herrn J. Berington.“ (Leipzig 1789). — „M. Ryan Untersu-*

chung der Natur u. Kur der Lungenschwindsucht.“ (Leipzig 1790). — „Ad. Fabroni's Kunst Wein zu bereiten; aus d. Ital.“ (Leipzig 1790). „J. Griggs Vorsichtsregeln f. d. weibl. Geschlecht. aus d. Engl.“ (Leipzig 1801). — „A. Young's Annalen des Ackerbaues; aus d. Engl.“ (Leipzig 1790 u. 1802, 3 Bd.). — „Cullen's Abh. über d. mat. med.“ (Leipzig 1790, 2 r.). — „D. Monro's Arzneimittellehre; aus d. Engl.“ (2 Thl. Leipzig 1701). „De la Metherie, über die reine Luft.“ (Leipzig 1791, 2 köt.). — „E. Rigby's chem. Bemerkungen über d. Zucker; aus d. Engl.“ (2 k. Dresden 1791). — „Neues Edinburger Dispensatorium.“ (2 r. Leipzig 1798). — „Home's Heilart der Harnröhrenverengerungen.“ (Leipzig 1800). — „Arzneischatz, od. Sammlung gewählter Recepte; aus d. Engl.“ (Leipzig 1800). — „Albr. v. Haller's Arzneimittellehre.“ (Leipzig 1806) 'sat. — Mind ezen fordítások pótlásokkal és jegyzékekkel vannak bővítve. Eredeti munkái ezek: „Medicinische Beobachtungen.“ (2 Hefte. Quedlinburg. 1781). — „Anleitung alte Schäden und faule Geschwüre gründlich zu heilen.“ (Leipzig 1784). — „Ueber Arsenikvergiftung, ihre Hilfe und gerichtliche Ausmittelung.“ (Leipzig 1786). — „Abhandlungen über die Vorurtheile gegen die Steinkohlenfeuerung.“ (Dresden 1787). — „Die Kennzeichen der Güte und der Verfälschung der Arzneimittel.“ (Dresden 1787). — „Unterricht für Landärzte über die venerischen Krankheiten.“ (Leipzig 1798). — „Freund der Gesundheit.“ (2 Th. Frankfurt a. M. 1795). — „Apothekerlexikon“ (2 Th. Leipzig 1793 u. 99). — „Heilung u. Verhütung des Scharlachfiebers.“ (Gotha 1801). — „Der Caffee in seinen Wirkungen.“ (Leipzig 1813). — „Aesculap auf der Wagschale.“ (Leipzig 1805). Ezeket kivül sok értekezéssel irt Hufeland Journal-jába, Crell chem. Annalisaiba, Blumenbach orvosi bibliothecájába az allg. lit. Zeitung-ba, Tromsdorf Journaljába, az Allgem. Anzeiger-be, Scherf orvosi politicát 's néporvosi tudományt tárgyazó folyóirásába, in Comment. Lipsiens. de reb. in scient. natur. et med. gestis. 'sat. Az általa alapított gyógyomódról lásd a' HOMOEOPATHIARÓL szóló cikkelyt.

A. Balogh Pál.

HAIMON GYERMEKEI. Haimon (Heymon, Aymont, Aymon) dordognei herczeg négy gyermeke Alard, Richard, Guichard, Regnault, szerepet játszik a' középkor regényes költeményeiben. Froissart (Vol. 3. 18. ch., 67 lap.) történeteikről ad tanitást; mi egyedül költészi lételekre szoritkozunk. Ők nagy Károly 's párei mesés körébe tartoznak. Történetjek a' Simmernben Rodler Jeromos által 1535 nyomtatott kiadás czimlapján így adatik elő: „Ein schön lustig Geschicht, Keyser Karle der gross, vier Gebrüder, Herzog Aymont von Dordens Süne, und das der eldest undter jenen Reynhard genant, dem wie Keyser seiner Neuen eynen, mit eynem Schachbret erschlug, sechszehn jahrlang bekrieget, Sie uber vielfaltigs erbieten, zu keynem Gnaden annehmen vollt, sonder ganz Frankreichs verjagt, zu letzt sie dannocht durch Krieg den Keyser bedrangten, mit inen eynen friden anzunehmen, darum viel lustiger Hendingel sich in der Zeit von beiden theyten beneben, vermeldet werden, kürzlich aus Französischer sprach ins Teutsch transferirt.“ A' francia eredeti „Les quatre fils Aymon“ 1493 nyomtatott ki először. Azonban nincs elhatározva, valljon egyedül a' francia eredeti legyen e ezen fordításnak magános kutféje, mellyből minden más e' tárgy dolgozások származtak légyen. Legalább a' Németeknek ezen népkönyve: „Schön und lustige Historie von den vier Heymons-Kindern, samt ihrem Ross Beyart, was sie für ritterliche Thaten gegen die Heiden, zu Zeiten Caroli Magni begangen haben“ (Tieck kidolgozása „Lebrecht Péter Népregei“-ben, Berlin 2 köt.) más kutfőből látszik folnyi, és sokkal inkább megegyez ezzel a' még most is kézen forgó németalföldi népkönyvvel „Von den vier Henns-Kindern“ (Antwerp. 1619). Így ezen tárgy mind francia mind német költeményben dolgoztatott ki, 's ezeknek kö-

tetlen beszédre való feloldásából támadtak a' népkönyvek. Az e' körüli vizsgálatok annál vonszóbbak, minthogy ezen anyag részint az Olaszok regényes-eposi költeményébe is átszivárgott. 54.

HAIRETI, 16. századbeli török költő. Ódái megnyerék részére Ibrahim vezér kedvezését, 's csak Chiali költő árulkodásai akadályozák, hogy az, a' szűkölködő állapotban helyezett Hairetit magasra nem emelte. Későbbben elveszté szemei fényét, részvétlen emberek kezei alá jutott, 's a' rajta mint vakon elkövetett méltatlanságok 's busítások, keserű érzeteket támasztának szívében, mellyek életét hamar elolták. Meghalt 1535. Jeles mondásokkal gazdag divánja gyakran használtatott jövendőlésekre. 54.

HAITI, előbb *st. Domingo*, Nyugatindióban egyike a' legnagyobb szigeteknek, 's egyszersmind legnagyobb 's legagazdagabb a' nagy Antillák közt. Kiterjedése, a' hozzá tartozó apróbb szigetekkel együtt, 1385 nsz. mf. avagy 3846 francia nsz. lieu. Lakosainak száma 1824 több volt 980,000-nél 's mintegy 10,000 fejr és 300,000 szines találtaték köztök. Az előbbi spanyol részre 61,500 lakos esik. — Colombo, a' lucayi szigetek némelly lakosítól e' sziget aranyjára figyelmessé tetetvén, Dec. 6. 1492 köte ki itten, *Hispaniolá*-nak nevezé a' szigetet, 's egy kis erősséget épite rajta, az első spanyol telepedést a' világ e' részében. Az Europaiak oda érkezete előtt Haiti volt a' sziget neve, utóbb a' fővárostól San Domingo nevet kapott. Földje, kivált közepé táján igen hegyes; de a' 6000 lábnyi magasságu hegyek termékenyek, menetelesek, nagy és kellemes völgyekben végződnek, a' tengerparton sok fokot képeznek, 's számtalan folyóknak adnak eredetet, mellyek közül némellyek hajózhatók. A' tengerpartok sok öblöt formálnak, 's legnagyobb részint jól vannak mívelve; az északi és nyugoti partokon meredek mészsziklák emelkednek. Eghajlatja forró, mérsékelve mindazáltal híves szelektől, 's ennél fogva jó formán egészséges, még az Europaiakra nézve is, ha a' tápláló szerek, 's kivált a' hevítő italok mód nélkül használásától, 's a' szerelembeli kicsapongástól óvakodnak. Ezen tropicus tartományban az esős évszakban a' levegő állandóul nedves, 's a' híves éjszakák épen nem ritkák. A' szélvizek 's földrengések is gyakran okoznak nagy kárt. Földje, kivált a' térségeken, rendkívül termékeny. A' kávétermesztés még most is virágzik, 30 mil. fontnál több vitetvén ki esztendőnként; egyéb fő termékei a' pamut, cukor és indigo. Az első canariai cukornádot Pietro Atenca ülteté itt 1506. Terem ezeken kívül a' sziget páma, czédrus, tölgy és festékfákat, kókuspalmát, pizángot, legszebb déli gyümölcsöket, dohányt, orvosi füveket, rist, kölest, kukoricát, bort, dinnyét 's at; ló- és barom-tenyésztése jeles; tengere bővelkedik hallal. Aranyat a' hegyekben és folyókban találni; van ezüstje, reze, vasa, kéneseje, sója, márványa, alabastroma 's ásványos vize. — Miután a' Spanyolok e' sziget békés 's jó indulatu ős lakosait, kiknek száma Colombo oda érkeztekor egy milliomra becsültetett, 1533 körül majdnem egészen kipusztították volna, e' birtokot csaknem egészen el-mellőzték, Amerika szárazföldjén könnyebb módot levén kincsek gyűjtésére. Francia kalandorok 1630 körül telepedének le a' sziget nyugoti partjain. 1660 olta jobban gondoskodék a' francia kormány e' telepedések állapotja felől, 's 1697 megnyeré Spanyolországtól azon résznek sa-játságát. A' haseli békében (1695) Spanyolország a' sziget feletti felét is Franciaországnak engedé. A' francia gyarmat St. Domingon 1722 olta rendkívüles előmenetelt tett. Kevéssel a' revolutio előtt 30.000 ne-ger rabszolga viteték évenként Afrikából francia Domingoba. A' népeségnek teszik 1) Mulattok (*gens de couleurs*, szinesek), kiket a' feje-rek neger nőkkel nemzetek; 2) Neger e k. — Sok mulattot ismertek meg atyáik, 's keresztyén vallásban nevelvén fel őket, örökösökké tévék. E' szerint az ültetvények nagy része ilyen mulattok kezében volt, kik közt jeles eszű 's jobb erkölcsű emberek voltak, mint fejr uralkodójik közt.

Természetes volt tehát, hogy felsőségeket érezték, midőn a francia revolutio ébresztette képzetek az emberi jusok egyenlőségéről, a nyugot-indiai gyarmatokra is elterjedtek. E jogokat ők is erőre akarák kapatni honjokban; hibáztak mindazáltal, hogy a negereket, kik hozzájuk miveltség és színbeli nagyobb hasonlóságoknál fogva inkább szítottak mint a fejérekhez, nagyon hamar 's meggondolatlanul vevék fel körökbé. A nemzeti convent ingatag viselete, melly a belső ügyek mellett a külső birtokokat egészen elhenyélni látszék, sietteté e' szép gyarmat szerencsétlenségét. A nemzeti gyűlés egy végzete (Maj. 15-kéről 1792) just ada a mulattoknak, a rendes gyarmati gyűlésekben részt venni; egy más végzet, Sept. 24-kéről, ismét eltörlé e' kedvezést. Hanem a mulattok, gyamolittatva a negerektől, erőszakkal szegzék magokat e' végzet végrehajtása ellen, 's így kezdődék a háboru, melly azután a kegyetlenség minden szörnyeivel folytattatott. Cap Français, a sziget egyik legjelesebb városa, Jun. 13-kán 1793, bevételét a mulattok és negerektől; az öldöklés elől megmenekedett fejérek Éjszakamerikába szökének. Franciaországból egy kis sereg küldetett St. Domingoba, mellyt azonban, a többi kikötők és erősségek hirtokában volt 's a királyi párthoz szító fejérek, nem bocsátottak ki a szárazra. Az Angolok Sept. 1793 két kikötőt és erősséget hevevének; de mintán a nemzeti gyűlés Febr. 4-kén 1794 a francia gyarmatokbeli negerekneknek tökéletes szabadságot ada, 's egyenlő just a többi lakosokkal, akkor a háboru még nagyobb dühhel lőtött ki, annyira, hogy majdnem minden fejérek leöldöstétének, 's az Angolok elveszték hódításaikat. A negereket TOUSSAINT I. OUVERTURE (l. e.) vezeté, ki a szigetnek Maj. 9-kén 1801 saját szerkezetet ada, melly által ő holtiglani helytartóvá nevezteték, 's a rab-szolgaság örökre eltörlteték. A sziget északnyugoti részében fekvő Cap város a (előbb Cap Français) kormányozójává Henrik Kristófot nevezé, a ki 1767 Grenadában, egy britt Antilla szigeten született. Ennek szülei neger rab-szolgák voltak. Az ész és erővel teljes Kristóf di-csőségesen harczolt Éjszakamerika függetlenségi háborujában, 's ezredes lön, 1790 olta pedig st. Domingoban élt, a hol idő közben, mint szabad neger, különbféle hivatalokat viselt. Itt lecsillapítá a negerek lázadását, kik minden fejt meg akarának ölni. Midőn a francia fő kapitány Leclerc Febr. egy hajósereggel 's 25.000 emberrel kikötött, nem fogadá ő el az első consul ajánlatit, elégeté a várost, Dessalines és Pétionnal együtt folytató a háborut Toussaint l' Ouverture helytartó alatt a hegyekben, azután Ouverture nevében alkudozék Hardy francia generállal a hódoló egyezség felől (1802 Mart. 1.), 's midőn a gyarmatosok, Ouverture igaztalan elfogatása után a feketék rab-szolgaságát ismét vissza akarnák állítani, Dessalines zendítő zászlója alá állt. A függetlenség ügye győzött. A francia seregek igen megfogytak; vezéreket Leclercet betegség ölé meg; felváltója Rochambeau annyira szorongat-tatott, hogy Cap Françaisban, utolsó birtokában, az ezt körülfogott Angoloknak Nov. 30. 1803 magát megadná. Ezen pillantat olta st. Domingo Franciaországra nézve el volt vesztve. Dessalines, egy zsarnok, a ki se írni se olvasni nem tudott, 's a Franciaikat különbség nélkül le-gyilkoltatá, uralkodék most a szigeten, melly ezen eredeti nevét Hai-ti ismét visszavé. Ó, Oct. 8. 1804, I. Jakab név alatt császárnak ki-kialtaték. de két évvel utóbb (Oct. 17. 1806) egy új revolutioban meg-lyilkoltaték. Kristóf generál, a nélkül, hogy ezen Pétion és mások kormányozta öszveesküvésben részt vett volna, Oct. 1806 sereg és nép által kormány fejévé teteték. Azonban mégis megöltek a Mulattok több fe-kete tisztet, maga Pétion pedig a legfőbb hatalomra vágyott, a miből 2 esztendő háboru származék, melly a déli részeket az éjszakiaktól két évig tartá külön választva. Amott köztársaság támada, Pétion Sándor előlölősége alatt, Dec. 27. 1806; itt a Haiti status, az 1807-ki szer-kezet által, Kristóf, mint előlöl 's a száraz és tengeri hatalom főve-

zére alatt. Azonban a köztársaságot a pártok megroncsolák, míg a haiti statusban rend és törvény divatoztak. Ezen belső csend megerősítése végett örökös monarchiává változtaték a status 1811-ben, s Kristóf, I. Henrik név alatt, feleségével Mária Ludovicával együtt Jun. 2-kán 1811 felkenetének s megkoronáztaték. Egyszersmind egy új status-alaptörvény jelent meg s egy czimekkel, udvari és status hivatalokkal tömött státuskalendáriom. Ezután egy törvénykönyvet készítete a király. Egy öszveesküvés, melly a haiti királyi hajókat a köztársaságnak általadá, 1813 új háborut szült Petion ellen, mellynek azonban az 1814 ki közös veszély, hogy Franciaországtól meg fognak támadtatni, csak hamar véget vete. Henrik, Franciaország hódolási iránti kívánatit, miután a nemzeti képviselők Oct. 1814 öszvehívott gyűlésével e tárggyról értekezett volna, visszaigazítá, s 1816 Nov. kinyilatkoztatá, hogy sem Francia, sem e nemzet lobogója nem bocsáttatik Haitiba, míg ennek függetlenségét Franciaország el nem ismerendi. Petion halála után (Mart. 29. 1813) híjában igyekezett Henrik a haiti köztársaságot, melyet a felváltónak ajánlott Boyer Péter generál, mint előlülő kormányzó, a királlyal egyesíteni. Ő mint zsarnok gyűlöltetének, mert a köztársasági érzelmű Mulattok elpártolása és lázadása 1813 olta kemény rendszabásokra ingerlék őt, mellyeket tisztjei kegyetlenkedve hajtának végre. Maga azonban eszesen, munkásan s erős kézzel vivé a kormányt. Sanssouci városát, egy székes egyházat, egy palotát s Henri várát építeté, a földbirtokokok számát szaporítá, iskolákat alapíta, a mesterségeket s kereskedést előmozdítá, az idegeneket, s ezek közt sok németet, megjutalmazá, de egyszersmind szigorulag is vigyáza rájuk. Végre megfosztá a királyt életétől a sereg lázadása. Sept. ugyanis 1820 bilincsbé verete egy ezredet; ennek katonái fegyverhez nyulának, s elfoglalák sz. Márk városát. Erre a cap henrii őrizet is felszéndült, s most Richard generál, és Paul Romain haitii nagy marsal és hadi minister, a ki mindjárt elejénte a lázadók részére állt katonáival együtt, az egész országot felszólíták, I. Henrik letétele végett. Híjában küldé testőreit a Sanssouciban betegen fekvő szélütötte király a lázadók ellen; mert azok harcolni vonakodtak. Henri vára megadá magát Oct. 18-kán, s ngyan ott a katonák a koronázörököst egynehány tiszttel és miniszterrel együtt megölék, s a palotát kirablák. Boyer előlülő oda érkezte végre helyre állította a csendet. Kristóf özvegye Angliába ment két leányával, azután Olaszországba, s 1829 Kalrsbadban volt. Pamph. La Croix báró, francia general-lieutenant s Leclerc seregenél osztályvezér „*Mémoires pour servir à l'histoire de la révolution de St.-Domingue*“ című munkájában kedvezőleg itél Kristófról, a lelki miveltség s jó erkölcsök barátjának és a fejérek védelmezőjének nevezvén őt. Szintigy de Vastey báró, Kristóf cancellárja is, a ki Sanssouciban 1819 egy „*Essai sur les causes de la révolution et des guerres civiles à Haïti*“ ada ki. Azon szigorúság, mellyel Kristóf a jó erkölcsökre vigyázott, s mellyeknek ő maga valódi példányja volt, tevő őt a revolutio által elvadított feketék és mulattok előtt gyűlöletessé; Petion ellenben, hogy a népet részére hódítsa, minden erkölcsi rendtelenség iránt engedékenységgel viseltetett. — Henrik seregéből 6000 ember Boyer előlülőnek hódolt, a ki erre Nov. 20-kán 1820 az előbbi francia St.-Domingo mind a két részének egyesültét nyilván kihirdeté, s a Kristóf szabta czimeket eltörlé. Fővárosa az új statusnak Port au Prince lön. Richard generál, marmeladei herczeg, kevéssel azután öszveesküvék több tisztekkel, a Capon a hadi uralkodást magához ragadni vágyva; hanem Febr. 1821 elfogatének, s három czimborájával kivégeztetének. Boyer ezután csak hamar egyesité a köztársasággal a sziget keleti részét is, mellyet a Spanyolok 1808 visszafoglaltak volt. Midőn t. i. spanyol Domingo lakosai 1821 Dec. 1-jén Spanyolországtól elváltak, s Columbia köztársasággal akartak egyesülni, Boyer a sziget e részét megraká katonáival,

's Domingo városa ellenkezés nélkül adá meg neki magát Febr. 2-kán 1822. Egy kiszalást, melyet a' francia seregek Jacob ellenadmirál alatt, a' francia országlás parancsa nélkül, Samana félszigeten, a' hajdani spanyol részben próbáltak, visszavertek Boyer seregei Martiusban. Ezolta félbeszakasztott Haitival a' közvetlen kereskedési öszveköttetés francia lobogó alatt. 1823 Martiusban Boyer előlülő még a' Haiti és nyugotindiai szigetek közti kereskedést is eltiltá, mi által a' feketék kö-zösülése az egyesült statusokkal még inkább nevedett. Végre elhatáro-zá Franciaország, 1825 Apr. 17-kei kir. rendelménynél fogva, a' sz. domingoi országlás teljes függetlenségét megismerni, a' miért ellenben Haiti 1) a' most Franciaországban lakó haitii ültetvény-birtokosoknak kárpótlás fejében 150 mill. frankot fizetni ígért, 's 2) kikötőjít minden nemzetek kereskedésének megnyitá, egyenlő vám mellett, Franciaor-szágra nézve pedig ugyan ezt felényire leszalítá. Azon kereskedési egyez-séget mindazáltal, melyet erre Franciaország előterjesztett, az előlülő nem fogadá el. A' pápa a' köztársaságot már Jul. 24. 1824 megismerte; ezt azolta minden országlások megtevék, kivévén a' spanyol kormányt. Apr. 1-jén 1826 (a' függetlenség 23 évében) kihirdetteté az előlülő, hogy a' Haitiiak minden tengeren 's minden kikötőbe üzhetnek kereskedést, csak az angol, francia, spanyol és hollandi gyarmatokba 's Carolinába nem, hogy gyanut ne gerjessenek a' neger rabslolgák felzendítése felől. Hai-ti 12 kikötőt nyitá meg a' külső kereskedésnek. — Boyer, mint holtig-lani előlülő, egész Haitit igazgatja, az 1816 Jun. 2-kai szerkezet sze-rint, melyeknek alapjai: személyes és sajtó-szabadság, minden tisztvi-selők felelettel tartozás 'sat. Fejér ember földbirtokot nem szerzhet. A' catholica hit a' statusé, szabadon gyakoroltatik azonban minden más vallás is. A' végrehajtó hatalom terjeszt elő minden törvényjavalatot, melyet a' földbirtokosokból öt évre választatott képviselők kamarája vi's-gál meg 's fogad el, a' senatus pedig végez. A' senatus 24 tagját az előlülő készítette hármastromból a' kamara választja 9 évre. Egye-dül a' senatust illeti az előlülő kinevezésének joga. Ugyan az fogadja el vagy semmisíti meg az előlülő által más statusokkal kötött egyezségeket. Boyer (l. e.), az előlülő, előmozdítja a' szigethaszonvehetővé tételét 's a' lakosok miveltetését. A' Capon 's minden községben Lancaster oskolák vannak; Cap városában gyógyászti és seborvosi oskola, Port au Prin-ceben pedig az orvosi és törvény tudomány, literatura, mathematica és astronomia számára academia állittatott. Francia és angol tudósok kor-mányozzák ezen intézeteket. Haitiban több napilevelek (Journals) jelen-nek meg: a' „Telegraph“, — a' „Propagateur“, 'sat. 1824 seregének szá-ma 45,520 volt, ide nem értvén a' 113,328 főből álló nemzeti őrséget; tengeri erejét hat hadi hajó tevé. A' status jövedelme 36 mill. frank volt; a' ki és beviteli vám 12 minden száztól. Maga Anglia az egész jövede-lem $\frac{7}{100}$ részét fizeté. A' német bevívó kereskedés (kivált a' vászon) is pártoltatik. A' háborura szüntelen kész előlülő politigája békés. — Fővárosa Port au Prince, 15,000 lakossal, 's kikötővel 500 hajó száma-ra. Cap Henri, előbb Cap Français, most Haiti városában 12,000 lakos van; San-Domingo városában, hol Colombo és testvére Ludovico emlékoszlopa van, 10,000 lakos. (l. „Histoire polit. et statist. de l'isle d' Haiti, écrite sur des documens officiels et des notes communiqués par Sir James Barkslett, par M. Placide Justin“ (Paris 1826); „Sketches of Haiti from the expulsion of the French to the death of Christophe“ Harveytől (Cambrjge 1827), és Jam. Franklin „The present stati of Haiti“ (Lond. 1828), mely utóbbi igen homályos színezetű raj-zolat. I. Henrikről l. „Zeitgenossen“ XI. és XXXIX. füz. opq.

H. A. J. A' fejen lévő mez vagy szőr, hajnak nevezetik, melynek általános tulajdonit I. Szőr czikely alatt. A' haj különbözik az emberek-nél hosszúságára, színére, állására nézve. A' nőknél általában hosszabb, mint a' férfiaknál. Színe fejréd, sárga, veres, gesztenyeszinű, barna,

fekete. Éjszakon a' gesztenye és sárgaszin kedvesebb, dél felé (aa arabhoz közelebbi fajzatoknál) a' fekete kedveltetik. Europa, Ásia és Amerika lakosai általában folyó, vagy csüngő hajuak, a' két elsónél néha bodros is, Afrika, 's a' szigetvilág népei gyapjuhajjal (kondorral) bírnak. Némely nemzetek bujálkodnak a' hosszú hajban, masok megnyirnak, sőt még mások lenyesik (borotválják); a' kopaszoknál 's hajdan mindenkinél szokás vala alhajakat jól belisztezve (beporozva, 's puderozva) viselni. Ma ebben is okosabb a' világ. Vö. HAJÉKESÉG. —j—a.

HAJADONI JOG, azon szabadságot jelenti, mellynél fogva a' pártában lévő árva leányok, a' csupán férfi ágat (legalább jelenleg) illető ősi nemes javakból lakást, élelmet és kiházásittatást kívánhatnak. Lakást az atyai házban kötelezetnek adni a' javak birtokosi, 's abból őket akaratjuk nélkül semmi szin alatt sem rekeszthetik ki. Az élelem vagyis tartás és a' kiházásittatás minősége, a' javak mennyiségéhez alkalmaztatatik; melly ha az illendőség megkívánatánál 's a' lehetőségnél szűkebben történnék, joga volna a' férjhez adatott árva leánynak, e' részben a' javak birtokosai ellen keresetet indítani. — A' klastromba ment leánynak azonban megszűnik ezen joga, mert ott minden szükségei kielégittetnek, 's egyébiránt is a' klastrom a' kiházásittatáshoz hasonlóknak ítéltetik. Ha mindazáltal onnét kilépne, hajadoni joga újra feléledne. *Kunoss.*

HAJDU VÁROSOK. A' régi időkben úgy nevezett Hajduk, a' jó rend és köz bátorság fenntartására tett hiv szolgálatjaikért már Mátyás király által méltóknak találtattak arra, hogy különös szabadságokkal és jusokkal ajándékoztassanak meg. Melly jogok utóbb Bocskaytól 's ujabban M. Thereziától is megerősittetvén, a' hajdu birtokok ma szabad kerületet formálnak. Áll pedig e' kerület Bős zörmény, Nánás, Szoboszló, Dorog, Hatház és Vámos Pércs — Bihar és Szabolcs vármegyék vidékében fekvő városokból, mellyekben 17 és ⁷⁵/₁₀₀ nsz. mfdnyi termékeny térségen 50,477 magyar, legnagyobb részint protestans, és földmivelés 's baromtenyésztéssel foglalatoskodó lakos számláltatik. — A' hajdu kerület, része a' törvényhozó testnek, követet küldvén az országgyűlésre. Saját felsősége által kormányoztatik. Van az egész kerületnek 1) főkapitánya, ki az egész kerület fő igazgatója, a' helytartó tanáccsal egyenesen levelez, közgyűléseket tart 'sat.; 2) alkaptánya, ki az előbbinek helytartója; — 3) 4 rendes és ugyan annyi tiszteletbeli táblabírája; 4) jegyzője, ügyvédje, adószedője, számvívője, levéltárnoka. — A' városi kormányt a' hadnagy, bíró, — 12 tanácsnok, jegyző, ügyvéd, adószedő 'sat. teszik. — Mi ezen városok törvénykezését illeti: 1) A' helybeli tanács az ugyan azon helybeliek személyes vagy vagyoni pereinek első ítélője. Ha a' per több városokbeli személyeket vagy telkeket vagy az egész kerületet tárgyazza, akkor első bíró a' kerületi törvényszék, melly a' kerület köztisztjeiből, 's a' 6 város hadnagyaiából és jegyzőjiből áll; szint ezen törvényszék ítél a' büntető, vagy két város közt fenforgó határkérdéseket avagy a' szökött szolgák vagy jobbágyok visszaadását tárgyazó perekben. 2) A' feljebbvitel a' helybeli tanácstól a' kerületi törvényszékre, innét pedig a' kir. Curiára szintugy mint a' vármegyékben az első bíróságtól a' törvényszékre és feljebb, birtokon belől vagy kívül történik. 3) Nemhajduknak az ország köztörvényei szerint tartoznak igazságot szolgáltatni 'sat.

o p g.

HAJÉKESÉG. Minthogy a' haj szembetűnő befolyással van az emberi alak külső tetszetőségére: régtől fogva figyelembe vétetett az, mint kelljen a' haját csinosan 's kedveltetően elrendelni, diszesíteni 's hordozni. Legegyszerűbbnek 's legtermészetesebbnek látszott tisztán tartva, növése helyzetében meghagyni, egyedül a' szemet elfedő homlokhatat oldalvást a' két halánték mellé vagy a' fej tetejére simítani, 's az egészet hátra hullva szétomoltan viselni; azoknál pedig, kiknek haja a' bodorságra egyébként is hajlandónak mutatkozott, fürtökbe szedve felgöndöríteni. Különösen széphaju gyermekekkel még ma is így visel-

tetik fejeket a' szebb izlésű 's tehetősb szülék. Minthogy azonban a' munkás életben a' lecsüggő haj gyakran alkalmatlanságokat okozott, csinosan tartása gondos vigyázatot, a' vele bánás pedig sok időt kívánt: elősben arra a' gondolatra jöttek az emberek, hogy a' szerte terült haját egy csomóba összvokossék vagy fonják, azután pedig, hogy valamennyire megrövidítsék, sőt egészen is levágják. De ezen változások csak későn 's jobbadán a' férjfiaknál történtek, mert nőszemélyek folyvást megtartották hajok hosszúságát 's különbféle fonás, tekercselés, tűzés 'sat. által igyekeztek lecsüggése alkalmatlanságait eltávoztatni. A' tetszeni vágyók, 's kinnél a' természet hajok szépségére nézve mostohálkodott, mesterséges fürtök, kenőcsök, különbféle ékesítések 'sat. által igyekeztek a' hijányt kipótolni, vagy másokkal magokat e' részben is megkedveltetni. A' szép haj már a' zsidóknál felette nagyra becsültetett, 's a' kopaszság szégyennek, gyaláznak tartatott. A' romai hölgyeknél a' két oldalról fürtökben leomló haj legkecsesebbnek tartaték. Azonban leáltalánosabb viselet volt, a' haját a' fejen köröskörül különvált rendekkel fürtökbe göndöríteni, 's azon rendeket egy kört képező tő által együtt tartani. Minél inkább feltornyosítottatott így a' haj, annál tetszetősb volt a' fejékesség. A' régi Galliaiak többnyire kurtán, a' Frankok pedig egy csomóba kötve 's hátra vetve viselték hajokat, kivéven vezéreiket, kik a' csomót kócsagtoll gyanánt magasán állva hordozták. A' francia nemesség Chlodvig idejétől fogva röviden viselé haját, a' hölgyek pedig hosszúra nevelték. XIII. Lajos ideje alatt ujra divathá jött a' férjfiaknál a' hosszú haj. Ennek különbkülönbféle felfodorítása 's ékesítgetése lassanként a' parókák készítésére 's hordozására vezetett, mellyeken a' módi szerint, minden helyzetet és piperét állandóbban 's kielégítőbben leheté láttatni. Ekkor a' hölgyek hajékessége is változni kezdett, és pedig sokkal többször és különbözöbben mint a' férjfiaké. Ugyanis majd rövidre metszeték hajokat, 's csak virágokkal, szinkövekkel és gyöngyökkel ékesítve viselték, majd magasán feltornyozák, majd hátra vetve, majd csomóba fonva, vagy fürtökbe szedve, tövel vagy fésűvel megerősítve 'sat. hordozák. A' hajpor a' parókákkal együtt kezdekedett, 's ugyan azon czélből használtaték a' férjfiaknál, miből mind a' két nemnél a' hajkenőcs, t. i. hogy a' rümbeszedett haj helyzete állandóbbá téttessék. Csak az ujabb idő rázta le ezt a' minden tekintetben tisztátalan és józan ész elleni szokást, melly még a' katonaság között is szoros kötelességi divathan volt. Csak az ujabb idő közelite ismét a' természet megkivánatihoz és egyszerűségéhez valamennyire. A' kelet népei, különbfélekep viselik hajaikat, némelylek szélyel bocsátva, mások csomóba kötve, mások résznyire leboróvalva 's csak a' kaponya hátulsó felén hagyva hátrahajló csomót, mások pedig egészen megkopasztva; 's a' meztelen főt turbánnal vagy más e' nemű csalmával fedik. Keletről Európába költözött nemzetünk, más szomszéd tartományok különbféle 's változó szokásainak ellenére is soká fen tartotta ősi viseletét a' hajékességre nézve. Hátra simított, 's hosszan alá gördülő haj igen kedves volt mind a' nőten ifju, mind a' szüz leányka előtt, 's hogy annak előre hulltát 's borzasulását megakadályozzák, a' szüzek pártával övedzék körül, az ifjak pedig kalpagot nyomtak fejekre. De úgy látszik, hogy a' férjhez ment leány a' menyekző után haját többé nem leeresztve, hanem fején összetekergette viselé, 's bizonyos csalma nemű fedezővel borítá, melly a' mai alsóbb születésűek kontyához hasonlíthatott valamennyire. Azonban a' férj, hajviseletén semmit nem változtatá; mint hős, bodor hajjal jelent meg csatáiban, 's bodor haj lengett vállain békenapokban is. A' hosszú haját még most is kedvelik a' köznép ifjonczai, 's sok közülök csak azért is kerüli a' katonáéletet, mivel szép hájától meg kell válnia. A' 12, 13 's későbbi századokban is divatozott ugyan a' most leirt szokás, de egyszersmind csomóba is kezdettek fenni hajokat, mellyet szalaggal ékesítve hátok közepére bocsátottak, vagy

két felől a' halántékról lecsügni hagytak. Ezen szokást követik a' köz-nép leányai, ifjai, sőt éltesebb koru férjfiak jelenleg is. A' gazdagabb 's főbb születésűek Europa egyéb nemzeteihez alkalmazva viselik hajokat, mellynek ékesítése a' nő személyeknél szüntelen változó alakban 's piperével tűnik fel. 54.

HAJLANDÓSÁG orvosi tekintetben, az egész testnek vagy egyes műszernek azon állapotja, midőn az valamely okból mintegy vágy az épségtől megválni 's egy bizonyos betegségbe átsapni. A' valamely betegségre való hajlandóság vagy öröklött (egyik vagy mindenik szülőtől), vagy az anyai nádiában nyert, vagy utóbb szerzett. Bizonyos betegségekre ad hajlandóságot a' kor, a' nem, a' mérséklet, mester- vagy művészség és hivatal, az életmód, az éghajlat, az egész műszerzet tulajdon alkata, a' műszerek különböző bonczszöveve, kiállott betegség, visszaveretett bőryavalyák 'sat. A' hajlandóság ritkán és nem eléggé bizonyos jelekkel szokta magát mutatni. Azonban általános hajlandóság-jelket gyűjtött a' hosszú tapasztalás össze. Például, a' nagy fő, vastag rövid nyak, hajlandóságot mutat a' gutaütésre, a' kicsiny mely pedig a' száraz kórra. Az egyenletlenül alkotott műszerek, ha egymással meg nem egyezhetve egymást gátolják, betegséget okoznak, mivel minden műszernek mintegy tulajdon élete van, melly egyikben előbb sérthető mint a' másokban. Így a' csecs hajlandóbb a' rákfenére, mint a' nyálmirigyek. A' rojtos szövethen előbb támad vérfolyás, mint a' hártás részben. A' már kiállott betegség gyakran hágy ön magára vagy más egyéb betegségre hajlandóságot vissza, mint a' gutaütés, köszvény, hurut, tüdőgyulladás. A' megszokott betegség elűzése igen gyakran más módosításu kórt okoz. Így a' hőszám felakadása nem csak hajlandóvá tesz más vérfolyásokra és vérdaganatra, hanem vérfolyást is hoz elő, rendeset, hávanként visszatérőt. Megjegyzést érdemel, hogy vannak betegségek, mellyek a' magokra való hajlandóságot elrontják a' testhen 's így csak egyszer tűnnek fel ugyanazon műszerzetben; millyen p. o. a' himlő. A' jelekből kiesmert kórhajlandóság ellen, okos életrend és néha talám szerek is ajánlatnák és használtathatók. —j—a.

HAJLANDÓSÁG, az emberi lélek természetében veszi eredetét, 's nem egyéb, mint bizonyos tárgy után vágyás, akar az érzékiség akar a' képzelet utján. Az oktalan állatokat ösztön (instinctus) vezet, ellenben az emberben kitűnik az akaratbeli szabadság, mihelyt az állatiság állapotjából kilép, 's reflectálni kezd. Ugyan ezért testi és lelki hajlandóságai is, ugy mint kívánatai és vágyai, esmereteinek mindenkori mivoltától és kifejlődésétől függenek, mellyeknél fogva a' hajlandóságok tárgyai és mértékei is különbözők. A' hajlandósággal szemközt áll az idegenkedés (aversatio) 's az egyik mint másik jelenetnek okait mélyebb rejtekeikben felkeresni, a' lélek tudományába tartozik, mellynek theoriája a' lélek és test szoros egybecsatolását, 's egyiknek a' másokra munkálását tárgyazza; a' praxisban pedig a' hajlandóságok szabályait (regulas) az emberi méltósághoz képest kiméri, és közli, valamint az életbeli mindennapi tüneményeket az emberek cselekedeteiben 's magok viselkedésben, esmeretes környülállásaikból meg is magyarázza. A' hajlandóság különbözik az indulatosságtól vagy szenvedelmi szesztől (passio); mert az első szelid természetű és vezethető, midőn a' szenvedély magát az okoságot is elnyomja, 's a' régi példabeszéd szerint: fit altera natura.

Kállay.

HAJLAT (Inclinatio). A' Mathesisben egy vonatnak valami meghatározott pont felé való irányzata. — Illy értelemben vették legalább a' régi tudakosok (mathematicus), mint Apollonius, Pappus és még egynehányan. A' csillagtudományban pedig ezen szó olly szegletek megnevezésére szolgál, mellyeket a' vándor és üstökös csillagoknak pályái a' földével csinálnak. Egy olly szeglet annál nagyobb, mennél jobban eltávoztatja a' vándor vagy üstökös csillag a' földpályájától. A' kö-

vetkező tábla minden vándorcillag pályájának a földpályához való hajlását, legújabb meghatározások szerint foglalja magában:

Neve a' vándorcillagnak	hajlása		
	f.	p.	mp.
Mercurius	7	46	50
Venus	3	46	10
Mars	2	3	24
Vesta	14	30	30
Juno	7	56	24
Ceres	11	48	24
Pallas	38	27	55
Jupiter	1	27	37
Saturnus	2	46	21
Uranus	0	51	35
Hold	5	43	20

A. F.

HAJNÁCSKÓ, AJNÁCSKÓ, falu és vár, Gömör vármegye serki járásában, Rimaszombattól 2 mfnyire. A' falu kicsinyserű; lakosai magyarok; határa jobbadán hegyes; legmagasbik hegye Ragacsnak nevezetik, 's a' vasnak némelly jelenségei találtatnak rajta. Gortva vize, a' falun feljül, halakkal bővelkedő tóvá gyűl össze. Vannak savanyu- 's más ásványos forrásai is, mellyek azonban kevesbé nevezetesek. A' vár hajdan egy nem magas halmon állt, most feldulatva romjaiban hever. Tulajdonosai közül Istvánfy, Feledyt 's későbbben Sárkósy Mihályt említi. Birtoka a' 16 század első felében a' Törökök kezére jutott, de tőlök még 1546 visszafoglaltatott. Végszűztülésre, úgy látszik, a' Tököly vagy Rákóczyak háboruskodási veszélyes idejében jutott. 54.

HAJNAL. Ezen felséges jelenet az ég keleti részén, kevéssel a' nap felkölte előtt, szinte az, mi az esthajnal az ég nyugoti részén naplemente után nem sokára. Hogy a' napsugarok és gőzök vagy felhők mind a' kettő származására szükségesek, bizonyítja a' tapasztalás. A' reggeli és esthajnal nem mindig egyiránt szép; néha, midőn az ég egészen tiszta, csupán egy kis gyenge pirosságot vehetni észre. Hihető, hogy a' napvilágból, midőn ez a' láthatárról le — 's következőleg nagy légtéren keresztül hat, elsőben a' kék, azután a' sárga 's végre a' veres sugarok vesznek el; a' honnét a' nap, magán álltában fejez, alantabb sárgás, 's a' láthatár szélein vereses színben jelenik meg, 's a' gőzöket 's felhőket hasonló színűekre festi. Melville legalább („Edinb. essays“, II. 75) erőben tartá ezen hypothesisist Newton ellen. Nagyon veres vagy tüzes hajnalt homályos és esős, szépen tündöklő esthajnalt pedig derült és szép nap előpostájának legtöbbnyire méltán tekinthetni. Ezt úgy magyarázzák, hogy az ilyen hajnal felhőtömeget jelent, következő napon a' láthatáron keletről nyugot felé vonulót; a' szép esthajnal ellenben a' láthatártól távozó felhőtömegegre mutat. *o p p.*

HAJNALCILLAG, neve a' Venus vándorcillagnak, midőn a' nyári hónapokban a' nap előtt tűnik fel az égen, 's azután a' hajnali órákban látszik.

A. F.

HAJNALI KÖR (Circulus v. terminus crepusculorum). A' természetudomány ezen nevezet alatt azon kört érti, melly, határt szabván a' szürkületnek, közönségesen 18 foknyi mélységben a' láthatárkör alatt, azzal egy irányban és egyközűen húzatik. Bővebben lásd e' cikkely alatt: SZÜRKÜLET.

A. F.

HAJNALI PIROSSÁG (Aurora). Egy gyönyörűtünemény, melly a' nap felkölte előtt 's után kevés idővel a' keleti égen látható; hol mint igen erős narancs vagy lángszinű fény tetszik fel. Feltetszései

azonban nem mindenkor egy, sőt inkább igen különbélek, 's olly sok változékony körülállásoktól függök, hogy lehetetlen volna őket szóval tökéletesen előadni. Ha jó setétkék az ég, akkor a' hajnali pirosság legpompásb, főkép ha ugyan akkor még egynehány vékony felhők is vannak felé felé. Különben pedig narancsszine vagy sárgább veresebb, vagy egészen fehérré válik, a' mint az ég vagy setétebb, vagy világosabb kékek bir. Egészen beborult napokon pedig teljesen láthatatlan. Tökéletes és kimerítő magyarázat ezen szép tűneményről még mind eddig hibázik; de az bizonyos, hogy a' napsugároknak a' levegő által különbéleképen történő megtöredetőségével igen szoros öszveköttetésben van; és a' magyarázata végett felállított vélemények közt még az leghihetőbb, melly a' hajnali pirosságot a' napsugárok hajlásaitól származtatja. A' hajnali pirosságról az időjárásra is szoktak következtetést csinálni, és nevezetesen azt tartják, hogy igen fényes és eleven színű hajnali pirosság, borult és esős napra mutat.

A. F.

HAJÓ, a' templom középső nagyobb része, azon tornácztól, hol a' harangtorony áll, a' karig.

J.

HAJÓÉPÍTÉS. A' hajó egyes részei alkotásának 's egy célirányos tengeri épületbe foglalásának mestersége, a' technológiának része, 's a' hajótulajdonosáinak (erőmiv- és vízméréstudomány szerinti) vizsgálatán alapul. E' vizsgálat maga a' hajóépítés tárgya. (Vö. HAJÓZÁSMESTERSÉGE). A' hely szűk köre nem engedi, hogy itt a' hajóról, az emberi legmérészebb, legelmésebb, legmesterségesebb építményről — tudományos szemlélődések tétessenek, vagy a' neptuni élet tündéres képe rajzoltassék, vagy a' hajó egyes részei, 's a' tengeri nyelv műszavai magyaráztassanak. (Ezek iránt l. „Allg. Wörterb. der Marine“ 4köt. Mail. 1809; „Naval architecture“ Lond. 1781. Stallkartól, és „Marine militaire“ Ozaunetól). Pillantsunk e' helyett inkább egy első rendű lineahajó belsejébe; itt látandjuk csudálatos szerkezetét egy épületnek, melly 1200 embert, 120, sőt több ágyut is hord; melly felett 6500 nsz. réfnyi vitorlák lobognak, 's maga a' nagy marsvitorla 30—40 réf széles; mellyből 70—117 lábnyi magas árbocok emelkednek; mellyet a' mélységben 7—8000 fontos horgonyok, 9—10 mind 13,000 fontos köteleken tartanak, 's melly 180—190 lábnyi hosszu, 50 l. széles és 25 l. mély üregben több mint 5 mill. font elmésen elosztott terhet visz. 1805 Angliában egy száz ágyus hadi hajónak építése 's felkészítése 80,000 ft. sterlingbe került, 's egy hónapi tartása 3400 ft. strl. számított. Az illy lineahajó 163' hosszu, 51' széles volt, a' vízbe 20 1/2' süllyedt, 's harmincz évi használhatást ígért. — Más szerkezetek van a' kereskedő hajóknak, 's ezek is a' portéák és a' bentazandó tengerek mivolta szerint különbélek. Ezek nagysága a' tehertől méretik, a' teher pedig tonnák (2000 ft.) szerint számittatik. — Végre említendők még a' póstasajkák, mellyek mint a' szárazföldi posták, egy helyről másra járnak, az utasok számára alkalmasan készültek, könnyen és sebesen vitorlázanak. (Vö. GŐZHAJÓ). Igen fontos a' hajók megtartására azok behozásának módja, mellyet előbb az Angolok 's most a' Francziák is használnak, t. i. a' dohottal kent vitorlavászon helyett, melly hamar rothad, kóczot vesznek, — a' hajónak víz alá menő részét ezzel bevonják, 's a' rézlapokat (1760-tól fogva) ezekre szegezik. A' kócz mind a' féregrágást elhárítja, mind a' víz beszívárgását egészen meggátolja.

J.

HAJÓHID, a' hidaknak azon neme, mellyet ott vernek, hol a' folyam szélessége és ereje rendes hidat építeni nem enged, vagy hol sietség szükséges. Az első rendűeknél bizonyos számú oszónakokat vasmacskákra állítanak, 's rájuk gerendákat raknak, és hiddá összekapcsolják. A' második rendűekhez különösen a' tábori hidak számittatnak. Ezek rézből, pléből, vagy dohottal kent vitorlavászonból és fa rámákból készült hidhájkából állanak, 's a' hadi sereg által egyenesen e' végre hurczoltatnak. J.

HAJÓKÁZÁS. Ennek története a népek kereskedésének és a csinosodás terjedésének történetével együtt jár. Feltalálójának a Phoeniciaiakat tartják; legalább a régi történetírás szerint legelőször; ezek mentek a földközi tengeren Spanyolországig. A kezdet hihetőleg csekély próbákból állott. A folyókon s tavakon áltmetetésre több darab fát kötözének össze, s így lettek a szálak v. talpak. A Németek első salkáji kivájt tuskók valának. Elejénte csak a part körül evezgetének, s ha ettől szélvész által elvették, a nap és csillagok után igazodának el; ha pedig ezek borulva valának, madarakat tartának készen, ezeket kirepíték s utjokat utánok irányzák, azt hívén, hogy ezek természeti ösztönnél fogva honjuk felé repülendek. A mágnesű és kompasz (l. e.) feltalálása után éjjel vagy borongós időben is tudhaták a hajósok az égtájakat, s a nagy tengerre ereszkedhetének. Közép időben a Velenceiek leginkább jeleskedének a hajókázásban. A két India feltalálása, a hajókázás nagyobb buzgalommal folytatására alkalmat nyujta, s a Spanyolok, Portugálok, Angolok, és Hollandiak azt szüntelen nagyobb tökélyre vinni iparkodának, s úgy látszik, e czél csaknem érve van. A mindig feljebb emelkedő hajóépítés és hajókázás-mestersége az előbbi veszeléket igen megritkította, s így az Európaiak a föld más részeiben legfontosabb felfedezéseket és foglalásokat tehetének s a kereskedést legnagyobb virágzásra hozhaták. Ennek előmozdítására több országokban a folyamokat és tengereket csatornákkal köték össze. Most az Angolok derék kikötőjik, természeti fekvések, gazdag gyarmataik, s jól gyakorlott tengeri erejéknél fogva, minden európai nemzetek közt a legnagyobb s legjövendesebb hajókázás, s a legtöbb kereskedő- és hadihajók birtokában vannak. Ellenben Holland, hajdan Britannia vágytársa, e tekintetben nagyon hanyatlott. A Francziák, kiknek mostani hajókázása más időkhez képest igen csekély, azon nagy érdemmel dicsekedhetnek, hogy XIV. Lajos alatt a tengeri tiszték képzésére ők állítottak első iskolát, s a hajózás mesterségét legelőször ők szedék valódi szabályokra. A hajókázás legfontosb kiterjesztését a Gőzhajó (l. e.) feltalálása szülte. Vö. Benedict „*Vers. einer Gesch. der Schiffahrt und Handels der Alten*“ (Leipzig 1806); Heeren „*Ideenüb. Politik, Verkehr und Handel der alten Welt.*“ (Gött. 1824. 4 r.) Az újabb hajókázásról Busch „*Handb. d. Erfind.*“ (4. kiad. Eisenach 1821) elég esmereteket közöl.

HAJÓKÁZÁS MESTERSÉGE, azon utkivetésének mestersége, melyet egy hajó valamely bizonyos ponttól hátrahagyott, s mellyen mennie kell, hogy más bizonyos pontra érhesen. Erre jeles ismeretek kívántatnak a számvetésben, trigonometriában, astronomiában, s kivált a nap és hold járásában, s derék ügyesség a geometriai öszvetételekben (constructio). A hajósnak kompaszra, logra, néhány magasságmérő és egyéb rajzeszközökre van szüksége. — A tengeri kompaszról l. Kompassz. Kétféle kompaszt különböztetünk meg: éghajlatit és vezért. Amabból rendszerint kettő van a kormányos előtt, egy almáriomban, mellynek éjeli ház a neve, s úgy nagyon készítve, hogy éjél a két kompasz közt gyertyát lehessen gyújtani. A vezérkompassz arra való, hogy általa a távol fekvő tárgyak vagy égi testek helyzetét a világvidékekre nézve, s a mágnesű hajlatját meg lehessen tudni. Ha vizsgáltra, azaz: a nap, hold, vagy valamely csillag azimuthjának kitalálására van készítve a vezérkompassz, akkor azimuthkompassznak nevezetik. — A log 6—7 ujjnyi magasságu fa háromszeglet, mellynek egyik csucsára csomókkal elosztott kötél, logkötél, van megerősítve. Ez a log a vízbe eresztetik, hol az említett cauccsal áltellenben lévő részébe öntött ón miatt függőlegesen áll. Hogy azonban a háromszeg a víz ellen széles oldalát fordítsa, alól még egy darabka fa van rá kötve erős zsineggel; egy másik kisebb zsineg pedig a logkötéltől van kieresztve, s egyesül az előbb érintett zsineggel, a darabka fának lyu-

kába tűzött czöveknél fogva. Míg a vitorlázó hajóból a logkötél ki vagy on eresztve, addig a háromszegnek széles tele fordul a víz ellen, a hajó irányában; mihelyt pedig, a vizsgálat megtétele után, a kormányos a logot ismét be akarja venni, maga felé húzza a kötelet, melyre a czövek a darabka fából kiszabadul, s a háromszeg keskeny oldalát fordítja a hajó felé. Ezen eszközzel mérik a hajó sebességét. Felteszik ugyanis, hogy a háromszeg a vízben mozdulatlanul áll, s a legomblyodott zsineg hosszágáról s az idő mennyiségéről a hajó sebességét következtetik, de nem tökéletes biztossággal, mert a log nem áll feszesen. A hadi hajókon minden órában, a kereskedő hajókon pedig minden második órában szokás a logot használni. A vitorlázó hajó gerince és futása az irányzatra nézve eltávoznak egymástól. Ezen eltávozást kiváltképen az okozza, ha a szél oldalvást fu a vitorlákba. Szükség tehát, hogy a kormányos a kompasz mutatását, mely a hajógerincz szerint van alkalmaztatva, megigazítani törekedjék. A hajósok az égi testek magasságának mérésére most főképen az angol hajóquadranst és Hadley reflexiooctansát használják. Azon földabroszok, melyeket a hajósok használnak, vagy laposak, vagy reducáltattak. Amazok a földszínek egy darabját, mint síkságot, ábrázolják, s csak kicsiny vidékeknél, nevezetesen öblöknél s a tengerpartok csekélyebb részeinél használhatók. Csak a reducált vagy kerek földabroszok használhatóak a tengeren általánosan. Ilyen abroszon csak a tartományok tengerpartjai, kikötői, a folyóvizek torkolatjai, s a mit ezen kívül a hajósok a tengeren tudni szükség, nevezetesen a szigetek, sziklák, homokpadok, tengerfolyamok, a víz mélysége sat. vannak feljegyezve. Kitétik rajta több helyen a kompasz 32 vidéke, hogy a hajós, ha valamely helytől lineát von, mellyen utját folytatni akarja, a legközelebbi szélrózsával egy paralela által könnyen kitalálhassa azon vidéket, mely felé hajóját intéznie kell, vagy hogy a megtett utat könnyen az abroszra jegyezhesse, ha az addig tartott irányt tudja. Az abroszon való geographiai munkálatot tűzködésnek hívják a hajósok. — A hajó, ha nem is az egész uton, legalább annak nagy részén, egyenlő futást követ. Az ilyen egy futást követő hajó utját loxodromiai lineának nevezik, mellynek kiszámolása (loxodromia) a hajósok igen szükséges; a miért loxodromiai vagy vidéktáblákat is készítettek, melyek a kompasz negyedei 8 vidékének számára, az egyenlítőtl minden mértföldre kimutatják az oda tartozó hosszúságot és szélességet. Így tehát a hajós az irányból, mellyet tartott, s az utból, — ha az egyik végpont hosszúságát s szélességét tudja, a másik végpont hosszúsági s szélességi különbözését kitalálhatja. Szükséges még a hajósok a délvonali részek táblája is, mellyen a szélességi körök nevezkedett hosszúsága az egyenlítőtl fogva, valamint a kerek földabroszokon, ki vagy on jegyezve. Ezen táblával a vidéktábla nélkül is ellehet. Tegyük fel: a hajós tudja a hátra hagyott utat és a futást, úgy hajója állásának az abroszon feljegyzett utolsó helyétől fogva, az ut irányját a futás szerint feljegyezheti, s annak hosszát, — a hol van, a szélesség paralellái közti dél fokok nagyságához képest megtudhatja. Ez által kitanulja, mennyit változtatott legyen a hosszúság- s szélességre nézve. Útjának ezen feljegyzését lehetőség gyakran szükség ismételnie. Az a szeglet, mellyet a hajó iránya a délvonallal, a kompasz mutatása szerint csinál, vitorlázott futásnak nevezetik; a magnestó távozása miatt kijavított igazi szegletnek pedig, a mint az t. i. a hajószámolásban használtatik vagy az abroszra jegyeztetik, megtartott futás a neve. A hajósok nem csak elindulása pontját kelszorosan feljegyeznie, hanem szükség egyszersmind, kevéssel az előtt, hogy a tengerpartot szemel elől elveszti, ha csak lehet, két, az abroszon kijegyzett, hely fektét a vezérkompasszal felvennie, s a megvizsgált vonalt az abroszon mind a két helyen kereaztül húznia. Ekkor a két vonal állmetzzése azon helyet mutatja, hol a hajó a vizsgálat al-

kalmával volt. Ha a hajós a szemmérésben jártas, akkor csak az egyik pont irányját kell neki az abroszon megtudnia, a távolságot pedig szemmel megmérnie. Az első mód, az elindulás pontja keresztvonalas kivételének, a második egyszerű kiszámolásnak nevezetik. Ilyen vizsgálatot minden ismeretes tengerpartnál tesz a hajós, hogy jegyzéseit megigazíthassa. Ez a mód, a hajó állása helyét az ut hossza 's az irány becslése által meghatározni, hajószámolásnak nevezetik. Áll pedig ez, azon egyenes háromszeg feloldásából, melyet a hajó utja, 's a szélesség és a hosszúság változása valamely paralela körön képeznek, mely szarak közül a két utolsó zárja az egyenes szegletet, az első pedig a másodikat (a szélesség változást) hegyes szegletben metszi keresztül, mely a futás. Kettő ezen pontok közül (kivéven az egyenes szegletet) rendszerint tudja van; leggyakrabban a futás és az ut, vagy a futás 's a szélesség változása, vagy néha az ut 's a szélesség változása. A mint ezen háromszeglet a lapos vagy a kerek abroszon ábrázoltatik, ahoz képest lapos vagy kerek abrosz szerinti vitorlázás különböztetik meg a hajókázás mesterségében. E kettő közt áll a közép-szélesség szerinti vitorlázás. — Minthogy a hajószámolás mindig bizonytalan marad, szükség, hogy a hajós, állása hosszát 's szélességét, valahányszor teheti, astronomiai észrevételekből megtudni törekedjék. A szélesség nem okoz nehézséget, kivált ha a nap déli magasságát, vagy valamely csillagét a délvonalon áltmentekor, megvizsgálni van alkalom. A nap hajlatját astronomiai kalendáriomból vagy ephemerisekből, a csillagokét pedig csillaglajstromokból láthatni. A magasság és hajlat különbözőése vagy summája az egyenlítő magasságát mutatja, melynek teléke (complementum) a hajó állásának sarkmagassága vagy szélessége. Azon időt, melyben a csillag a délvonalon van, könnyű e végre a kompsz által elég pontosan kitalálni. De ha a napnak vagy valamely csillagnak áltmenetelét a délvonalon, észrevenni nem lehet, még akkor is három magasságból, kivált a délvonal sikan, de annak közelében, 's a vizsgálat időközeiből, kivehetni a délvonal magasságát, legkönnyebben, ha az időközök egyenlők. Az igazi időt, melynek pontos tudása, kivált a hosszúság kitanulására, felette szükséges, legbiztosabban tudja meg a hajós, ha állása helyének szélességéből, 's a nap és magassága távozásából, annak távolságát a délvonaltól, avagy az óraszegletet kiszámítja, 's ezt az óra idejével összevonalítja. Más mód erre, a nap költének 's lementének vizsgálata, a mit a hely ismeretes szélességéből is kivetetni, vagy a kiszámított táblákból is megtudhatni. A kivetett és megvizsgált idő különbözőése teszi az óra hajlatát; e részben mindazáltal a sugártörésre is szükség figyelmezni. Legfontosabb 's legnehezebb a tengeren a Hossz (l. e.) kitudása; azonban ma már még is könnyebb mind a szélességet mind a hosszát megtudni. A hajós a hosszúság segítségével pontosan kimutathatja állását az abroszon, a hajószámolást ezzel összevonalíthatja 's megigazíthatja, 's a hajó további futását elintézheti. — A tulajdonképi astronomiai ismereteken 's ügyességen kívül szükség még, hogy a hajós jó rajzoló és számvető legyen, a tengerfolyamakat, szeleket, tengerpartokat és mélységeket, az áradás és apadás minőségét 'sat. ismerje 's megítélni tudja. — Röhl „*Steuermannskunst*“-ja (Greifswald 1778) és Robertson „*Elements of navigation*“-ja (1796) olta, hajózási oskolák használatára, 's a kezdő hajósok öntanítására legjobb munka az, melyet a mathemat. ismeretek terjesztését tárgyozó hamburgi társaság, Hamburgban 1819 illy czim alatt adott ki: „*Handbuch der Schiffahrtskunde, mit einer vollständigen Sammlung der unentbehrlichsten Seemannstafeln, nebst 15 K. und 2 Seecharten.*“ Ezen kívül KRUSENSTERN (l. e.) munkája („*Beiträge zur Hydrographie der grössten Oceane*“, Leipzig 1819, 4) is mulhatlanul szükséges a hajózás tanulására. Fontos észrevételek vannak benne a tengeri légmérőről, 's mellette egy derék tengerabrosz.

HAJÓLOBOGÓ, a' hajónak nagy, közönségesen négyszegű, könnyű gyapot szövethől készült zászlója, melyet egyik árbocz hegyére vagy a' hajó hátuljára tűzni szokás, 's a' többi hajózászlóktól szélesség és nagyság által különbözik. Minden hajónak szabad elől hátul lobogót felszurni, de csak az admirál hordja a' magáét a' nagy árboczon, az aladmirál az előrudon, a' contreadmirál a' keresztrudon, 's csak akkor a' nagy rudon, ha egy különös hajóosztályt vezet. Az admiralok a' nagy lobogó alatt egy kisebb, vitorlazászlót is hordanak. A' lobogó czimere és színe bélyegzi a' nemzetet, a' tisztek rangját, a' rendkívüli alkalmakat, melyeknél a' hajó hátulján külön nemű zászlókat használnak, millyenek a' halotti zászló, midőn a' hajón előkelő halott van; a' segítségivő zászló, mely által más hajók segítségre szólíttatnak, a' békezászló, mely csaknem minden nemzetnél fejér. A' lobogónak lebecsátása a' legnagyobb tisztelet, melyet egy hajó a' másiknak adhat, annak karon tartása már kisebb. A' királyi lobogó, melyet királyi hajó visz, senki előtt meg nem hajol. Ütközetben a' lobogó lebecsátása azt jelenti, hogy a' hajó magát megadja. — Lobogóshajó az, mellyen a' főtiszt (admirál vagy aladmirál) van, ki zászlóját lobogtatja. Lobogóstisztek az előkelő tengeri tisztek, kiknek mindenike saját hajóján zászlót vihet. A' hajósereg fő kormányozója ideiglen minden megürült tiszthelyeket betölt. A' hajósereg haditanácsában csak a' lobogós tisztek 's az első kapitány vesznek részt; de ha ezek legalább hárman nincsenek, ugy az admirál a' kapitányokat gyűjti össze, 's velek tanácskozik. Minden lobogós tiszt, ki egy hajóra lép, dobbal, 's fegyveres őrral fogadtatik. A' fő kormányozó előtt marsot vernek. A' dobütés száma a' rang szerint különbözik. J.

HAJÓMALOM, oly vizi malom, melly iapos hajókra építtetik, 's a' folyamokon egyik helyről másra vitethetik. Az illy malom a' növény vagy apadó vízzel emelkedik vagy száll, 's azt erős kötelekkel és lánczokkal vagy a' parthoz kell kötni, vagy derekasan lehorgonyozni. J.

HAJÓZÁSI ACTA. Ez angol hajózási és tengeri kereskedési törvényt, 1651 a' parlamentben Cromwell vitte keresztül. Okot szolgáltatára a' tengeren egyedül uralkodás ötlete, mellyhez a' keleti tengerre járás elkerülhetlen feltétel volt, erre pedig a' Hollandiak Angliába 's a' gyarmatokba hajózásának eltörlése kívántatott, 's így, Cromwellnek a' Hollandiak ellen a' Stuartokért mutatott részvétel miatti személyes gyűlölete is hozzá járulván, ezek ellen készítettett a' Navigations acta. Ebben rendeltetett 1) hogy semmi idegen hajó ne hozhasson Angliába más arukat, mint azon ország természetényeit, honnan maga jó. 2) hogy az olly hajó az angol birodalomban készült, 's legénységének legalább két-harmada született vagy nemzetisedett britt legyen. 3) Hogy Angliából semmi idegen hajó ne vihesen vissza terhet, az angol hajó ellenben más országokban kettős terhet rakhasson fel. E' törvény a' Hollandiak kereskedésében kípótolhatlan veszteséget okozott, de Cromwell nagyobb hatalmának engedni, 's a' vele. 1654 kötött békében magokat mind e', mind más köteleztetések alá vetni kénytelenítettének. II. Károly az atyai királyszékre 1660 ismét fellépván, a' Hollandiak elleni gyűlöletből legelsőben is a' hajózási actát ujítja meg. A' három hansa városok, Lübeck, Hamburg 's Brema, valamint Danzigra nézve is az acta erejét ugyan 1661 eltörlé, de már 1662. Lübeck e' s abadságtól ismét megfosztatott, mivel (mint előbb Holland) a' Britteknak az által kezdé árthatmas lenni, hogy a' keleti tengeren hajózásnak és kereskedésnek nevezetes részét magához vonta. Ha bár II. Károly felszabadító levele az angol alkotmány szerint, mivel azt a' király a' parlament nélkül nem adhatta, erőtlen vala is, még is a' III. Vilmos alatt 1689 tartott parlamentben azon határozással, hogy többé illyen kiváltságok ne adassanak, megerősíteték, 's teljes erejében is maradt az, míg azon rendszabások, mellyekben Nagybritannia a' francia zendülés kiűtése után, ez ország, 's jelesen ennek későbbi ugy nevezett szárazföldi rendszere (con-

tinental system) ellen nyulni kénytelen vala, e' kiváltságot is megsemmisíték. De valamint előbb a' ryswicki kettős béke által (Sept. 20. és Oct. 30. 1699) bevégzett 9 esztendő háboruban, a' szoros angol kereskedési tilalmak a' hajózási actából folytak, ugy azt mind azon titkos tanácsi hires rendeletek (orders of council) fő alapjának is tekinthetni, melyek az europai tengeren és szárazon kereskedés legújabb történetében olly mélyen ható szerepet játszanak. Vö. Büsch „*Handlungsbibliothek*“ és Föngelbrecht „*Corpus juris nautici*“ című munkáit. Az északamerikai egyes. statusok gyűlése is hasonló hajózási actát hirdetett ki, melly az angol szerint szerkesztetett. Ez Oct. 1. 1817 lépett foganatba. Ebben Anglia ellen némi ellenséges czélzást vehetni észre; de nem várhatni, hogy általa az egyesült statusok kereskedése nyerjen, mert most a' vásárok és vevők száma szaporodik, 's Anglia maga is a' kereskedés szabadságát a' kölcsönösség elve szerint nyilatkoztatá ki. A' kereskedés végre is oda hajlik, hol a' külföldivel legezabababban bűnnek. Azért a' parlamenti végzése is 1822 az angol gyarmatokkal való kereskedést felszabadítá, de az egyesült statusok kirekesztésével. J.

HAJSZÁLC SÓK, olly üveg csók, mellyeknek ürege egy hajszálnyi vagy valamivel nagyobb átmérőjű 's mindenik végeken nyitak (a' melly tulajdonság elmulthatatlanul megkivántatik, mert ha a' csó nyitva nem volna, a' bezárt levegő ellentállana a' vizgálatoknak). Ha ezen csót alsó nyílásánál fogva olly nedvbe eresztjük, melly az üvegen széljelfolyik, azon nedv abban fel fog szálni és a' külső nedv felületénél magasra fog emelkedni többé vagy kevesbé, a' mint a' csó vékonysága 's a' nedv természete hozza magával. De az üvegen széljelen nem folyó nedvek, a' csóbe sem emelkednek fel és a' keneső (higany) p. o. melly önrészeihez erősebben ragad, mint az üveghez, abban alább áll, mint a' csón kívül. Okát ezen jelenésnek nehéz adni, mivel pedig az ember kétségben lenni retteg, feltétemények erednek, mint itt is, hol okul adak a' gondolthatatlanul apró részetskéik rokonságát magokhoz és az üveghez. Fejtetgető vizgálatokat közül erről Laplace e' munkájában: „*Théorie de l'action capillaire*“ (Paris 1806, 4). „*Supplément*“ hozzá (Paris 1807, 4), 's „*Mécanique céleste*“-je harmadik kötetének pótolékjában.

—j—a.

HAJSZÁLEDÉNYEK RENDSZERE. Vannak, kik kételkednek ezen rendszer lételén, mellynek munkálata abban állana, hogy összekötésül szolgáljon az üt- és vérerek között; hogy a' kemény és lágy, merő és hig részek képzése ő benne történjék. Világosítást az időtől és az emberi szorgalomtól várunk.

—j—a.

HAJTOGATÁS I. IGE.

HAKIM, török orvos, *Hakimbasi*, a' császár orvosa.

HALAK, tojást tojó csontvázos állatok, kettős vérkerengéssel, 's csupán víz által lélelzők. A' lélelkezés végett (tüdő helyett) tulajdon műszerek van, t. i. a' két kopótyu, melly sok lemezekből áll és véredényekkel igen bővelkedik. A' hal benyelté viz érintésbe jön ezen lemezekkel és a' szükséges hatást megteszi a' vérre, a' benne lévő levegő által. A' vér, a' meleg véri állatok szívének jobb pitvarához és gyomrához hasonló szív által hajtatik a' kopótyukhoz, 's a' lélelkezés után, egy üteres törzsökbe gyűl a' hátszárny alatt, melly a' balgyomor miveletét tve, azt az egész testbe elvezeti, honnan a' vérerek által újra visszatér. A' halak egész alkatja annyira az úszásra van szánva, mint a' madaraké a' repülésre. Majdnem velek egyenlő nehézségű hígágban függve, nincsen hosszú szárnyra fentartózkodás végett szükségek. Számos fajnak van a' gerincz alatt levegő hólyagja, melly összeszorítódva vagy kiterjedve különbözővé teszi a' viszonyos nehézséget, és a' halnak fel vagy alá menését vezérli. Az előre haladás a' fark mozgása által történik, melly váltva jobb és bal félen veri a' vizet; valamint talám a' kopótyuk által is. a' vizet hátra lövellve. A' végtagok kevés hasznuk lévén, igen rövidék; a' karnak és lábszárnak megfelelő részek szörnyű aprók, vagy egé-

szen hibáznak. Nevek halszárny. A' felső végtagoknak megfelelő szárny melszárny nevet nyere, az alsóknak megfelelő pedig hasszárny nevet. Van azon felül még hát-, seg- és fark-szárnyok. A' halak feje, idomára nézve inkább különbözik, mint akarmelly mas osztályi, és mégis ugyan annyi csontra osztatik fel, mint más tojóké. A' homlokcsont, 6 darabból tétetik össze; a' falcsontr háromból, a' nyakszirtcsont ötből; az ikcsont darajaiból öt 's mindenik halánték csontéből kettő lép még a' koponya képzéséhez. Az agynak közönséges részein kívül, mellyek olly helyzetűek, mint a' mászóknál, a' halak a' szagideg tövénél csomókkal brinak. Orrlyukaik egyszerű arkocsok, az orr tövénél igen rendezesen rezedett takonyhártyával fedve. Szemek szarvhártyája igen lapos; kevés víznedv van, églencséjek majdnem gombölyű és igen kemény. * hallás eszközei kevéssé vannak kifejlődve, noha ezen érzéket nem lehet tőlök megtagadni. Az izlés műszere még tökéletlenebbnek látszik. Nyelveken ideg szömőcsök nem látszanak. — A' halak az állatok sorában a' negyedik helyen állanak, az emlősök, madarak, mászók után, mellyeknél tökéletlenebbek. Agyak rendkívül kicsiny, testekhez képest, a' czápáké 2500-szor, a' tinnhalaké F. (Scomber Tinnus L.) pedig 37,400-szer kisebb a' többi testnél, 's a' mellett nagyon lagy. A' kisagy, vagy az agyacs, nem egyéb egy keresztalpnál 's az életfájának nyomát sem mutatja. Idegeik általában lágyabbak mint a' felsőbbekéi, 's némelly fajoknál hatalmas villanyvezetők, melly tulajdont azonban mindjárt elvesztik, ha elmentszettek. A' halak tojások által szaporodnak, noha némellyeknél elevelenszülés is vétetik észre. Home azt mondja, hogy a' tengeri orsóhalnál (Petromyzon marinus) hímtejet és ikrát lele ugyan azon halmnál, melly némelly halak nőshímiségét bizonyítja. A' halak termékenysége felülhaladja az előbbi osztályokét. A' czompónál 38,000, a' scombernél 546,000, a' tókehalnál pedig 1,357,000 tojást számláltak ki egy nőben.

—j—a.

HALÁL (mythologiai). Az emberi életmunkásság megszűnésének mindenkor felette nagy benyomást kellett a' hátra maradottak lelkére okozni. Ezen jelenet megdölgölása, a' miveltség és isteni tisztlet nagyobb vagy kisebb, józanabb vagy babonásabb fokához 's minőségéhez képest, igen különböző képzeteleket gerjesztett a' halandók szívében, kik a' halál okát és következtét különbfélekép magyarázgaták, sőt magát a' meghalást is változó alakban hitték 's ábrázolák. A' Görögöknek élet eloltó több istenségeik voltak; a' Kerek és Thanatosok. Azok a' halálos esetek istennéi valának, mellyek az embereket időnek előtte érik; emez, maga a' halál állapotja, vagyis a' természetes meghalás. Homerus szerint az álom és halál (megjelenések hasonlatosságánál fogva) egyhasi testvérek; Hesiodus szerint pedig az éjnek fiai. A' mivészesség hajdani virágzásakor, a' halál, barátságos geniusznak alakjában ábrázolattak, megfordított fákyát 's koszorut tartva kezében. A' keletiek vélekedése szerint, az ifju korbéli halál, szerelmes istenségek által történt elragadtatásnak ábrázolatték, 's a' halál ideje, módja, és a' meghaltnak neve szerint bizonyos isteneknek tulajdonitták, p. o. Jupiternek vagy sasának, ha valakit villám csapott meg; a' Nympháknak, ha valaki vízben veszett el; Aurorának, ha reggel, Selenenek pedig, ha éjjel szolítottatott ki valaki az élők közül; Apollonak, ha ifju ember hunyt el 'sat. 'S valóban illy képzetelek sokkal édesebb vigasztalást nyújtottak a' hátra maradt elkeseredett szívűeknek, mint az oskolai bölcselkedők halotti elmékedései, vagy a' későbbi mivészek és költők rémitő ábrázolatai. Euripides, Alcestitben, még a' színre is fellépteté a' halált, fekete öltözetbe burkolva 's kezében éles aczelt hordozva, mellyel a' haldoklók haját levágá, 's így őket a' föld alatti isteneknek szentelé. A' későbbi romai költők sokkal borzasztóbb színnel festék a' halált, t. i. egy szörnyeteg alaknak, melly éhes fogait csattogtatva, véres körmökkel bélyegezi meg áldozatját, 's árnyékával egész csatatételeket beborít. A' zsidóknak is fé-

lemlítő, Samael nevű halálangyalok van, mely a' világ fejedelmének is nevezetik 's az ördöggel rokon természetű, de a' korán meghalókat gyengéd csók által szőlítja ki az életből. A' keresztények sz. könyvei, a' jó emberek halálát úgy ábrázolják, mint az örökös hazába visszatérést, 's mint bemenetelt az égi boldogságba. Alakja, az újabb művészség által, különösen a' 14. század óta, leggyakrabban csontváznak festetik, kezében kaszát tartva, mellyel a' halandókat fű gyanánt lekaszálja. A' helyesebb izlésű új művészség, ismét eltérni látszik ezen ábrázolattól 's inkább a' régiekéhez csatolja magát, vagy lepkéket fest hasonlatossági jelül. 54.

HALÁL. (természeti). Hogy a' halálnak valóját vizsgálhassuk és fejtegethessük, előbb az életet kell vizsgálnunk és fejtegetnünk. Halálnak nevezeték ugyanis az élet megszűnése vagy nemlétele, úgy hogy az élet valamit evőt jelent, a' halál pedig ellenkező tagadót. Az élet fő tulajdona a' természetnek, öröktől tartó, mint a' mindenség létele és kiterjedése. Minden, érzékeinkre ható jelenés a' természet életét bizonyítja. Azon örökös munkásság, melly fejeink felett és lábaink alatt egyéneket (individuum) teremt és bont, a' halál képzeletével meg nem egyezhető. És az elbontott egyén részei szinte nem halnak meg, semmibe által nem mennek, munkátlanul heverésre nem jutnak, hanem a' munkásság tenger örvényében más egyének létrészivé változva az élet folyamában csapongnak. Az élet tehát nem csak az egész természetnek, hanem minden testnek örök tulajdona. És így tulajdonképen halál nem létezik a' természetben. Azonban, ha a' növényeket és állatokat és magukat tekintjük, ha az egyéniségre nézünk náluk és nálunk, látjuk, hogy a' növény, az állat és az ember, mint egyén, kezdődik, létele hosszabban vagy rövidebben tart, és végződik. Az egyéniségnek végződése pedig nem egyéb halálnál. Noha tehát az egyén elemrészei el nem halnak, hanem a' világ életének munkálkodása szerint új és új képződésekbe mennek által, más egyének szolgálók testrészeül, az egyéni élet azonban képes elhalni. Van e' világnak, van e' naprendszerünknek, van e' földünknek egyéni élete, és az vette e' kezdetét 's egykor megszűnend e', erről mi nem ítélünk 's bátran ítélhetni csak a' csalódó reményl vagy akar; mi csak a' mellettünk lévő dolgokról mondjuk tapasztalásunkat, hogy, t. i. körülünk egyre halnak, azt megjegyvezve, hogy valamint nem semmiből jönnek, úgy semmibe nem is mennek. Vegyük vizsgálatul az embert. Ez egyéniséget nyer fogamtatása pillanatján, mellyet azonban táplálódásán és fejlődésén kívül semmi által nem bizonyít. Nagysága ekkor, úgy szólva, alig van; élete állatiaságot nem mutat; jobban a' növényekhez tartozik. A' titkon munkálkodó egyéni erő azonban apródonként állattá fejt ki; ő pedig önközt mozgásokkal bizonyítja állatiaságát. Születik. Őt érzéke, mint meg annyi kém, őt oldalról rajzolja, magyarázza neki a' világot, látás, hallás, szaglás, izlés és tapintás által. Elkezd figyelni. Agyában megjegyzési erő lakik, melly az őt érzék adta töredék jelenéseket összegyűjti. Hasonlítani kezd; okoskodik; a' figyeleteket, hasonlításokat, okoskodásokat halomra gyűjti, és — gondolkozó ember lesz belőle. De fejlődésének fő fokát elérve vissza kezd fejlődni, táplálódása hiányosabb, érzékei tompulnak, figyelése, hasonlítgatása, okoskodása gyengébb, gyarlóbb, míg nem végtére érzékei a' világot elébe rajzolni megszűnnek, agyának jegyző ereje elvesz, mozgása, táplálódása félbeszakad 's egyénisége elhal. Ekkor a' műszerek elemrészei, mellyek az egyéni életerő által eddig ki voltak a' chemismus törvényei alól véve, a' műszertelen testek vegyülésének szabályait követik. Az állati test rothad, azaz, kedvező körülmények között levegő vagy gázfajok képződnek belőle, lég vagy gőzidomban tovább szállók; a' földnemek pedig, — a' kevés mennyiségűek — hátramaradnak 's a' növényeknek igen jó táplálásul szolgáló zsírföldet (humus) adják. A' rothadás kezdete egyszerűen legbizonyosb mutatója az egyéni élet elhaltának; mert míg ez létezik, amanny

nincs a' műszerzetben helye, 's az beállván, emezt nincs visszabájló erő. — Ha az életnek feltételeit esmernők, a' haláléit is könnyű volna tudnunk; de azokat minden fürkészésünk mellett sem esmerhetvén világosan meg; ebben is tudatlanok maradtunk. Azonban ha mindent nem is, valamit mégis tudunk róla. Az életre megkívántatik a' test műszereinek egybe köttetése, különösen pedig az agyé, mint a' köztudás műszeré az egész testtel; a' vérkerengés, 's az általa történő táplálódás; a' lélekezés, melly nélkül a' szívnek jobb kamarájából a' balba nem mehet a' vér, és így nem kerenghet a' testben, és a' vérnek a' tüdőben történő tisztulása végbe nem mehet. A' többire pedig legyen elég tudni, hogy a' dolog valósága titok előttünk, hogy az emberi elme mindig halad, de a' mindentudás határa távolabb van és kiterjedtebb, mint hogy azt emberi idő és tér körül foghatná. — A' halál után bekövetkező rothadás megakadályoztathatik, ha a' rothadás feltételei u. m. nedvesség, (levegő), és melegség hibáznak. Ezen észrevétel szerint készültek az egyiptomi múmiák; ezen törvény szerint nem rothadnak Afrika homok térein a' szárító Sirocco előtte és a' nedvszívó homoktól eltemetett emberek. —j—a.

HALÁLT. (polgári) Polgári halál alatt a' köztársaságbeli, nemzeti és birokai minden nemű jogok elvesztése értetik. A' polgári halált szenvedett személynek házassága feloldozottnak tekintetik, vagyona törvényes örökösire száll, 's nincs többé hatalma arról rendelkezni. Ő semmit nem szerezhet, a' törvény színe előtt meg nem jelenhet, kötelezést sikeresen magára nem vállalhat 's másótól el nem fogadhat. A' törvényes cselekedetekben gyám által kell képviseltetnie. Illy halál néme volt haddan a' Németeknél a' száműzetés, melly által még a' személyes bátorság is megsemmisített, mert a' száműzöttet büntetlenül ölheté meg akárki is. Azonban ez igen szokatlan volt, 's későbbben a' birodalom alkotmányával együtt végkép elenyészett. Franciaországban mindazáltal fenmaradt 's létez a' polgári halál. Mind, valaki csak halálra, élete fogytáig való munkára (gályára) vagy deportatióra íteltetik, egyszerű mind polgári halált is kénytelen szenvedni, habár futólag, vagy meg nem jelenése miatt kárhoztattatott is el. — Nálunk Magyaroknál soha sem volt szokásban a' száműzés, 's ennél fogva a' mondott értelemben vett polgári halált alkotmányunk nem is esmerheté. —no—

HALÁLCASSÁK, a' külföld több tartományaiban fenálló zárt társaságok, mellyeknek tagjai vagy időszakoszonként p. o. hetenként, havanként 'sat. tesznek össze bizonyos mennyiségű pénzt, mellyből az ő halállokkor, temetkezési költségre, meghatározott részt kapnak rokonaik; vagy pedig csak a' kimulás alkalmával adatik össze a' tagok által a' temetkezési költség. 54.

HALÁLKÜZDÉS, épen a' halált megelőző állapot, mellyben a' halál az élettel küzdve és azt meggyőzve gondoltaték. A' halál okainak különbözősége szerint különböző tünetmennyekkel bir ezen állapot, mellyek majd az életmiveletek teljes elbádjadásában és hanyatlásában állanak, majd pedig iszonyu ostromban 's azoknak rendetlen munkálatában, melly nem sokára a' halált hozza maga után. Az öntudás majd jóval előbb elenyészik a' halálnál, majd az egész halálküzdésen általnyul 's csak ennek végével szün meg. A' halállal küzdőnek tekintete hasonlón már a' halotthoz, arca halvány, szemei üresek, homlokbőre feszes, orra hegyes, feje; halántéka beestek; hideg, ragadó izzadtság tör ki arcán és végtagjain, a' gan- és huyg-ürülés akarat és tudás nélkül történik, lélekezése hörgő, meg-megszakad, eláll, 's ezen pillantatra tétetik a' halál előlépése. Ezen állapot tartása különbözik, néha percekig terjed csak, néha napokig. Hol már a' halálküzdés valóban beállott, ott nincs többé szabadulás, a' gyógyításnak tehát többé nincs helye, hanem könnyebbíteni lehet az állapotot biztatás, részvétel, 's utána vonszódóknál imádság által. Azt nem kell a' haldoklóról feltenni, hogy érzékei 's ün-

tudása már elhaltak, 's innét az őt elszomorítható beszédek kerültesenek.

—j—a.

HALÁLMADÁR. A' csuik bagoly nevezetik így éjeli járásáért, templomok, temetők körül való örömet tartózkodásáért, és rémitő buszaváért. A' babonás nép őt halalkövetnek tartja. — Feje sima, teste barna, szemszivárványa sárga. Ejszaki Europa a' hazája. Igen hasonló a' gyöngybagolyhoz.

—j—a.

HALÁLOS BÜNTETÉS. Az életvesztés minden régibb 's újabb státusokban elkerülhetlenül szükséges büntetés gyanánt tekintett 's használtatott. Csak az emberiség érzetének balul magyarázása támaszthatott újabb időkben kétséget, a' halálos büntetés törvényes volta iránt. Ha általában a' halálos büntetés törvényességéről van a' szó, az kérdezetik: vannak e esetek, mellyekben a' közhatalom a' törvénynek megsértéséért, a' bűnösre halálos ítéletet mondhasson, vagy igazságtalan e általában a' halálos büntetés? — nem pedig az: valljon egyes esetekben olyan e, és mellyekben nem engedtetetik meg? mert senkinek sem jut eszébe azt erős tni, hogy a' halálos büntetés mindenütt igazságosan 's czélirányosan használtatik, vagy hogy a' törvények által minden lehető esetre helyesen állapítottatott légyen meg. A' mi tehát a' halálos büntetés általános törvényességét illeti, ennek, bizonyos vétkeknél, a' bűn nagyságához alkalmazottan állnia kell; mert a' büntetés törvényes okfeje, a' kiegyenlítési okfő, 's így szól: millyen a' vétek, olyan a' büntetés. Így tehát ennek, mint következésnek, a' törvényszegéssel elválaszthatatlanul összekötre, és a' bűn nagysága 's minősége által meghatározottnak kell lennie. Ha tehát a' gonosz cselekedet életveszedelemmel jár 's halált von maga után, annak legillőbb büntetése a' halál. Mert ha van büntetési hatalom, 's ha ez a' státusnak mint törvényes társaságnak, czélja elérése végett szükségkép való tulajdona, 's használása a' vétek által határoztatik meg: szükségkép ki kell annak a' polgárok életére is terjedni; mert az életet is elrabolhatja a' kötelességeiről megfélekedett ember; pedig az élet ellen elkövetett gonoszság, a' vétkes életlen boszultatik meg legtermészetesebben. A' ki más életét önkényesen megsemmisíti, az a' polgári társaság és törvények alapfeltételét rontja meg, 's méltatlanná teszi magát ön cselekedete által azon társaságra és életre, mellyet ledult vagy elemészteni szándékozott. Ebből következik az is, hogy a' status létele 's fenállása ellen intézett vétek, mellyet szoros értelemben hazaárulásnak nevezünk, szinte halálos büntetéssel fenyíthetetik meg, mivel a' polgári társaságbeli törvények hathatóságát gátolja. 's mind a' személyes mind pedig a' vagyoni hátrorságot veszélyezteti. Ide számílják még némeltyek az embernek rabszolgaságba való eladatását is, mellyre nézve azonban a' kiegyenlítés törvénye szerint, alkalmasabb büntetésnek látszik a' szabadságtól való megfosztás. — Azon okok, mellyek a' halálos büntetés ellen (legtisztábban Beccaria által) felhozattak, nagyobb részint hamis szempontból 's egyoldaluan vétettek figyelemre. Az mondatik ugyanis: senkit sem lehet halálos büntetéssel illetni, mert az élet elidegeníthetlen birtok, elsajátíthatlan jog. Azonban minden jogok sikeressége, csak az emberiség kölcsönös elesmerésének feltétele alatt lehetséges, mellytől minden egyéb jogok, 's így az élethez való jog is, függenek. A' ki tehát valamely gyilkosságért élete vesztésével büntetetik, az nem idegeníti el jogát, hanem a' büntető hatalom veszi azt el tőle, mellyre magát, törvénytelen cselekedete által méltatlanná tette. Nem mondhatni tehát, hogy halállal senkit sem lehet büntetni, mivel élete elvesztésére senki sem kötelezheti magát. Bizonyos az, hogy senki sem kötelezheti magát a' halálos büntetésre, mivel a' gonoszságra nem szabad magát köteleznie; hanem a' státusnak áll tehetségében halálos ítéletet szabni, mihelyt ezt a' vétek nagysága úgy kívánja, mellyel annak, mint szükségkép való következésnek össze kell kapcsoltatnia; a' vétkesnek pedig kötelességében áll magát annak alája vetni, mivel a'

polgári társaságban, a' tagok által kinyilatkoztatott törvényes közakaratot mindenkinek el kell fogadnia, sikerését eszközölnie, sőt mint ilyen törvényes egyesületnek tagja, kezességül életét is oda ígérnie. — Az mondatik továbbá: a' halálos büntetés nem ijeszt el a' gonosztól 's nem jobbit meg, sőt kizárja még a' lehetőséget is, hogy a' gonosztévő megtérjen 's belőle valaha jobb ember képződjék; a' mit valósággal tagadni nem lehet, noha nem épen lehetetlenség, hogy a' halálos büntetésnek elszenvedésekor a' vétkes magába szálljon, bűneit megbánva a' jó újára térjen, 's példája által a' törvényt bátorságosítsa. Azonban ha egyszer a' halálos büntetésnek törvényes és helyes volta elismertetik, ezen czéloknak el nem érése nem semmisítheti meg annak szükség esetében leendő gyakorlását. Sőt azt sem lehet általjában erősíteni, hogy a' halálos büntetések által a' mondott czélok el nem érhetnek, habár ez egyes eseteknél valósággal úgy volna is; mivel a' tapasztalás ellenkezőt mutat 's különösen azt bizonyítja, hogy a' haláltól félelem sokakat visszajesztt a' gonosságtól. De egyébiránt is; felette nehéz 's majdnem lehetetlen olly segédeszközt feltalálni, 's egyes esetekben is olly büntetést megállapítani, melly minden tekintetben kielégítő sikerrel czélhoz juttatna. — Az állítatik még továbbá, hogy a' halálos büntetés egészen szükségestelen, mivel más fenyítések által kipótolhatatik, a' nélkül hogy a' vétkesnek cselekedete a' büntetésben utánoztatnék. Erre azt felelhetni, hogy a' vétkek és büntetés között, ennek törvényes okfeje szerint, bizonyos viszonynak kell mindenkor lenni, melly szerint a' gonosz tetta' büntetés által nemileg kielégíthetessék. De ezen kielégítés szükséges volta és hasonlati lehetősége megszűnik akkor, ha a' halálos büntetés helyébe más valamelly fenyítés rendeltetnék. — Az mondatik: a' veszedelmes ember ellen bátorságba lehet magát helyezni annak bizonyos vidékre való elszállítás vagy örökös fogságba tétele által. Ez azon bizonyíthatlan állításból látszik származni, hogy a' büntetés czélja, egyedül a' vétkek jövőjében leendő megállása, holott pedig egyszersmind az elkövetettnék megboszulása is az. De különben sem pótolhatják ki a' mondottak a' halálos büntetést tökéletesen; mert azonkívül, hogy az elszállítottak visszajövetele nem egészen lehetetlen, 's hogy az elszállítás igazságtalanság azon tartomány lakosaira nézve, hova a' bűnös vitetik: az elszállított gyilkos mind azon jogokat megtartja, mellyeket ő kárhözatosan eltapodott, 's egyedül csak azon polgári szabadságokat veszti el, mellyek azon országban virágoztak, hol ő vétkezett; olly veszteség, melly csak az igazi hazaszeretőkre nézve bírna elegendő behatással 's tekinthetnék büntetés gyanánt; sőt ezekre nézve is csak addig, míg keheleekben az idő a' haza iránti vonzódást el nem gyengítené. A' mi az örökös fogságot illeti, ezzel tulajdonkép csak olyan vétkek büntettehetik meg a' felebb említett okfő szerint, melly a' polgárok szabadsága ellen követették el. Minthogy pedig ez a' legtöbb esetekben sokkal kinzőbb mint a' hirtelen való halálos büntetés: azon emberszeretők állítása is helytelen, kik a' halálos büntetést kevésbé kegyetlennel akarván felszereltetni, az örökös fogságot szelidebb alakban képzelik magoknak. De az örökös fogságból a' státusra, mellyet a' vétkes, gonosz cselekedete által megsértett, még azon teher és kénytelen jószívűség is szálna, hogy a' gyilkos életének fentartására szolgáló szükségesekről gondoskodják; a' mitől egyébiránt nem volna lehetetlen a' státusnak magát felmenteni, 's az élelmet a' fogollyal magával megszerzettetni. — De ha már a' státusban elkerülhetetlenül szükségesnek tekintetik is a' halálos büntetés. Igen felesleges azt más kínzásokkal összekapcsolni; maga az életől való megfosztás is elég nagy büntetés, elég visszaretentés a' bűnre hajlandókra nézve, 's olly rossz, mellytől a' közönséges emberek leginkább irtóznak. Ennél fogva Franciaország csak a' halál két egyszerű nemét fogadá el büntörvényében, t. i. a' katonákra nézve az agyon lövetést, a' polgárokra nézve pedig az esőbárdal, a' guillotinnal való fej-

vételt, mely a' szülőgyilkosoknál a' jobb kéz elvágatása által előzetetik meg, 's azon különösséggel jár, hogy az elítéltetett, fekete fátyollal befedve 's meztitláb vitetik a' vesztőhelyre. Angoloszámban csak a' felakasztás van használatban; de újabb időkig, a' hazaárulókra nézve az elevenen négy részre vágatás is divatozott, mely alkalommal a' vétkes felakasztaték, de még élve ismét levetteték, egy karóhoz kötteték, 's melye felmetszetvén, belőle a' szív kiszakasztaték, azután a' fő a' törzsöktől elválasztaték, 's a' test négy darabra vágaték. Jelenleg elmellőzethetnek ugyan ezen kegyetlenkedések, 's csupán a' felakasztás és fővétel te-zi a' halálos büntetést, de ez is mindenkor kedvetlenséget 's ellenséges irtózatot szül a' nézőkben. A' durvább századokban azon vélemény uralkodott, hogy a' halálos büntetések borzasztósága által lehet leginkább a' nép lelkére hatni, 's hogy a' testi fájdalmak nagyobbitása által kelljen leginkább megbüntetni a' terheőbb gonosztervőket. Ezen véleményből származtak a' legkegyetlenebb halálos büntetések, mellyek inkább vagy kevesbé minden nemzeteknél divatoztak. Honunk szinte nem volt mentes a' halálos büntetések iszonyatos nemeitől. Ilyenek voltak: 1) a' lovak által elszaggattatás, mellynek még a' középkor történeteiben is borzasztó nyomára találunk; 2) az elevenen megégetés; 3) a' karózás és 4) a' kerékkel törés, mely, a' tagoknak lassanként való összezuzatása által kétségbe ejtő fájdalmakat szült 's talán minden halálos büntetések között legkínosabb vala. Különös kegyelem volt a' bűnösre nézve, ha az első ütéssel melye vagy agya szakították be. A' miveltebb kor szelleme, a' szelidebb érzés, az emberiségnek még a' vétkes személyben is esmerése 's méltánylása, kiirtá nálunk az életvesztés ezen kegyetlen fajait, 's mai időben, pallos és kötél által mulnak ki a' halálra kárhoztatott bűnösök.

—no—

HALÁLTÖRVÉNYSZÉK. Nevezetes szokás az Egyiptombeliéknél, mely csupán ezen nemzet közt divatozott 's Diodorus által iratik le. Azonban ugylátszik, hogy nem terjedett ki az egész népre, hanem csak az ország fővárosában, Memphisben gyakoroltatott. Minekelőtte a' holtnak tetemei eltakaríthatattak volna, közel Möris tavához, mellyen a' holtnak a' tulsó partra egy különös csónakban kellett átvitetni, egy meghatározott helyen 40 bíró gyülekezett össze, kik ítéletet valának hozandók a' megholtnak életbeli jóságáról vagy gonoszágáról. Mindenki szabadon vádolható be a' megholtat ezen törvényszék előtt, kinek ügye rokonai által védelmetteték, 's ha a' vád helytelennek, annál inkább pedig ha rágalmazásnak lenni behonyított, a' megholt erényesnek nyilatkoztaték ki 's hamis vádolói keményen lakoltak fondorkodásokért. Azonfelül dicséző beszédet tartott a' vád alól feloldoztatott tetem felett valamely atyafi, mely után az, a' szokott szertartással eltemetteték. Ha pedig a' kimultnak élete bűn által fertőztetettnek találtaték, megtagadtatott tőle a' szokott eltakaríttatás. Ezen törvényszék, jelképileg egy nagy mérleg által ábrázoltatik. Igen hihető, hogy a' Görögök költeményei az alsó világról, a' pokolbirákról, Charonról 'sat. ezen szokásból vevék eredeteket. — Angolhonban egy más neve van a' haláltörvényszéknek. Van t. i. egy királyi tisztviselő, coroner, ki az erőszakos halál körülményeit, akár öngyilkosság, akár idegen erő által okoztatott légyen az, megvizsgálja. E' végre mindenkor 12 személyből (esküdtekből) álló juryt gyűjt össze, mely azután az esetről határozást hoz. Az Angoloknál olly felette gyakran történő öngyilkolások tekintetéből, ott szinte elkerülhetlenül szükséges ezen törvényszék.

—no—

HALÁLÜZÉS, HALÁLINNEP, régi szláv innep, mellyet, a' mint némellyek hiszik, a' halottak emlékezetére ültek meg a' Szlávok, Martinsban, vagyis a' tavasz elején. Némelly — hajdan szláv tartományokban (mint Lausitz, Csehország, Silesia) még most is megtartják ezen innepet Laetare vasárnapján, mely ennél fogva halottak vasárnapjának nevezetik; a' mi majdnem mindenütt azon egyforma szertartások-

kal megy végbe, hogy egy szalmaember, melly a' halált ábrázolja, bucsujárásképen énekszóval a' falun végig kísértetik, a' falun kívül pedig vízbe hajtatik vagy megégettetik. Mindazáltal ezen innepiséget már most közönségesen csak gyermekek vagy serdülő ifjak viszik végbe. Hajdan néhány német tartományokban is gyakorolták illy nemű szertartás, de csak a' gyermekek által; 's hihetőnek látszik, hogy inkább a' tél-elmultán való örömmek kinyilatkoztatása jeléül, 's hogy az erőszakosan elkergettett, mintsem a' mondott czélból. Az ezen alkalommal zengni szokott énekekben is tétetik említés a' tél végződte 's a' tavasz kezdetéről. Hogy ezen szokás a' kereszténység behozatala után kezdődött, 's hogy a' körül hordozott halált ábrázoló szalmacsuták megégetése, a' pogány isteni tisztelet eltörülését jelenti: csak az által is megczáfoltatik, hogy ezen szertartás mindenütt ugyanaz napon tartatik, holott nem hihető, hogy a' pogány isteni tisztelet mindenütt ugyanaz nap tiltott volna el.

—no—

HALASZTÁS, mezőváros Kis-Kunságban, a' Halastó mellett, Kalocsától keletdél felé, több halmok közt, 1887 házzal, 11,428 lakossal, kik sok gabonát és bort természetnek. Van benne reform. gymnasium. Három halma felől azt tartják, hogy Kinisi Pál azon helyeken verving meg a' Cseheket, az elsteket ide temetteté. A' város felső részénél, a' keleti oldalon lévő hosszas domb, azon véleményél fogva, hogy Mátyás király fekete serege, Ulászló országlása alatt eloszolván, e' domb mellett szállott meg, még ma is fekete hegynek neveztetik. A' város alsó részénél a' keleti oldalon lévő halomnak pedig Kuruczhalom a' neve; mert a' halasi jegyzőkönyv szerint, Kiba nevű kapitány 1703 azon helyen veré meg a' Kuruczokat, 203-at ejtvén el közülök, kiknek holt tetemei azon dombon temettetének el.

opg.

HALASZTÁS, a' nemesi javaknak rendes járulványa-(accessio) képen tekintetik, 's mint illyen, a' Hk. I. R. 87 és II. R. 52 czime szerint, kizárólag azon földes uraságot illeti, kinek telke között a' folyam vagy tó helyeztetik. Sőt nem csak egyedül a' halasztatot gyakorolja kirekesztő joggal a' föld és víz sajátosa, hanem a' csikfogást, rákászást és tekenős béka keresést is.

—no—

HALASZTÁS I. ELHALASZTANI.

HALBERSTADT, porosz fabrikás város Sachsen tartományban, a' magdeburgi kormánykerületben, a' halberstadti kerületben, 's a' 4-dik hadi osztályban; széke a' tartományi fő törvényszéknek, mintegy 14,700 lakossal; a' Holzemme mellett fekszik; épületei régiek és rendesek. Fabrikáji jó közép posztót, bőrt, vásznat, keztyűt 'sat. szolgáltatnak. A' város 1780 lakó háza 's 10 temploma közül a' sz. Istvánnak szentelt káptalan templom emelkedik ki. A' klástromi gazdag áldás idejéből valók még a' káptalan-, Márton- és János-oskolák. Van Halberstadtnek iskola tanítókat nevelő intézete, zsinagógája, 's jégkármentő intézete. A' város körül szép ültetvények vannak. — Halberstadt legrégebb történeteiből emlékezetes az ottani püspök viaskodása oroszán Henrik herczeggel, ki a' várost 1179 hamuvá égeté. De csak hamar kiemelkedék ez omladékaiból, körülvetetéek fallal és sánczokkal, 's népessége nevelkedése miatt 3 külvárost nyere. A' hét esztendő háboruban a' Franciaák leszárgatták kapujt 's falainak egy részét. Vilhelm, braunschweig-ölsi herczeg, a' fekete legioval történt híres előnyomulása alkalmával, 1809 Jul. 30kán ostrommal veré be a' westfaleni 5 linea ezere által Wellingerode gróf alatt védelmezett Halberstadtot, 's dühös mérszárlás után az utzákon, fogságba ejté az egész ezereket, ezredesével együtt. noha az ő serege csekélyebb számú volt. — A' halberstadti herczegséget, melly gabonával és lennel bővelkedik, 's jeles marha- és juhtenyésztése van, a' brandenburgi választó a' westfaleni békében nyere el. Folyóvíze nincs. Híres azonban benne a' rozstrappei sziklás vidék, 's a' thalei vashámoron

feljül a' bodei alpesi forma völgytorkolat. A' regensteini omladékok derék emlékei a' hajdani nagyságnak. opp.

HALCSONT, különösen a' czethal állkapczái és szakályai. Szakályok vagy állszaruk-nak mondatnak a' czet felső állkapczájában lévő szarurétegek, néha 100 fontot nyomók, mellyek elhasíthatnak, megtisztítanak és pálczáknak, póznáknak kimetszetnek fekete halcsont név alatt; így bottá, füzőbe, es- és napernyőbe használtanak. — Fejér halcsontnak neveztetik a' „szarvas csontpikkelyű“ tuskéje vagy csontja, melly az arany és ezüst árusoktól poridomban használtatik. —j—a.

HALHATATLANSÁG, LÉLEK HALHATATLANSÁGA, szellemi személyességünk fenmaradása eszmélettel és akarattal. Tulajdonitnak ugyan a' testnek is némi halhatatlanságot, de csak annyiban, mennyiben a' testi anyagok, mellyek eddigleni létalakjokat elhagyták, új viszonyok közt a' természetben folyton munkálnak és más testekbe mennek által (I. HALÁL), nem pedig mintha ugyanazon test maradna meg. Mivel már a' test közvetlen a' halál után senyvedésbe megyen ált, 's azzal mint meghatározott életműves és életképességgel bíró test, létezni megszűnik, tehát a' test feltámadása is nem úgy gondoltathatik, mint annak tulajdonképi fenmaradása, hanem mint egy hasonlót, még pedig tökéletesb testnek teremtetése. A' halálutáni fenmaradást 'vagy lélek halhatatlanságát különféleképp igyekeztek megmutatni, 's kivált az újabb időkben a' lélek anyagtalanságából következtették azt. De ezen anyagtalanságot nem lehet szorosan bebizonyítani: 's ha lehetne is, tehát abból az következnek, hogy a' lélek nem bontathatik szét senyvedés által, mint a' test, nem pedig az, hogy önmagának teljes eszmélésével is fogja folytatni lételét, 's munkálkodását. Mert az mindig lehet maradna, hogy a' lélek a' halál után eszméletlen állapotba menne által, hasonlóba ahhoz, mellyben van valamely mély álom vagy hosszú ájulás alatt. Ez pedig nem volna valóságos fenmaradás, hanem kevésbé jobb a' megsemmülésnél. Azonban az a' gondolat, hogy az ember a' halál után, mint okos 's szabad lény munkálkodni megszűnik, olly leverő, sőt mondhatni, olly felháborító az emberiségre nézve, hogy azt a' legbölcsebbek 's legjobbak elejétől fogva, mint valótlán gondolatot megvetették, és minden nivelt népek a' halálutáni fenmaradás reményét vallásbeli meggyőződéseknak egyik létalapos alkotó része gyanánt elesmerték. A' halhatatlanság reménye tehát vallásos hit gyanánt tekintethetik. Tudniillik az észnek elutasíthatlan kívánatja az az emberhez, hogy ő egy végtelenségig menő tökéletesülésre törekedjék. Ezen kívánattal az embernek nem lehet 's nem szabad felhagnia, ha csak egész méltóságáról mint okos és szabad lény, letenni nem akar. Méltán lehet is hát neki várni, hogy az ő jobb önjének fenmaradása, mint a' jóban való véghetetlen előmenetelnek multhatlan szükségességű feltétele, helyet fog találni, ha bár egy illy fenmaradásnak lehetsége neki színtolly megfejthetlen talány legyen is. A' halhatatlanság hívésének tehát egyforma alapja és kútfeje van az Isten-ség hívésével, és senki sem hihet Istent eidos bizalommal, a' nélkül, hogy egyszersmind önszabadságát 's halhatatlanságát ne higgye. Innen a' halhatatlanság hívése fel is találtatik minden időbeli legképzettebb népek vallásaiban, csak hogy ezen fenmaradás ideája a' különböző népektől különféleképen módosítatik. Legtöbbször pedig azon nézettől függ, mellyel van az ember a' lélekre 's annak testhezi viszonyára nézve. Csak a' legdurvább materialismus nem képes ezen előterjesztésre. De mihelyt az ember a' léleknek sajátóságos munkálását észrevenni, 's tekintetét az érzéki jelentől elfordítani kezdi, azonnal előáll a' fenmaradásról gondolat is, és a' remény 's félelem izgatásai, valamint a' természetnek különféle még ki nem magyarázható tüneményei, sőt áltatások által is támogatattik. Azonban előbb gondoltaték a' fenmaradás a' testtel együtt, egy ez élettől különböző állapotnak előterjesztése nélkül ('s talám azért igyekeztek eleinte a' haltak testeit senyvedetlenül eltartani), — később pe-

dig egy újonnan adatott testtel. Vagy pedig valamely finomabb testnek képzeltek a' lélek, 's kiváltképp légy-lénynek (ezért mondatott a' szellem a' régbii nyelvekben lehelletnek és légnek) avagy árnyéknak, melly a' testtől elválva, él a' halál után. Ebben az esetben a' halálutáni élet is, mint a' Görögök mythológiája szerint, csak a' jelenvalónak árnyéka. De ez már későbbi előterjesztés, melly előre felteszi az érzékiség uralkodását. Midőn azonban a' lélek életét az elébbi, vagy valamely új, ha bár aetheri testtel egybeköttetve is gondolták, szükség vala azt egy meghatározott, 's ezen élettől elválasztatott ürbe által tenni, A' láthatlan pedig legközelebb földalatti gyanánt terjesztetik elő. Honnan az *AL-VILÁGRÓL* (I. e.), vagy holtak országáról való hit, a' fenmaradásról való hittől a' legszorosabb egybeköttetésben áll. Midőn már a' phantasia az állapotok változásait egy más életre is átvizsi, és a' természetnek különböző alakokban való szakadatlan továbbképzését, vagy a' szellemnek különböző lépcsőkön való előbbmenetelt veszi fel, kifejtőzik a' metempsychosisról vagy metempsychosisról való tudomány. (*L. LÉLEKVÁNDORLÁS*). Továbbá egybefügg az alvilág hivesével a' lélekjelenések (kisértetek), halottidézések és a' megholtaknak az élőkre való munkálkodásának hivese is, mellyek a' népeknél a' későbbi időkben kifejtőznek. Az emberek szükségéhez és képzéséhez képest, a' korábbi időkben érzékibb alakba öltöztették a' halálutáni állapotot, még pedig úgy, hogy az, a' mi itt e' földön elsőségnek és érdemnek tartott, ottan is megtartotta a' magusát, mind az pedig, a' mi mint erőtlenség és tökéletlenség megvetett, a' siron túl is tökéletlen állapotot vont maga után. Természetes volt továbbá, hogy a' halálutáni fenmaradás egybeköttetésbe hozott e' földi étellel, és e'kint a' halálutáni állapot arra nézve, a' mit az ember rendeltetésének tartottak, öszveköttetésbe lépett a' megjutalmaztatás fogatjával, melly erkölcsi eredetű. Abból fejtoztek ki a' halálutáni jutalmakról 's büntetésekről, és az ezek számára rendelt különös helyekről (pokol 's mennyország) való előterjesztések, mellyeket a' népek phantasiája különbözőképen felcifrázott. Ugy látszik, hogy csak egy megjutalmazó állapot képzelésének feltétele alatt fejtozott ki a' feltámadásról (vagy az alap-anyagok megelevenüléséről) való tudomány. Ezzel és a' lélekvándorlással öszvefüggésben látszik lenni egy a' lélekállomnak ellenében tett tisztulási állapotról (purgatorium) való tudomány, valamint egy a' halálutáni itélőszéknek az alvilágban (mint az Osiris, 's a' 3 bírák a' görög mythologiában), vagy a' világ végével leendő itéletnek, vagy a' felvilágra leendő visszatérésnek felvevése is. Így vala a' halhatatlanságról való tudomány részint határozottabb és durvább, részint szélesb terjedésű és szellemibb. A' szelleminek halálontuli fenmaradásáról való hitnek nyomait már a' megholt személyek régi vallásos tiszteletében is fellelhetni. A' halhatatlanságról való tisztább hit pedig csak a' keresztény vallás által lett uralkodóvá. Ez a' halhatatlanságról való keresztény hit részint azon bizodalom és bizonyosság által, mellyel magát kifejezi, részint az emberben lévő vallásos és erkölcsi érzésre való viszony által különbözteti meg magát. Csak a' nemesebb 's létalaposabb része fog az embernek élni a' halál után. Ezen hit szerint kiköltözünk mi ezen első-készületi élethől egy másikba, mellynek küszöbénél elhagyjuk földi köntösünket, de szabad tetteink vigasztaló vagy gyötrő eszméletét átvisszszük magunkkal áldásul vagy büntetésül. Ezen emberi szívet olly igényvonszó tárgyakról 2 olvasásra méltó munkája van Sintenisnek: „*Elpizon oder über meine Fortdauer im Tode*“, és „*Pistevon, oder über das Daseyn Gottes*“ (auch als Anhang zu „*Elpizon*“); továbbá: Jean Paul Fr. Richtertől „*Selina, oder über die Unsterblichkeit*“ (2 rész.; Stuttgart 1827, nincs bevégezve); „*Athanasia, oder Gründe für die Unsterblichkeit der Seele*“ (Sulzbach 1827), és I. H. F. v. Autenrieth „*Über den Menschen und seine Hoffnung einer Fortdauer vom Standpunkte des Naturforschers aus*“ (Tübingen 1815).

HALICARNASSUS, a' cariai királyok fő és lakvárosa, híres azon mausoleumról (sírholtáról), melyet ARTEMISIA (l. e.) királyné férje tiszteletére építtetett, de a' helynek ma már csak bizonytalan nyomai vannak fen. — Itt született Herodot 's a' halicarnassusi Dionysius. Zs.

HALLOROK l. HALLE.

HALIFAX, Ujscotia fővárosa a' Chebucto öböl mellett, 1200 házzal 's 15,000 lakossal; nevezetes hely a' britt kereskedelemre nézve Éjszak-amerikában. Szabad kikötőjében megfér 1000 a' legnagyobb hajók közül. Bevitele 600,000 ft. sterlingnyire becsültetik. Kivivő kereskedést leginkább Nyugotindiaiba üz, hallal. Zs.

HALIFAX, mv. Yorkshirében Angliában, a' Calder folyó mellett, 9000-nél több lakossal. Vannak gyapju és pamut kézmivei, 's fővására a' finom gyapju szöveteknek, melyek a' körüle fekvő falukban készíttetnek. Ezek árulására szombaton két tornác áll nyitva. Hengervakarók is készíttetnek itten gépelyek által, 's legjobb gyapjufűsük. Zs.

HALLÁS, azon érzék, melly által az állatok a' levegőnek azon mozgásait és rezgéseit megérezik, mellyet mi hangnak nevezünk; azon érzék tehát, melly által az embernél az akarat más emberrel legkönnyebben közöltetik, melly nyelv és hangérzékké emeltetett. A' hallás eszköze a' Fül, egy igen összetett alkatu és mesterséges része a' testnek. Felosztatik külső, középső és belső föltre. A' két első rész leginkább arra látszik készülve lenni, hogy a' hangot felfogja és tovább vezesse, míg a' hangok tulajdon megcsendülése és tovább folytatása a' belsőben látszik történni. A' külsőhez a' csiga és a' porczos halljárat tartozik. Ez a' halljárat csőjével egyesül, a' dobhártyáig terjedővel. A' dobhártya belőltre domboru, igen rugékony, és a' dobüreget fedezi. Ezen üregben vannak a' hallcsontok, t. i. a' pöröly (malleus), üllő (incus) és kengyel (stapes). A' külső fül igen czélirányosan van alkatva a' levegő hullámmozgásainak felfogására, a' csigába 's onnét a' járatba való vezetésére. Mivel ezen utolsónak felülete p. o. az embernél 50-szer kisebb, mint a' külfülé, itt a' hangnak 50-szer kell erősebbnek lennie, mintha a' külső fül nélkül jött volna a' halljáratba. A' dobüregben képződnek ki a' hangok 's tovább terjednek a' megfeszült dobhártya 's a' hallcsontok által. A' fül legbelső üregét tömkelegnek (Labyrinthus) nevezik. Ez a' dobüreg felett valamennyire hátra fekszik a' halántékcsont legerősebb tömegében, és a' tornáczból, 3 félkörös csatornából, kagylóból és belső halljáratból áll. Itt terjed el a' hallás idegje, itt van a' hangoknak csudahazája, mellyből az agy hangérzéseit nyeri. Némellyek akarták ezen miveletet magyarázgatni, de a' titoklepelt nem leheté még ellebbenteni; a' természet, mint sok helyen, itt is homályban munkálkodik. Éles vizsgálatokat közöl a' hallásról 's annak műszeréről az állatok különféle osztályaiban Chladni „Akustik“ czimű munkájában. A' muzsikás (hangász) fül kivételéről és nemesítéséről lásd Weber értekezését a' „Leipzig-i muzsika ujságban“ 1801. —j—a.

HALLÁSTUDOMÁNY, l. ACUSTICA.

HALLÁSTUDOMÁNYI, l. ACUSTICAI.

HALLE, szászországbeli, vagy Saale melletti város, Szászország porosz tartományaihoz való; Glaucha 's Neumarkt külvárosaival együtt 2152 házat 's 25,873 lakost számlál; a' Saale job partján fekszik; I. Fridrik porosz király által alapított 's 1694 felszentelt egyetemmel diszeskedik. Halle *) 806 említettik először, midőn itt nagy Károly egy várt építé a' Vendek ellen. Nagy Otto ezen várt a' magdeburgi templomnak ajándékozá, II. Otto pedig városi jogokat ada neki. A' reformatio idejekor Halle V. Albrecht cardinálnak engedelmekedett, ki itt az uj vallás leküzdése végett egyetemet akara állapítani, 's tanja volt azon megaláztatásoknak, mellyeket a' mühlbergi csata után a' nagylelkű Fi-

*) Sváboországban. Tirolban 's Brabantban vannak hasonlóan „Hallen“ nevű helyek vagy sóknak. A' hallei sókna kiünöleg ma is halle-nek neveztetik.

lepnék V. Károlytól kellett szenvednie. 1081 a' nagy választó fejedelem Fridrik Vilhelmeinek hódolt e' város, ki benne 1688 egy lovag-academiát alkotta, melly 1694 egyetemmé változtatott át. Erre legközelebbi okot ada Thomasius törvénytudónak Leipzigról kiköltözködése, kit temérdek tanuló ifjuság követett. Részint a' most uralkodó király gazdag gyámolításai, részint jeles tanítók, mint: Meckel, Reil, Wolf F. A., Eberhard I. A., 's más még élők által, virágzásának legmagasb fokára juttatá ezen egyetem a' jelen évszázad elején, midőn Napoleon által, ki a' jeni csata után olly számos őt nem kedvelő ifjuságnak együttlételeitől tartott, hirtelen eloszlott. Visszaállított ugyan a' tilsiti béke után, leginkább a' cancellariussá nevezetett D. Niemeyer munkássága által a' westfaleni uralkodástól, és a' helmstädti 's rintelni egyetem feloldoztatása után jeles tagokkal gazdagított, 's a' köztanítás akkori főigazgatójától Leist statutanácsnoktól gondosan 's értelmesen is vezéreltetett: de a' tanulók száma még sem emelkedett 300—400-on felül. 1813 másodsor szüntetett meg Napoleon által, ki a' tanulóknak a' porosz sereghez átmenetelét helytelenítette; a' tanítók fele fizetésekre szállítottak alá, azon ígéret mellett, hogy más westfaleni egyetemekbe fognak áttétni, ha policziai vádak nem támadandnak ellenek. Már rendelkezések tétettek a' tanítók elszélesztésére, midőn a' lipsiai csata az egyetem esetének más irányt adott, 's a' nemes király, noha azonközben annak helyébe a' berlini új egyetemet alkotá, nem csak fentartását hátaozá el, hanem 1815 Apr. 12 költ cabineti rendelkezésénél fogva, a' háboru folyta alatt maga szerint felbomlott wittenbergi egyetemet is összekapcsolá vele. Az egybe olvadt egyetem: egyesült halle-wittenbergi Fridrik egyetem nevet kapott. Ezóta gyors léptekkel emelkedett az intézet, ugyannyira, hogy a' tanulók számát általánosan csak a' berlini, müncheni, göttingai és lipsiai egyetemeké, a' hittndományt tanulókra nézve pedig egy német egyetem sem mulja felül. Számát a' külföldről érkezettek sokasága szaporítja, kiket a' szorgalmi jutalompenzeken (stipendiumokon) kívül, a' minden tudományos osztálybeli tanítók jelessége édesget oda. Az uralkodásnak köszöni újabb időkben a' könyvtár (melly 50,000 kötetnyi) épülete nevezetes megnagyobbítását a' pénz és rézmetszet gyűjtemény befogadására, továbbá az elenyészett régi academiái szokások behozatalát, 's az ujonnan érkezett falusi gyermekek, vagy tanítóí hivatalra menendő ifjak tudományos megvizsgálására rendelt biztosság felállítását. Egy academiái épültre 1827, 40,000 talért rende a' király, hogy az által Niemeyer jubileumát megünnepelje. Megemlíthetni még a' Mariakönyvtárt, a' Franke intézet könyvtárát, a' természetvizsgáló társaságot *), a' (hajdan jeni, 's 1804 Halleba áttétnett) literaturai ujságot. — Ezen kívül még két gymnasia 's egy leányintézete van a' városnak, melly egyszerűen a' fő bányahivatal helye. Az itteni sóbánya, melly a' németországi legrégebbek közül való 's évenként 7—8000 teher sót szolgáltat, de szükség esetében fel Németországot is elláthatná, részint Pfännerschaft nevü magán társaságé, részint pedig királyi. Munkásai a' Hallor-ok, kik a' vend ólakosok közül valók, 's arcvonásaikra, nemzeti viseletekre és szokásaikra nézve magokat még most is megkülönböztetik másoktól, és sófőzési főfoglatosságok mellett az uszni tanítással, halászzattal 's pacsirta fogással foglalatoskodnak. Minden fejedelemnek országlásra léptekor kapnak ők egy fejr lovát, egy lobogót és egy ezüst billikomot. Hajdan a' sóaknának a' várostól független ön törvényhatósága és sok egyéb előjoga (Vorrecht) volt. — A' Franke intézet 's a' sóbányászaton kívül nevezést érdemel a' Reil ferdőintézete, mellyhez a' westfali időben az egyetem templomból építettett színház

*) A' könijsbergi tanítónak Schweiggernek 1821 Siciliában történt szerencsétlen halála adó okot a' király által megerősített 's egész Németthonban elterjedő hallei intézet („Egyesület a' természeti esmeretek és főbb igazságok terjesztésére“) megbővítésére. A' hazai régiségeket kómlő thuring-szász egyesület helye is itt van.

is tartozik: a' Móriczvár (a' 30 eszt. háboruban lerontatott); a' téboiyodottak háza., és még különösen a' Giebichenstein vár és falu. Ennek vidékén sok részint elhalt részint még életben lévő írókra 's művészekre emlékeztetnek Lafontaine és Eberhard mezei lakjai, Reichard mezei jószágá, Reil bánya- 's ferdőintézete és Hölty bankja. Vö. „*Chronik des Saalkreises*“; Hofbauer „*Gesch. der Univ. Halle*“; Niemeyer „*Die Univ. Halle in ihrem ersten Jahrhundert*“; és Hesekiel „*Beschr. von Halle*“ (Halle 1824). 54.

HALLEIN, austriai város Salzburg herczegségben (600 h. 's 6000 lak.), a' Salzach folyó mellett, 's a' Dürren hegy tövében, mellynek, valamint a' szomszéd BERCHTESGADEN (l. e.) sóhegyének, igen sok sós forrásai vannak. Ezekből a' sóvíz csók által vezetetik a' főző házba, a' hol évenként 400—450,000 mázsa só főzetik. A' halleini gombostő-gyár esztendőnként 11,000 csomót készít. A' pamutgyár, melly távol közel 12,000 embert foglalataskodtat, 225,000 forintot tesz évenként forgásba. A' Dürrenberg oldalán van egy falutska, mellyben legnagyobb részint csak bányászok laknak, 's tükörsima veres márványból épített temploma van.

HALLELUJA, magasztaljátok Istent! A' biblia fordítói ezen tele hangu zsidó formulában valami innepélyeset vélvén találni, felvevék ezt fordításokba is. A' Halleluja a' 15 század óta minden innep és vasárnapokon énekeltetett az isteni tisztelet előtt, de utóbb a' romai egyház által a' böjti vasárnapon, hogy a' szent gyász félbe ne szakasztassék, elhagyatni, 's mint öröm-ének csak husvét napján rendeltetett ismét zengedezteini. A' Zsidók a' 117 és 118 Zsoltárt nevezik nagy Hallelujának, mert ezekben Istennek ő irántok mutatott különös jótéteményei magasztaltatnak, 's e' magasztaló éneket husvétkor és a' sátoros innepnek alkalmával zengedezik.

HALLER (Albert) boncz-, élet- és fűvésztudományi, literatori és költői érdemeiért a' na gy-nak nevezetett, szül. Bernben Oct. 16. 1708. Gyermek korában gyenge és rosz kedvű volt, de annál hajlandóbb a' tanulásra. Hat éves korában latinul tanult, 8 és 9-ben görögül és zsidóul. Már ekkor le szokta írni, a' mit nevezetesnek vélt. Bayle és Moreri szótáraiból 2000 életleírásnál többet vont ki. A' latin költők korán ébreszték fel. Atyja halála után a' berni gymnasiumban folytató tanulását, 14-dik évében Bielbe ment, hol egy orvos beavatá Cartesius bölcselkedésébe. Egy év után Tübingába, azután 1725-ben Leidenbe ment, hol Boerhave és Albinus lettek tanítói; itt 1725-ben gyógyász lön 's reá Angol- és Franciaországot beutazta. Jövő évben Baselbe ment, hol Bernoulli a' magasabb analysisbe beavatta. Gyengült egészsége miatt a' havasokat kezdé beutazni. Társa, Gessner, a' növényekre igazítá hajlandóságát, és ez elkezdte gyűjteni 's alapot vete remek — havasi növények leírásához. Itt éneklé a' „havasok“-at (Die Alpen), 's Baselbe visszatérve ezen dolgozott: „*Gedanken über Vernunft, Aberglauben und Unglauben*.“ 1729-ben mint gyakorló orvos telepedett le hazavárosában; az Insel-kórházban nem lehete orvos, mivel költő vala. Azon felül évenként minden nyáron a' havasokra ment növényeket gyűjteni 's szándoka volt Helvetia növényeiről egy teljes munkát adni ki. Télen a' boncztudománnyal foglalataskodék, 's belőle 1734 ingyen ada tanítást. Az ékesen szólás tanítójává sem lehetett, hanem 1735-ben a' könyvtár felügyázása bizaték reá. 1736-ban mint a' boncz és növénytudomány tanítója Göttingába ment, hol 17 évig munkálkodott és sok munkát ada ki, mellyek közül nevezetesek: „*Flora der Schweiz*“ (2 köt. félrét), „*Boerhavesche Vorlesungen*“; „*Anatomische Tafeln*“ „*Physiologie*“ Részvön 1745-ben a' „*Göttingische gelehrte Anzeigen*“ munkálkban 's két évvel utóbb azok igazgatója lön. Most egész Europa hirdeté Haller érdemeit; a' legnevezetesebb academiák tevék tagjokká; 1749-ben I. Ferencz császár birodalmi nemessé tette, az angol király pedig

titoknokká. Anyavárosa is felvevé a' nagy tanácsba 1745. Tanító társainak ellenségeskedése megkeserítvén göttingai életét, haza tért 1753-ban, minekutána a' tudományok kir. társaságának alapításában nagy részt vőn, 's annak állandó előülölőjévé választaték. — Megjavítá a' bexi és aiglei só-miveket, melyeknek feje volt, a' lausannei academia intézeteit 's az orvosi policzia alkotmányt; a' földmívelést előmozdítá, tervet készítve egy árvaházra 's Bern és Wallis határ-czivódását elegyengeté. Megjelent fűvészi, sebészi vagy chirurgicus, 's boncztudományi könyvtára 's egy része a' gyakorlati orvosnak. Irt három politicus románt is a' kényuras, egy uras és népuras igazgatásról; minden europai nyelvvel levelezett távol országokba. 1777-ben II. József meglátogató; nem sokára elkezde betegeskedni 's Dec. 17. 1777 elvégzé munkás életét. Haller híres a' természeti 's orvosi tudományokban. Az ingerlésről irt tanítása ma is alapja a' dynamicus (erői) elméletnek. — A' nemzés elméletét gondos figyelés által akará megalapítani. A' szív első nyomát az ült tojásban ő lelte először a' 38-dik órában 's a' 41-dikben a' vér első nyomát. Költő is jeles volt. Versei közt említjük: „Die Alpen“; „Elegie auf den Tod Mariannens“ elegiái közül; „Schweizerische Gedichte“ (2. kiad. Bern. 1776).

—j—a.

HALLER (Károly Lajos). Élete nevezetesebb környüállásait maga előadta némelly frataiban, különösen familiájához intézett leveleiben, melyet 1821 Apr. 13. irt Párisból, melyben számat ad okairól, miért tért vissza a' catholica anyaszentegyház kehelebe. Szül. 1768 Aug. 7. Bernben Helvetiában, hol édes atyja Haller Gottlieb Emanuel a' berni főigazgató tanácsnak tagja volt, 's mint író esmeretes a' helvetiai történetek könyvtáráról. Ifjui nevelését maga Haller nem legjobbnak nevezte, 's ezt írja a' többek közt, hogy még 1800 is más vallása nem volt a' természeti valláson kívül, mint azt magának kiképezte. A' politica vitte aztán más vallásra. Mint berni patriciusnak nem esett nyje szerint az aristocratiának átváltoztatása republicai formára; azért kiköltözött hazájából, és politizált a' maga módja szerint. Fejébe vévén Barruel és mások idéten állításai után, hogy Német- és Franciaországok pezsegnek titkos revolútióra vágyó társaságokkal, feltette magában, hogy lelkes ellenszövetkezés által vegye elejét a' rosznak. Istentől adatott gondolatnak tartván azt, hogy az ur elébb való szolgáinál, a' fejedelem alattvalóinál: erre rendszert kívánt építeni, feledvén, hogy ezek az ideák csak correlativumok, 's egyik a' másikkal lép ki a' valóságba. Ezen politicali vonszódásának szüleménye ama' nagy munkája „*Restauration der Staatswissenschaft, oder Theorie des natürlichen geselligen Zustandes, der Chimäre des künstlich bürgerlichen entgegengesetzt*“ (4 köt. Winterthur 1816—1821), melyben ámitva állítja, hogy hajdan, mikor még földünkhez mindenkinek szabad jusa volt, abból okos és erős férfiak magok számára szép szakaszokat foglaltak el, 's az elfoglalás által azoknak birtokához örökös, másokat kirekesztő, törvényes just is szereztek. Ha már most más, nem olly okos emberek, mint az elfoglalók voltak, élni akarnak az így elfoglalt földrészekben, tartoznak is azon feltételekhez szabni magokat, melyeket a' messzebb látó elfoglalók földjeikre nézve nyilván vagy vélhetőleg kiszabtak. Miből önkéntesen folyik, hogy az első szabad akaratu elfoglalás által szerzett birtoki jus határtalan uradalmat jogilag is ad az illy birtokosnak. A' szerzőnek egész theoriája, melytől a' társasági törvényesség igaz ideájának kibontakozását és legalább Európában elterjedését várja, ezen hypothesisen nyugszik, „hogy azon és eredeti időben, mikor a' földnek nagyobb részét még senki bizonyos birtok alá nem vette, egyeseknek hatalmában állott, csupa akaratu jognál fogva is több részt magános birtokokká tenni, mint a' mennyit meg mivelhettek, vagy használhattak, 's másokat illy akarati jel által azoknak mivelésétől és használatától elzárni.“ Ezen állításnak nincs alapja; mert, ha csupa akarat szülhetett birtoki és uralkodói just, olly időben, mikor

mindenkinek egyenlő jusa volt, elfoglalás által hasonló tetteket véghez vinni, 's akarathál fogva többet elfoglalni, mint a' minék használásához és miveléséhez erejelett volna: látni való, hogy csak az akaratheli elsőbbség határozott volna el mindent; miből azután önkényt következik, hogy egy magános személy is csupa foglalói szándék vagy akarat által, egy szempillantat alatt, a' föld minden még nem mivelte része birtokosának és urának adhatta volna ki magát, sőt ma is sok környülmények között ezt vihetné végbe. Jaj volna így a' törvénynek és jusnak, ha azok nem kötelességen alapulnának, millyen p.o. az ön megtartás, a' rendszer felállítása, az emberi és természeti erők tökéletesítése. Az akaratheli erőszak teljességgel nem szülhet törvényességet és kinszerítő erőt mások ellen. — A' világi hatalom eredete mellett okoskodott a' papi hatalom származásáról is, mellyet maga sem mert csupa akaraton alapítani, hanem azt mondja, hogy vallásudomány és meggyőződés egyesítette annak követőit társaságba; melly társaság azután, czéljának elérése végett, szabályokat rendelt, 's eszközöket vett kezébe. Az elrendelőnek függetlenségben kellett lenni. Ugyan azért meg is kellett neki engedni, hogy lassanként föld birtokosi jusokra teheszen szert. A' lelki esmeret oktatójából ugy leve vallási hatalmat gyakorló uralkodó, mint szülte a' foglaló akarat a' világon uralkodást. Amaz általános uralkodó azon oknál fogva, hogy lelkiesmeret és vallás mindenütt egy dolog, emez csak részes uralkodó, a' meddig tudniillik foglalása kiterjed. Az utolsónak teljes hatalma vagyon ugyan alattvalóira, szabadakaratú törvényeinél és feltételeinél fogva, mint azokat lelki esmerete vagy az örökkévaló beleje adta; de az ecclesiái fejedelmi hatalom kiterjedvén a' részes uralkodók alattvalóira is, ez által egyenlítésbe jönnek a' jelen és jövőendő élet irányai; 's mivel ezen talismannal a' catholica anyaszentegyház bir, Haller ezen oknál fogva annak szükségképen valóságát, törvényességét és helyességét, maga vallomása szerint, még is esmerete. Illyen érzelemben volt Haller már jóval az előtt, hogy nyilvánosan átment a' cath. szentegyház keblébe, 's már akkor is, midőn Bernben históriát tanított az ottani protestans egyetemben. A' mint familiájához irt önlevele mondja, professorsága alatt nem sokat gondolkodott a' protestans ecclesia dogmáiról, 's csak political nézeteinek következésében tért magához; de már az előtt is a' catholicus templomok szépségei ottan megtárgyalták lelkét, vallásos tárgyú érzetekre emelték, mellyekkel a' protestánsok isteni tiszteletének száraz módja nem jól férhetett össze. — Már 1800 nyomait adta ezen érzelmének, Lavaterről irt dicsérő beszédében, mellyet Weimarban készített; de levelében nyilván vallja, hogy 1808 után szívében már igaz catholicus, és protestans csak név szerint volt. Egyesítettvén a' baseli püspökség 1815-ben a' berni cantonnal, annak rendbeszedésére, és a' polgári kormányhoz való viszonyainak tisztába hozására kiküldötte a' berni igazgató tanács, mint protestans tagját, melly kiküldést és megválasztást el is fogadta, 's ottan tett fáradozásait különös érdemnek teszi. De már jóval ezen időszak előtt sejdítették magok a' catholicusok is, hogy Haller szívében igaz catholicus, és maga is 1811, kiadván „*Politische Religion, oder religiöse Politik*“ czimű munkáját, ámbár tartózkodva, sejtetett valamit érzelve megváltozásáról. Ugyan csak maga vallja, hogy a' restauratioól irt munkájának három első részébe, mellyekben a' világi igazgatásokról tanít, 's mellyek legelőször 1817 láttak világot, a' catholica ecclesiának kedvező helyeket iktatott, mit azonban egész Németország is észre vett (l. *Jenaische Lit. Zeit.* 1819, 68 sz. l. 58). Bizonyos foglatosságokban ősszel 1818-ban Román keresztül Nápolországba utazott, hol megesmerkedvén egy franczia abbével (Toussaint de Charpentier) ez nógatta az anyaszentegyházba visszatérésre; de a' mit Haller akkor még nem tett meg, restauratiojának negyedik kötetét dolgozván, mellynek minden szakasza még jobban meggyőzte a' catholica anyaszentegyház szükségképen való-

ságáról és jótékonyágáról. Azonban mind egyre halogatta a nyilvános átmenetelt, azt gondolván, mint írja, hogy könyvének negyedik kötete által, mint protestans író, másokat jobb nézetekre inkább téríthet szíve kívánataja szerint; 's annyival inkább halasztotta az átmenést, mivel a' mecklenburg-schwerini herczeg Adolf, ki maga is convertita volt, azt mondta neki, hogy nyilvános vallástételét halaszthatja a' meddig tetszik, elég ha szívében catholicus, mivel számtalan protestansok vagynak ugy is illy helyzetben. Végre mégis lelkében sok küzdést állván ki, egy barátja által a' freyburgi püspökhez folyamodott, ki is vallomását lelki atyához illő szelidséggel fogadta el, 's az átmenetel külső formalitásait nyolcz hónapra halasztotta, melly idő alatt Haller még egy más kis munkáját a' spanyol constitucioról világra bocsátotta. Ekképen jött ki Restauratiójának negyedik kötete is 1820 Augustus végével, melly után csak hamar, n. m. October 17-dik napján nyilvánosan is vallomást tett hite megváltoztatásáról, és absolutiót kapott. Igy visszanyervén tökéletes lelki nyugodalmát, Parisba utazott, és onnan irt familiájához, előre megjövendőlvén levelében, hogy illy hitváltoztatások még gyakrabban is fognak ezután majd Európában történni, és millióként fognak az anyaszentegyház kebelébe visszatérni az emberek. A' berni nagy tanács megtudván a' történetet, 1821 Majus 7-dikén kizárta minden hivatalaiból, 's alkalmatlannak nevezte arra, hogy többé honjában hivatalt folytathasson, azt vetvén okul, hogy sokáig titkolván catholicismusát, hazája törvényeit hivatala viselésével megsértette. Familiájához irt levelét francziául és németül kiadta Paulus, jegyzetekkel, Stuttgartban 1821. Parisban laktában Bonald társaságában mulatott legöbbit, és a' Journal des Débats folyóírás számára dolgozott. Restauratio című munkája kevésbé vétetett tekintetbe, mint ő reménylette; még alapos recensiora sem méltatták a' tudományos ujságokban, hanem csak apró iratokban taglaltatott néha foglalalajok. Theoriájában különös az is, hogy minden absolutismusa mellett is a' jobbágyi jusoknak tulajdonit kinszerítő erőt, vagy just az uralkodói jusok ellenében (II. köt. 41 r.); nevezetesen megtagadja az igazgató hatalomtól az adó önkényes meghatározása és a' közönséges öszveírás jusát, sőt azt is állítja, hogy a' jobbágyok kinszerítés esetében segíthetnek önmagokon (I köt. l. 406) fegyvereseket állíthatnak ki, (II. köt. l. 93), 's a' házfürkészések tilalmasok (II. köt. 32 r.). Kiterjeszkedni Haller politicalai principiumainak vitatására itt nem lévén hely, csak azt jegyezzük meg meg, hogy az író 1824 Nov. 4-dikén X. Károly francia királytól engedelmet nyert, a' franczia polgár jussal élni, 's Franciaországban lételepedni, minekutána a' külső dolgok ministeri osztályában publicistai írónak felvételre vala. Azolta megjelent „Restauratio“-jának 6-dik kötete.

Kállay F.

HALLER (László, hallerkői gróf) kormányfi, tudós és nemzeti író, 1717, szül. Már 24 éves korában megbizáték az országlás által egy nyomos ügyben, mellynek hiv teljesítéséért királyi tanácsnoki méltósággal 's Maramaros vármegye főispányi hivatalával jutalmaztának meg. Epen midőn a' hét személyes táblához ítélő bírónak hivatnék, meghalt élete 34 évében. Kéziratban maradtak nála Telemachus utazásának és Ovidius Metamorphosisának fordításai. Az elsőnek kiadatását teatvére gróf Haller Gábor ezeredes eszközlé, gróf Barkóczy Ferencz egri püspök költségén, ezen czim alatt: „Telemachus bujdosónak történetei, mellyeket franczia nyelven irt Fenéloni Saligniak Ferencz kameraki Érsek, magyarra fordított Hallerkői Haller László gróf ur 'sat.“ (másod. kiad. 1758; harmad. kiad. 1770). Második munkája, t. i. Ovidius Metamorphosis, halála által félben maradt, 's kéziratban elveszett. Arczképe az Erdélyi Múzeum hatodik füzetében látható.

54.

HALLEY (Edmund), született 1656 Londonban; eleinte nyelveket és literaturát tanult, de nem sokára felhagyván velek, egészen a' csil-

lagvizsgálás] tudományra adta magát. Minekutána 19 esztendő korában már egy nehéz problémát szerencsésen megfejtett ebben a tudományban, melly szerint a' naptól távolléteket és excentricitásokat meghatározta a' planetáknak, 1676 elküldötte az igazgatás sz. Ilona szigetére, hogy a' déli félgömbön vizsgálatokat tegyen. Ezen utjában sok fontos csillagászai észrevételeket tett, mellyeket azután „*Catalogus stellarum australium*“ czimű értekezésében közlött a' tudós világgal. Visszatértével a' 22 évű ifjut tagjának választá a' londoni kir. társaság 's a' parisi tudományok academiája, sőt az elsőnél titoknok is lön. A' társaság több megbízásaiban járt el, 's utazott Danzigba Heveliushoz, onnan 1680-ban Francia- és Olasz-országokba. Calais és Paris közt észrevév ama' nevezetes üstökös csillagot, melly most ugyan azon évben másodszor vala látható a' naptól visszatértében, a' miért Halley üstökös csillagának neveztetett. Nagy tengeri utat tett 1698-ban, hogy a' magnestó elhajlásának theoriáját jobban kitapogassa és tisztába hozza. Négyessz ment keresztül a' délvonalon, és csak 1702-ben tért vissza hazájába. A' következtetett esztendőben Oxfordban a' geometria tanítójává tetették, 's 1720-ban Greenwichben királyi csillagvizsgáló lett. Most a' hold theoriáján dolgozott, 's előre figyelmesse tette a' csillagvizsgálókat annak átmenetelére a' nap tányérján, a' mi 1761-ben történt meg, 's utasítást adott, mi módon kelljen majd akkor a' föld különbözőféle részeiben a' nap parallaxisát meghatározni. Leghasznosabb gyümölcse munkás fáradozásának csillagászai táblái, mellyek halála után (1742) jöttek villágra 1749. Az üstökös csillagokról való tudományt gazdagította „*Synopsis astronomiae Cometarum*“ czimű munkájával. Előre megjövendölte, hogy az 1682 feltetszett üstökös csillag 1759-ben ujra meg fog jelenni; a' mi ugy is lett. Newtontól, kinek jó barátja volt, több apró iratokat közlött a' világgal.

Kállay Ferencz.

HALLÓCSÓ. Valamint a' gyenge szavat az emberi mívészet meg tudja erősíteni, ugy a' levegőbeli gyenge hangokat is képes erősebbekké változtatni. Annyi a' természet által bizonyos, hogy a' nagyobb külső fül finomabb hallással van—általjában—összekötve, 's hogy az ember is nem kevéssé erősíti hallását, ha tenyerét veszi segédül külfüleihez. A' kup 's töltés-idomu testek mind hangerősítők, minthogy külső tág végeken sok hangos levegővel vagy hanggal jőnek érintésbe, mellyet sűrűsítve vezetnek a' hallideghez. Ha a' töltés-idomu testnek falai rugékonyok, rezdüléseik által is nevelik a' hangokat. És ebben áll a' hallócsónek rövid elmélete, mellyet többek többféleképen akartak gyakorlatba hozni.

—j—a

HÁLÓ, HÁLÓHÁRTYA. Közönségesen minden szövédék, melly szálakból mesterségesen van öszvefonva. A' boncztudományban hálónak vagy hálóhártjának nevezik az emlős állatok belének bőrös, edénycskéikkel háló módra megrakott részét, melly a' gyomortól a' köldökig nyul, 's a' szomszéd beleknek síkamlóságot eszközöl, nehogy a' has alsó inas részének megszorításával egymáshoz érjenek, vagy is egymást veszedelmesen dörgöljék. — A' mérés és rajzolás mívészségében hálónak nevezik a' hasonló távolságokban rostélyoslag, egyenes szegletek alatt, keresztbe huzott egyenes vonatokat, mellyek a' rajzolás és kipontozás jól eltalálását eszközlik. Igy hálónak nevezik a' földabroszokon látható egymást keresztül vágó karikáit és lineáit a' mathematicai földleírásnak. A' mutató csőben háló alatt értenek egy, több apró szakaszokra felosztott, figurát, melly vagy a' maga épségében, ugy a' mint van, mutattatik a' cső által, vagy pedig a' mint tükör, metszett üveg vagy más optikai okoknál és eszközöknél fogva a' néző szemei elébe jászatik. Az első esetben *craticula Prototypi*, 's a' másodikban *craticula Ectypi* a' neve. A' posztócsinálásnál hálónak nevezik a' posztószövő gondatlansága miatt a' szövészeiken elszakadt, vagy azon öszvebonyolódott kötő szálak sorait, mel-

lyeket többé más szálakkal egybefogni és öszvéeresztteni nem lehet, míg újra rendbe nem hozatnak.

Kállay F.

HALOTTAK LAJSTROMA. Valámelly egyházi kerületben, városban vagy tartományban kimultak számának jegyzéke; mellynek pontos készítése több okokból felette kívánatos, és az újabb időkben, a' lelki atyáknak meg is parancsoltatik törvényeink által. Haszna, mind a' magán és nemzeti, mind pedig a' köztársasági viszonyokban eléggé szembe-tünő. Ugyanis, a' nép megszámláltatása esetén kívül, a' halottak lajstromának a' születtekével való összehasonlításából tudhatja meg a' kormányfi legbizonyosabban az ország lakosainak számát, a' népesedés évenként való szaporodását vagy kevesülését, 's ez utolsó esetben egyedül a' szükséges megkívánatokkal bíró holtak lajstroma ad legnagyobb felvilágosodást a' halandóság nagyobbulásának okairól, sőt a' lakosok jólétéről 's vagyonsági állapotjáról is. A' mi pedig annak helyes és pontos készítését illeti: meg kellene abban a' halva születetteket az elevenen világra jöttektől 's csak későbbben kimultaktól különböztetni, és ezen utolsókra nézve a' nemet, kort, és halál okát feljegyezni. De ez nem kevés akadállyal jár, mert a' halva születettek többnyire eltitkoltatnak, a' halál okának megtudásához kívántató orvosi vizsgálat pedig csak igen ritkán 's keveseknél eszközölhető. Ennél fogva még igen messze vagyunk attól, hogy tudományos czélra használható halottjegyzékeink lehessenek.

—no—

HALOTTI HÁZAK. A' tapasztalás megtanította az embereket, hogy az élet tökéletes kimulásának jelei nem mindig bizonyosok és csalhatatlanok a' megholt emberen, sőt sokszor oly esetek adhatják elő magokat, p. o. mély álomba merülés, ájulás 'sat., mellyekben az embert megholtának tartják, azonban ez későbbben magához tér, 's újra feléled benne az élet. — A' halál közönséges jelenségei, millyenek az ütőér verésének és szívdobogásnak megszűnése, a' nem lélekzés, testmeredtség, ajak leesése, szenhártyák bevonulása 'sat. gyakran megszálhatnak; azért nem is következik mindig az illy jelekből, hogy minden élet kifogyott volna a' testből. Egyedül a' testnek rothadásba indulása, vagy is annak mutatkozásai adhatnak bizonyos meggyőződést a' halál felől. — Hogy elevenen temettek el némellykor a' holtak vélt emberek, kétséget sem szenvedő dolog, több bizonyságok után, mellyek köztudatra jöttek. Már a' régi nemzetek igyekeztek különböző rendszabások által megakadályoztatni vagy is inkább megelőzni amaz iszonyu állapotot, mellybe az idő előtt eltemetett jöhet, ha valahogy életre talál jöni. Az Egyiptomiak bebalsamozták a' holt testet, 's temetkező helyeik magas boltozatokban, tágos és szellős épületekben voltak. A' Romaiak a' holtak elébb elvágták egyik ujját, 's azután a' testet megégették; mások gyakori mosással és kenéssel ébresztették a' holt testet, 's magok a' máig fenálló és szokásba jött familiai és klastromi kripták is oda mutatnak, hogy azoknak építésére a' föld alá elevenen eltemetéstől való óvakodás szolgáltató az egyik fő okot. A' policziai hivatalnak kötelessége kora eltemetését megholt embertársainknak megakadályoztatni, 's e' végre szolgálnak a' halottak megvizsgálásáról 's a' temetés idejéről szóló rendelések, mellyeknél fogva orvosoknak kell a' holtakat megnézni, 's ezután is csak két nap mulva szabad őket eltemetni. Legjobb eszköz a' veszedelem elhárítására a' halotti házak felállítása, mellyeknek nagyságát a' népességhez kell alkalmaztatni, fekvésekre pedig oly helyet választani, mellyet egészséges, szabad levegő érhet, rendszerint a' városban vagy helységen kívül, de még sem messze fekvőt. Az illy halotti házakba lehet minden megholtat bátorság kedvéért betenni, hol egy vagy több felvigyázók ügyelhetnek a' halottakra, nappal az ablakokat kinyithatják, és kiszellőztethetik a' szobákat. Egy illy jól elrendelt halotti házban (p. o. Dreadában) minden halotti ágy mellett egy csengetyű is van felvonva, hogy, ha éjtszaka idején magához jőne

a' halott, jelt adhasson. Az illy halotti házakból egész lelki nyugalommal lehet kitakarítani és a' földnek átadni azon testeket, melyeken már a' rothadásnak nyilvános jelei latszhatók.

Kállay F.

HALURGIA I. SÓAKNATUDOMÁNY.

HÁLYOG. A' vakságnak két neme értetik alatta, 's az egyik külső (szürke) a' másik belső, farkas vagy fekete hályognak nevezetik. A' külső hályog (cataracta) a' lencse rendszer egyes vagy több részének meghomályosodása, mely a' sugarakat nem ereszti által, 's így a' látideg nem képes a' néki tulajdon érzés-miveletet végezni. A' lencse rendszerből vagy egy, vagy két, vagy három rész homályosodhatik meg; első esetben a' hályog *részinti*, másodikban *kevert*, harmadikban *teljes* nevezetet nyere. A' részinti hályog lehet *tokhályog*, ha a' lencse tokja homályos, *nedv* avagy *morgagni-hályog*, ha a' lencsét körülvevő Morgagni nedve homályos, és *lencsehályog*, ha maga a' lencse veszté el átlátszóságát. A' kevert hályog lehet *toklencse-*, *toknedv-* (tokmorgagni) és *morgagni-lencsehályog*. A' teljes mindig tok-morgagni-lencse hályog. Minél több rész homályosodott meg, minél jobban kifejlődött a' homályosodás, annál inkább elvétetik a' látás, mely a' kifejlődött betegségben a' világosság észrevételére van csupán korlátozva. Ezen tompult látás és a' szemfény megett való homályosság (szürkesség, szürke sárgaság, szürke kékség) valódi mutatói a' (külső) hályognak. — Eredeti oka a' kórviszsgálóknál is igen esmeretlen még. A' tapasztalás annyit bizonyít, hogy reá nagy hajlandóság van az emberekben, mert mindenik nem, minden testalkat, minden életrend alája van vetve. Magyarországon különösen igen uralkodó. Az öregek azonban hajlandóbbak reá, kivált a' hősziámot átélt nők; a' félbeszakadó lázban (szakláz) szenvedettek, a' köszvényesek, buja és mirigy betegségben sinlődők; különösen pedig a' huzamos főfájások. Gerjesztő okai közt nevezetesek: a' szemgörcs; a' szemnek megüjtetése, mely által a' tok a' körülrészekről elválhat; a' tokig és lencseig beható sebek; a' szem megerőltetése apró, fényes, igen világos tárgyak vizsgálása mellett; tüznél vagy setét helyen való dolgozás, csüngő fóvel sokat dolgozás; homályos, nedves, füstös hajlékban lakás a' nagy fénynek setétre gyors változása; hirtelen szemmeghűtés; a' szembe ható csipős gőzök, párolgások, igen sok csipős étel, mint veres és foghagyma: a' szeszes italokkal, különösen savanyu borral való visszaélés. — A' hályog felosztásai közt nevezetes az, mely kifejlődésének fokától a' hályog színétől vétetik. Kifejlődésére nézve lehet érett vagy éretlen. Érett az, mely a' lehetséges legnagyobb homályosodást bírja, éretlen, mely egyre homályosodásban van. Színére nézve a' külső hályog (cataracta) lehet-szürke, feje, sárga, söt fekete is. Ezen fekete külső hályog könnyen felcseréltethetik a' farkas hályoggal, annál inkább, mivel a' szemfény nagyon ki van mellette tágulva; de egy jó megkülönböztető jeggyel bír, t. i. a' szembe nézőnek képét nem tükrözi vissza. — A' külső hályog gyógyítása ugy lehetetlen, hogy a' lencse rendszer visszanyerne előbbi átlátszóságát. Voltak ugyan orvosok, kik vizsgálatokat tettek e' részben, 's mindenféle oldó szereket ajánlottak, de siker példáját alig találni. Sok az is, ha a' kezdődő külhályog, a' megesmert hajlandóság ellen dolgozván, elfojtathatik. Egy menekedés van tehát csak tőle, és ez a' kézmivelet, a' homályosodás tovább mozdítása által, hogy a' sugarak szabadon hassanak a' szem fenekéig. Ez háromféleképen történik, vagy t. i. a' hályog kivétetik a' szemből, vagy a' szemfény megül eltoltatik, vagy öszvemetéltetik, hogy a' felszívás mivelete eltüntesse. Ezen három mivelet közül legrégebb az eltoló (lenyomó), már Celsustól leiratva. A' kivevést Daviel Jakab hozá először a' kádba 1745. Az öszvemetéltést Buchhorn ajánlá 1810 „Keratomyxis“ (szarvhártyaszurás) név alatt. — Mindegyik miveletet lehet a' szarv és tülkhártyán (sclerotica) végezni.

A' farkas-, fekete *belső* vagy *derült hályog* (amaurosis, gutta serena) vakságot vagy nagy látásbeli gyengeséget jelent, mely a' látideg és az ó

kiterülésének betegségeitől származik. Ezen betegség néha hamar köszönt be, néha lassan fejlődik ki. Előjelei néki: a' fény és tündöklő tárgyak iránt türelmetlenség, színlátás, szikrázás és villámlás a' szemben, nap-pali vagy éjeli látás, stb. A' betegség alatt a' szemfény ki van tágulva és vagy szegletes lesz, vagy hosszudad, mint a' macskáknál. — Hajlandóság reá igen nagy van az emberek között, de nagyobb az ugy nevezett idegalkatnaknál, a' vérmeseknél; az ideglázban és ragadó typhusban, hülkórban (rheumatismus) és köszvényben szenvedőknél vagy szenvedteknél. Az idegbajok pedig igen felmagasztalják ezen hajlandóságot, mint p. o. a' hypochondria, hysteria, főfájás, szédelés, gutaütés. Gerjesztő okai a' kézi sértések, a' fejen ütés, törés, sebesítés által eredők; az agy nyomatása csontkinövés, daganat, vízhólyagok, összegyűlt sáró, vér és geny által. Ha a' szem nagyon megsértetik, ugy is gyakran fejjük ki a' belső hályog, nem különben egyetérzés által, ha a' homlokideg sértetik meg. Hasonló baj támad, ha a' szemüregbéli daganatok nyomást tesznek a' látidegre; ha a' fej és szem edényeiben nedvtorlódás történik, az agy és látideg munkájátját megakadályozva. Gerjesztő okul szolgálnak még a' belső hályogra minden bódító mérgek, mákony (opium), maszlag, belladonna stb., az ólomszerek bevétele és sok keserű anyag; az egész idegrendszer erejét kimerítő befolyások, p. o. hidegség, koplalás, lenyomó indulatok, nemes nedvek elvesztése. Kifejlődött még ezen kórt mind azon befolyás, melly a' látideg munkájátát háborítja, mint hosszas tartózkodás homályos helyeken, oktalan hideg szemferdők, a' teljes hold gyakori vizsgálása, a' napfogyatkozásnak pusztá szemmel nézése, a' világosságnak setéséggel való gyors cserélése, a' szem megerőltetése apró, csillogó tárgyaknál stb. Gerjesztő oka még az első utakban lévő minden inger, p. o. sár, rossz étel, elfajzott epe, takony, különösen pedig a' fészkelő férgek; a' bórról visszavert betegségek, millyen p. o. a' skarlát, a' kiszáradt semer, a' visszavert rüh, a' be rosszul gyógyított ó fekélyek, a' tej elválasztásának megrekedése. — Gyógyítása ezen betegségnak nehéz, kellemetlen, jó sikerrel ritkán dicsékedhető. A' hol esmeretes okai vannak, és azok elháríthatók, ott visszatér nem ritkán a' látás.

—j—a.

HÁLYOGKÖVEK I. PÁLMÁK.

HÁLYOGSZEMÜVEG. Ez egy olyan szemüveg, millynek lüvegei a' közönségnél domborubbak, és arra szolgálnak, hogy a' külső hályog levétele után a' szem lencséjének hiányát kipótolják.

—j—a.

HALVÁNYSÁG, a' bőr fejréd színe, különösen az arczon, melly részint onnan származik, hogy a' bőr hajzaledényeiben kevés vér létezik, vagy hogy a' vér maga igen halvány, azaz a' pirosító elemekben szegény, a' vizesekben pedig gazdag. A' halvány szín némelly embereknél természetes és nem ritkán a' gyengeségnek, nyirkos alkatnak, érdektelen mérsékletnek jele. Azok is halványok szoktak lenni, kik nincsenek kitévé a' szabad légnek, napnak, világosságnak, és kik nedves homályos helyeken laknak. Okul adhatni itt is a' bőri ingerlés hiányát, melly a' lég és sugar által történik, valamint a' vér savításának szűkölködését a' bóron által. A' halványság legtöbbször származik a' betegségekben és betegségek, és pedig ezen körülmények alatt: 1) ha viszonyilag kevés vér van jelen, p. o. a' lábadozás idején minden nevezetes betegség, különösen bő vérfolyás után; 2) ha a' vér szegény a' festő anyagokra nézve, p. o. a' sárgaságban, scorbutban; 3) ha gazdagabb a' vizes és hasonló létreszekben, p. o. a' vízkórságban; 4) ha a' vér nincs kellőleg elosztva és nevezetesen nem hajtatik elegendő mennyiségben a' bőr felé, p. o. az ajánltságban, némelly gutaütésben, a' szív számos betegségében és ott mindennütt, hol vértorlódás van a' belső műszerekre. Halálhalványságu lesz a' bőr a' vérkeringés teljes állapotánál. Azonkívül még némelly a' bőrre ható körülményektől is származik a' halványság, millyen p. o. a' hideg, különösen ha nedves. Némelly elmeindulat, p. o. ijedés, félelem stb. görcsös

állapotot látszik a' bőr hajszáledényiben okozni, melly a' vér oda folyását gátolja, az ottan lévő onnan kihajtja, 's így nagy foka halványságot szül. Más oldalról ezek és más indulatok úgy mozdítják elő, hogy rendetlen véroszlást szülnek 's különösen a' szív munkásságát háborítják, melly oly nagy befolyással van mind arra, a' mi a' vér és edény-rendszerhez tartozik.

HAMADRYADOK, erdei nymphák, kik mind külön egy egy fában laktak, a' mellyel születtek és meghaltak. A' ki ilyen fát ápolt és életben tartott, annak köszönve életét a' nympa, 's ezért jót is tett vele; ki a' fát megsértette, azt ő megbünteté (Vö ERESICHTON.) *opg.*

HAMAH, a' régi Araboknál egy madár neve, melly a' halottak feje véréből veszi származását, és sirjaikat minden században egyszer meglátogatja.

HAMAM, a' Törököknél nyilvános ferdők, mellyek minden török városban 's helységekben taláthatnak; nagyobb részint a' gazdagok és főbb ranguk jótétes alapítványai; folyvást fűtetnek, 's vagy egyedül a' férjfiak és nők számára különkülön, vagy pedig mind a' két nemnek kölcsönös használatára rendeltettek. Ez utolsó esetben a' férjfiak éjjel, a' nők pedig nappal ferdenek benne.

HAMANN (János György). Ezen bölcselkedő, ki magát éjszaki varázslónak (magus) nevezé, Poroszországban Königsbergben született Aug. 27, 1730. Az itteni Kneiphof iskolából 1746 az egyetembe ment által, magát a' hittudományra adandó, mellyet későbbben a' törvényekkel cseréle fel, a' nélkül, hogy vagy ebben vagy amabban valódi előmenetelt tett volna. Minekutána az egyetemben öt évet eltöltött, 1752 Kurlandba ment Buttberg bárónéhoz házi nevelőnek; de innét egyenletlenségek által még fél év lefolyta előtt meg tudá magát szabadítani. Rigába ment némelly barátihoz, hol 1753-ig maradván, ekkor Witten generalnál udvarmester lön. Ezen hivatalát 1755 ismét odahagyá; visszament Rigába, felvételt talált némelly kereskedőknél, 's a' politicát és kereskedési tudományokat tanulá. Azonközben elfogadá a' Buttberg ház meghívását, oda visszatérni; de viszont nem soká marada, mert már 1756 visszasietett szülő városába, haldokló anyja áldását elfogadni. Ugyanazon évben látogatá meg Berlint, Lübecket, Hollandot és Angolhont. Londonban tovább maradt egy évnél, 's hátra lévő életét ott töltendé, ha segéd-szerei nem hibáztak volna. Viszontagságai, mellyek lelkére erősen hatottak, Rigába térésre kinszeríték 1758, hol újlag egy évet tölte. Ezen tul 1762-ig Königsbergben az atyai házban élt szerencsés nyugalomban, mellyet ő az ő literatura 's keleti nyelvek tanulására fordított, csupán kurlandi 's lieflandi utazásával szakasztván félbe. Hogy jövődjét bátorságosítsa, a' városi tanácsnál mint irnok, 's a' hadi és házi kamaránál mint cancellista, fizetés nélkül szolgált; de 1764 lemondott műszeries foglalatosságairól, mellyek egészségét veszedelmezteték, 's utazást tön Némethonba, Elsassba és Baselbe. 1765 újlag mint udvarmester Mitauba ment, kísérfője volt urának varsói utazásában, 's 1767 jött vissza honába, hol az újonan felállított tartományi adó, és vám igazgatóságnál titoknoki és fordítóhi hivatalt nyert. 1777 új tisztségbe lépett, melly elegendő szünidőt engedett volna nygvan neki elmei munkálatokra, ha teste igen el nem gyengítettett volna aggodalom és megerőltetés által. 1784 egy előtte eddig esmeretlennek jó akaratja által, legváratlanabbul, gond nélküli helyzetbe tétetett. Most egy Némethonon keresztül teendő utazás által ohajtá egészségét helyre állítani. Három évig hasztalan kérte elbocsáttatását; végre 1787 mind azt mind pedig állandó nyugpénzt nyere. Utazni indult; felváltva Münsterben 's Düsseldorfban Jacobinál élt, gyenge testének folyvást tartó szenvedései között, 's meghalt Münsterben 1788. Mint iróra, kortársai kevéssé ügyeltek reá. Iratai homályosoknak 's érthetlenségnek találtattak. Egyedül Herder itéle rólok kedvezőbbben. De ennek szavai foganatlanul

hangzottak el. A' mély elméü 's nemes lelkü férjfiu sirján feledékenységi csend honolt, mignem Herder újra megszolalt, Jean Paul őt megesmeré és Jacobi gyakran reá hivatkozott. Szórt iratait Roth Fridr. adá ki (Berlin 1821—25, 8 R.) Némelyeket 1819 Cramer Fridr. is bocsátá közre Hamann arczképével együtt.

HAMBURG, a' legfontosabbik a' német szabad városok közt, 18 mfdre az Elbe tengerbe ömlésétől, éjszaki partján e' folyónak, melly eddig tengeri hajóknak elég mély. Kerülete mintegy 22,000' tesz, 's 1828 évben 150,000 lakos volt a' város és külvárosokban. Éjszak felől egy, az Alster folyócska által formált tó nyulik a' városba, mellynek kifolyása a' városon keresztül az Elbebe, sok malmot hajt. Az Elbenek egy mellékága keletről jó a' városba, 's ennek belsejében számos el-elváló 's ismét összefolyó csatornákra oszlik, mellyek a' város déli végén, mind egymással mind az Alstercsatornával egyesülvén kiterjednek, 's tengeri hajók számára mély kikötőt formálnak, mellynek az Elbe fő ágába van nyílása. A' főágban is van egy nagy tér a' tengeri hajók bátorságos tartózkodó helyéül hatalmas karózzattal készítve, 's ez a' tér Rummelkikötőnek nevezetik. Hamburgot rendes gőzhajózás köti össze Hull, London, Amsterdam, Berlin és Magdeburg városaival. A' csatornák a' város alacsony részeit mindenféle irányban keresztül hasítják, 's mellettek állanak majdnem minden rakházak. A' város ezen alacsony része, valamint az is, melly az Alstertől keletre esik, keskeny és legnagyobb részint görbe utszákból áll; a' nyugoti részen (Ujvárosban) ellenben szélesek és egyenesek vannak. A' városnak öt fő és három mellék temploma van a' lutheri isteni tisztelet számára, ezen kívül 2 reform. 's 1 cathol. temploma, 's néhány zsinagógája 8000 zsidó számára; sz. György külvárosában 1200 ház 's 1 luth. templom van. Sz. Mihály temploma, SONNIN (l. e.) építette, 's physikai próbatételek és astronomiai észrevételekre rendeltetett 456 lábnyi mag. tornyával, 1786 készült el, 's 1,600,000 márkába került. Ez és néhány privat épületek jeles építésmóduak. A' börze és tanácsház külseje újabb időkben csinosítottatott ki. Nevezetesk benne: a' bank (forgóbank), mellynek kész vagyona a' tanácsház alatt őriztetik; az admirálság épülete; az árvák háza; az uj közönséges kórház; az uj csillagász-torony (sarkmagasság 53° 33' 5"), a' színházak, a' Börsenhalle, a' faház, Einbeck háza, a' városi 's kereskedési könyvtár, Röding muzeuma, 'sat. Jeles oktató intézetei a' gymnasium és a' Johanneum. Az 1826-ban megnyitott hajózási iskola mellett csillagásztorony is van, 's egy fűvész kert is ültetett nem régiben. Mi a' szegények 's betegek számára 's szegény gyermekek nevelésére rendelt czélirányos intézeteket illeti: Hamburg egyik német városnak sem enged. Ezek legtöbbsnyire privat személyek által igazgattatnak, 's legnagyobb részint önkénytes adakozásokból tartatnak fen, például: az 1827 szerzett siketnémák iskolája, a' Magdolna-intézet 'sat. Hamburg polgári alkotmánya most ismét az, a' mi 1810 előtt volt; 1828 Sept. 20. szerkezetének harmadik százados innepét ülte meg. A' statust négy polgármesterből 's 24 tanácsnokból álló senatus kormányozza, melly magát a' választás és sors mesterséges egyesítése által egészíti ki. 3 polgármester és 11 tanácsnok graduált jurista, a' többiek kereskedők: A' senatus mellé 4 syndicus 's 4 titoknok van segédül rendelve. A' status közönséges belső és külső ügyeit a' senatus maga intézi el, a' fontosabbakat pedig közösen az örökös polgársággal. Ez 5 kerületből áll, mellyeknek mindegyike 36 polgárt küld a' nagy tanácsba vagy is a' 180-os collegiumba. Ebből választatik a' 60-os collegium, mellyből ismét a' 15 fő öregé. Mind ezen collegiumoknak saját jogaik vannak. Csak a' senatus 's a' fővének huznak fizetést. Az igazságot különbféle törvényszékek szolgáltatják ki; a' legutolsó ítéletet a' szabad városok közös fő feljebbviteli törvényszéke hozza Lübeckben. Előbb tetemesek voltak a' város jövedelmei, 's adója mégis csakély

hanem már most nevedett ez, azon terhes adósságok miatt, melyeket a város az utolsó időkben kénytelenített csinálni. Katonát csak annyit tart zsoldban, mennyit a német szövetség seregéhez adni tartozik (1300 embert), hanem ezen felül az egész polgárság jól van fegyverben gyakorolva, úgy hogy 10,000 emberből álló formaruhás gyalogságot, lovasságot és pattantyusságot képez. 1804 elkezdtek a régi erőseket széthányini, 's most már a Francziák erősítései is el vannak pusztítva. A sánczok párk forma ültetvényre változtattak. Hamburg 5 $\frac{1}{2}$ nsz. mérföldnyi birtoka ny. és é. felől Holsteinnal határos; Altona, egy holsteini város, alig fekszik fél mérföldnyire Hamburg kapujától; kelet felé Lauenburg a szomszédja; délszakra pedig az Elbe által választatik Hanovertól; azonban néhány Elbe-sziget, egészen vagy résznyire, 's az Elbe bal partján Moorburg nevű falu, még a város birtokai. Birja ezeken kívül H. a ritzebütteli uradalmat a fontos *Kuxhavennel* együtt, az Elbe tengerbe ömlésénél, 's Lübeckel közösen a bergedorfi uradalmat, has. nevű városkával, az ugynevezett Vierlandokkal, 's néhány lauenburgi helységekkel együtt. Ezen közös birtokon 1810-b. 9,300, a tisztán hamburgin 31,800 lakos számláltatott. — Hamburg nagy Károlynak köszöni eredetét, ki a 9-dik század elején, az Elbe és az Alster keleti partja közti dombokon várt 's templomot építete; mind a kettőt védhelyül a pogányok ellen. A hely alkalmassága a kereskedelemre és halászatra, sok telepedőt édesgette oda. E gyarmatok a vad szomszédoktól ugyan gyakran széduláltak, hanem mindannyiszor csak hamar újra felépítették, 's a város új telepedések által egyre gyarapodott. Mint kereskedő hely a 12-dik században kezdte fontossá lenni, 's a 13-században a Hansa (l. e.) együtthalapítója lön. Még a Hansa elenyészte után is fen tudá szabadságát 's virágzását tartani. Hansai öszveköttetése Lübeckel 's Bremával 1810-ig szakadatlanul tartott, 's 1813 és 1814 oltá ismét újra kezdődött. 1500-ig az Elbe 's az Alster keleti partja közti szegletre volt a város szorítva. Kicsinyenként a nyugoti partra is építettek, részint kibujdosott Németalföldiek. Így támadt az újváros, mely a 30 éves háboru első esztendejében már olly fontos hely volt, hogy erősséggé tetetnék, 's így a város mostani kiterjedését kapná. 1618 törvényesen esmerteték meg birodalmi szabad városnak, noha a bremai érsekek a káptalan birtokában állandóul megmaradtak, mely a westfaleni békekötés által Svédországra, utóbb pedig a bremai herczegséggel Hanoverára szállt. A 30 éves háboru, melynek pusztításaitól óva maradt, felette sok új lakost vezérle kebelébe, valamint a mi korunk nyugtalanosságai és háboruji is, mert a Rajna vidékéről, Németalföldről 's Francziarországból sokan költöztek Hamburgba. A mint népessége nevedett, azon mértékben nőtt kereskedése is, 's ez által pótoltatott vesztesége, melyet fabrikái a mindenütt felébredt műszorgalom, 's az idegen hatalmasságok beviteli titalma miatt szenvedének. Czukorfőzése, halzsír-olvasztása, hajó építő műhelyei, 's kartonnyomása 'sat. még ma is nevezetese. Hamburg kereskedése főképen az amerikai szabad köztársaságokkal való közvetlen összeköttetés 's a németalföldi 's rajna-vidéki háboruk által nyert, melyek alatt azon tartományok kereskedésének nagy részét magáévá tette. 1802-ben a birodalom kiküldöttsége végzeténel fogva, áldatott neki a káptalan, hozzá tartozandóságával együtt, 's a város önlétezése, melyet az előtt Dánország ellen is mindig meg tudá tartani, újra megerősített. Így Hamburg a mostani század elején, a leggazdagabb 's legboldogabb köztársaságok egyike volt. Hanem a Francziák Hanoverába nyomultával, 1803, Hamburg viszon- tagságai is elkezdődtek. A Francziák ugyanis elfoglalák Ritzebüttel uradalmát, 's elzárák az Elbét az Angolok elől; ezek ellenben ezen folyót szorosan bezárák. Most Hamburg Tönningenen és Husumon által volt kénytelen üzni tengeri kereskedését; a mit pedig a Hamburgiak Hanoverán keresztül az Elbén felfelé küldeni akartak, annak nem angol

származását drága pénzen vásárolt hivatalos francia levelekkel kellebb bizonyítani. A' hanoveri rendeknek 2,125,000 márka bancot volt Hamburg kölcsönözni kénytelen. A' Lübecki ütközet után, Nov. 19. 1806 marsal Mortier Hamburgba nyomult, 's noha a' francia seregek, a' tiltsi béke erejénél fogva a' városból kitakarodtak, 's ez még egy ideig függetlensége árnyékát megtartá; mindazáltal már ezen idő közben is mindenféle kényuraktól 't minden módon zsaroltatott, 's kénytelen volt, a' többi hansa-városokkal együtt, postajogát Murat herczegnek engedni. Ezen időbe esnek Napoleon azon végzetei, mellyek, a' mennyire terjedtek, a' műszorgalom 's kereskedés minden elevenségét elölték. Ezeknél fogva Hamburg is kénytelen volt portékájit vagy kéz alatt pénz által megmenteni, vagy azoknak nyilvános elszedetését 's megsemmisítését szemlélni. Végre pedig Hamburg, valamint az egész éjszaknyugoti Németország, Franciaországhoz kapcsolaték Dec. 13-kán 1810, 's főhelye lön az újonan alkotott Elbetorkolati départementnak. Hanem Tettenborn közelgetése 1813 Mart. 13-kán szökésre kinszerité a' francia kormányhivatalokat. Az felszólítá a' várost, elnyomatott szabad szerkezetét ismét életbe lépetni, 's a' nagy viadalban való részvételre fegyverkezni. Mind a' kettő meglön. Táborig szolgáltra 2000-nél többen iraták be magokat, a' már hadi lábón állott Lübeckiekkel, 's a' reménylett Bremaiakkal hansa-legiót képezendők. Ezen kívül polgári őrség alkotott, eleinte önkényesekből, azután pedig tanácsi 's polgársági végzet erejénél fogva; mintegy 7000 ember jegyezteté fel nevét ezen szolgáltra. A' hansaiak egy része már Febr. táborba szált, 's lovasságok April. 22-kén Ottersbergnél jelesen viselé magit. Hanem segítséget kapván a' Francziák, csak hamar visszanyomák a' szövetségesek gyengébb seregeit; elfoglalák az alsó Elbe bal partját, bevévék Máj. 12-kén Wilhelmsburgot, a' harburgi vár küzdés nélkül engedtetvén nekik, 's Maj. 20-kán éjjel, miután a' dán segédseregek előtte való nap eltakarodtak volna, hubicza gránátokkal kezdék a' várost lövetni. A' Maj. 21-kén két svéd batalion bemenetele által ébresztetett felszabadittatási remény 25-kén már ismét elenyészett, mert a' Svédék visszavonultak. Ekkor egyenletlenség támadt a' hadi emberek és a' tanács között, melly utóbbi, szükség esetére, a' Dánokat kéré meg közbenjárás végett. Ez az eset már 29-kén beállott, midőn Tettenborn a' városból kivonult, 's Hesz ur, fővezére a' polgári őrségnek, ezt tüstént szétbocsátá. Mielőtt a' város hadi egyezsége lépett volna, belé nyomultak a' Dánok, mint a' Francziák szövetségei, 's Eckmühl és Vandamme már 31-kén este követték őket számos francia sereggel. Most kezdődék a' város sorsu sorsa. Részint, hogy ez megerősítessék, részint pedig, hogy ellentállásáért megfenyítettessék, a' legkeményebb rendszabások kiméletlenül hajtatanak végre; 48 mill. frank hadi adó részenként szedeték be; a' bank Nov. 5-kén kiürítették (7,489,343 márka, banco volt benne); 's az esztendő vége felé apródonként 40.000 minden nemű 's korn ember üzeték ki a' városból, 's martalékul adaték a' tél szigorúságának. Szinte ezen idő tájban mintegy 8000 ember lakása, a' város szomszédságában, olly hirtelen égették hamurá, hogy az emberek csak életüket mentheték meg. Minthogy azon seregek, mellyek Walmoden, 's utóbb Benningsen alatt Hamburg körül állottak, ostronlásra igen gyengék voltak: azért ezen város csak a' francia háboru befejeztével szabadulhatott meg kinczöji igája alól. 1814 Máj. utolsó napjaiban takarodtak ki a' már kir. francia seregek Hamburg falai közül, 's magokkal vivék a' requisitio rendszere által gyűjtött zsákmányt. Csekélység volt az, a' mit Franciaország, a' városban és kivüle tett iszonyu pusztításokból megtérített. A' Francziák után az Oroszok nyomultak a' városba, Benningsen alatt, 's ott maradtak azon esztendő végéig. Csak ekkor szabadula fel Hamburg 's adaték vissza a' német hazának. L. „*Neue Chronik von Ham-*

burg“ Zimmermantól (1820) és „*Handbuch der hamburg. Verfassung und Verwaltung*“ Burktól (Hamburg, 1828.)
opg.

HAMILTON (Antony, gróf), az e' nevü régi skót nemzetségből, Irlandban 1646 szül., 's II. Károlyt Franciaországba kíséré. Midőn ezen fejedelem őseinek királyi székére ismét fellépett, Hamilton is visszatére Angliába. Ekkor tanuló ismerni Grammont gróf az ő testvérét, egy, szeretetre méltó tulajdonokkal ékeskedő dámát, 's megvallván szerelmét, házasságot ígért neki. Azonban, állhatatlanságból vagy más oknál fogva elutazott Londonból, a' nélkül, hogy ígérteit teljesíté. Hamilton, e' sérelemért haragra gerjedve, utána ment, erősen eltökélve, őt párviadalra hívni, ha ígérteit teljesíteni vonakodnék. Londontól néhány mértföldnyire utol éri. Az első üdvözlés után hidegen kérdezi: ha nem felejtett-e valamit a' fővarosban? „*Igen is,*“ válaszolá a' gróf, ki az ő szándékát átlátta, „elfelejtettem a' gróf testvérét elvenni,“ 's erre visszatért 's meglőn a' házasság. Azután Franciaországba vivé feleségét, a' hol Hamilton gróf gyakran meglátogatótá őket. Midőn II. Jakab, statusai elvesztése után, Franciaországban letelepedett, H. is ott maradt, 's St.-Germain-en-Layeban halt meg 1720, 74 éves korában. H. igen ügyes eszű, élénk phantasiájú, helyes ítéletű 's szép izlésű ember volt. Különbféle tárgyu, elmésen és kellemesen irt francia munkákat hagyott, mellyek közt „Grammont gróf emlékkönyve“ élénk és kellemes stylja, 's egyszersmind erkölcselensége által nagyon megkülönbözteti magát. „Tündérregéji“ a' legjelesebb e' nemű munkák közé tartoznak. Minden munkáji Parisban 1812, 4 köt. 's 1813-ban 5 köt. jelentek meg.
Zs.

HAMILTON (Emma Lyon, későbbben lady), sok tekintetben nevezetessé lett asszony. Születése idejét és helyét bizonyosan nem tudhatni. A' neve alatt kijött Memoirokban az áll, hogy édes anyja szegény szolgáló leány volt, 's gyermekét 1761 karján vitte a' chesteri megyéből szülőföldjére Walesbe. Maga Hamilton lady azt állította későbbben, hogy Halifax lord atyai módon gondoskodott neveléséről. Az említett Memoirok szerint 14 esztendő korában szolgált kis gyermekek körül, két esztendő mulva pedig Londonba ment, hol előbb egy szatócsnál szolgált, majd valamely dámának lett szobaleánya, a' kinél nem lévén sok dolga, román olvasásra adta magát. Későbbben játékarabokat kedvelt meg, 's nagy figyelemmel lévén a' színjátások testállítására, actiojára, azoknak megítélésében és az indulatok kiadásában vagy elnyomásában, kivált a' mimicában nem kis jártasságot szerzett magának. E' lőn első alapja későbbi remek pantomimicai előadásainak, mellyekkel hirt nevet terjesztett mindenütt maga felől. Kiesvén a' szolgálatból tanulgatása miatt, egy fogadóba állott be szolgálónak, hol színjátások, hangások, festők 's más művészek szoktak volt egybe gyülekezni. Kevéssel azután esmeretséget kötött John Willet Payne kapitánnyal, ki későbbben admiral lett, 's kihez valamely atyafija kiszabadításáért könyörögni járt volt. Ez az ur maga költségén taníttatta őt, hogy természeti szép tehetségei jobban kifejtessenek. Más új tisztelője akadt chevalier Featherstonhaughban, ki előbbi szeretőjének engedelmével mezei lakására vitte ki magával a' szép ladyt, de tőle részszerint makacs viseletéért, részszerint családi tekintetekből nem sokára megvált, ugy hogy az most régi szegénységbe újra visszaesett, 's neme alacsonyságának legmélyebb fokára süllyedt. Ekkor doctor Grahamnak, egy kontárorvosnak tűnik szemébe, ki őt az ő az egészség-istenasszonyává (Hygieájává) tevé 's vékony fátyolba burkolva mutogatótá. Ezen új istenné oltárján nem sokára mindenféle művészek áldoztak; a' többek közt Romney, egy híres festő halálosan bele szeretett, ki iránt mindazáltal visszatartózkodót 's erényest játszott a' szép alak. Nagyobb hajlandósággal volt Greville Károlyhoz, ki a' régi Warwick familiából vette származását, 's vele három gyermeket nemzett; ez már feleségül is vette volna, ha 1789-ben

hirtelen meg nem bukik, 's minden hivatalaitól meg nem fosztatik. Nem lévén módja kedvese tovább tartására, Nápolyba küldötte bátyjához, sir William Hamiltonhoz, ki akkor ott követséget viselt. Ez annyira belé szeretett a' szép nőbe, hogy öccsétől alku szerint örökre átvette, kifizetvén ennek minden adósságait. Ez időtől fogva uri tisztes életet folytatott a' lady, 's művészi tehetségeinek hiányait kezdette mind inkább kipótolgatni Nápolyban. Mindenféle művészek seregelve a' követnél öszve, bámolni kezdték talentumait; ő pedig a' testforgatás (attitude) rendszerét fejté ki azoknak társaságában. Egy darab szövet elég volt neki, hogy Levi leányát, romai matronát, Helenát, vagy Aspásiát alakozzon öltözetében. A' csábitó Shawltánczot ő találta fel; a' követ mind inkább inkább hódolván kecaseinek, 1791-ben forma szerint is feleségül vette, 's Londonban megesküdt vele. Rövid idő múlva visszatérvén a' követ követsége helyére, az udvarnál bemutatta feleségét, hol ez megtetszván a' királynénak, minden innepes pompákban részt vett, sőt a' királyné titkos mulatságaiba is beavattatott, gyakran ennek szobájában hált, mikor ez Actonnal mulatott. Ez a' nagy kegyelem a' többi udvari dámákat irigyeivé tette, kik boszuságokat nem tudván magokba zárni, közülök néhányan meg is büntetettek, 's az udvarból kitiltattak. Legszebb része volt Hamilton lady életének, Nelsonnal való esmeretsége, ki akkor még hajóskapitány volt. A' követ, nője, és a' hős vitéz lelkes gyönyörűséget érzének egymás társaságában; melly barátságos öszveköttetésnél fogva csak hamar hirül ment az angol igazgatáshoz, hogy Spanyolország hadat akar indítani Anglia ellen, mellyre ez azon merész eszközök elővételét parancsolta, mellyek a' világot bámulásra birták. Az abukiri győzedelem után örömröbajjal fogadták Nelsont Nápolyban. Hamilton lady volta' sokaság hősnéje, Nelson pedig szabaddító Istennek tartották. Több hónapig folytak az inneplések, mignem a' francia sereg előnyomultával kénytelen vala a' királyi familia Nápolyt elhagyni, 's az admirál hajón Siciliába átevezni (1798). De kevés idő múlva győzván az austrial-orosz sereg a' Francziákon, megszabadította Nápolyt is ezektől, 's az elfutott királyi familia újra visszatért fővárosába. Hamilton lady Nelsonnak társaságában, ki szépségeinek hódolt, visszajött az udvarral, 's nem minden ok nélkül gondolták, hogy a' Francziákkal tartók megbüntetésében az ő titkos haragja is némelly irigyeire nagy befolyással volt. Kevéssel azután visszahivatván férje a' követségéből, 's Nelson is letévén vezérségét; e' kettőnek társaságában érkezett meg Hamilton lady is Londonban, hol Nelsonnal való szoros barátsága kitudódván, mindenektől megvettetett. Egy leányt szült kevéssel visszatérte után, kit Nelson nevére kereszteltek. Meghalván rövid idő múlva sir Hamilton, özvegye Merton-Place kis falusi jószágba ment lakni, mellyet számára Nelson vett vala, kinek 1805 történt halála után minden istáp nélkül maradt, 's újra szegénységbe esett vissza. Egy kevés nyugpénzből élvén, oda hagyta Angliát, 's Misz Nelsonnal Calais mellé vevé magát; hol 1815 kimult a' világból. Nagy elmemiveltséggel soha sem birt, de természeti ékeit cselmesterségei által nagy keletűekké tette. Minden hírét 's nevét annak köszönheti, hogy szép volt, 's természeti kellemeit színjátsoi legingerlőbb helyzetekkel nevelni tudta. Erkölcteienné alacsonyította le magát főképen az által, hogy Nelsonnak hozzá irt biztos leveleit eladta, 's közönséggé tette, mi által jöltévőjének emlékét néminémüképen meggyalázta.

Kállay Ferencz.

HAMILTON (Sir William) természet és regiség-visgáló, szül. 1730, mint angol követ 1764-ben Nápolyba ment, hol izlését a' tudományok iránt kimivelé 's esmereteit a' művekben bővité. Nápolyba jötte azon időbe esik, midőn az eltemetett Herculanum és Pompeji városok feltaláltattak, mellyeknek czélirányos felásását ő is nagyon előmozdítá. Eleinte csak középszerű birtokkal birt, de szép mivizlésével olly szorgalmat

kötött össze, mely azt jóval szaporitá. A' régiségeket és mivdarabokat a' legnagyobb gondolható hévvel gyűjtögeté 's nem ritkán jó nyereséggel adá el. Sok éven ált gyülekező helyek volt az ő szobája Nápolyban az éjszakeuropai tudós utazóknak. Itt nevezetes régiségi és természeti gyűjteményt leheté látni. H. beutazá az Aetnát és Vesuvot és szoros vizgálatokat tön rólok, 's a' tűzokádók tudománya fontos gyarapodást köszön neki. Visgáló lelkét jelesen mutatják e' munkái; „*Observations on mount Vesuvius*“ és *Campi phlaegrai*“. Követségi foglalatosságait is buzgón folytatá. A' Francziák bemenvén Nápolyba, visszatért honjába. Minden mivdarabjait magával vitte, de szerencsétlen volt, mert Britannia partjain hajtótörést szenvedve annak egy részét elveszté. Most kéziratival foglalatoskodott, de bele halt Aprilisben 1803. 55.

HAMMER (Jósef), egyik a' legnagyobb orientalisták közül, a' felséges austriai háznak udvari tolmácsa a' napkeleti nyelvekben, és a' titkos udvari és status cancellaria' tanácsosa, több tudományos társaságok tagja, a' szent Annarend vitéze, született 1774-ben Junius 9-kén Styria' fővárosában Grätzben, hol édes atya kormányzékai tanácsos s a' status fekvő javainak igazgatója volt, 's II-dik Jósef által különösen kedveltetett. Már gyermekségében különös tehetségeket vettek észre benne, 's 1787-ben Bécsbe küldötték tanulni, hol a' következő esztendőben a' Kaunitz által felállitott napkeleti academiába felvétetett. A' későbbben miniszterré lett báró Thugut különösen becsülte Hammert, Jenisch pedig, a' külügyek ministeriuma napkeleti osztályának referense, az általa kiadott 's Meninszky név alatt esmeretes arab-török 's persa szótár átnézésében munkás társnak vevé fel. Végezvén oskoláit, 1796-ban szolgálatba lépett, mint titoknak báró Jenisch mellett. Müller Jánossal nagy barátságban élt, a' mint levelezései bizonyítják. 1799 Konstantinopolba ment, az akkori követ báró Herbert Péter mellé nyelvsegédnek, ki Egyiptomba küldötte az ottani consulsági ügyek végett, egyszersmind a' régiségekben buvárkodást szivére kötvén, a' mit nem is mulatott ő el, mert több régiségekkel p. o. Bismümiákkal, arab levelekkel, Anthar több kötetli arab románnal, mely napkeleten is ritkaság, 's más a' sakarai temetőhelyeken talált hieroglyphákkal gazdagította azután a' bécsi császári könyvtárt. Midőn az el-arischi szerződés felbomlott, Hutchinson, Sidney Smith és Jussuf basa alatt Menon francia hadvezér ellen folytatott háboru idejében titoknak és tolmács volt a' tábornál; annak vége után 1801-ben Angliába ment, innét 1802 Apr. Bécsbe, Augustusban pedig mint követségi titoknak Konstantinopolba. 1806-ban moldvai consularis Agens lett, hol a' hospodárnál volt francia tudós követtel Reinhardtal esmeretségbe jött; de már a' következő esztendőben visszament Bécsbe. Nem kis érdemet szerzett az által is magának, hogy 1809-ben egy nagy részét a' császári könyvtárnak és napkeleti kéziratoknak meg tudta menteni, melyeket a' Francziák Parisba akartak szállítani. Világot látott könyvei közül nevezetesebbek: „Utazási rájzok Bécsből Triestbe 's Velenczébe 's innen Tirolon keresztül Salzburgba“ (1798); továbbá „A' napkeleti tudományok' encyclopaediai átnézése Hadschi Khalfa után“ (1804); „Ahmed Ben Abubekr Ben Washie arab nyelven írt munkájának a' régi egyiptomi hieroglyphákról, angol nyelvre fordítása,“ melyet még konstantinopoli követségi titoknokságában végezett el (London 1805); „A' Szenthad trombitája“ (kiadta Müller János 1806); „Resmi Ahmed Efendi követségeiről tett jelentései Bécsből és Berlinből 1751 és 1763“ (1809); „Schirin“ — persiai 's török kutfók után készült költemény (1809); „Levantei utazásban tett topographiai rajzok (1811); „Hafiz Divanja,“ „Napkeleti Regék“ (1815); „Török Ország' alkotmánya“ (1816); „A' persiai ékesszólás története“ (1818); „Napkeleti hár-

más hang" (1819). Ezekon kívül vagynak még sok értekezései több tudományos velős időszaki írásokban. Neveli Hammer érdemeit az általa, gróf Rzewusky segédelmével felállított, napkeletiségeket tárgyzó tudományos ujság „*Die Fundgruben des Orients*.” Oeslnerrel megvívott a tudományos pályán ezen jutalom kérdés felett: „az Islamismus befolyásáról a pallérozódásra” melly, uttal a' fr. Nemzeti Intézettől access ter nyert. Legújabb, legjelesebb munkáját „*Geschichte des osmanischen Reichs*.” Hartleben K. A. adá ki.

Kállay F.

HÁMOR. Igy nevezetik minden olly fabrika vagy mihely, mellyben kemény tűz mellett, viz által hajtattott nagy kalapácsokkal, érczetek vernek és készítenek. A' mint az ércznek egymástól különböznek, a' mint azokat vékony botokban vagy rudakban készítik, vagy széles pléhekre avagy vékonyabb vagy vastagabb táblákra kikalapácsolják és kiverik: a' szerint a' hámorok is különböző módon nevezetnek el, p. o. vashámor az, hol vasat és aczélt készítenek; rézhámor, hol rezet, czin-hámor, hol czint készítenek rudakban vagy táblákban, 's még a' kalapácsok is szolgálatjuk természetéhez képest kapják külön nevezeteiket.

Kállay Ferencz.

HAMU, azon tüzet kiálló, többé vagy kevesbé fejréd vagy fejréd-szürke anyag, melly a' műszeres testek teljes elégeése után hatra marad és többé nem képes a' tüzet táplálni. A' hamunak álló részei különbözők azon testek szerint, mellyekből erednek, különösen pedig összetételekre és tartalmokra nézve. A' növényhamu különösen föld és sórészekből áll, melly utolsókat lúgosítás által el lehet választani 's növénykalki-nak nevezik. Minél keményebb és tömöttebb a' faem, annál több alkali ad; de némelly fűvek többet adnak a' fáknál. Minél inkább kiszáradtak a' növények, annál kevesebbet adnak. A' növénykalki mindig szénsavanyat hord magával. Tehát annál csipősebb, minél nagyobb volt a' hévség, midőn a' hamu támadt. Minden idegen anyagtól csak jegesítés (crystallisatio) által tisztíthatatik meg (Vö. HAMUZR.) Egészen más tulajdonokkal bír az állati hamu, különösen a' csontokból nyert. Valamennyire összeragadó marad ez; nem bír sórészekkel, hanem a' mészföld mellett villósavanyat (acidum phosphoricum) hord. — A' fahamu használása, a' mint tudva van, igen nagy. Szappanosok, fejrítők stb. igen bőven használják. Igen jó trágyául is szolgál. —j—a.

HAMUZR I. NÖVÉNYALKALI.

HAMVAZÓ SZERDA, első napja ama' nagy 40 napi böjtnek, melly a' római szentegyházban husvét előtt tartatik. Neve azon hajdani szokástól származik, melly szerint e' napon hamuval hinté be magát kiki, hogy ez által a' valóságos, igazán hamu és porban teendő, bűnbánásra emlékezzék.

A. F.

HAMVVEDER, kerekded edény, melly a' régiéknél részint ékesítésre részint a' megégetett halott hamvainak eltartására szolgált. Divatban lételének utolsó idejü szokása szerint, a' kriptákban vagy sirboltokban mellék fiókokba téteték, avagy a' sarkophagra illeszteték. Nagysága különböző volt, valamint szinte azon anyag is, mellyből készüle. Ércz, márvány, agyag, fa, egyiránt használtattak e' végre, 's a' befőlek képezetett hamvvedrek kiálló vagy benülő metszésekkel, faragásokkal sőt festésekkel is díszítették. Voltak könymedenczék vagy vedrek is, kicsiny agyag vagy üveg edények, mellyekbe a' kihunytt hullatott könnyeket szokták összegyűjteni, 's bennük eltartani. A' hamvvedrek hajdanta jelképei voltak a' folyam- vagy forrás-istenneknek is. — Montfaucon, egy tulajdonemü jeles munkájában számos ábrázolatokat közöl rólok. A' mi időnkbeli sirköveken, ékesítés gyanánt igen sokszor használtatik a' hamvveder.

54.

HANAKOK, egy népség, melly Morvának Hana nevü folyóvizétől, mellynek partjain lakik, vette nevezetét. Ők Morva legrégeb lakosainak tartatnak, 's a' tartomány egyéb lakosaitól öltözet, henyesség, Cse-

hekével megegyező nyelv, 's tulajdon szokásaik által különböznek, mellyeket eredeti épségekben megtartottak; mert semmi más néppel nem szoknak öszveelegyedni, 's hazájokat csak hadi szolgálatban hagyják el. Magyarországnak, Posony és Nyitra vármegyék Morvával határos szélén is találatnak.

opq.

HANAU, Hessen vál. fejedelemség tartománya Wetterauban, hasonló nevű fővárossal. 1809—1813-ig a frankfurti nagy hercezség része volt; azután ismét visszakerült előbbi birtokosára, a hesseni választóra. A Main, Spessart és Kinzig folyók közelében fekszik, 's 27 sz. mfdnyi jól mivelt és termékeny földet foglal magában, 88,100 lakossal, kik legtöbnyire protestansok, 's az isteni tiszteletre nézve 1818 egyesültek. Fővárosa homokos vidéken fekszik, melly azonban szorgalmas művelés által igen sok veteményt 's gyümölcsöt terem. A város éjszaki és nyugoti oldalán folyik a Kinzig, melly e vidéken ömlik a Mainba, mellyből a városba egy mély csatorna vezetett. Hanauban 1479 ház van, 's 9700 lakos, kik közt sokan vallon-'s németalföldi származásúak; a zsidók száma 540. E város régi mód szerint ó városból 's új városból áll, melly utóbbinak egyenes 's széles utszáji vannak. Közepén áll a hosszukás négyszegyet formáló rendes vásárcsarnok, a tanácsház. A város végén, éjszakkélet felé fekszik a választó fejedelmi vár, mellyben most a természeti tudományok wetterauai társasága tartja üléseit, természeti kabinetjét 's könyvtárát. Hanaunak van a hesseni vál. fejedelemség minden városai közt legtöbb fabrikája. Selyem-, teveszőrszövet-, bőr-, keztyű-, harisnya- és ékesség-fabrikái igen nevezetesek. Az utóbbiak minden nemű arany portékákat készítenek, mellyek a tökéletesség magas fokára vannak emelve. Vannak ezeken kívül kocs-, tobák- és kártya-fabrikái is. Illyen készítményekkel, fával és borral nagy kereskedést űznek a lakosok. A felső maini vidékekről, nevezetesen Kronachból igen sok talpak érkeznek ide, rakva gerendával, deszkával, 's minden nemű faportékával, mellyekkel a hanauiak tovább kereskednek. A város erősségei széthányattak. Mulató helyei: a philippsburgi kastély és Wilhelmsbad, hová szép fasorok közt derék ut vezet a városból. 1829 olta jeles csinált ut köti öszve Hanaut Aschaffenburgal.

op.

HANAUI ÜTKÖZET 1813 October 30-dikán. Bajorország elállván Napoleontól egyesült Austriával a megnevezett hónap 8-dikán, 's az egyesült seregnek vezére Wrede, utasítást kapván, hogy a francia nagy seregnek háta megett munkálódjék, Würzburgnak tartott, melly várost Turreau generál öt ezer emberrel védé. Megtörténvén azonban a leipzig nagy ütközet e hónap közepén, azt a parancsot vette, hogy a Rajna felé hátráló 's nyolczvanezerre leolvadt francia seregnek állaná el utját. E végett October 24-dikén erős ágyuztatás után Würzburgot, a váron kívül, mellybe magát a francia general beveré, elfoglalván, egyenesen Hanaunak tartott, utjában megerősítvén még seregét két würtembergi gyalog 's egy huszár ezereddel, 's a hozzá tartozó hadi tárral. Hanau kulcsa lévén a Frankfurt felé vivő utnak, az üldözőbe vett francia sereg is teljes erővel sietett a felé, 's egy időben érkezett oda Wrede seregével, melly már muszka csapatok is egyesítették magokat Platow, Orlow, Denisow és Czernitscheff vezérsége alatt, October 29-dik napján. Maga Hanau városa az egyesült sereg hatalmába esett 1200 francia fogollyal, azután mind a két rész October 28-dikán a kinzigi hid birtokáért küzdött, a várostól éjszakra a kapuk előtt. Wrede itt erős állást foglala, 's megraká jól katonákkal két utszának végeit, mellyek a várost körülvevő erdőbe nyíltak. Wertheim szorosát Schlüchtern és Gelnhausen közt, hol mély meredekségű völgyben foly a Kinzig vize, minden oltalom nélkül hagyta, melly környülállás megmentette Napoleont. Ugyanis October 29-dikén 4000 Francia kirohant egyszerre az erdőből, agyenge ellenvédet, mellynek az utakat kellett volna elzárnia, Rück-

lingen felé nyomta, hol October 30-dikán elkezdé Napoleon támadólag a' csatát. Wredenek serege az által is gyengülve volt, hogy előre néhány osztályt Frankfurt felé küldött, 's 40,000 emberét, 48,000 gyalog, 12,000 lovas francia katonaság támadta meg; de más részről Wrede jó állásban volt, csak hogy jobb szárnya nem volt erős öszveköttetésben a' középtesttel, a' Kinzig vizén csupán egy fa hid eszközölvén, a' közösülést. Reggeli 10 órától fogva délutáni 3 óráig mind egyre oszloprendekben támadták meg a' Francziák Wrede serege közepét, 's végre Napoleon lovas testőrserege három hosszú sorban egyszerre rohant az egyesültek lovasságára és gyalogságára mellyekre már hátul is tüzelt egy 12 fontos francia batteria. Így a' gyalogság zavarba jöven, a' francia lovas testőrség a' középponton öszvegázolta az ellenfél lovasságát is. Nyomban követte a' győzedelmes fél Wrede seregét, melly minden rend nélkül a' kinzigi hidon a' város felé tartott. Ezen szerencsétlenséghez járult még az, hogy a' megriasztott középtest is a' jobb szárny felé szorított, 's a' hidnak karfái eltörvén, sokan a' Kinzigbe sultak, az austriai Jordis ezrednek pedig egy osztálya fogságba esett. A' város éjszaki oldalán lévő utaknak birtokába jutván a' Francziák, elkezdették a' várost is lövöldözni, honnan más nap viradóra kiköltözött a' hátráló sereg, melly a' város déli része felé az aschaffenburgi utnak két oldalán állott fel. Itt ujra elkezdette Napoleon a' verekedést, hogy fedje serege egy részének a' Kinzig vizen átmenetelét Frankfurt felé — melly célját el is érte. Két ezerede még a' városban volt, tartalékképen. Ezt megtámadta az egyesült sereg, hogy, ha lehet, a' francia sereg hátulját elvágja; de a' Kinzig hidján felállított batteria miatt nem boldogulhatott, mignem Wrede maga vezette a' batteriára rohanó csapatot, a' mikor egy puská golyó-bis veszedelmesen megsebesítette, 's helyette a' vezérséget Fresnel austriai tábornok-helytartó folytatta. Wrede szerencsétlensége elkeserítette a' katonákat, kik a' vízbe ugrálván oldalba vették az ellenséget, e' pedig meggyújtván a' hidat 's még erősen lövöldözvén a' városra, nagy bajok közt végre visszahuzta magát; de a' győzedelmet mindenik fél-magának tulajdonította. A' Francziák kilencezerre tették veszteségeket, 's két badeni lovas ezred elállott mellőlök, valamint Sabiello és Sulkowszki lengyel parancsnokok is. A' hanai ütközet utolsó csatája volt Napoleonnak Németországban.

Kálty Ferenç.

HÄNDEL (György Fridr.), szül. Halleban a' Szála mellett 1684, a' klavirt már két éves korában minden különös utmutatás nélkül igen ügyesen játszá. Atyja (orvos), törvénytudományra szánta. Azonban ez egykor a' hercegi udvarhoz utazván, a' gyermek orgonázása magára voná a' herceg figyelmét, ki azután atyját rá bírá, hogy egészen a' muzsikanak szentelné. Zachau a' hallei székes egyház orgonistája kezdé most tanítani. 9 évében H. már egy templomi muzsikát szerkeztete ének-szóval és hangszerekkel. Így mesterét meghaladván, 1698 Berlinbe küldék, hol tanítója különösen Attilio vala. Atyja meghalván, Hamburgba ment, hol egy vágytárs ellene dolgozása mellett is orchestrum igazgató lett. Most a' 15 éves H. mint operaszerző lépett fel. Első operáját „Almeriát“ egymás után több estvéken adták. Más két operája „Florinde“ és „Nero“ szinte szerencsét tett. 5 év mulva elhagyá Hamburgot, hogy tanulmányit Olaszországban végezhesse; melly célra 200 aranyat takarogatott meg. 1703 Florenzbe ment, hol a' nagyherceg számára „Rodrigo“ operát írá. Innen Velenczét látogatta meg. Itt egy álorczás bálban klaviron hallatá magát. Scarlatti történetből mellette állván, játszására ugy fellelkesült, hogy így kiáltana fel: „ez vágy a' Szász vagy az ördög.“ Velenczében „Agrippinát“ három hét alatt írá, mellyet 27 egymást követő estve adtak. Romában a' nagyok, kivált Ottoboni, Colonna és Pamfili cardinálok, kegyeknek iránta bizonyításában vetélkedének. Itt a' „La resurrezione“ oratoriumot írta, több Cantatek, és Sonaták mellett. Romából Nápolyba meghivatván, „Alcide e Galatea“ hires serenadeját

készíté. Most honába visszatérvén, a' hanoverai vál. fejdelem 1703 karmesterének nevezé. 1710 végével Angliába ment 's az angol nemzet előtt sokáig kedvelt „Rinaldo“ operát írá. Év telte után haza ment Hanoverába: de már 1712 ismét Angliába utazott, 's előbbi kötelezetéseit feledve, az utrechti békére egy Te Deum irását, 's a' Haymarket-játékszínen 200 ft. st. fizetés mellett az operára ügyelést vállalá fel. Azonban 1714 meghalt Anna királyné, 's az eddigi hanoverai vál. fejdelem, J. György név alatt lépe a' thronra, ki Händelnek szolgálatbeli viszonyai elmulasztásával épen nem vala elégedve. Még is pártfogója báró Kielmansegg közbenjárására megbocsáta neki a' király, sőt fizetését 600 ft. sterlingre nevelte, azon megbizással, hogy a' herczegasszonyokat muzsikára tanítsa. Ezentul Anglia legelőbbskelő 's legelméőbb férjfiái társaságában élt. Burlington gróf házában 1715—1720 irá az „Amadis“ „Theseus“ és „Il pastor fido“ operákat. Majd felállítotték a' „kir. hangászat-academia“ a' Haymarket-játékszínen, hogy a' jelesb operákat mindig lehető tökélyel adhassák. Händel lön az intézet igazgatója, a' szárazról énekeseket kerített, 's (1720) „Radamisso“ operáját hihetlen tetszéssel adá elő. E' fényes siker igen felingerlé vágytársait, kiknek feje Buononcini volt. Megegyezének, hogy ugyan azon operából mindenik írjon egy felvonást, 's a' ki győzend, maradjon a' ház birtokában. Az opera „Muzio Scaevola“ volt. H. az ouverturet 's a' végső felvonást írta, 's a' jutalmat elnyerte. Most az academia erős lábra tétetett, 's H. megmutatá, mit vihet ki egy nagy észtehetség állandósággal. Azonban ez idő után első énekesével Venesinoval, a' közönség kedvenczével meghasonlott. H. büszkébb, hogy sem engedjen, elbocsátá, 's ezzel az udvar és a' sokaság kegyét elveszté. Hasztalan utazott új énekesekért Olaszországba. 3 év mulva kénytelen vala a' Haymarket-játékszínt az Olaszoknak engedni, kik közt Porpora mint szerző, Farinelli mint énekes csodáztatott. H. a' Lincolns-Infields színházat vévé által, azután Rich társaságában a' Coventgarden-játékszínt, hol „Ariadne“ operáját 1733 ugyan azon időben adá, mellyben a' Haymarket-színen Porpora Ariadnéját adák. Noha ennél H. mint művész és szerző előbbvaló volt, még is győzőn Farinelli csodált hangja, 's H. a' köz kedvet ismét megnyerni híjában törekedék. Most nem csak teste de elméje is roncsolódnai kezdé. Az aacheni ferdők helyre állíták. 1736 visszatért Londonba 's a' Coventgarden-színen „Sándorinnepét“ nagy tetszéssel adá. A' szerencse ismét hozzá fordult. Miádlesex lord a' hányatlott olasz opera igazgatását felvállalván, Händelt vévé fel szerzőnek, 's ez „Faramond“ és „Alexander Severus“ operájiért külön külön ezer ft. sterlinget kapott. Egyéb operáji, mellyeket még a' Coventgarden-színen adott, már nem igen tetszének. Hogy függetlenül élhessen, most Oratoriumok költésére vagy inkább bővebb kiépzésére adá magát, mellyeket azonban nem mint operákat — ez a' szent tárgy megszenteltetésének tartatott volna — hanem mint Concerteket adának. De e' környülmény azt okozá, hogy legmagasb 's leg-tökélyesb egyházi stylusban irt „Messiása“ is, mellyet Herder hangokbeli keresztyén epopoeának nevezett, elejénte (1741) hidegen fogadták. Dublinban több tetszést nyert, 's midőn H. Londonba visszatért, a' Messias itt is a' közönség kedvencz darabja lett. Händel ezt évenként egyszer a' talált gyermekek haza hasznára adá. Ezután szerzé „Samsont“. 1742 ismét az aacheni ferdőkbe utazott, 's legnagyobb Oratoriumait, mint „Judas Maccabaeus“, „Josua“, „Jephta“ 's a' t. ezentul írá. 1751 szembetegséghe esett; a' legfájdalmasabb orvosi munkálatok alá veté magát: a' nyavalya orvosolhatlan maradt. De munkásságában még szeme világának elvesztése sem gátolá; oratoriumait 's azok előadása közben orgonajátékát, halála előtt, melly Aug. 14. 1759 történt, még nyolcz nappal is folytatá. Hamvai a' Westminster apátságban nyugszanak, hol a' legeredetibb, legmélyebb 's gondolatban leggazdagabb muzsikai költő nevént díszes emlék örökíti.

HANG olly reszkető mozgás, melly elegendő erősen és sebesen történik, hogy halló szereinkre hathasson (I. ACUSTICA). Hang támad, ha ostorral sebesen a' levegőbe csapunk, ha trombita által a' levegő erősen megrázódik, vagy ha valamely éghető gáz meggyulad. Valamely hang okozhatására hangzó test, és olly eszköz szükséges, melly a' hangot tovább viheti. Hangzó test pedig mind az lehet, mellynek részei remegő mozgásra képesek; 's minthogy minden test bir a' rugóságnak valamely fokával, tulajdonképen valamennyi test a' hangzók közé tartozik, csak hogy sokban olly csekély a' rugóság, hogy az általok gerjesztett hangot alig vehetni észre. Lány és átaljában kevés rugóságu testek, mellyek magok épen semmi vagy észrevehetlen hangot adnak, a' nagyon rugós testeknek hangját is megátolják, vagy egészen, vagy csak résznyire. Így az üveg edény hangja megszűnik, mihelyt kézzel erősen átfogjuk; a' klavir hurjai tompábban hangzanak, ha keskeny posztószleteket fonunk közökbe; valamely hangszer (instrumentum) tompábban hangzik olly szobában, melly szőnyegekkel van borítva, mint sem ollyanban, melly csupán kideszkázva, vagy fejérite van. A' harangot vagy üveget megütő kemény testek erősebb hangot gerjesztenek, mint a' lágyak. A' rugós testnek ama' helye, mellyre elsóben ér az ütés, legelsőben jön remegő mozgásba, de hihetlen sebességgel terjednek remegései a' testnek egy b részeire. A' hangnak ezen terjedése többféle tüneményt magyaráz meg, p. o. a' visszhangzást (Resonanz), égi háborn idején az ablakok csörgését, 's ha az utza követetén sebesen vágató kocsi mennek. — A' hangterjesztésnek szokott eszköze azonban a' levegő. Ez által jut amaz füleinkbe; levegőtlen tér által a' hang nem terjedhet. Mennél vékonyabb pedig a' levegő, annál gyengébben terjeszti a' hangot. Valamely magas hegyen elsütött pisztoly sokkal gyengébb pattanást okoz, mint a' síkságon. A' hangszerek erősebben hangzanak hideg szobákban, mint melegekben, hol a' melegség megvékonyítja a' levegőt. A' hangnak levegő általi terjedését olly formán kell képzelnünk, mint a' vízbe dobott kő által okozott egymást üző apró hullámok nagy sokaságát. A' remegő mozgásba hozott hangzó test hullámforma mozgást okoz a' levegőben, melly által ez változtatva majd megsűrűsödik, majd ismét vékonyodik. Mennél messzebb hőmpölygenek a' vízben valamely dobás által okozott hullámok, annál nagyobb körületet fognak-el, de viszonylag annál gyengébbek is lesznek. Illyenek a' hang által okozott levegői hullámok is, mellyek minden felé terjednek, de a' mellett egyszersmind erejüket is veszítik; azért a' hangot mindig gyengébben halljuk, mennél messzebbre távoznak a' hangzó testtől, ha csak azt a' távolban különös körülmények erősebbé nem teszik. A' levegő néha nem csupa hangterjesztő eszköz, hanem más testekkel lévén öszvekötvé, maga is hangzó testté válhat, p. o. dörgéskor, szélüvöltés és zugáskor, ostor pattanáskor, 's a' fuvó hangszerek hangzásakor. Ellenben hurok, üvegek, harangok hangzásakor a' levegő füleinkig viszi ugyan a' hangot, de ő maga a' hangokozásban semmi részt nem vesz. A' hang sebessége felől számos próbák tétettek. Hogy az sokkal csekélyebb, mint a' világosságé, azt a' mindennapi tapasztalás tanítja. Ha valamely férjfiu 2—300 lépésnyire egy élő fa levágásában munkálkodik, néhány pillanattal mindig előbb látjuk a' vágásoknak esetét a' törzsökre, hogy sem azoknak hangja füleinkbe hatott. Ha valaki tőlünk több száz lépésnyi távolságban puskáját kilövi, azoz pillanatban látjuk ugyan a' tüzet, de a' hang csak jókora térköz mulva éri fülnket. A' hangsebesség fokát ágyudurranás által igyekeztek meghatározni, 's ugy találták, hogy az egy másod perczenet alatt mintegy 173 toise-ra vagyis 1038 lábnyira terjed. A' hangsebesség ismerete olly eszköztszolgált kezünkbe, melly által egy pillanat alatt meghatározandó távolságokat valamely ágyu tüze és durranása segedelmével eltalálhatunk. Számolás által is igyekeztek már a' hangsebességet meghatározni, de az általa nyert következtetések nem egyeznek meg a' tapasztalási vizsgálatok-

kal. Az eső és száraz levegő semmi befolyást sem mutatott, de annál többet a' szél irányzata. A' hang egyenes vonásulag terjed, ennél fogva bizonyos hangsgúrokat képzelhetünk, melyek, valamint a' világoóság sugarai valamely világitó pontból, a' hangzó testből mindenfelé terjednek. A' régitb' physicusok a' testek hangját azoknak legkisebb részeik reszketéseire magyarázták, de most már tudjuk, hogy az csak egész helyek remegése által okoztatik. Ezt Chladni minden kétségen tul vitte, 's egyszermind módokat talált fel, melyek által a' remegő mozgások hangzó lapos testeken is észrevehetővé tétethetnek, 's a' nyugvó helyek meghatározatathatnak. L. HANGALAKOK.

HANG (Szóhang, Stimme) eredetileg az élő teremtmények, 's különösen a' tüdők segedelmével léleklő állatoknak olyan tehetsége, mellyel fogva azok magokat hallható szózáttal kifejezhetik. Az embernél ezen szóhang beszéles 's éneklésre változik. — Nevezet szerint pedig a' muzsikában Hang alatt leginkább a' torok és gége physikai organumain alapuló oly tehetség értetik, melly bizonyos (nagyobb 's kisebb) mennyiségű muzsikai hangzatokat (Ton) képes előhozni, — valamint a' hangzatok tulajdoni minémülsége is. A' szóhang jósaága különösen a' halló és hangzó organumok épségén épül, 's magát a' muzsikai hangnak érthető hangoztatásával (Intonatio), a' hangzatok tisztasága, könnyülsége, erőssége, tartósága, egyenlősége, jóhangzása, 's teljességével fejezi ki: ellenben azon organumok természeti hibái, vagy betegségei (p. o. szükmeilylőség, gyenge tüdő) hibás és rozsz szóhangot vagy rekedtséget, 's más hiányokat okoznak. Azonban a' szóhang némely hibái annak hamis használatása, 's egyes beszéles organumok elnyomó hatalma által is támadhatnak, p. o. az orron, vagy fogakon éneklés, a' szájpáhang 'sat. A' szóhang képzése eleinte nem függ a' szabad akarattól; gyakorlás által nyer az lassanként mind inkább nagyobb kiterjedést 's erőt. — A' rendszeres (methodica) gyakorlást nem kell oly könnyen megkezdeni kilenczedik vagy tizedik esztendő kor előtt; azzal az énekiskola foglalatatoskodik. Ez tanítja több 's kevesebb közönséggel, millyen időben kellessék az éneklési gyakorlásokat elővenni, meddig tartsanak azok minden elővétel alkalmával, millyen állásban legyen azok közben az egész test, 's különösen a' hangorganumok; végre miként lépjenek előre ezen gyakorlások fokoként, 's egybefüggőleg, hogy a' szóhang teljes urai lehessünk. A' szóhangok különbélesége épen oly nagy, mint az individuumoké. Annak magassága, mélylsége, terjedése, 's ezzel egybekötött erőssége, lágysága, teljessége és tisztasága szerint, a' szóhangnak négy fő nemei határozatattak meg, mellyet köz beszélesben négy Szóhangnak neveznek, *Sopran* (vagy *Discant*), *Alt*, *Tenor*, és *Bass* (Bassus). Az Olaszok szerint *SOPRANO*, *ALTO*, *TENORE*, *BASSO* (l. külön ezen czik.) — Az elsőt felső vagy főhangnak nevezzük, mert rendszerint ő viszi a' melodiát; az utolsó pedig a' tulajdonképi alaphang, mellynek hangjain az accordok épülnek; a' két középső középhangoknak neveztetnek. Vannak azonban átmenetek is; így p. o. megkülönböztetjük a' magas Soprant az alsóbb vagy is felsoprantól (*mezzo soprano*), a' második *Discant*ot, melly azonban gyakran az Alttal egyesül, a' magas Tenort a' Barytenortól, és a' Tenor 's Bass között a' tulajdonképi Barytont. — A' négy énehangok viszonyai a' hangszeres muzsikára is átruháztattak, 's ebben is emlittetik a' négy szóhang, vagy négy szavutétel, valamint a' *Discanthang* vagy *Discantszerek*, közép és alaphangok is. Az elsőbkekhez tartozik az első hegedű, flauta, oboe, clarinette, trombita, gyásztrombita (*Posaune*), valamint az első rézkürt is (*Horn*); a' közép hangokhoz a' második hegedű, viola vagy brácsa, második kürt, második clarinette, második trombita. — Az asszonyi hangok természeteknél fogva *Discant* vagy *Althangok*, a' fiuk hangjai szokott szóhangok szerint *althangok*, ha mindjárt a' magas *Discant* kiterjedésével bírnak is. A' gyer-

mekkornak az ifjúkorba léptekor a' szóhang megváltozik vagy is megtörik, 's a' Discant vagy Altot, Tenor vagy Bass hang, vagy a' nevezett közhangok egyike váltja fel. — Továbbá ezen viszonyokra minden tekintet nélkül, valamely énekszóra vagy hangszerre kijegyzett valamely hangműnek részvényét szóhangnak vagy hangrésznek (Partie) nevezzük, legyen bár az csak kíséző vagy fő részvény, vagy változtatva mindkettő; végre innen származólag ilyen részvénynek különösen írott másolatját is így nevezzük, mely értelemben a' Partitúrának az egyes hangrészvények tételnek ellenébe. Ha a' Partie-ák hasonló nemű több hangszerek és ének hangoknak kiosztatnak, a' Solo (magános, fő) és Ripien- (kiséző, alrendű) hangok különbsége támad. A' Solo vagy fő (Principal) hangrészvényben vannak ama' helyek, melyeket csak egy hangszer vagy énekes által kell előadatni. A' Ripienhangra (teljesebbítő hang) pedig csak olyan előadandó hely bizatik, melyet több vagy valamennyi (tutti) hangszerek egyszerre adnak elő. Végre hangnak vagy inkább Hanggyámnak (Stimmstock) nevezetik a' hegedűszerek belsőjében az alsó nyereg alá feszített ama' kis fátska, mely a' huroknak a' hegedű fedelére ható nyomását fogja fel. (l. HEGEDŰ). — A' szóhang támadása felől olv. *Liscovius*, „*Theorie der Stimme*“ Leipz. 1814, hol a' szerző azt állítja, hogy a' hang a' léleklöző gége keskeny nyílásán a' lélekzet kiömlése által támad épen úgy, valamint támadnak a' hangok, ha szájunkkal fútyulunk. Weber Gottfried szerint („*Caecilia*“ I. köt. 92. l.) pedig a' hang organuma mukálódik hangzó hártya vagy pléhecske gyánant, valamint az orgonák nyelvszerein szokott történni. — A' régibb muzsikai hangszerek nem adtak olly nagy kiterjedést a' hangrészvényeknek, mint az újabbak. (l. „*Wien. musik. Zeit.*“ 1820 I. 20, 25, 26). — Az énekhangokban megkülönböztetjük a' melyhangot a' fejhangtól, 's úgy vélekedünk, hogy amaz a' hangnyílásnak egyirányos megszűkülése, emez pedig részenkinti bezáródása által támad. gy.

HANG, HANGNEM, HANGLAJTORJA, HANGRENDSZER alatt (*Ton, Tonart, Tonleiter, Tonsystem*) muzsikai tekintetben (mert festői, szónoki és számértéki tekintetben is említetik a' hang) általában értetik a' hang a' magasság és mélység viszonyára nézve, különösen pedig hangrendszerünknek minden egyes hangja. Ezen értelemben — 's ez a' muzsikai alapértelem — a' hang valamely rugós test egyirányosan ismétlett ama' remegéseinek nagyobb vagy kisebb sebessége által, melyek füleinket érdeklik, határozatati meg. A' muzsikai hangok nevezetesen az által különböznek a' beszéd hangjaitól, hogy emezek röviden taszítódnak ki, amazok pedig inkább valamely tartós nyomás által vonatnak elő, 's ez okból a' hallásra, magasságoknak határozottabb érezhetésével, képzésekkel, 's viszonyaikkal hatnak. Egyik hangnak a' másiktól magassági 's mélységi különbözése az intervallumot (HANGKÖZT I e' czik.) szüli. Mivel pedig nem minden hangok használhatók a' hangművészségben, hanem csak azok, melyek által valamely egybehangzás lehetséges, tehát a' muzsikai hangok olly hangszerbe szedettek, mely a' muzsikában használható, magasságok 's mélységek által különböző hangok egész tartalmát meghatározott renddel kijegyezve foglalja magában. Ezen meghatározott rend, 's e' szerint a' hangrendszer, amaz idők találmánya, melyekben a' hangok felől szorosabb vizsgálatok tételtek, 's azoknak viszonyai a' hangszereken megalapítottak; mert a' természeti ember csak érzeményét követi, midőn hangokat ad, a' nélkül, hogy bizonyos meghatározásról valamit tudna; mi abból is kitetszik, hogy a' vad emberek daljai épen nem akarnak beilleni mai diatonikai hangrendszerünkbe. Mivel pedig a' hangszer nem ad ki úgy, mint az ember szóhangja, különös előkészítmény nélkül valamennyi különféle hangokat, tehát azok, kik valamely hangszeren bizonyos melodiát akartak előadni, kénytelenek voltak a' hangszert bizonyos hangokra és pedig meghatározott módal felosztani, és azoknak egymás után rendes következését megállapí-

aní; bizonyos hangok kihozása végett a' hurokat bizonyos mód szerint kellett felhangoztatni, azoknak meghatározott hosszúságot adni, 's a' fuvó szereken kimért közhézagokra lyukakat vájni. Elsőben kétség kívül illy módon alapították meg a' legegyszerűbb, 's természeteknél fogva a' fülbe legkönnyebben ható hangviszonyok. A' rege azt mondja, hogy Hermes a' lyrára négy hurokat vont, 's azokat a' quarta, quinta, és octava viszonyaira hangoztató; 's hihető az énekszó legegyszerűbb kíséretére ama' hangok elégségesek voltak. Lassanként azután a' még hibázó hangokkal is ellátott az octava. Ezen első rendszerben, mellynek négy hurjai vagyis hangjai valának, két quarták feküdtek, mellyek a' két szélső hangokat képzették, p. o. a d e a. Azért ezen rendszert, vagy a' hangoknak quarták szerinti felosztását Tetrachord-nak neveztek. Ugy látszik, hogy a' hangok szaporodása is quarták által lépett előre, úgy, hogy p. o. a' d hurnak még hibázó g quartája adaték, 's lefelé az e hangnak a' b quarta, 's a' mellett a' hangszer mindig quarták szerint igazítotték. Még ekkor g-nek nem volt meg a' maga tiszta quintája; de hogy az octaván túl ne lépjenek, azt inkább a' g alatti octavában vették; ez már most f' quartát nyéré, és így meg lett az egész octava, melly

	A	B	C	D	E	F	G	a	hangokból
ilyen viszonyban	1	$\frac{8}{9}$	$\frac{27}{52}$	$\frac{3}{4}$	$\frac{2}{3}$	$\frac{81}{128}$	$\frac{9}{16}$	$\frac{1}{2}$	állott.

Mivel pedig a' quartákat különféle módok szerint kisebb hangközökre osztották, ebből támadtak a' Hangnemek u. m. I) Az enharmonicai, mellyben a' quarta úgy osztott fel, hogy a' két első hangközök kisebbek voltak a' mi félhangjainknál (l. ENHARMONICUS), p. o. Ptolomaeus szerint

H	♯	H	C	E
1		$\frac{45}{46}$	$\frac{15}{16}$	$\frac{3}{14}$

II) A' chromaticai, mellyben a' quarta úgy osztaték fel, hogy a' második hur az első felé, 's a' harmadik a' második felé olly hangközöket képzettek, mellyek kevéssé kisebbek voltak fél hangnál, a' negyedik hur pedig a' harmadik felé olly közt formált, melly mintegy a' mi kis tertiankkal egyezett meg (l. CHROMATICUS). — III.) A' diatonicai, mellyben csak egész és fél fokok jönnek elő. Az újabb diatonicai rendszer olly hangfelosztás, mellynél fogva hét hangokra osztatik az octava, melly öt egész 's két fél fokokból (hangokból — azért gyakran a' hang annyit tesz, mint egy egész hangnak intervalluma) áll, 's abban fél hangoknál kisebb közökben, vagy egymás után következő két fél hangokkal előbbre soha sem haladunk. Már mivel a' régiek a' cis, dis, fis, gis félhangokat (Semitonia) rendszerekbe még fel nem vették, 's a' hanglajtorja vagyis az octava nyolcz hangjainak (mellyek az alaphangtól kezdve lefelé számokkal jeletetnek 's p. o. secunda, tertianak neveztetnek) előhaladó sora illyféle lehetett:

C D E F G A b B c

mivel a' hetedik foknak kettős hangja volt, nagy és kis B, melly utóbbiból későbbben tévedésből H lett, az által tehát ók a' hangnemnek két főnemeihez vagy modus-aihoz jutottak, u. m. kemény és lagy nemhez. (Más értelemben fogunk beszélni a' kemény és lagy hangnemről, l. alább). Ha t. i. a' B kettős hurján a' magasabb hang (most h) vétetett, akkor a' dal keménynek (cantus durus) — ha az alsóbb vétetett, lagy dálnak (cantus mollis) neveztetett. — Már mivel az octava hét hangjainak mindenikét a laphang-nak (Tonica) választhatjuk — átaljában ez is gyakran csak hangnak neveztetik, midőn mondatik, hogy valamelly muzsikai darab ez vagy ama' hangban van írva — 's a' mellett a' diatonicai rendszer fél-

hangjai mindig különböző helyezetet nyernek, tehát ebből 7 különböző hangnem származik. A' régi egyházi éneklők, kiknek a' melodiában egy octava határain túl lépnie szabad nem volt, az által, hogy az alaphangtól majd quintára és octavára, majd az alaphangnak (Dominante) quintájáról az octavára 's duodecimára emelkedtek, hangnemeik kettőztetését nyerték, u. m. az *authenticai* 's *plagali* hangnemeket. Ha már rendszerek mindenik hangjának meg volt volna a' maga tiszta quintája 's quartája, akkor mindenestől 14, u. m. 7 *authenticai*, 's 7 *plagali* hangnemek lett volna; mivel pedig a' H quintája, és az F quartája hibázott, amaz csak *plagali*, ez csupán *authenticai* lehetett; azért általában a' régi egyházi muzsikának csak 12 u. m. 6 *authenticai*, 's 6 *plagali* hangneme volt, mellyek mindenike tulajdon characterrel birt. A' régiek ezen hangnemei, vagy úgy nevezett egyházi hangok mindenikének tulajdon görög nevezete volt, 's illy áttekintetben foglaltattak:

{	Auth.	d	e	f	g	a	h	c	d	doriai	
{	Plag.	A	H	c	d	e	f	g	a	hypodoriai	
{	Auth.	e	f	g	a	b	c	d	e	phrygiai	
{	Plag.	h	c	d	e	f	g	a	b	e	hypophrygiai
{	Auth.	f	g	a	b	c	d	e	f	lydiai	
{	Plag.	c	d	e	f	g	a	h	c	hypolydiai	
{	Auth.	g	a	b	c	d	e	f	g	a	mylolydiai
{	Plag.	d	e	f	g	a	h	c	d	hypomylolydiai	
{	Auth.	a	b	c	d	e	f	g	a	aeoliai	
{	Plag.	e	f	g	a	b	c	d	e	hypoeoliai	
{	Auth.	c	d	e	f	g	a	b	c	ioniai	
{	Plag.	G	A	H	c	d	e	f	g	hypoioniai	

Hangnemek

Még birunk több illy hangnemekben irt choralis melodiákkal (l. Princtól „*Musikalische Kunstübung*“). — A' régi diatonical rendszer szerint b-t kivére egy hangot sem lehet nagyobbitani. Ezen tökéletlenség elismerése, 's a' transpositio szüksége okozá az egész fokok közti új fél hangok feltalálását. Ez okból az octava 12 fokra osztaték, úgy hogy az alaphang ismétlése által 13 fokot 's hurt nyert. Ha már a' hangszer mindenik hurjának a' maga tiszta kis és nagy tertiját, tiszta quarta, 's quintáját is megadni akarták volna, akkor még több közhurokat is nyerneke vala, 's a' fertály hangok használása által, melly szerint p. o. az es és dis egymástól különböznek, a' hangművészet gyakorlása végzetlenül megnehezitetett volna. Megállapodtak tehát a' 13 hur és hang mellett, úgy hogy az octava 12 hangjai mindenikét a' kemény és lágy hangnem alaphangjává teheték, de úgy hogy nem mindenik intervallum nyeré meg tökéletes tisztaságát, hanem majd eme' majd ama' hang szinte észrevehetetlenül magasabban vagy mélyebben használtathatott. Ezt a' hangrendszer mérsékletének (temperatura) nevezik. Ez Sulzer magyarázata szerint nem más, mint egy jól megfontolt kis eltérés valamely hangköznek legnagyobb tisztaságától, hogy az által ez a' többivel egybe köttetvén annál használhatóbbá tétessék, — különösen pedig a' mérséklet egy egész hangrendszernek elrendeltetése, melly szerint némely hangok pontos tisztaságából, mellyel bizonyos hangnemekre nézve birniök kellene, valami elvétetik, hogy így amazok más hangnemekre is használhatók legyenek, 's valamennyin leghetesebb harmoniában maradjanak. A' mérséklet felől megkivántatik, hogy a' hangszer 12 hangjai mindenikét a' kemény 's lágy hangnemekben használni lehessen a' nélkül,

hogy a' hurok mennyiségét szaporítani kellessék; hogy az octava teljes tisztasága legyen, és a' quinta észrevehetőleg tisztaságától el ne távozzék. Egyirányos lebegésűnek mondatik a' temperatura, melyben a' rendszernek mind a' 12 fél fokai egyirányosan vannak kimérve, mellyek által tehát valamennyi tiszta quintának eredeti tisztaságából valami elvételik, 's a' quartákhoz adatik (ekkor azt mondjuk, hogy a' quinták lefelé lebegnek), valamint is a' nagy tertián annyival magasabbra hangoztatik fel, mennyivel a' másik; egyiránytalan lebegésű pedig az, ha némelly quinták 's tertiák egymástól eltávolznak úgy, hogy némellyek magasabbak, mások mélyebbek. De a' hanglajtorján vagy nagy vagy kis tertiákon emelkedhetünk feljebb; a' hanglajtorjának ezen minéműsége nálunk szorosabb értelemben Hangnemnek (modus) nevezetik, u. m. a' nagy tertián történt emelkedés nagy, kemény vagy dur, a' kis tertián pedig kis, lágy vagy moll hangnemnek hivatik. E' szerint tehát az újabb muzsikában 24 hanglajtorja, vagy szélesebb értelemben hangnem van, mellyek az alaphang tekintetere nézve valamely hangmübe illeszthető hangoknak mind meg annyi nevei. — A' dur és moll hangnemek mindenikének tulajdon caractere van; amazok inkább vidám és élénk, emezek lágy és szomorú érzelmek kifejezésére szolgálnak. A' miveletlenebb népek az utóbbiakat szeretik. Nem különben minden hanglajtorjának, alaphangja különbözősége és a' hangrendszerben fekvése és viszonya szerint, tulajdon keménységi 's lagysági foka, és azon felül bizonyos érzelmek kifejezésére különösen alkalmas caractere vagyon. Az elsőbbnek oka az, hogy a' kemény és lágy hanglajtorják nem minden hangra nézve birnak tökéletes egyirányosággal, mert sem a' tertiák sem a' sextáknak nincsen minden hangban egyirányos viszonyok. De a' hanglajtorják ezen belső különbözőségi hasznos minéműsége az egyirányos lebegésű temperaturában nincsen meg, mellynél inkább a' C dur és A moll hanglajtorjája magát más hangokban szokta ismételni.

Sulzernál a' hanglajtorják is a' velek tulajdon keménységi 's tisztasági fokra nézve következő áttekintetbe vétetnek, mellynél egyszersmind egyik hangból a' másikba szokott legtermészetibb kitérések öszveállítás által kivilágosodnak, mellyeket a' hangszerzőnek ismerni kell, hogy minden esetben muzsikai érzelmek 's gondolatjai kifejezéséhez a' legalkalmasob hangot feltalálhassa. A' Durhangok közt legtisztábbak a' C G D F, és pedig C a' legtisztább, G már tisztátalanabb 's a' t. A E H Fis keményebbek, B Cis Gis Dis legkeményebbek. — Mollhangok közt A E H B legtisztábbak, és pedig A legtisztább 's a' t. Fis Cis Gis Dis lágyabbak, C G F B a' leglágyabbak. A' leg tisztább hangok, mond Sulzer, kevesbé alkalmasok indulatos kifejezésre, ellenben a' moll és durnemek különös kifejezéseire nézve azok használhatók minden lármas, hadi, tetszetős és enyelgő kifejezésekre. A' kevesbé tiszta hangok csekélyebb tisztaságok vagy nagyobb keménységek és lagyságok szerint alkalmazatosab erősebb, vagy vegyes érzelmek kifejezésére, a' legkeményebbek 's leglágyabbak pedig legerőszakosab foganatnak. — A' mi az egyes hangok characterét illeti, az elmás Schubart azoknak érdekes characteristicáját közlé munkájában („Ideen zu einer Aesthetik der Musik“, Wien 1806 I. 377), mellyben azon észrevételt teszi, hogy mindenik hang vagy színezett, vagy nem; az utóbbival ártatlanságot, 's együgyűséget, a' b hangokkallágy melancholicus érzéseket, a' kereszties hangokkal pedig vad, élénk, 's erős érzelmeket lehet kifejezni. A' hangszerzőnek a' hangnemek különbféle caractereit mindenek előtt ismerni kell tanulnia, mert minden érzésnek meg van a' maga hangneme, melly arra legillőbb; melly okra nézve valamely jó hangdarabnak más alaphangba áttevése (transpositio) soha sem történhetik annak kára nélkül. Schubart Characteristicája legalább ennek pontosabb meghatározására egy elmás próba lehet. — Hogy végre ezen czikkely végezetén a' hang kifejezésnek eddig elé egy érintetlen jelentését is előhozzuk: azt említjük, hogy

a' muzsikában hang név alatt ama' hangzat neme is értetik, mellyel valamely hangszer vagy hangszó hangjai birnak. Így mondatik, hogy valamely énekesnek vagy hangszerjászónak (Instrumentalist) szép hangja (szava) van, ha a' hang, mellyet szóhangja, vagy hangszere által kifejez, jólhangzó, változtatható, teljes, 's instrumentuma vagy szóhangja characteréhez tökéletesen illik; ellenben említetik a' roszt, tompa hang, torokhang, orrhang is s' a' t. Ha az emberi szóhangot hangszerekkel hasonlítjuk össze, amannak kétség kívül szebb, az az hathatós, a' kifejezésnek legnagyobb sokféleségére alkalmas hangja vagyon; mivel az az érzésnek már származásakor is okvetetlen rokona. A' hangszerek hangja annál tökéletes, mennél inkább közelit az emberi szóhanghoz. A' fuvószereknek más hangjok van, mint a' huos szereknek, 's ezek között ismét más hangok az ugy nevezett verószeretek (Schlaginstrument), 's más hangok, mellyeknek hurjait tépegetve vagy rángatva kell illetni. A' hangszerző a' hangszerek hangjainak eme' különbségét ismerni köteles, hogy azokat hangmive ideájához képest használhassa. — A' hang származása és terjesztése felől az ACUSTICA (l. e.) értekezik. A' muzsikai hangok kiterjedése nem határtalan ugyan, mert a' fül akkor nem hallja a' hangokat, midőn a' remegések nagyon sebesek vagy lassuk, de azért még eddig bizonyos számra szorítva nincsenek. Hanglajtorják iránt még azon észrevételt tesszük, hogy az azokban előforduló hangokat az Olaszok 's Francziák ut (vagy do) re, mi, fa, sol, la, si szótagokkal szokták nevezni (l. SOLFEGGIROZÁS, TABULATURA). A' hangok írásbeli jegyeiről l. HANGJEL V. KÓTA, VONÁSRENDSZER, KULCS.

HANGALAKOK (Klangfiguren). Ha az ember valamely üveg, ércz vagy fakarikát, vagy lapos táblát (darabot) vizirányos helyzetben kezével tart, vagy alkalmas helyre tesz 's támaszt, és azt tiszta homokkal, porzóval, vagy hasonló apró szemű száraz alaggal behinti, 's azután a' tábla széleit gyantás hegedűvonóval surolja, a' tábla hangot szokott adni, 's ugyan azon időben a' karikának remegő mozgása által az arra hintett tömeg (massa) a' táblának legtöbb helyeiről le és eltasztatik, más helyeken pedig megmarad, 's egymásra torlódik, úgy hogy a' karikán vonásos alakok (figurák) képződnek, mellyek nem csak rendes formákat mutatnak, és hasonló viszonyok alatt mindig ismét hasonlóan mutatkoznak, hanem a' karika formája 's nagyságával, és az abból kicsalt hanggal bizonyos megegyező viszonyban állanak. Ennek alapoka a' hangzó testek remegő mozgásának következő törvényén épül. Minden hangzó test egész kiterjedésében (kivéven egy vagy két pontot, hol azt tartani szoktuk) remeghet; vagy pedig különbözőle módon viszonylag részekre oszolhatik, mellyek ellenkező irányzatokban remegnek, míg az alatt az ezen részek közti helyek, mellyeket remegés csomójinak nevezünk, nyugton maradnak. A' részek, mellyekre a' hangzó test feloszlik, egymás iránt mindenkor olyan viszonyban vannak, milyen szükséges az egyirányos sebességű remeghetésre. Valamely hangzó testen a' remegő mozgásnak több neme, és így egyszerre több hang is származhatik, a' nélkül hogy egyik a' masikat akadályozná. Ama' csomóvonások, mellyek nyugton maradnak, azok, hol a' felhíntett massa is nyugton marad, holott ez más helyekről eltasztatik, 's ama' vonások irányzata szerint feltorlódik. Az e' szerint származott alakok vagy rendesek, vagy rendetlenek lesznek, a' mint t. i. a' karikának rendes formája van, és a' mint azt olly helyeken fogja a' kéz, vagy ott erősítetik meg, hol csomóvonások futnak keresztül, és a' karikának surlódott helyei azokkal viszonyos irányzatban állanak. Ezen tüneményt Chladni vizsgálta 's magyarázta legelsőben, és az által az Acusticát tetemesen gazdagította.

HANGÁSZAT I. MUZSIKA.

HANGGYÁM I. HANG (szóhang).

HANGJEL I. KÓTA.

gy.

HANGLAJTORJA I. HANG, HANGNEM.

HANGKÖZ (Intervallum), a' muzsikában két hangnak egymástól távolsága magasságok 's mélységekre nézve, azaz: ama' különbsége a' különféle sebességeknek, mellyel a' hangzó testek remegései történnek = *Hangviszony* (Tonverhältniss); így neveztetnek a' hangok is, a' mennyiben ezen viszonyban állanak. A' fül t. i. ezen viszonyok foganatját épen úgy érzi, valamint a' szem valamely téren két viszonyok több 's kevesebb egyszerűségét vagy symmetriáját, a' nélkül, hogy előbb ő maga a' viszonyokat megmérné, vagy a' tárgyak közelségét 's távolságát számítaná. Akkor *Jóhangzó* (consonirend) a' hangviszony, ha a' remegés számai igen egyszerű viszonyban állanak; mind ezen viszonyokat 1—6 számmal vagy azoknak kettőztetésével lehet kifejezni. A' *roszhangzó* (disonirend) hangviszonyok kevesbé egyszerűk; a' használhatók a' számoknak egymás közti sokszorozásán 's elosztásán alapulnak. A' jóhangzó viszonyok már magokban is kellemesek a' fülnek, a' rosszhangzók csak akkor, ha valami egyszerűbbre huzódnak, 's valami egyszerűbbre mennek által. A' Generalbassusban minden hangköz számokkal jelettetik meg, 's a' szerint is neveztetik prima (alaphang), secunda, tertia, quarta, quinta, sexta, septima, octava (ezek az egyszerű hangközök), azután Nona, Decimának 's a' t. Szoros értelemben hangköznek neveztetik a' magasságok 's mélységekre nézve egymástól különböző két hang viszonya, melly az *egyhangnak* (unisonus) mint hasonló magasságu két hang viszonyának ellenébe tétetik.

HANGMIVÉSZSÉG I. MUZSIKA.

HANGNEM I. HANG, HANGNEM.

HANGOZTATÁS (Hangadás, hangejtés, hangkezdés, Intonatio) alatt a' muzsikában a' hangoknak szóhang vagy hangszer által ejtése, adása, valamint az ezt eszközölhető tehetség is értetik. Ezen hangadás a' muzsikában legnagyobb fontosságú, mivel annak tisztaságától függ ama' gyönyörűségnek legtetemes része, mellyet az előadandó muzsikai darabban lelünk. A' tiszta hangoztatás, vagy is az, mellyel az igazi hang pontosan eltaláltatik, az éneknek első 's elmaradhatlan megkívántatósága, úgy hogy az a' fülnek izletét semmikép sem nyerheti el, ha bár legszebb 's leggyakorlottabb gégenek szüleménye lenne is, ha az Intonatio tisztátalan, azaz: ha a' valódi hangnál kevesbé alább vagy feljebb lebeg. A' *tisztátalan* hangoztatásnak (Disoniren) mit olaszul *stonare*, francziául *détoner* hívnak, 's mellynek kettős nemét a' Németek lehuzás és felhuzásnak nevezik, oka még eddig eléggé magyarázva nincsen, ha azt valamely hibás vagy nem eléggé művelt hallásban, fülben keressük. Esmertünk olly énekeseket, kik valóban mesteri módon kimivelt szavok, 's általában szorgalom 's erőlködés által szerzett remekségek (Virtuosität) elsősegei mellett is, gyakran estek hamis Intonatio hibájiba, mellyeket magok is elismertek, de meg nem jobbithattak. Ugy látszik tehát, hogy ezen hibának oka inkább pillanati testi gyengeségen, hogy sem a' fül miveletlenségén alapul. Akár mint legyen is, de a' tiszta hangadás tanulása a' legszükségesebb megkívántatóság az énektanulásban, 's célirányosan csak a' által tanulhatjuk azt meg, és sikeresen csak úgy gyakorolhatjuk, ha a' tanuló nem, mint közönségesen történni szokott, sebes darabok vagy épen remek áriákkal (Bravour) kezdi tanulmányát, hanem egyes hangok huzamos kitartásával, és pedig azoknak természeti előhaladó rendjében, azután nehéz intervallumokban, vagy is a' hanglajtortja éneklésével, solfeggirozással. Mert ha az emberi szóhang (énekhang, énekszó), mielőtt szorgalmazott gyakorlás által a' millyenes hang szilárdságához (Festigkeit) jutna, hangsokaságnak kiadására kinszeritetik: akkor a' szóhang természetesen ön magában török öszve, 's hathatós valódi tisztaságu intonatio kiadására képtelenné kell lennie. Mivel pedig se Német se Magyar-országban Olaszok törvényei szerint elintézett énekoskolák nincsenek, könnyen átlátható, mért áll még mi

nálunk 's a' Németeknél a' művészeti műveltség sokkal alacsonyabb fokán, hogy sem az Olaszoknál, általában véve az éneklés, különösen pedig a' sebes menetekre (Passage) és az egyes hangok intonatiójára megkívántató ügyesség. Olasz országban, — hol a' solfeggirozás huzamos 's évekig tartó tanulás tárgyává tétetik, sőt az éneklési mesterségnek legfőbb részét teszi, — lehetséges csak a' szóhangnak ama' készségét 's hajlékonyságát nyerni, mellyet az Olaszokban csudálunk, 's melly szinte minden olasz énekszónak characteristicai bélyege. Az intonatióban a' hang tisztaságán kívül még amaz ügyesség is kívántatik, mellyel a' hangokat egymás után elegendő sebesen 's könnyen adhassuk ki. A' mi a' hangszerek intonatióját illeti, ez is nagy nehezségek alá van vetve, kivált a' fuvó szerekben, melyeken a' tiszta és szép hang sokkal ritkább, mint a' huros szerekben. Mert ezeknél csak az ujjak rakásától, és magától az instrumentumtól függ, hogy tiszta vagy tisztátalan hangot hozzunk létre. Ellenben a' fuvószerek intonatiója nem függ egyedül a' száj ügyességétől, mellynek az ajkak szárazsága, vagy a' testnek más valamely kitünőbb rendelkezése is határt szabhat; hanem a' hangszer pillanati minémtsége, melly a' levegő mindenkori behatásának van alá vetve, a' művésznek még más és sokkal fontosabb nehezséget állit elejébe. Ezt a' tapasztalás is igazolja: mert tíz türhetős hegedős ellenében alig láthatunk két művészt, kik fuvószereken kielégítenének. Azért a' fuvószeres művésznek gyakorlati tanulása szünet nélkül arra legyen irányozva, hogy ajkainak a' fuvószerehez illesztése közben az intonatióra igen szorgos vigyázata által magának hangszépséget 's könnyüséget szerezzen. — Isteni szolgálát alatt in ton ál n i annyit tesz, mint valamely éneket megkezdni, 's ez leginkább ama' papról mondatik, ki az oltár előtt néhány szókat énekelve megkezd, mire a' kar (chorus) felelni szokott. L. ANTIPHONIA.

HANGSZER (*musikalisches Instrument*), huros vagy fuvó hangszer lehet (l. ezeket, és HANGSZERES MUZSIKA). — Huros szerek részint vonó vagy surlószerek, mint a' hegedü (Voline), viola (brácsa), violoncell (kóboz) 's contraviolon (nagy bőgő), és általában minden hegedünek; részint olyanok, melyeknek hurjain az ujjak rángatva, vagy tollal játszanak, vagy azok valamely kis kótissal (Klöppel) veretnek, mint a' hárfa, lant, gitár, mandoline, czitera, deszkahangszer (Hackebret); részint olyanok, melyeket tastaturán verünk, mint a' klavir, pianoforte. Az Aeolushárfa is a' huros szerekhez tartozik, csak hogy azon levegő-mozgás eszközi a' hangot. — A' fuvó szereket részint a' száj fujja, millyen a' flauta, oboe, clarinette, bugókürt (Basset-horn), fagotte, sip, tárogató, melyeket közönségesen, mivel fából készítenek, fa hangszereknek nevezünk (noha flantát már kristály üvegből is készítenek); — a' bádog hangszerek is ide valók, mint a' rézkürtök (Horn), trombiták, gyásztrombita (Posaune), serpent; — más fuvó szerekben részint fújtató segedelmével hozhatjuk ki a' hargokat, mihez azonban, valamint a' pozitívon, és a' tulajdonképi orgonákon, a' tastaturán játszás is megkívántatik. Az említett huros és fuvó szerek a' rajtok kiadható hangok neve és kiterjedése tekintetében legtökéletesebbek. Sokkal tökéletlenebbek, 's inkább csak a' rhythmus megjelelésére és erősítésére valók az ütőszerek, u. m. dobok, tambourin, castagnette, háromszeg (triangel), érczmedence (Becken), harang, és harangjáték. A' doromb a' fuvó szerekhez tartozik. — A' tulajdonképi harmonicán (üveg-harang-harmonika) és Buschmann terpodionján a' hang surlódás által eszközöltetik.

HANGSZERES MUZSIKA (*Instrumentalmusik*), olyan muzsika, melly csupán csak hangszerek által adatik elő, 's azért megkülönböztetjük a' szóhang i muzsikától, melly emberi énekszó hangjaiból támad. Hogy eredetileg minden hangszeres muzsika az emberi éneklésnek csak utánozása, bebizonyítható, habár nem történeti, de legalább physiologiai 's bölcselkedési okfők szerint. Mert az emberi gégeének hangjai sokkal

kellemesebben hangzottak a' fülben, hogy sem az ember ama' felfedezésre nem jutott volna, mellynél fogva azon hangokat holt testek hangzatai által is előteremténé. Így támadott hihetően minden muzsikai hangszerek között legelsőben is a' flauta, mert igen természetes volt, hogy a' szabad ég alatt élő emberek történetből valamely kivájt nádat szájokhoz tettek, 's abból szinte történetből a' lehetet befújása által hangot csaltak ki. A' huros szerek, mint sokkal mesterségesebb testeknek származása, hihető későbbi időknek szüleménye. A' Görögök hangszeres muzsikája kevés hangszerekre volt szorítva, mellyek közt nevezetesbnek valának a' flauta, czitera, 's gyásztrombita, de a' hasonnevű mieinkhez nem mindenben hasonlítanak. Az újabb időkben a' hangszeres muzsika eredete hasonló csekélységű volt; eleinte igen kevés hangszere szorították. Magában is világos, hogy legelőször csak olly szerek használtattak, mellyeken valamely melodiát lehetett játszani; mert ennek csak az lehetett célja, 's annak is kellett lenni, hogy az emberi szóhang segédelmével már feltalált melodiákat azon hangszereken is lehessen előadni; utánozni. Így támadott a' hegedűnek, mint a' fő hangszerek egyikének használtatása. Könnyen meg lehet magyarázni, mért szorítá ki nemiképen a' hegedű a' nála sokkal régibb hangszert, a' flautát; nem olly fárasztó játszás esik valamely huros szeren, mint a' fuvó szeren; a' hegedű hangja jobban megegyez az emberi szóhanggal, ellenben a' flautáé amazal nagyon is elolvad, és így ki nem elégít; végre a' dolog természetében nyugszik, hogy a' fuvószeri gyönyörködés nem olly tartós, mint a' huros szerekben lelt kedv. Feltaláltatott azon hangszer, mellyen a' melodiát játszani lehetett. Mi természetesb, mint sem hogy miután a' léleknek minden erkölcsi 's természeti tehetsége alaphelyzettel, is akar birni, már most arra törekedett, hogy ama' melodiához olly támaszpontot, mellyen az annál bátorságosban haladhatna, találjon? Illy módon tehát bassus hangszerek készítésére került a' sor. De nem sok idő telhetett belé, midőn már annak szükségét is érzették, hogy a' hegedűk magas hangjai, és a' basszerek mély hangjai között levő üres köztéreket, mellyek a' fület kielégítetlenül hagyák, betölteni kellene; ekkor találatott fel a' brácsa (a' mélyebb hegedű) és a' koboz (a' magasabb bassus), mellyeknek hangjaival ama' hézagok a' fülnek kellemesen eső módon betöltettek. Minthogy ez által a' négyes hangzat alapítaték meg, mellynek feltalálását szinte ugy, mint minden más művészi törekedésnek felfedezését, csupán valamely mechanikai meghatározott oknak tulajdonítjuk, tehát ugy látszik, hogy az olasz hangszerek szinte a' mult század közepéig annak szükségét nem érzették, hogy a' hegedűk 's bassusokon kívül még más hangszerekkel is éljenek; legalább azon idő hangszerzeményei közt csak ritkán találhatni valamely fuvó szernek használtatására. De valamint az emberi természet mindent tökéletesbit 's módosít, ugy kezdettek az olasz hangszerek a' mult század második felében a' hegedű szerekhez oboet, 's rézkürtöt is használni; ellenben a' flauta átaljában véve Olaszországban, kivált a' hangszeres muzsikában, soha különösen nem becsültetett. A' hasító és szoros ellenkezeti hangu oboe pedig legalkalmasabbnak látszott ama' componistáknak az ohajtott célnak létre hozására. Az oboe feltalálása által a' hegedűk hathatós támaszt nyertek, 's viszonytalanság lett volna, ha az alsóbb szóhangoknak is hasonló támasz nem adatik vala. Ez a' rézkürt bevétele által történt meg. De a' különben mindig csak kísérőleg, soha főhangkép (obligat) nem játszó oboe és kürt egyetlen fuvószernek voltak 's maradtak is, mellyek Olaszországban a' mult századnak majdnem végéig használtattak; sőt még most sem igen bálnak az Olaszok olly igen pazérlólag fuvószerreikkel, mint a' Németek, de kivált a' Francziák. Miután pedig az olasz melodiás muzsikát, melly a' szoros négyes tétel által minden más támasz nélkül ön magában eléggé 's millyenesleg (qualitativ) megalapítva látszott lenni, német hangszerek, kivált Mozart,

mennyiesleg is (quantitativ) harmoniás fokra tetemesen kivélték, már ama' kevés hangszerek körét nagyon keskeny határának találták, 's már most, a' mint t. i. valamely különös erejű foganat kihozatása vétegett czélba, az újabb hangszerzeményekhez valamennyi ismeretes hangszerek is használtattak. De valamint az első német szerzők a' belső millyenes foganat végett a' hangszerek teljes használásával éltek, ugy az újabb francia componisták, 's ezeknek német követőji ellenben minden hangszereket csak a' külső mennyies fűlszédítés végett, 's minden alkalomnál mozgásba hoztak. Azért van olly kevés kóta az olasz, annál több a' német, feleslegesen van pedig mindenkor a' francia partitúrákban. Ez elegendő legyen a' hangszerek történeti származása, 's átaljában a' hangszeres muzsika felől. A' mi azoknak aesthetikai characterét illeti, ezt mind eddig a' criticusok nagyobb része balul ismerte el. Mivel t. i. a' muzsika, mivoltára nézve, tiszta romantikai, azaz: minthogy ő mind annak kirekesztése mellett, mi csupán az észnek örökje szokott lenni, csak valamely ismeretlen 's kívülünk tekvő Valami után ohajtó vágyat igyekszik előadni 's kifejezni: innen következék, hogy tulajdonképi értelemben szavakra nincs szüksége, hogy lelkünkben a' czélba vett foganatot létesitse. Mindazáltal a' csupa hangszeres muzsika, a' mennyiben ez mindig csak a' szóhangi muzsikának utánozása marad, ennek épen nem tétethetik elejébe, hanem méltánylag 's legfeljebb azzal ugyan azon egy fokra állíthatatik. — Egyébiránt itt még azt kell megjegyezni, hogy hangszeres muzsika alatt hangszeres hangmiveket is értünk, 's ezek minden muzsikai daraboknak ellenbe tétetnek, mellyekben ének vagyon, ugy hogy épen olly kevéssé jelentheti ennek csupa kíséretét. Átaljában a' hangszeres muzsikához tartoznak: a' szonfiák, ouverturák, solók, duettek, triók, quartettek, quintettek 's a' t. sonáták, phantasiák, egyes hangszerekre irt concertek, tánczok, marsok, 's más egyéb darabok. — A' muzsika, mint magában álló művészet, csak a' hangszeres muzsika kiképzése által éri el legmagasabb tökéletességi fokát. Itt nyílik meg előtte a' természeti festésnek ama' vidéke, mellyben Beethoven annyira otthonos volt.

HANGSZERZÉS (Compositio, Hangszerzemény), olly művészség, mellynek ségedelmével a' tiszta hangtétel szabásai, vagy mind annak tudománya szerint, minek a' melodia és harmoniára közelebbi hivatkozása van, újabb hangmiveket készíteni, 's érzés és characterrel lelkesíteni lehet. Tehát csak azok nevezetnek tulajdonképi értelemben componistáknak, 's hangszerzőknek, kik a' hangművészséget csak fentebbi módon ismerik, és azon szabások szerint gyakorolják. Mert valamint minden művészetben, ugy ebben is, okos emberi ésszel 's tartós szorgalommal a' tökéletesség bizonyos fokát kiki elérheti, magának a' harmoniában alapos belátást szerezhet, a' muzsikai foganatok 's ezeknek okai felől legigazabb ítéletet hozhat, minden partitúrában a' tételi tisztaság legkisebb kitéréseit felfedezheti, 's szükség esetében muzsikai mivét irt is megtanulhat, mellynek a' rhythmus és a' tiszta tétel regulájira nézve a' legkeményebb critica se vethet valamit ellenébe; de mind ezen ékes tehetségek csak értelmes harmonista czimjére adhatnak neki just számot tarthatni. Ha a' compositióban az eszköz fel nem cseréltetik a' czéllal, akkor annak kiterjedési vidéke igen téres körrel bír. Hogy ezen vidékre erős lábba leheszen lépni, legelső 's elkerülhetlen eszköz gyanánt kell mind annak ismeretét tekinteni, mit a' tiszta tétel rubrikája alatt felsztani lehet; u. m. a' melodia, harmonia, rhythmus, a' fugának general bassusa, canon, és contrapont tudományát. Ezen tudományos és a' compositiora szükséges theoretikai osztályok esmeretével, mellyek a' magátigazi harmoniával és különbféleséggel kifejezhetésnek tudományára tanítanak, de a' compositio czéljának elérésére szükséges tulajdonképi eszközök felől igen keveset közlenek, már igen sokat, de még nem mindent követett el a' hangszerző. A' még itt felkeresendő tudományos

részeket igen távolas vidékekről kell egybe hordani. Így p. o. az ének-szerzésre megkívántatik: általában a' nyelvnek tökéletes ismerete, az *accentus*, *declamatio* 's a' t. igazi értése. A' hangszeres muzsika rá nézve pedig: minden használandó hangszer természetének és fogantatjának, hangjai mérsékletének, körének 's hangnemei viszonyának ismerete mások iránt 's a' t. Bár melly erősen munkálódhatnak már most ezen ismeretek és segédeszközök amazokkal egyesülve, azonban még nem öntenek elegendő lelket 's caractert valamely hangmivbe. Ezeket csak a' természetnek okvetetlen segedelme által lehet megnyerni, melly segedelem, főkép finom 's valódi érzésben, tüzes képzményi tehetségben, 's az izlet hajlékonyságában áll, mellynél fogva az ember magát majd emel, majd amaz indulatba helyeztetheti. Hogy pedig ezen utóbbira, azoknak szerencsés változtatásaiban, képes lehessen a' szerző, már az indulatoknak a' szerző lelkében kellett lenniük, 's csak a' jelen eset által kellett felgerjesztetniük; 's hogy ez megtörténhessék, előre felteendő, hogy a' szerző már korábbi idejében elégséges miveltségre tett legyen szert, 's az erkölcsi világnak sokféle helyzetetésü társalkodásában 's célirányos megbízottságában részesült. — Hangszerzeménynek gyakran maga a' hangmiv is (Tonstück) nevezetik. — A' hangszerzészről olv. Weber Gottfried munkáját: „*Versuch einer geordneten Theorie der Tonsetzkunst*“ 4. Bde. Mainz 1824.

HANGSZERZÉSI MIVÉSZSÉG (Tonsetzkunst), mind azon ügyességeknek öszvesége, mellyek valamely muzsikai mivnek készítésére, szerzésre megkívántatnak. Ehez való a' természeti talentumon kívül a' hangtételnek (Tonsatz) és különbözőféle formájának ismerete, mellyre a' melodia, harmonica, 's rhythmica nyujt előleges készülleteket, — továbbá a' hangelődésnek ismerete 's gyakorlása, — végre a' hangok általi szép kifejezésnek ismerete. Ezekre a' hangszerzési művészet tanít, mellynek ezen tekintetre nézve két oldala van, *technicai*, melly mintegy grammaticája a' hangművészségnek, 's a' tiszta és művészes tétel tudományában áll, különösen pedig tételművészetnek (Setzkunst) nevezetik, — és az *aestheticai* oldal, melly a' hangmiv képzését a' szépség szabásai szerint illeti. L. HANGSZERZÉS.

HANGSZERZŐK (híresebbek és újabbak). Ezeknek rövid előszámlálásában a' különbözőféle muzsika iskolák felosztását választjuk alapul, 's 1) ama' német művészeket említjük, kik leginkább sztokart neveztetni, a' nélkül azonban, hogy valamely szoros rendhez, mellyet a' dolog nehezen engedne meg, kötnők magunkat. Legnagyobb mesternek, kivált a' Németek hangszeres muzsikájában, a' merész és eredeti *Beethoven-t* állítjuk, kinek óriási symphoniái 's humoristicai quartett 's quintettjeihez hasonló munkát egy nemzet sem állithat. Meghalt Bécsben 1827. Mart. 26. — Mint hangszeri szerzők leginkább közelitnek hozzá: Ries Ferdinánd, Spohr Lajos kasseli karigazgató, kiknek dicsért concertjeik, quartett és symphoniáik ismeretesek; az első nagy fortepiano játszó, 's ezen hangszerre írt munkák legjobb szerzőjének, Spohr pedig a' legjobb hegedűsök, 's violon munkák legjelesebb írójaink egyike; amaz a' vele tulajdon ügyességgel 's könnyűséggel vi dóm fényességü, emez inkább komoly felségü 's elragadó ábrándozásü, elegiai érzésü, mély kifejezéssel teljes daraboknak barátja. Más két hangszeres szerzők: Hummel Nep. Ján, weimari karm. Mozart tanítványa, a' legnagyobb fortepianisták egyike, izletteljes 's művészetileg dolgozott klavirszerzeményeiről ismeretes; és Romberg Bernard a' violoncellisták legjelesebb, melodiával gazdag 's jelesen készült quartett 's quintettek, valamint kobozra írt több concert daraboknak elhíresedett szerzője. Eredeti hangszeres szerző továbbá Weber K. M.; tüzes és eredeti gondolatokkal megpakott szerzeményeit klavirra, 's különbözőféle hangszeri concertekre írta. Meghalt Londonban 1826. Jun. 5-én. — Továbbá Lindpaintner P. stuttgarli karm. fényes és teljeshangú ouverturai, concertjei, játé-

szini munkáji dicséretesen ismertetnek; Fesca F. E. Karlsruheban, melodiával teljes violinquartettek, quintettek, symphoniák, 's ouvertürek szerzője; Krommer Ferencz, Bécsben cs. kir. karm. jeles hegedős, régen ismeretes alapos kamarai szerzeményeiről. Említést érdemlenek még: Wilms J. amsterdami muzsika igazgató, néhány symphoniák, ouvertürek 's jól dolgozott kamarai szerzemények alkotója; Neukomm Zsigm. Braziliában csász. karm. későbben Parisban 's Londonban tartózkodott, Haydn 's Beethoven tanítványa, ki legujabb munkájában a' régibb 's már szinte elavult egyszerűséghez közelített; orchestra szerzeményei a' tételnek alapos ismeretére, 's tárgyán uralkodásának nyomaira mutatnak; — Schneider Fridr. dessani karm. pompás ouvertürek 's klavirművek szerzője; Eberwein Max. rudolstadt-i muzs. igazgató, szerzeményei mély kifejezésre törekednek. — Klavirszerzők között legkitűnőbbben becültenek: Moscheles I. a' közönségesen csudált remek klavirista, kinek fénylő szerzeményeit az ügyesebb játszóknak nagyon kedvelik; — Steibelt D., ki a' Francziák módjára ment által; — báró Lannoy Ed. Bécsben tüzzel, 's tulajdon kifejezéssel teljes; — Czerny Károly és József Bécsben pompásan 's éneklőleg irtak, az utóbbi 1831-ben meghalt; Schmitt Al. Frankfurtnban pompás stylusu; Creuzer konr. kellemes és melodiás; ezekhez járulhatnak Klengel A. derék klavirjátzó, és Dresdában a' cath. templom orgonistája; — Kuhlau F. Hamburgban; — Riem W. F. Bremában; — Pixis J. P. Bécsben; — Tomaschek W. J. prágai muzs. igazgató; Berg konr.; — Lenske F. könnyű sonáták szerzője; Gelineck apátur, ki a' variációk szerzésében termékeny eszű; és Leidesdorf Bécsben; Berger Laj. Bécsben. — Hegedű hangművek írói közt az említett Spohr és Fesca urakon kívül jelesbek: Rode P. most Berlinben magános életet visel, pompás stylusu szerzeményeket irt violinra; a' Francziák közt polgárosodott Kreuzer R. — Fränzl F. jeles hegedős és müncheni karm. — Eck J. F. ugyan ott hires violonista; — Maurer Laj. csillogó hegedős Oroszországban él, mint muzs. director; mindezek a' concert-szerzők között ismertetnek. Kellemes darabjaikról ismeretesek: Mayseder Józ. Bécsben udvari remekjátzó; Pixis F. W. prágai muzs. igazgató; Präger H. a' leipzigi városi játékszim muzs. igazgatója; Riotte P. J. Bécsben karm. — Matthaei A. Leipzigban concertmester. — Kobozra (Violoncell) irt az említett Rombergen kívül Dotzauer is, Dresdában udv. hangművész, és Krafft A. Stuttgardban. — Clarinettra irt Spohr-on kívül Weber M., Krommer és Eberwein; ama' remek játszóknak Bärmann Münchenben, Müller Iv. és Crusell B. Köpenhágában. — Flautára az említett Lindpaintneren kívül Krommer és Maurer; Westerhof C. W. — Kellemes apróbb darabokat irtak eme' virtuosok: Keller C., Fürstenau A. B. dresdai udv. művész, és Dressler R. Hanoverában. — Oboéra irt Thurner E. virtuos, és Braun C. A. P. — Rézkürtre Weber K. M. és Lindpaintneren kívül a' kürtvirtuosok Ngel és Schunk. Fagottára a' remekjátzóknak Romberg Ant., Kummer G. H. dresdai udv. művész, és Bärmann C. — Gitárra Barnhardt H. C. és Call. Hárfára Backofen. Orgonára Umbreit C. G. — Vierling J. G. és Rink C. H., ki jó klavirgyakorlásokat is irt. Ezekon kívül említünk még némely hangszerzőket, kik egyvelges kamarai szerzeményeiről ismeretesek: André J. A. Offenbachban, ki symphoniákat, és concerteket különféle hangszerekre irt; Pleyel Ignác Párisban hangművek kiadója, ki ott tavall halt meg, valaha igen kedvelt sonátákat 's quartetteket irt klavir és hegedűre; Schneider Abr. berlini muzs. director, különféle hangszerekre concertdarabokat irt; Strausz Józ. kivált violindarabokban jeleskedett; Grund A. Hamburgban; Eberwein C. Weimarban; Blumenthal J. és Gabler C. A. — A' Németek közt jelesebb énekszerzők: Winter Péter derék játékszíni dallok componistája; Weigl Józ., ki elsőben olasz vidorsággal 's élénkséggel vetekedett, azután bizonyos pásztori (idyllisch) lágságu írásmódot tett tulajdonává. Mindketten kivált operák szerzésé-

ben híresedtek el; továbbá a' lyricali lágyású Gyrowetz Albert; az értelmes és melodiás Bierey J. B. — a' becses Stegmann C. D. 'sat. A' fiatalabbak közül: a' köznépi 's characteristical énekek egyetlen szerző Weber K. M., ki ének 's operák szerzésében egyiránt jeleskedett; és a' már hasonlóan említett, 's művészeti és érzéssel teljes kivitelben nevezetes Spohr. Ezekhez járulnak: báró Poizsl Nep. Ján. Morvaországban, továbbá a' feljebb előhozott lelkes componisták Kuhlau, Lindpaintner, Fränzl, Fesca, Creuzer Conr., Grund A., Aiblinger Münchenben, Kanne F. A. Bécsben; az Olaszokhoz átszállongó Mayr Sim. és Meyerbeer J. és a' Franciaországban nevelkedett Herold. Játékszíni könnyebb stylumban ismertetik a' termékeny Müller Vencz., Blum C. 'sat. — Egyházi stylumban különösen nevezendők az egyszersmind nagy theoretikusok: Schicht Gottfr. Ján. leipzigai kántor, Abbé Stadler Bécsben, Weber Gottfr. Darmstadtban, és Bercht Ágost. bautzeni organista; továbbá a' „Weltgericht“ czimű oratoriumáról és csupa énekszóra irt több műséről elhíresült Schneider Fridrik, Seyfried J. Bécsben a' wieneni játékszíni operák directora; Stunz J. H. mindketten több játékszíni szerzeményekkel is kitüntették magokat; Eybler J. a' császári kápolna muzsikájának fő igazgatója; és az imént említett hangszerzők Beethoven, Winter, Weber K. M., Fesca, és Tomaschek. — Énekszerzők közt jelesbek: Beethoven, Spohr, Winter, Weber K. M. Zelter F. prof. Berlinben, Creuzer Conr., Kanne F. A. Weber Gfr. Eberwein Max, Fink G. W., Kiehnlen, Reichardt Louise, Manrer L. Schulz C. leipzigai muzs. director, Fischer Józs. Ant. müncheni bassista; Methfessel A., Theus C. T. Weimarban, Wollank F., Mühlung A., Moritz C. T. és mások. Ide méltán rekeszthetjük ama' híres Schubert Ferenczet, kinek eredeti stylumu énekei, a' muzsikában különös epochát képzettek, Bécsben 1829. Az utóbbiak közül többen több énekszóra is irtak dalolat. Call, Eisenhofer F. X., Neithart, Blum, Grünbaum, Schubert több énekszóra irt tréfás daljaikról ismertetnek. — Általmegeünk 2) az Olaszokhoz, kiknél leginkább szembetűnő 's legnagyobb divatú a' szóhang, 's kivált az operák muzsikája. A' régibb componisták közül, kik a' Németekhez csatolták magokat, volt Salieri Ant. — Azok közt, kik Franciaországban magoknak valamely különös tulajdon írásmódot teremtettek, áll Cherubini a' legfőbb fokon, ki most csupán csak egyházi munkákat készít; Spontini Berlinben a' dramaticai muzsika használásában Gluckhoz közelit. De tulajdonkép olasz éneknemben dolgozott: Zingarelli, Nicolini, és Paer Ferd. ki azonban még is közelebb járul a' Németekhez. Ezen olasz énekmód szinte felesleges miveltséggel jelen meg Rossini Joachimban, melly jelenleg az europai muzsikai közönség füleinek hizelkedik. Mellette helyet foglal Generali, Morlachi F. dresdai udv. karm., Fioravanti (kivált az opera buffában jeleskedett), Portugallo, Pavesi, Paccini, Carafa, Pacca, Soliva, Coccia, Pucitta, Mosca több 's kevesebb sajtásággal. Egyházi szerzők között csak Zingarelli, Tritto, és a' Bécsben élő Diabelli urakat említhetjük. Ezeknek hangszeres és harmonista legnagyobb élő componistája kétség kívül a' Londonban tartózkodó ősz Clementi M., ki világszerte ismertetik klavierszerzeményeiről. Violinra a' Franciaországban meghonosult Viotti szép concerteket irt; hozzá csatolják magokat az öregebb Campagnoli és Bruni urak, és a' fiatalabbak: Paganini Mikl. 's Polledro dresdai concertmester. — Rézkürtre irt Panto G. — Az Olaszoknál kedves gitárra és mandolinra Bartolazzi B., Giuliani M., Carulli F., Calegari, Diabelli A. — Ezeken kívül kedvelt ária- és cavatina-szerzők: Millico G. Blangini F. (Párisban) Bianchi G., Piantanida, és a' nevezett Morlacchi. — Sok érdemet szerze magának Asioli B. a' tiszta szóhangú muzsikában 's mint hangszerző átaljában. — 3) A' mostan élő és született Franciaiak között talán az első helyet érdemli az operaszerzésben amaz eredeti 's nemzeti Boyeldien A. és Berton (Aline); — inkább kö-

zelistnek Gluck, Spontini, és Cherubinihoz Prosuis L. (Jérusalem délivrée), Catel (Semiramis, és les Bayadères), Le Sueur (les Bardes, 'sat). — Könnyű írásmódja végett kedveltetik Gaveaux Pierre, Plantade, Leopold; Aimon Devienne, Auher, Herold és Bochs a' conservatorium nevédekéi, valamint Gasse, és Batton. — Egyházi szerzők közül csak Gosséck Fer. Józsefet a' conservatorium egyik igazgatóját nevezhetjük. — A' hangszeresek közül legtöbben concertszerzők. Több hangszerre irtak: Devienne F. és Dupuy. A' honos violincocompositorok között említendők ama' híres virtuosok Baillot és Lafont; violoncellisták: Duport, Dumoncheau C. Hus-Desforges és Aubert; flautára irtak ama' virtuosok Berbiguiet T. és Drouet L. — clarinettra Lefèvre, Duvernay Ch. és Bochs; oboéra Garnier, Le Brün és Salentin; rézkürtre Duvernoy F. és Domnich H.; fagottra Ozi E. és del Cambre; fortepianóra Jadin és a' német Kalkbrenner; hárfára Marin, Bochs, és e' Németek: Niedermann és Steibelt. — 4) Az Angolországban élő hangszerzők közül, ha az ott megtelepedett idegeneket leszámítjuk, jelesebb componistát keveset találhatunk. Operaszerzőknek említetnek Bishop és Atwood urak; mondják, hogy Braham énekes is tett próbát a' dramaticai muzsikában. Mint egyházi szerző nem régen dicséretesen említettett d. Crotch Palestine oratoriuma végett. A' kamarai muzsikában első helyet foglalnak el ama' két klavirszerzők és remekjátósok: a' német származatú, alapos művész, 's klavir gyakorlásairól elhíresedett Cramer ker. János, és a' pompás foganattal játszó klavirszerző Field J. ki Pétervárat él, — mindketten Clementinek tanítványai; dicsérettel említetnek még Griffin, Webbe, Danby, és Calcott. — Egyházi és kamarai munkákat szerzett: D. Whitefeld, másként Clarke. — Végre ide rekesztünk 5) némelly nevezetes hangművészeket, kik más nemzetbeliek. Az újabb időkben igen nagy figyelmet, és méltó dicséretet vont magára termékeny és eredeti violinquartett és sonatái által Onslow György, ki némellyek szerint lengyel, mások szerint angol származatu. A' tetemes remek játszásu violinista Lipinsky Kár. több apró concertdarabokat adott ki hegedűre. Nagy talentumot ígér a' hangszeres compositóra, de kivált klavir szerzésre a' cseh Worczeczek J. H. — Hihető, hogy a' feljebb említett, 's Bécsben élő Czerny unoka testvérek, és Stiasny violoncellista magyarországi származásuak. — Dániának igen becses énekszerzője vagyon több szavu dalokra nézve is Sörensen J-ban; Helvetiának Nägeli H. G-ben; Spanyolorzágnak de Ledesma M. énekesben. Hasonlitsd egyébirant észve az itt nevezett több hangszerzők egyes czikkelyeit. — 6) Magyar hazánk hangszerzői között többnyire külföldieket találunk, mint: fortepianóra: Winkler Kár. Angy., Spech Ján., Batka, Mohaupt, Kleinheinz; flautára: Pfeiffer 'sat. — A' honosiak közül: Egyházi muzsikára irt több jeles darabokat Bartay And. — Klavir darabokat kiadtak: Bräuer Fer., Csukly Mih. és Pál testvérek, gr. Csáky Laj. és gr. Amadé Thadé; Magyar nemzeti nótákat ugyan a' két Csukly, Bartay, Rózsavölgyi, Mohaupt, Winkler, Ruzitska, Róthkrepf Gábor 'sat. magyar dalokat kiadtak Flachy, Spech, Bartay, Róthkrepf. — A' muzsikának közönséges, és a' magyarországi hangászat különös történetét, mellyben a' magyar országi hangszerzők előjönnek, irta Róthkrepf Gábor a' Tudom. Gyűjt. több évi folyamataiban. Dömény Sándor rendes és csinos Magyar klavirutmutatást adott ki.

gy

HANGTOLÁSOK (Rückungen) vagy odább tolongó kóták, épen azok, mellyeket syncopált kótáknak is nevezünk; történik pedig ez akkor, midőn a' tactus jobb részére rövid kóták esnek, 's ez által a' természeti accentus mintegy földre tolatik. A' hangtolások által (mond Bach K. P. E.) a' szokott harmonia vagy előre vitetik, vagy feltartóztatik. Vannak sebes, és lassu tolódások, mehetnek egész, vagy

félkötákon is keresztül. Rhythmicus hangtölások akkor használatnak, midőn valamely ellentőrekedő érzést akarunk kifejezni. Weber Gottfr. megkülönbözteti a' hangtölásokat a' syncopáktól, 's az elsőb-
ket olly esetekre szorítja, melyekben valamely köta, melly egy könnyű időre esik, még ezen időn túl is, és pedig a' következő szinte olyan könnyű ideig folyvást kitartatik, következőleg az egyenetlen tactusban előforduló hangtölásokat is ide érti. Enharmonicus hangtölásoknak nevezetnek ama' rögtöni 's észrevehetlen átmenetek valamely hangnemből egy másik váratlan 's idegen hangnembe, mellyek az ugy nevezett enharmonicus hangcserélés által történnek, mellynél a' hangok kettős tekintetben 's értelemben fordulnak elő. Midőn p. o. a' B hang (a' mint az egy fél hanggal lenyomott H-nak nevezetik) azután ugy jelen meg, mint Ais (vagy mint egy fél hanggal felemelt A), akkor a' modulatio ezen változtatott viszony által sebesen más valamely hangnembe tolong fel.

HANGVÁLTÁS (hangcserélés,) jelenti 1) valamely ÖSZVEHANGZATBAN (l. e.) a' hangközők fekvésének elváltozását, mi által az alap vagy törzshang egy áttétett vagy megfordított hangra változik által. Ezen hangváltásnál a' harmonia előhaladásában attól sok függ, hogy mellyik intervallumot lehessen kettőztetni a' nélkül, hogy hamis előhaladások támadjanak. Ezen kettőztetésnél az alaphangnak elsősege van a' quinta, ennek ismét a' tertia előtt. — 2) Jelenti valamely dissonantiának feloldását egy másik szóhangba, mi által tehát a' szóhangok mintegy felcseréltetnek.

HANGVÁLTÓZTATÁS (hangfordítás) jelenti 1) valamely intervallum hangjainak olyan átrakását, mellyben a' mélyebb hangot egy octávval feljebb emeljük, a' magasabbat pedig egy octávval alább nyomjuk. Ez által a' 2 hét, a' 3 hatos, a' 4 ötös, az 5 négyes, a' 6 harmas, a' 7 kettős, a' 8 egyes öszvehangzattá válik. Az accordok elváltoztatását (megfordítását) közönségesen hangcserélésnek nevezik. A' hangközők megfordításán alapul már most a' kettős contrapontnál a' melodiás tételeknek megfordítása is, melly abban áll, hogy ugyan azon melodia más szóhangra (csak egy octava, decima, vagy duodecimára) emeltetik, vagy leszállítatik, és így majd ugy jelen meg mint magasabb majd mint mélyebb szóhang. (L. CONTRAPONT).

HANGYA. A' bogarakhoz tartozik; falánja 4, egyenetlen, izei hengeridomuak, hártvás hengeridomu ajaka hegyén; csápjai fonálidomuak, dereka és hátulja egy felálló pikkelyke. A' nőténynek 's nemteleneknek fulánkja rejtett; a' him és nőtény szárnyasok. Társaságban élők a' hangyák. Indiának 's déli Amerikának csapási. A' szárnyas himek és nők a' levegőben nőszenek, a' nők a' hangyabolyba tojnak a' nemtelenek alá, 's meghalnak; a' himek elüzetnek. A' nemtelenek szorgalmas együtt lakásban vannak, tojásikat gondosan ápolják, táplálják, a' napfényre kirakják, éjelre a' bolyba hordják. — Nálunk a' telet át-aluszzák. — Savanyu nedvekből egy szesz készítetik (hangyaszesz); a' hangyaboly erős izgató ferdő készítésre használtatik. Elüzőjök a' halzsír, hamu, tobák, a' bürök főtt leve, a' kávé sepréje 'sat.

HANNIBAL, Hamilcar Barcas fija, szül. 247 Kr. e. 9 esztendő volt, midőn atyja, kivel a' spanyol háboruba menni kéredzett, az ol-tárnál megeasketé, szüntelen ellenségek lenni a' Romaiaknak. H. görög nevelésben részesült, 's későbbben is mindig voltak körülé Görögök, kik az ő történeteit leirták. Spanyolországban tanuja volt atyja hódításainak. Midőn ez 9 évvel későbbben Lusitaniában egy ütközetben elesett, 's felváltójává Hasdrubal, a' veje tétett: akkor H. honjába visszatért, 's ott marada 22 éves koráig, a' mikor Hasdrubal kívánságára ismét megjelent a' seregnél. A' harcölök az előttök hajdan olly kedves Hamilcart láták benne; 3 táborozásban volt jelen, 's olly jeles próbáit adá észtehetségeinek 's vitéségének, hogy a' sereg, Hasdrubal meggyilkolta-

tása után 221, a' legélénkebb örömkialtások közt adná neki által a' fővezérséget. Híve első esküjének, nem sokára észre veteté a' 26 éves fővezér, hogy a' Romaiakkal kötött egyezteteket félretenni hajlandó, mihelyt erre jó alkalmat találанд. Ezt Sagunt meghódítása nyújtá, melyet H. a' carthagoi tanács helybenhagyásával, hat hónapi megszállás után bevett. A' Romaiak, Sagunt sorsán megrettenve követeket küldének Carthago-ba, H. kiadatását kérni. Itt késedelmeskedének, 's ók hadat izentek. H. hatalmas sereget gyűjte tüstént, 's merész tervet készíté, mely szerint a' Romaiakat Olaszország közepette fogná megtámadni. Miután tehát Afrika bátorságáról gondoskodott, 's öccsét Hasdrubalt egy sereggel Spanyolországban hagyta volna, megindult 90,000 gyalog emberrel, 12,000 lovasal és 40 elefánttal, 's csudálatos sebességgel vonula tél közepén keresztül Gallian 's az Alpesek tövéhez ért. Alpesen inueni Galliaiktól vezetettve, Nov. 9 nap alatt túl termett a' hegyen. Melville skót generál vizsgálata szerint, melyben valamint de Luc, ugy Rogniat és Dumas generálok is megegyeznek, H. a' kis Bernhardon avagy graji Alpeseken keresztül nyomult az Aosta völgybe Ivrea-hoz, Reichard szerint pedig Genevren (a' kotti Alpeseken) keresztül a' Taurinok földjére (mint Livius, Polybiussal ellenkezve állítja), melynek városát elfoglalván, az Insubrok tartományába hatott. Hanem a' seregből, mellyel megindult, már csak 20,000 gyalog 's 6,000 lovas embere volt, ezek is vázhoz inkább mint emberhez hasonlítók. Még sem veszté el bátorságát. Csak halál vagy győzelem leheté választása. Turin meghódítása élelem felől biztosítá, 's az Alpesen inueni Galliaikat bátorítá vele egyesülni. 'S még számosabban is gyülekeztek vala ezek az ő zászlói alá, ha Publius Scipio egy — Pisanál kiszállított — romai sereggel sebesen nem haladt volna előre. Ticinus folyónál találkozának egymással az ellenséges seregek. A' numidiai tovaság rohanása Hannibalévá tevé a' győzedelmet. Scipio új ütközetet kikerülve, a' Trebia megé vonult, a' nélkül, hogy Clastidium várát megmenhette volna. Azonközben oda ért Scipionius egy második sereggel. H. ez által elejente feltartaték, de csak hamar viadalra ingerlé hirtelen haragu ellenét, melly alkalommal cselet vetve a' Trebianál megkerülé és semmivé tevé a' romai sereget. A' Romaiak, táborokon kívül, 26,000 embert veszettek. Erre H. téli zászlásra vonult az Alpesen inueni Galliaiknál, kik szövetségesei levének. A' következett táborozás megnyitásakor, az Apenninek végződésénél két új sereg várt reá. Eltökéle tehát magában, külön verni meg mind a' kettőt, 's Flaminiust, előbb mint sem consultársa oda érne, egészen semmivé tenni. K' végre elámitá őt hamis menetekkel, 's az Apenninek megett előre nyomulva átgázolt a' clusiumi mocsárokon. Négy nap és négy éjszaka gázoltak a' Carthagoiak a' posványosságban. Maga H. az utolsó életben maradt elefántra ülve, csak nagy bajjal mentheté meg életét, egyik szemét azonban elveszté gyuladás által, melyet kimélnie lehetetlen vala. Alig ért ismét szárazra, azonnal mindentelkövete, hogy Flaminiust ütközetre kinszeritse. Tűzzel vassal pusztita mindent, 's ugy intézé a' dolgot, hogy ugy látszassék, mintha Roma felé akarna menni; azonban hirtelen befordult egy — majdnem hozzá férhetetlen sziklakkal körülvett szoros utba. Flaminius meggondolatlanul követé, 's azonnal megtámadtaték. Ekkor történt, Trasime szomszédságában, ama' véres ütközet, melyben a' romai vitézség, ravaszság és ész által meggyőzeték. A' romai legiok, mindenfelől megtámadtatva, leverettek, a' nélkül, hogy magokat kifejthették volna. Most már a' szákmányból meggazdagodva, a' Romaiak módja szerint fegyverzé fel harczolóit H., 's benyomult Apuliába, ijedelmet terjesztve mindenfelé. A' szorongattatott Roma, dictatorra (Fabius Maximus) bizá magát, a' ki próbát tön, késedelemmel meritni ki a' Carthagoiak erejét. Hannibal ellen Hannibal fegyvereivel élt, mindenütt kíséré őt, a' nélkül, hogy el akarná érni, meggyőződve, hogy a' Carthagoiak nem sokáig maradhatnak urai az elpusztított tartomány-

nak. Ezeket azonban a' capuai sikra vezeték vezérek, ki ez által a' megrettent városokat a' Romaiak szövetségétől elpártolásra bírni, 's Fabiust a' tetőkről lecsalni reménylé. Hanem egyszerre azon tőrben látá magát, mellyben Flaminius elveszett. Bezáratva a' formiai sziklák, a' lesternumi homok 's az ottani tavak közé, csupán ravaszság által mentheté meg magát. Őszvehajzata ezer darab szarvas marhát, égő csóvákat kötöttete szarvaikra, 's így éjtszaka idején a' Romaiak őrizte szoros utak felé terelteté ezen dühös állatokat. A' Romaiak, e' csuda látványtól elijedve, elhagyák a' tetőket, 's így H. áltöre a' szoroson. Most már nem elégedének meg ellenfelei Fabiussal 's késedelmezésével, 's ugyan azért megoszták a' dictatori méltóságot ő és Minutius Felix közt, ki a' lovaság parancsnoka vala. Ez vágyva vágyván megütközni, Geruniumnál cselbe esett, 's Fabius nagylelkű segedelmé nélkül bizonyosan elveszett volna. E' táborozás befejezte után ugy látszott, hogy a' többi romai vezérek sem akartak a' véletlenségre valamit bizoni, 's késlekedtek Fabius példája szerint. Már buslakodva látá H. seregének lassankénti enyészését, midőn ügye hirtelen megváltozott, Terentius Varro, az új consul, egy tudatlan 's önhittségű férjfi, vévén által a' legiok parancslatát. H. elfoglalá CANNAET (l. e.), 's olly helyzetbe szorítá a' Romaiakat, hogy ezek kénytelenek volnának megütközni. Szemközt álla már mind a' két sereg; Paulus Aemilius, Varro consultársa, a' rossz állás miatt kíváná az ütközetet elhalasztani, Varro ellenben az ő parancslata napját választá, jelt ada ezen a' megtámadásra, 's tökéletesen megveretett. Az ijedelmében elkábult Roma, ugy látszik, nem állhata vala a' győztesnek ellene, ha ez az ő kapuji előtt megjelent volna. Hanem H. e' helyett Capuába ment, melly megnyitá nekie kapuit. Ezen pulya városban egy ideig tartózkodván katonáji, egészen elpuhultak; mindazáltal még sem mert romai vezér sikon mutatkozni. De H. sem volt képes előbbre haladni; serege el vala gyengítve, 's minden fényes győzedelmei 's pártja nagy tekintete mellett is annyira vívék a' dolgot ellenségei Carthagoban, hogy öccse csak nagy bajjal eszközölhete ki szabadságot, utána 12,000 gyalog 's 2500 lovas emberből álló csekély segédsereget vezethetni, melly még ezen felül Spanyolországban 's Gallián keresztül hosszú utat volt kénytelen tenni. Ez által H. védelmi állapotra szorítottatott. Capua, két consuli seregtől megszálatva, közel volt az általadatáshoz. H. egy merész vállalat által reménylé azt megmenteni; Roma felé nyomult, 's 211 K. e. a' Capitolium előtt üte táborát, de Roma nem ijede meg. Capua elesett. Ez a' kedvező siker tökéletes felsőséget szerze a' Romaiaknak, mert már most Itáliának majdnem minden népei hozzájuk állottak. Claudius Nero consul által táborába visszaveretvén, semmit sem tehete H. az öccsével egyesülhetés végett. Már álmént ez az Apennineken, midőn ugyan azon Nerótól megtámadtatván megöletett, 's véres feje H. táborába vetetett. E' a' Bruttiusok tartományába vonult vissza, hol számtalan akadályokkal vesződve is szerencsésen tartá magát a' sokkal nagyobb számú győztes sereg ellen. Most azonban Scipio Afrikát tevő a' harc néző helyévé, 's Carthagot elérítve arra bírá, hogy Hannibalt védelemre visszahívná. „Nem Roma, hanem Carthago senatusa győzte meg Hannibalt“, ezt mondá legnagyobb fájdalommal, midőn az Italiából visszatérni rendelő parancsot olvasá. Hajóra szállította seregeit, a' szövetségeseiket, kik vele menni vonakodtak, megöleté, 's elhagyá 205 azon tartományt, mellynek Roma egész hatalma ellen, 16 évig volt ura. A' leptisi kikötőben szált ki, maga mellé vevő a' Numidák egy részét, 's táborát üte Adrumetnél. Scipio azoközben több várost elfoglala, 's lakosaikat rabszolgákká tevő. H. hontársaitól elválasztó ütközetre kinszerítette, eleibe ment ellenének, 's Zamánál szála táborba, Carthagotól 5 napi járásnyi távolságban. A' két ellenséges fővezér személyesen beszélgette egymással, 's ez uttal H. béke ajánlatot tön, de sikeretlenül. A' fegyverek H. veszteségére dönték el az ügyet. 20,000 Carthagoi maradt a' csatatéren,

's szintannyi fogaték el. H. Adrumethe futa, özvegyüjté az elszéljedteket, 's kevés napok mulva ismét volt serege, mellyel az ellenség haladása ellen szegülhete. Erre Carthagoba menvén, kinyilatkoztatá a' senatusnak, hogy csupán a' béke a' menekedés egyetlen egy módja, 's hajlandóvá tevé azt ennek elfogadására. Így végződék 18 év mulva ezen véres 's Carthagora nézve kétszeresen ártalmas háboru. Ez által Carthago nem csak régi hódításaitól fosztaték meg, hanem hajóseregével együtt reményét is elveszté, e' veszteség valahai megtéritése felől. H. mind e' mellett is megtartá egész tekintetét, 's elnyeré egy sereg vezérlését Afrika belsejében. De Hannonak, az ő halálos ellenségének pártja nem szünt meg, őt untalan üldözni, 's bevádolá a' Romaiaknál, hogy Antiochus syriai királlyal titkon egyet értve újra háborút akar kezdeni Roma ellen. Romai követek jelentek meg Carthagoban, az ő kiadatását kívánni: Szökés által menekvék meg, Cercinába mene, 's innét Tyrusba, hol nagy becsülettel fogadtaték, 's a' honnét későbbben Ephesusba utazott, hol Antiochus udvara volt. Ezen királyt hadizenésre bírá a' Romaiak ellen, 's megmutatá neki, hogy Itáliának kelljen a' háboru helyének lenni. Antiochus helyben hagyá H. terveit; de midőn ez, hazáját a' szövetséggel mekináltatá, ellenségei újra győztek a' senatusban, 's megsemmisíték a' vállalat szerencsés foganatját. Elnyeré ugyan H. a' syriai hajósereg fővezérségét, 's meg is támadá azzal a' Rhodusiakat, mint Roma szövetségeseit; de egy alvezére hűtelensége miatt visszavonulásra kinszerítve látá magát; maga pedig Antiochus sok hiba és szerencsétlenség által egy gyalázatos békealkudozásra bíraték. A' Romaiak kezébe adatást megint szökés által kerülé ki H., 's engede Prusias bithyniai király meghívásának, ki a' Romaiak ellen boszus és háborus indulattal viselték. Itt lelke lön H. egy hatalmas szövetségnek Prusias és több szomszéd fejedelmek közt, Eumenes Pergamns királya 's Roma egyik szövetségese ellen; 's vezérévé tétetvén a' hadi erőnek, több győzedelmet nyere szárazon és vizen. De mind ezen előmenetel mellett is reszketett Asia Roma neve előtt; 's Prusias, kihez a' romai senatus követeket küldé, hogy H. kiadatását kívánják, kész vala a' parancsnak engedelmeskedni. A' hős e' gyalázatot méreggel előzé meg, mellyet gyűrűjében szüntelen magával hordott. Meghalt K. e. 183, 64 éves korában. E' munkában: „*Hannibals Heerzug über die Alpen*“ Zandertól (Göttinga, 1828) öszve vannak állítva az eddigi vizsgálatok Hannibálnak az Alpeseken való áltmeneteléről.

HANNO, carthagoi fővezér, ki Afrika nyugoti tengerpartjait bejárta, 's ezen utazását leírta. Utazása czélja felfedezések voltak a' kereskedés számára, és gyarmatok, mellyekből a' maroccai tengerpartoköf hatot telepített. Ezeknek legvégsőbbike a' Cerne sziget volt, Marocco déli határán, a' honnét ő tovább folytatá felfedezési utazását. Leírása szerint hihető, Guinea tengerpartjáig hatott; mert a' vad lakosok ábrázolása az ottani neger népségekre illik; valamint a' két nagy folyó is, mellyekben krokodilt 's vízi lovat talált, Senegal és Gambiánál alig lehet egyéb. H. mintegy 550 évet K. e. élt, 's az ő világ tengeri hajósai közt jeles helyet érdemel. Hanno „*Periplusa*“-ja az ő utazásáról szóló tudósítás görög fordítása. — Két Hanno nevű tábornagy vezérle egymás után az első punisi hadban, Siciliában. — Egy más Hanno alparancsnoka volt Hannibálnak Itáliában, 's különbözőle szerencsés vállalatok által jelelé ki magát.

Zs.

HANOVERA királyság, a' braunschweig-lüneburgi fejedelmi háznak (melly egyszeremind az angol királyséket is bírja) őrszáglása alatt 1814 egyesített német tartományok; a' bremai herczegség, Hadeln tartományal, a' lüneburgi fejedelemség, Lanenburg herczegségének egy része, Verden herczegség, Kalenberg és Hildesheim fejedelemségek, 's Hoya és Diepholz grófságok. E' tartományok, fekvésre nézve, szépen öszvefüggő egészet képeznek. Ezekkel, Diepholztól délnyugoton, alig

két mfdnyi szél. vidék által kapcsoltnak egybe Osnabrück fejedelemség, Lingen és Bentneim grófságok, Meppen és Emsbühen kerületek, melyek hajdan Münsterhez tartoztak; ettől pedig éjszakra az ostfrieslandi fejedelemség és a' harlingi tartomány fekszenek. Mind ezen tartományoktól a' braunschweigi birtok keskeny vidéke által egészen elválasztatva állnak Hildesheim és Kalenberg fejedelemségektől délfelé a' grubenhageni és göttingai fejedelemségek, melyekkel még néhány Eichsfeld és Hessentől átengedett kerületek vannak egyesítve. Végre ezektől keleire a' hohensteini grófsághoz tartozó ilefeldi szék fekszik. Az egész királyság 700 nsz. mfdön 1,568,000 lakost számlál 70 város, 117 mezőváros, 960 nagyobb 's 4135 kisebb falukban 's pusztákon. Határai: éjszak f. az éjszaki tenger, dán, hamburgi 's mecklenburgi birtokok; kei. f. a' burkus és braunschweigi birtok; dél. f. a' hesseni, burkus, lippei és waldecki tartományok. A' Weser és Ems közötti tartományok délszakra porosz, nyugoton hollandi birtokkal határosak. Grubenhagen és Göttinga igen hegyesek; abban a' Harz van, ebben pedig a' Solling; számos csekélyebb hegy-lángok kötik össze e' hegyeket, 's megfutják Hildesheim és Kalenberg legnagyobb részét; hanem Hildesheim, Hanover és Osnabrück városaitól fogva lapos a' tartomány egészen a' tengerpartokig, 's csak imitt amott látni benne alacsony dombokat. Hegyei bővelkednek érczel, 's erdőkkel borítottak; termékeny völgyek fekszenek közöttök; ott, hol a' tartomány síksággá kezd lapulni, legjelesebb földje van. Ezután mintegy 10—15 mfdnyi szél. homokos vidék következik, mely kei. nyugot felé futja az országot keresztül, 's magára hagyva pusztán hever, vagy imitt amott apró erdőség van rajta, legtöbbnyire emelt sík, de éjszak felé egyre inkább dombosodik. A' lapályos vidékeken nagy sárrétek vannak, 's csupán a' folyók és patakok mellyékén találni termékeny rétföldet, mely az Elbe, Oste, Weser, Aller és Ems körül a' legjelesebb szena termő vidékké terjed el. Folyó vizei közül az Elbe, Weser, Aller, Leine és Ems érdemelnek említést. Tengeröble a' Dollart; tavai pedig: a' Steinhuder tenger, a' hallal bővelkedő Dümer tó, 's Ostfrieslandban a' földalatti Jordan tó, mellynek felülete annyira be van növe, hogy szekerekkel lehet rajta járni.

A' hanoveri királyság régi örökös tartományaiban a' 10-ik század óta négy fejedelmi nemzetség volt hatalmas: a' braunschweigi, nordheimi, billungi és süplingburgi. A' 11 század vége felé a' billungi ház öröklő leányát, a' Guelfek este-bajor nemzetségebéli fekete Henrik vette el; az ezen házasságból származott kevély Henrik pedig a' 12 század elején a' braunschweigi, nordheimi és süplingburgi birtokok öröklőjével lépe házasságra, 's így e' kettőnek fija, HENRIK, az oroszán (l. e.) korának leghatalmasb fejedelme lön Németországban. De már ez alatt megtörték ezen ház hatalma; unokája, a' gyermek Otto, Lüneburg, Braunschweig, Kalenberg, Grubenhagen és Göttinga birására szorították, melyekkel magát braunschweigi hercegség neve alatt, megadományoztatá a' császár által. Az ő több fiai közt történt osztály még inkább gyengíté e' fejedelmi házat. Végre a' 17 század elején kezdé divatba jöni az elsőszülöttség jusa. Ekkor történetből több ágai halván ki a' braunschweigi háznak, ennek egész birtoka részint Henrik, részint Vilhelm fíjaira szált, 's így amaz a' braunschweig-wolfenbütteli, ez a' braunschweig-lüneburgi lineát alapítá. A' Vilhelm (†. 1592) alapította fiatalabbik linea elejénte csak a' limburgi fejedelemség (cellei fejed.) déli részét bírá, hanem 1572 reá szálott Hoya nagyobb része, 's 1586 Diepholz. Fíjai 1617 Grubenhaget, 1634 Kalenberget és Göttingát, 's 1642 Lüneburg éjszaknyugoti részét (a' harburgi és moisburgi székeket) nyerék meg, unokái pedig 1670 a' lüneburgi fejedelemség hátra volt részét és Lauenburgot is. Elosztattak ugyan ezen birtokok több felé; hanem György, Erneszt Auguszt Kalenberg és Göttinga hercegének fija nőül vévén Sónia Dorottyát, György Vilhelm, lüneburg-grubenhageni herceg leányát (ki,

1694 oltá fogoly az ahleni kastélyban, 1726-ban halt meg), egyesíté 1698 's 1705 az említett 's eddig külön szaggatva volt tartományokat. Atyja 1692, braunschweig-lüneburgi választó fejedelmi czim alatt meg ajándékoztaték a' választói méltósággal; ő pedig, mint I. Jakab királyról legközelebbi protestáns rokon, Anna angol királynét 1714-ben váltá fel I. György név alatt, 's azolta e' ház mind Nagybritannia országlását birja, mind a' választó fejedelemségét, mely utóbbihoz 1715 Brema és Verden, 1802 Osnabrück, 's 1814 és 1815 Hildesheim és Ostfriesland, Goslar birodalmi városa, az Eichsfeld egy része, Emsbühen és Meppen kerületek, Lingen alacsony grófsága, 's az 1753 oltá zálogban birt Bentheim grófsága járultanak; Lauenburg ellenben, az Elbe bal partján fekvő részén kívül, 's a' Mecklenburg és Lauenburg közé szorulva volt neuhansi szék Dániának, a' klützei szék és más apró kerületek Poroszországnak, a' hoyai birtokból (előbb Wildeshausen városa és széke) pedig mintegy 5000 nyi lakosok engedettek Oldenburgnak. IV György király a' hanoveri királyság felállittatása emlékére a' Guelfrendet szerző (Aug 12. 1815), mely polgári és hadi érdemek jutalmazására vagyoun rendelve, 's három osztállyal bir, a' nagy 's középkeresztesek 's a' lovagokéval. IV György 1815—1823 gyámja volt Károly braunschweig-lüneburgi herczegnek, a' ki mintán országlásra jutott volna, többféle panaszokat híresztelt ellene, sőt 1827 Maj 10-kei patensében személyesen is megsérté a' királyt. Austria és Poroszország nem lévén képesek a' herczeget engedékenységre birni, a' dolog a' Szövetség gyűlése elébe került, mely a' kiküldöttség 1829 Jul. 26-kai javalata szerint azt végezte, hogy a' herczeg tartozik a' patenst visszavenni, 's egyszersmind magát írásban mentetgetni; ezen kívül pedig panaszai is elmellőztetének. Dult erre a' mérges természetű herczeg; haragjában egyeseket szintugy háborgata, mint magát a' statust, mellynek alaptörvényeit tiporni törekvék. Dühösködésének vége az lön, hogy alattvalóji által elűzetvén helyébe öccse Vilhelm választaték, ő' pedig vég és czél nélkül kalandoz országról országra.

A' nevezett vidékeket szász népségek lakák, midőn nagy Károly a' kereszttyénséget és pallérozódást első terjeszté ennyire. Utóbb a' közszabadság, egyetemben a' császári hatalommal, lassan lassan elhanyatlék, 's valamint egyéb részeiben Németországnak, ugy itt is hatalmas egyházi 's világi rendű urak támadtanak. A' polgári keresetmódok mind e' mellett is emelkedének; felfedeztetének a' Harz bányáji, 's a' lüneburgi sóforrások; tetemes áruszalitás kezdődék, mely által Bardowiek és Gandersheim kiváltképen nyertek. Henrik, az oroszlán, kedveze ezen szorgalomnak, bár melly szigorun bünteté is meg a' makacs városokat (Bardowiek szétdulása 1189); németalföldi telepedőket hiva az országba, a' Weser termékeny de gyakran víz alá kerülni szokott vidékeit gáttakkal őrizni. Az ő halála után majdnem 100 évig tartott czivódások kettős élénkséggel éreztetéek azon hasznot és védelmet, mellyet a' megerősített helyeken a' közös élet nyujt; számos polgári községek támadtak csak hamar, mellyek közül idővel némelylek jeles városok levének. Igy tehát a' szomszedságban eredt Hansa itt kedves fogadtatásra talált; azon 83 város közül, mellyek a' Hansa szövetséget tevék, 13 a' mai Hanover királyságban feküdt, 's 2 a' mai Braunschweig fejedelemségben. A' gazdagság és hatalom, mellyre a' városok ezen időkben szert tettek, még az országos viszonyokra is nagy befolyással volt. Ha eddig a' fejedelmek csupán egyházi és világi fő urakkal tanácskoztak az ugynevezett tartományi gyűléseken, most már kénytelenitve láták magokat, városi követeket is szinte hívni ezekbe. Igy p. o. a' 14-ik század vége felé a' lüneburgi tartománygyűlésen a' 3 nagy város követei épen annyit nyomtak mint a' fő urak mindössze. De elhanyatlék a' Hansa; Amerika és a' keletindiai tengeri ut felfedezése egészen új alakot ada a' világkereskedésnek, 's a' fejedelmek iparkodtak az alattok volt tartományi városok ke-

reskedését 's műszorgalmát, a' hatalmas szabad városok kárával mozdítani elő. A' reformatiot a' polgári rend és pór nép majdnem általános tetszéssel fogadá; a' városi tanácsok, nemes nemzetségek 's fejedelmek közt ellenben sokan találkoztak, kik magokat ellene szegezték, annyira, hogy élénk surlódások 's végre valódi háboruk támadtak e' miatt. Azonban Erich, a' megvalló, lüneburgi herczeg, 's főképen Gyula Károly, braunschweig kalenbergi herczeg, a' helmstädti egyetem szerzője, erőt 's állandóságot adtak a' reformatiónak. A' fejedelmek, rendek és nép közötti új viszonyok, mellyek lassanként erőre kapának, tökéletesen kifejtek a' harmincz éves háboru által, mellynek ostorát ezen tartományok elég gyakran és teljes mértékben érezték. Hanem a' 18-dik század elejével eddig nem esmert virágzó állapot kezdődék a' braunschweig-lüneburgi (hanoveri) statusokban. A' fejedelmek azolta se nem csináltak kamara és magány-adósságokat, se nem tölték ilyeneken fizetését a' népre; sőt inkább a' kamara-kormányozta gazdag fejedelmi jószágok jövedelmének nagyobb része is az állandó katonaságra és tartományi intézetekre fordított. Adó mindig csak a' rendekkel való tanácskozás és ezeknek megegyezése után rendeltetett, kikkal a' fejedelem a' belső kormány minden fontos tárgyairól értekezék. Valamint a' reformatio idejében az elfoglalt egyházi jószágok nagy része oktató intézetekre fordított: ugy most is állandóan igen sok történt ezeknek virágoztatása végett. Több iskolaintézetek állítottak fel, a' régiek tökéletesítették, az ilefeldi paedagogium és lüneburgi lovacademia nem voltak hasznos következesek nélkül. Az 1737 megnyitott göttingai egyetem rövid idő mulva első lön minden ily nemű tanító intézetek között, 's hiressé érdemessé tevé magát az által, hogy a' tudományokat józanul 's egyszerűmind okosan ápolá. Jótékony fogatanak valának az alsóbb iskolák megjavításai, mellyeket az 1750, Hanoverben, elejénte csak magányszemélytől felállított, de azután az országlás által is czélirányosan gyámolított nevelőháza az alsóbb iskolák tanítójinak, 's a' Sextro és Wagemann alapította göttingai szorgalomoskolák, e' nemben Németországban a' legelsőek, felette nagyon előmozdítottak. A' kezdő iskolák megalapítására eddig még csak kevés történt. — Sok szerencsétlenséget okozó Hanovernek a' hét éves háboru. A' gazdaság virágoztatása végett sok áldozat tétetett, kevesebb a' paraszt sorsának javítására, 's csak a' fejedelmi jószágokon. A' csendesség, mellyben éjszaki Németország 30 évig részesült, továbbá Hamburg, Brema és Altona városainak az angol és éjszakamerikai kereskedés nevedése által majdnem kétszerre nagyobbá lett közlekedése Németországgal, a' mi legnagyobb részint a' hanoveri birtokon keresztül történék, 's 1792—1803 Franciaország, Holland és a' rajnai vidékek kereskedésének feldulatása által hallatlan magasságra emelkedék; 's végre a' pusztá helyek mivelés alá vétele (a' bremai birtokban az ördögsarrét haszonvehetővé tétele 1760 kezdődött, 's most már 10—12,000 ember él ott, hol annak előtte egy embertánya sem volt; a' lüneburgi birtokban a' termő föld 30—32 esztendő olta majdnem egyharmad résszel szaporított), az országlástól részint a' telepedők közvetlen gyámolítása, részint a' közös birtokok elosztásának kedvezés által előmozdítatva, nagyon elősegíté e' tartományok virágzását. Azonban a' közös birtokok elosztása csak lassanként 's nehezen halada előre. Az 1793 ki tavasz olta munkás részt vön Hanover a' Franciaország elleni háborukban. Anglia fizetvén a' katonákat, ez által igen könnyebbitték az ország ezen erőlködése. De még is nagyon örvendetes volt a' lakosoknak, midőn az országlás a' porosz kormány rendszabásaihoz álla, melly a' Franciaúkkal békét kötven, éjszaki Németország neutralitását fegyveres kézzel védelmezni ígerte (Maj. 17. 1795). Egész éjszaki Németország, 's így Hanover is tetemesen nyere a' neutralitási linea véd-bástyája megett még élénkebben üzött világkereskedés által. Hanem egy elmulasztatott; nevezetesen az őrvonal költségének (3 mil. tal.) tüsténti

fedezése új adóval. 1801 tavasszal Anglia és az éjszaki hatalmasságok közt egyenetlenség támadván, Poroszország a hanoveri tartományoknak még csak neutralitást sem akara engedni, hanem mint ellenséges birtokokat seregével megrakatá. Pál orosz czár halála, 's az Anglia és Franciaország közti békeelőlegek (Mart. 23. 's Oct. 1. 1801) megváltoztatták a dolgok helyzetét, 's ennek következtében a porosz sereg kitakarodék Hanoverból. Napoleon hatalmának terjedése azoközben meghasonlást szüle Anglia és Franciaország közt, a mi a nagy császárnak jó alkalmat nyujta tervét előbb Hanoverre, azután pedig egész éjszaki Németországra kiterjeszteni. Mortier alatt egy francia sereg nyomula Hanover felé. Ez magát ellentállásra gyengének érezvén, az ellenséges tábornokkal egyezsége lépe Suhlgingenben (Jun. 3. 1803), mellynek majdnem okvetetlen következtése lön az Elbén Artlenburg mellett Jul. 5. 1803 kötött egyezség. Ennél fogva elosztatott a hanover sereg, miután az erősségeket, fegyvereket, hadi tárt és lovakat az ellenségnek általadta volna; az országnak kelle a francia seregeket fizetni, tartani, lovakkal ellátni, 's ezen kívül magát rendkívüli hadi adókra kötelezni. Egy kiküldöttség állá össze az országos rendekből, az ország képét viselő az ellenséges parancsnok előtt, ki abból végrehajtó biztosságot nevezte ki, hogy az ő parancsait mindenfelé sikerítse. 1805 mutatkozik neminemű reménye a szabadulásnak. Austria, Orosz-, Svéd- és Angol-országok hatalmas szövetségre léptek, 's Poroszországot is hozzá állásra reményltek bírhatni. Hanem e helyett Poroszországot azt nyilatkoztatá ki Apr. 1. 1806, hogy Franciaország által Hanover, Anspach Kleve és Neufchatelért Poroszországnak engedtetvén, ezzel örökre öszveköteendő, hogy így részesülhessen azon biztosságban, mellyet eddigi fejedelmei nem valának képesek nekie szerezni. Azonban Hanover a következett évben már ismét Napoleon kezére került, 's felbontatván, egyik része az ujonan alkotott westfaleni királysághoz adaték, a többi pedig főkormányzó által igazgattaték. Az ellenség birtokában lével 1803-tól fogva ezen időpontig (1808) öt milliom tallérral nevelé az ország adósságát. Ezentul ugyan nem csináltattak többé országos adósságok; de más módon még jobban nyomott és zsaroltattott a nép. 1810 elején, Lauenburgon kívül, az egész választó fejedelemség Westfalennel kapcsolatték öszve; de alig kezdődék el e végre való elintéztetése, midőn Napoleon, 1810 vége felé, Lauenburggal átellenest, le az Elbe mentében vonalt huza délnyugoti irányban, a westfaleni királyságon keresztül, 's a mi ettől éjszakra esett, mind azt, a Hansa városokkal, az oldenburgi birtokkal 'sat. „Hansa départment“ neve alatt a császári birodalommal egyesíték. Most napról napra nevedék az elégedetlenség, 's midőn 1813 tavasszal az Oroszok éjszaki Németországban megjelentek, már akkor minden kész volt a felkelésre. Ez tüstént kiültött az éjszaki részekben, és segíté a Franciaákat elüzni; de midőn ezek nagyobb erővel tértek vissza, 's lüneburgi veszteségek mellett is (Apr. 2. 1813) erős lábra álltak: akkor kétszeresen érzé kezek sulyját az ország. A gördei csata végre (Sept. 16) megszabadítá az éjszaki, Czernitscheff Kassel felé nyomulása 's a leipzigí ütközet következtetése pedig a déli részeket is. Nov. 4. 1810 vevé ujra által a status és kabinetministerium Hanoverában az ország kormányját, 's Adolf, cambridgei herczeg főkormányzója lön a királyságnak.

Hanoverának országrendes alkotmánya van az 1819 Dec. 7-kei szerkezet szerint, mellyen azonban, a király javalatára az épen most együtt ülő országrendek — mint a tanácskozásból következtethető — tetemes változtatásokat fognak tenni. Az ország kormányja 1822 az Oct. 22-kei edictum által új szerkezetet nyere. Feje annak a status- és kabinetministerium Hanoverben, melly a királyt mindenről tudósítja, parancsokat vesz tőle teljesítés végett; csekélyebb tárgyakban pedig saját véleménye szerint cselekszik. Hanem, a törvényes ügyeken kívül, mindenkinek szabad egyenesen a királyhoz folyamodni. Ezen fő kormány alatt állnak

az 1823 rendeltetett hat landdrostság és egy bányakapitányság; ezek alatt pedig a' székek avagy kerületek. Igazságot első fokon (*in prima instantia*) részint királyi hivatalok, törvény bírák, geográfok, őrseregi törvényszék 'sat. részint pedig uri törvényszékek szolgáltatnak, melly utóbbiak részint egyházi világi fő urak, részint városok által neveztetnek ki. Nagyobb városokban vannak különös fő és altörvényszékek. Második fokon itélnek: hadi ügyekben a' fő hadi törvényszék; polgáriakban pedig több törvény cancellariák, melly utóbbiaknak a' törvénykezésre nézve privilegiáltak is közvetlenül alá vannak vetve. Van végre egy fő feljebbviteli törvényszék Celleben, melly utolsó fokon itél. — A' status jövedelme, melly legnagyobb részint az ország belső szükségeire fordítatik, 10—12 mil. tallér, 's felényire az ország jözságaiból, felényire pedig adóhól származik. A' telekadótól való mentesség 1822 megszünt, az előbb illy mentességgel birt földek az adó $\frac{1}{4}$ jéért kárpotlást nyervén. Az 1829 Jul. 1. 1830 Jul. 1 sőjéig az ország fő pénztárának jövedelme 3,202,342, a' rendek által jóvá hagyott kiadások pedig 3,127,692 tallérra mentek. A' status adóssága 30 mil. forint. 1823 országos adósságenyészto pénztár állítottat fel. — Hadi serege 12,940 emberből 's ezek közt 4,686 lovashól áll. A' tisztek oktátása végett 1824 „*Generalstabakademie*“ név alatt állítottat egy derék intézet Hanoverben. A' honvédök száma 18,000. De ezen kívül az ország minden 17—50 éves fegyverfogható lakosai, valamint a' nemesek is, tartoznak a' hazát védeni. A' nemesség elsősegei ma már koránt sem olly kizárók, mint hajdanta valának. Több nemtelen születésű férfiak vannak fő országos hivatalokban; illyen az igazság ministere; a' Guelfrend közép keresztesei 's lovagai közt is számosan vannak illyenek, a' mi előbb hallatlan dolog volt. Legtöbb tartományokban a' Lutherana vallás követőji legszamosabbak (800,000); catholicus van 160,000; reform. 90,000; zsidó 6400. A' német szövetségacta 16dik cikkelyét 1824 Sept. 28kán költ kir. rendelés ugy magyarázza, hogy annak következésében az uralkodó és csupán türt vallás fogatja, valamint minden egyházi kinszerítés a' keresztyén vallások közt, meg vagyon szüntetye. — Hanover a' német szövetség kisebb tanácsában az 5-dik helyet foglalja el; teljes gyűlésben 4 szava van; a' szövetségés sereghez 13,054 embert állit, kik Braunschweig, Holstein, Mecklenburg, Oldenburg, Lippe, Waldeck és a' Hansa városokkal együt, a' 10 dik seregstetet képzik. — Földmivelés teszi a' lakosok táplálatja fő forrását; mellyet bő aratás után a' kivitel könnyüsege, továbbá az általmenő kereskedés, 's a' közel fekvő tengeri városok emésztése, nagyon előmozdítanak. Gabonával leginkább bővelkednek: Hildesheim, Göttinga, a' déli Kalenberg, Grubenhagen alantabb fekvő részei, az Elbe, Jeetze, Weser, Aller és Leine lápos vidékei, Osnabrük egy része 's Ostfriesland; de a' lápos vidékeken a' baromtenyésztés talám általjában tetemesebb a' földmivelésnél. Hellyel közzel jó lovai vagynak; a' méhészség pedig sehol sem üzetik olly igen, mint Lüneburg, Brema és Verden pusztá vidékein. — Epület- és tüzi fában nem lát hiányt, mert a' Harz, Solling, Deister 'sat. sőt a' sük föld némelley vidékei is legderekkab erdőkkel borittatnak; imitt amott kőszén is találtatik, tőzeg pedig nagy bőségben, melly (kivált a' bremai vidékről) Hamburg, Altona és Brema városaiba hordatik. — Sója is elég van. — A' Harzhegyben mindenféle érczek találtatnak, 's noha a' nemes érczek csekély, vagy épen semmi nyereséget nem nyujtanak, mégis 15—20,000 embernek adnak tápláló foglalatóságot. Az ország termékei mindenfelé felkészittetnek, 's így némelleyek ki is vitetnek (főképen fonál és vászon), sőt helyel közzel gyárokat is találni; de, szerencséjére az országnak, olly vidéket sehol sem, melly csupa gyártásból 's kézmivekből élne; következőleg nem is látni benne sehol azon nyomorúságot, melly, az árok legcsekélyebb változása által, olly veszélyessé teszi ezen keresetmódot. Hanover egyetlen egy kereskedővárosa Emden. Hogy ez Hanoverre nézve az nem lehet,

a' mi Poroszországra nézve volt, ennek az az oka, hogy távol fekszik a' gazdagabb tartományoktól, 's nincs öszveköttetése az Alsóemből az Alsó-weserrel, a' mi csatorna által történhetnék. S' való is, hogy a' porosz kormány a' hanover tartományok egyikében sem volt olly népies, mint Ostfrieslandban, hol majdnem csupán védelmeze és alig kormányza. Ezen kívül legnagyobb részint csak áltmenő 's közföldi a' kereskedése, melly, habár hajt is egy részről neminemű hasznot; más részről tagadhatlan oka volt annak, hogy a' hanoveri választófejedelemség örökös tartományai, Mecklenburgon kívül, legnéptelenebbek maradtak Németországban. Az a' nép igazán leggazdagabb, melly saját földje termékeiből, 's ezeknek nemésítéséből él. Az áruk ide 's tova hordása a' földmivest mint illyent elrontja, — a' mit Hanoverról méltán elmondhatni. Még károsabb Hanoverre az, hogy napszámosai seregenként költöznek minden nyáron Németalföldre, nem találván munkát honjokban, melly annyi földet hágy haszontalan heverni, 's legfeljebb mint rosz legelőt juhok által tipratni, a' nélkül, hogy, mint Brandenburg és Mecklenburgban látni, erdővel volna legalább bekerítve. — Az északi tartományokban rosszak az országutak. — Az Elbe és Weser, Trave és Hunte közti tartományokról l. *Hogrewe és Heiliger földabroszát* (6 nagy lap; 1812).

HANOVER, fővárosa a' hanoveri királyságnak, a' Leine mellett, melly itt már hajózható, egy sik és jól mivelt vidéken, 2100 házzal, 's 26,500 lakossal. A' közép korban tagja volt a' Hansának. Az óvárosnak, mellyet külön tanács igazgat, legnagyobb részint görbe és keskeny utczáji vannak, szép nyilvános piacok nélkül. Ehez az újváros és Egyed-úváros az újabb időkben építettek, mellyek közül az elsőnek szinte külön tanácsa van; mind a' kettő szépen 's rendezesen van építve. Nevezetesekek benne: a' Györgyutza, Hárs külváros, az őrség oskolája, 's a' hadi cancellaria. Mostani virágzását az országhoz való viszonyának köszönheti, annak t. i., hogy a' legfőbb kormánysszékek helye. Vára, az országálási köz alatt kaszárnyává változtatott. Említésre méltók benne: a' pénzverő ház; a' fegyvertár; a' kir. lóól; a' tanásház, egy derék könyvtárral; a' nagy királyi könyvtár, a' levéltárral az Esplanaden (parádé piacon), a' hol Leibnitz márvány melyszobra egy antik formájú kupolya alatt áll, 's az 1829 alapított waterloo emlékoszlop látható. — 's végre a' cathol. templom. Vannak ugyan Hanoverben néhány fabrikák és manufacturák; kereskedése azonban még is nevezetesebb, mellyet részint kivívóleg honi termékekkel és készítményekkel, részint pedig átvívóleg üz Bremából és oda. A' várostól nem messze fekszenek Monbrillant és Herrenhausen kir. mulató kastélyok; az utóbbi egy merdek kerttel, megnézésre méltó vízi művekkel, 's egy nevezetes füvész kerttel. Ezeken kívül közel van a' városhoz Walmoden gróf kertje is, szép mivészetgyűjteményekkel.

Zs.

HANOVERI RENDEK. A' braunschweig - lüneburgi ház minden birtokai 1814-ben hanoveri királyság czim alatt egyesítettvén, minden ehez a' királysághoz tartozó tartományokból követek hivattak öszve mintegy 55 számmal, hogy a' közdolgozokról értekezessékek velek az országglas. A' gyűlést Adolf angol királyi és cambridgei herczeg nyitotta meg, tudtára adván a' rendeknek, hogy a' király általok a' közjót kívánja előmozdítani. — Ez az első gyülekezet dolgozta ki a' nemzeti képviseleten alapuló constitutionalis igazgatás czélját a' hanoveri királyságnak, melly megerősítettvén a' király által 1819-ben, ekkor életre is jött. A' nemzeti gyűlés két házra oszlott a' megállapított alkotmány szerint. A' felső házban ülnek: három mediatisalt (függetlenségektől elesett) herczeg (Aremberg, Looz Corswarem, Bentheim), a' született fő marschall (gróf Münster), két gróf (Stolberg és Platen Hallermünde) két apát, a' catholicus püspök, egy protestans pap, a' majoratusi jussal bírók, a' közönséges adó collegiumának elölülője, és nemes 's holtigliani tagjai,

vége a tartományokban lakó nemesség 35 követje. Az alsó házban ülnek az adó fő collegiumának nem nemes tagjai, kik holtokig viselik hivataljokat, továbbá hat alapítvány követjei, a göttingai egyetem követje, a consistoriumok két követje, 31 városi követ, 's 22 követjei a szabad birtoku nemtelen résznek. Mind a két ház tagjainak legalább huszonöt esztendőnek kell lenni, és tiszta jövedelemmel birni, még pedig a majoratust bírónak hat ezer, a nemesi követnek hatszáz, a többieknek háromszáz tallér értékével. Az alapítványok, consistoriumok, göttingai egyetem és városok nincsenek a választásban megszoritva, hogy csak kebelekből valót tartoznának választani. — Az e' szerint öszvefűzött országrendek 1819-ben December 28-dik napján gyűltek legelőször öszve 's azután minden esztendőben egyszer, de jegyző könyveik nem lettek közönségesse, mivel tanácskozásait az zárva folytatók. Az 1832-ben öszvegyűlt rendek tanácskozásai a legújabbán módosított alkotmány felett nem lévén még bevégezve 's királyi hatalommal meg erősítve, itt nem érintethetnek.

Kállay Ferencz.

HANS SACHS J. SACHS HANS.

HANSA. A' 13 század közepe felé tengeren szárazon elhatalmazának a' rablók. A' német kereskedés ugyan még az ököljog mellett is virágzott, de, kivált midőn a' kalmárok a' fegyveres kísérettel utazhatás, szabadságát elveszték, minden veszélynek ki vala az téve. Hamburg, Lübeck, és Brema városok, melyek már az Ottóktól fogva nagy tekintetben álltak, különös ellenségre találának a' dán királyban Woldemarban, de magokat hatalmasan ellene szegték. E' környülmény, és az Elbén hajózás bátorságossá tétele, először Hamburg és Lübeck (1241) közt egy szövetségre adának alkalmat, mely szerint e' két város egymást minden megtámadás, de kivált a' nemesek ellen kölcsönösen védeni kötelezé. Ez egyesülethez álla 1247 Braunschweig, 's csak hamar számos egyéb városok is. Ez egyesület jelesen „Hansa“ nevet vőn fel, mert e' szó régi német nyelven egy kölcsönös segély végett kötött frigyot teszen. A' Hansa rövid időn annyi tagot számlált, hogy már 1260 első szövetségi gyűlését tartaná Lübeckben, mely az egész egyesület feje vala; itt tartatának azután is az egyesült városok összejövetelei rendszeren minden harmadik évben, pünkösdi táján; itt vala az egyesület közös levéltára is. A' hansavárosok száma nem mindig ugyan azon egy vala, legfőbb száma 85 volt. Ezek négy osztályra szakasztatának, 's mindeniknek egy fő, vagy szálásvárosa volt. Az első osztály szálásvárosa Lübeck, a' másodiké Köln, a' harmadiké Braunschweig, a' negyediké Danzig vala. Egyszersmind külföldön négy nagy lerakóhelyek építettének, úgymint Londonban 1250, Brüggeben 1252, Novgorodban 1272, Bergenben 1278. Királyi és fejedelmi levelek erősíték meg az egészet, 's 1364. Kölnben egy irt frigyacta készült. Általában a' 14 században igen nagy politikai fontosságot nyert az egyesület, mert benne 's belőle fejlődék ki azon minden viszonyokba bekapó kereskedési politica, mellyről akkor még egy fejdelem sem álmodott. Szerkezetében czélja nyilvánosabban kimondatott, t. i. hogy ön magát, a' mesterség üzést és kereskedést a' rablás ellen oltalmazza, az egyesültek kereskedését külföldön védje 's terjessze, ha csak lehet minden külföldi kereskedést kizárólag magához huzzon, az egyesületi városokban igazságot szolgáltatson, az igazságtalanságot ki rendelt összejövetelek, egyesületi gyűlések és békebíróságok által megbüntesse, 's végre a' fejedelmektől nyert jogokat és szabadságokat fentartsa, sőt gyarapítsa és bővítse. Belső szerkezetéhez tartozott a' bizonyos adók és bírságok szedése, különös törvényhatóság gyakorlása, mellynél fogva társvárosait kisebb nagyobb kirekesztés büntetése alá vetette, 's az illyet elhansásítottnak (verhanset) nevezték, a' külföldi comptirokban csak nem klastromi fenyték uralkodott, mely egészen a' gondviselők, czéhmesterek,

's legények nótelenségéig hágott. E' szabályok 's a' belső rend szoros fentartása által igen nagy tekintetet szerze a' Hansa, úgy hogy noha a' császártól és birodalomtól forma szerint soha el nem esmertették, még is inkább függének a' királyok és herczegek a' szövetségtől, mint ez azoktól. Így a' Hansavárosoknak Angliában szabad kivitele, Dán-, Svéd-, és Oroszországba szabad bevitele volt, 's végre Európának csak egy kereskedő helye sem maradt, melyet az egyesület hatáskörébe nem vont volna, míg utójára kincseinek 's fegyverének ereje által koronák, országok és tengerek felett uralkodó lett. Erich és Hakon norvégiai, úgy III Waldemar dán királyok ellen a' Hansa győzedelmeskedett, a' Svédok királyát letette, 's koronáját mecklenburgi Albrecht herczegnek adta; 1428 Kopenhaga ellen 248 hajóból álló sereget készítve fel 12.000 emberrel; a' danzigi polgármester Niederhoff, dán király Keresztélynek szabadon hadat izent; Anglia, Dánország, Flandria saját tengeri kereskedések hasznára az egyesülettel alkudoztak; ez vállalta magára a' keleti és északi tenger bátorosítását, szép utakat, csatornákat készítettett, 's hatósága körében mindenütt egyenlő mérleget és mértékeket hozott be. — De természetesen a' Hansa virágzó állapotja azon körülmények fenmaradásától függött, melyek szerkezetét okozták; 's így e' körülmények lassanként elenyészvén, neki is csökkennie kellett. Midőn tehát a' tengeri és szárazföldi utak többé veszélyesek nem valának, 's az országos béke felállítására a' köz bátorágért elegendőleg kezeskedett; midőn a' fejedelmek országaik kereskedési hasznának fontosságát észrevették, 's gondjokat saját hajózáson alapult tengeri erők visszaállítására fordították; midőn az egyesülethez tartozó száraz földi városok azt, hogy az uralkodó tengeri városok tőlök különvált érdekekben részesülnek 's őket inkább csak eszköz gyanánt használják, állatták; midőn a' tengeri városok a' keleti tenger egyedül való urai lenni megszűnének, 's a' német fejedelmek azon gondolatra jöttek, hogy az egyes szárazföldi városokat magok alá hódítsák, mire V. Károly császár által, ki németalföldi birtokai kereskedését emelni akarván, az egyesületet nem igen szívelte, leginkább ösztönöztettek; midőn Amerika felfedezése a' kereskedést egészen megváltoztatta: lassanként az egyesület felbomlásának ideje is eljött. 1630 vala Lübeckben a' végső egyesületi gyűlés, hol az egyes városok az egyesülettől innepileg feloldattak. Csak Hamburg, Lübeck és Brema egyesüléne ismét, 's egyes esetekben Danzig is hozzájuk állott, de többé a' hansa városok neve alatt nem értették. Nagybritannia a' hajózás kölcsönös egyenlőségének elvei szerint, 1826 a' hansavárosokkal is ugyan azon egyezkedéseket tévé, melyeket Svéd, Dan és más országokkal. Minister Huskisson az ang. alsóházban Maj. 12. 1826 azt mondá a' kis köztársaságokról: „hogy ezek a' kereskedés elveinek oskoláji, 's Nagybritannianak értelmes kormányozása azt kívánná, hogy a' hansavárosok, kereskedésekben épen olly függetlenül megtartassanak, mint a' világ legnagyobb hatalmai.“ (Vö. BREMA, LÜBECK, HAMBURG, 's SZABAD VÁROSK.)

J.

HANSÁG, gyephantokkal rakott nagy kiterjedésű mocsár, vagy is inkább folytatása a' Fertő tavának, Soprony vármegyében, melly Eszterházán felül kezdődik, hol a' nyílt tiszta tó megszűnik, 's szinte Győr vármegye Lébeny és Baromháza helységéig nyulik. Hossza 16,000, szélessége pedig 6,000 ölnyi; felülete 6 nsz.-mf.-dön terjed el. Ott, hol a' Fertő tavához kapcsolódik, legkeskenyebb, 's ezen helyen készítettete herczeg Eszterházy 1777—1780, egy, 10,400 lépésnyi h. töltést vagyis gátot, mellyen fákkal sorosan beültetett kocszi-ut visz keresztül, Eszterházától Pomogy (mosonvármegyei) helységig. Ezen töltés mintegy elválasztó falat képez a' tiszta Fertő és a' süppedő gyephantokkal (zsombékokkal) tele Hanság között, mellyeken egyedül nád, káka és szittyó

terem, kivéven az Ikva folyó és a Rábának kapuvári ága között lévő egerfa erdőt 's némelly más eger és fenyőberkeket. A' süppedő gyep egy része, száraz időben rét gyanánt használtatik ugyan, de a' rajta kaszált 's gyűjtött eleség, nem igen kedves tápláléka az ottani marháknak, 's leginkább a' bécsi és utazó bérkocsisok göbéi által emésztetik meg. A' vidék lakosa bátorságosan járhat a' léptek alatt ingadozó gypségen, de az idegen, 's helyet nem esmerő, minden pillanatban a' lesüllyedéstől tarthat. Ezen uszó földterület csak mintegy három labnyi vastagságn; alatta tiszta víz hullámszik, mely színére 's izére nézve a' Fertőéhez hasonlít, sőt egyenes közösülésben látszik ezzel lenni, mert mihelyt ennek vize nagyobbul, azonnal magasabbra emelkedik a' Hanság földterülete is, 's mihelyt ellenben az megapad, ez is alább száll, kivéven az egerfa erdőt, melly mindig egy állapotban marad 's azért a' nevedő víz által gyakran elborítottatik. A' Hanságból sok víz folyik át a' Fertőbe, különösen vizenyős évek alkalmával, mert mind azon vizek, mellyek az uszó gypségben elenyésznek, a' nyílt tóba nyomulnak fel. Innét a' Fertő tavának szembe tűnő áradása és apadása. — Azonban a' Hanságban magában is sok tó van, mellyeknek legnagyobbika az ugynevezett Királytó. Ez mindjárt partjainál 9—12 labnyi mély, hirtelen felzudul 's nagy habokat ver, mire nézve nem is bátorkodnak a' lakosok rajta kicsiny sajkákkal járni, sőt a' halászat is csak télen gyakoroltatik benne. Minthogy pedig sok ezen tavak közül a' leghidegebb télen sem fagy be, körülök sok szárnyas vad találtatik, mint p. o. lud, kácsa, szalonka, vizityuk, nárcsa, kócsag, gödény, gólya 'sat. Sőt a' négy lábúak közül is igen örömet 's számosan tanyáznak nédásaiban 's bozótjában a' farkasok, rókák, vadmacskák és vidrák, mellyek a' halászoknak gyakran kelletlen vendégei. — Vannak a' Hanságban több halmok, nagyobbak 's kisebbek, mellyeken épületeket is lehetne emelni 's pinccéket ásni, csakhogy azok ne felette nagy kiterjedésűek 's nyomasztók, ezek pedig ne igen mélyek lennének. Ilyen felemelkedettségek többek között: az ugynevezett Földvár, Rókadomb és Földsziget. Hogy a' Hanságnak lecsapolása 's kiszáraitatása mind a' vidék lakosaira mind az egész hazára nézve igen kívánatos dolog 's felette bőven jutalmazó cselekedet volna, tagadhatatlan. Sokkal örvendetesebb, sokkal gyönyörködtetőbb leendne mindenkire nézve, ha ott, hol most a' szinte végetlen kiterjedésű 's igen kevés hasznot adó nádosok lengenek, arany kalászt ingatna a' nyárnak szelleje. Érezé ezt már a' legrégebb kor is, 's ha igaz az, hogy a' Fertő ugyanaz Aurelius Victor Peisójával: bizonyos, hogy annak vizeit, még a' Rómaiak idejében lecsapolatá 's a' Dunába vezeteté Galerius. De e' mivet elpusztítá a' hatalmas idő; sőt az újabb időkben 1786 kezdett 's 1813 elvégzett erre ezéző munkálatokat 's csatornát is hirtelen haszontalanná tévék a' vizek gyakor áradásai 's kiöntései. A' fő csatornán kívül még két mellécsatorna is készült, az egyik, hogy a' Rábának kapuvári ágát, a' másik, hogy a' Rábca kiáradt vizeit a' fő csatornába vezessék. Ugy látszik azonban, hogy a' Hanság 's Fertő lecsapolására intézett munkálatok mind addig kívánt siker nélkül 's hamar pusztulók lesznek, mignem előbb a' Duna rendeztetvén, vize alább szállíttatik, 's ehez képest a' Hanság és Fertő tavának vízvezető árka is mélyebbre ásathatik.

54.

HANSWURST. Az előbbi német játékszinek egy csodálatos (grotesk) tréfás characterének nevezete. Addison azt mondja: „van a' mulattatóknak egy neme, mellyet a' pór nép minden országban ugy bámul és annyira szeret, hogy közönséges szólás szerint, őtet majd megeszi. Azon kóbori bohóskodókat értem, kiket minden nép azon étek szerint nevez, mellyet leginkább szeret. Igy Hollandban nevek Pickelhering, Franciaországban Jean Potage, Olaszországban ama' kedves laska után, Maccaroni, Angliában Jack Pudding.“ Láthatjuk, Németországon mikép szegül Hanswurst eme' dicső atyafisághoz. Legrégibb említése fordul elő 'e'

nevezetnek 1541. Luthernek egy a' Braunschweig-Wolfenbüttel herceg ellen irt munkájában, mellynek czime „*Wider Hanswurst*.” Ez iratból azonban megtetszik, hogy e' név már Luther ideje előtt szokásban volt, 's hogy Hanswurst potrohos testtel választott. Butasága mellett tehát még nagyehető is, ki egyszersemind hizik. A' harlekin is nagyehető, de sugárnak, könnyűnek, hajlékonynak kell lennie. Hanswurst századokig kedvence vala a' Németeknek. Elejénte csak vaktában, készülés nélkül beszélt, 's csak később jelent meg irtott darabokban. Legrégibb comoedia, mellyben Hanswurst előjő, egy farsangvégi játék „*a' b e t e g* parasztról és orvosról” (1533), ennek szerzője Probst Peter, Hans Sachs kor és vetélkedő társa. Roll „*Ádám esete*” című comoediájában (1573), Hanswurst és Hans Han az atya és fiu isten mellett állanak; a' „*tékozló fiuban*” pedig (1692) H. egy szenttel és két ördöggel derekasan verekedik. Azon német színjátszók, kik a' Hanswurst szerepében magokat leginkább megkülönböztették, Stranitzky Jós. Ant. 1708. Bécsben lépett fel. Előadása módjáról l. saját munkáját: „*Olla potrida des durchgetriebenen Fuchsmundi*” (Bécs 1722.) Utana Prehauer Gottfried 1720—59. kívül a' Hanswurst Bécsben kiholt. Németország többi színjátszóit közt, kik e' szerepben lépének fel, kijelelést érdemelnek még Schönemann és Schuch. Ez utolsó által Hanswurst még a' mult század második felében is élt, de ekkor több felől hadat izenének neki 's lassanként a' szinpadról elenyészett. J.

HANVAY (Jónás), munkás kereskedő, tudós, és valódi emberbarát, szül. Portsmouthban 1712, hol atyja tengeri tiszt volt. A' kereskedést mint árva Lissabonban tanulá 1729-től fogva; mint kereskedő Londonban telepedék le, 's végre társa lön egy angol háznak St. Pétervárában. Itt leginkább a' Kaspium tengeren tuli orosz persa kereskedés érdeké, melly miatt az angol sáfárság által Persiába küldték árúkaravánnal. Ezen utjáról 1750 tért vissza az europai szárazon által Angliába. Most a' történetet és földleirást 's a' kereskedési tudományokat utazása leírásával gazdagítá (4 rétt, 4 köt. rézmetszetekkel), melly német és hollandi nyelvekre fordítva, több ízben nyomtatott le. Ezentul az emberi nyomorúság kevesbitésén munkálkodott. John Spranger társaságában szebb és egészségesebb utszakát ada Londonnak, tengeri társaságot alapíta, fiatal tengeri tiszték mívelésére; gondoskodék a' szegény ifjuság neveléséről; 1758 a' talált gyermekek háza előljárója lön Londonban, 's annyira vivé, hogy minden egyházi megyének magának kellé szegényei gyermekeit táplálni 1761 lord Newcastlehez irt levelei által kieszközlé a' cselédek italpénzének (borra valójának) megesekélybitését. A' Magdolnaispótály 's több más közhasznu intézetek javítására sokat tett. 1762, csupa közhasznu célból, élelmi biztosa lön a' hajósereknek, vasárnapi oskolákat állíta szegény gyermekek számára, 's a' kéményseprő inasok kegyetlen állapotján javíta. Emberbaráti erőlködésekkal teljes életét 1786 végzé. *opp.*

HÁNYAD (Aliquotus). Hányad része egy nagyságnak 's mathesisben olyan, mellyről számmal (akár egészszel akár darabszámmal) pontosan ki lehet fejezni, hányszor találtatik az egészben. Ha két egynemű nagyság egymáshoz olly arányban áll, hogy a' kisebbik nem hányad része a' nagyobbiknak, ugy őket egyezhetetlen nagyságoknak nevezzük, vagy is aránytalanoknak (irrationalia), mivel egymáshoz földméri arányban nincsenek. Midőn tehát egy aránytalan nagyságról szólnk, az alatt olly nagyságot értünk, mellyben a' kimérésére hátrározott mérték egysége (Unitas mensurae) hányad részt nem tesz. — Illyenek p. o. valamennyi négyszeggyökerek a' tökéletlen négyszeg számokból, mint: 2, 3, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 18, 24 'sat. — A' körtérség nagyságának (*Kreisflächengehalt*) gyanított aránytalanága, az az, a' 'szérmértékül felvett négyszegszám által való tökéletes kimérésének lehetetlensége, közmondássá vált; és a' hórnek ugynevezett négyszegítését (*quadratura*

circuli) keresni, annyi mint lehetetlenség után törekedni, és nem egyéb az időnek hijában való vesztegetésénél.

A. F.

HÁNYADSZERŰ SZÁMREND (*Series geometrica*). Ezen nevezet alatt egy sor nagyságokat értünk, mellyek közül mindegyik a legközelebb utána valóval terjedtségmérési arányban áll; azaz: a közvetlen előtte való nagyságból az által származik, hogy az, egy számmal sokszoroztatik, melly egyébiránt akár egész akár darabszám lehet. — Az egyes nagyságokat, mellyekből a rend áll, tagoknak, ama számot pedig, mellyel eredetkor minden tagot sokszorozni szükséges, hogy a legközelebbi tag eredjen, czimnek (Rend czimje — *Exponens seriei*) nevezzük. A mathesis illy számrendekkel sokféle számvetési munkálatban él, mellyeknek bővebb előadása azonban itt nem volna helyén. Fel találni ezt minden nagyságtudományt tárgyazó könyvben. — A terjedtségmérési számrendek mind a tudományban, mind a közéletben fellelte nagy fontossággal bírnak; az egész kamat és kamatok kamatja kiszámítása azon épül, minthogy egy, kamat és kamatok kamatjára kiadott tőkepénznek, évenként való szaporodása hányadszerű számrendet tészén. Ha p. o valami bizonyos summa pénz száztól 4-ért volna kiadva kamat és kamatok kamatjára, és azon tőkepénznek évenkénti szaporodásáról volna kérdés: akkor az eredeti summát $2^{6/25}$ -el kellene sokszorozni hogy első évi, s ezen öszveséget azután ismét ugyan azon számmal kellene sokszorozni, hogy a második évi nevekedést megtudhassuk, s így tovább. — Ezen kis példa is elég már a hányadszerű számrendek nagy hasznosságának megmutatására.

A. F.

HÁNYÓKERÉK. A vízmerő keréktől abban különbözik, hogy a víz nem meríti, hanem tovább hajtja. Az illy hányókeréknek bizonyos számu horgokra akasztott csappanós menetelű lapátjai vagynak; a kerék alsó fele mind a két oldalról fa öltözetbe vagy béllésbe van véve, melly közt és a kerék falai közt igen keskeny üreg van hagyva. Már azon helyekről, mellyeket a víztől meg akarnak menteni, ezen faöltözetbe lehet venni a vizet alól, mellyet azután a kerék forgásában tovább hajt.

Kállay F.

HÁNYTATÓK, hányást okozó szerek. Sok vita volt az orvosok között, valljon a gyomor, vagy a rekesz vagy a hasizmok összehuzódása okozza e a hányást. Mindeniknek találkozott védelmezője, példák által akaró megmutatni állítása valóságát. Mi azt véljük, hogy a gyomor izomhártyájának visszas féregmozgása maga elég a hányásra, de a rekesz és hasizmok összehuzódása azt igen elősegíti. A hányás különféle tulajdonokat mutat az állatországban. Némely állatok igen könnyen, mások kények szerint, mások épen nem hányhatnak. Könnyen hány p. o. a kutya, a macska; kénye szerint a nádaly, a méh, a habarcza, a kigyók, ragadozó madarak; soha, vagy rendkívül ritkán a lovak, ökrök. Az ember önkényesen alig tud hányni, hánytató inger pedig némelyiknek kevés is elég a hányásra, másoknál sok és nagy kívántatik. Némelyik az ocsmány dolog képzeletére is hány, másnak elég a garat-csiklándoztatás, a keringés, hintálás, kocsizás, a gyomornak egy kissé nagyobb megterhelése sat. A szerek között legesmeretesebb hánytatószer a hánytató borkó és az ipecacuana-gyökér, de mivel rettentőn munkálkodik minden hiba mellett, legnagyobb vigyázatot kíván. A hányást csemer, borzadás, a bőr, halványulása, gyengeség, végtagok hidegsége, nyálfolás, nyomás és szorulás a gyomortájon sat. előzik meg, mignem mély lélekzés és nagy erőlködés alatt a gyomorban volt anyagok kivetnek. A nyombélből gyakran epe is hányatik ki.

—j—a.

HARAG, az indulatkép s a maga férjfiás és energiás kimutatásában előtűnő kedvetlenség, melly kifelé indul és a kellemetlen kinyilatkoztatásnak ellentállást teszen ellenébe. Ez által különbözik a boszkonodástól. Leghevesbbé válik a sértés és ellenmondás által, mellyet egy másiknak munkálatja vagy ellenmunkálatja szokott közönségesen okozni, és a sértés

megbosszulására, az ellenmondás elhallgattatására, 's az ellenmunkálás megsemmisítésére való törekedést hozza elő. Az ütérés edényrendszer felháborítatik, a' pulsus a' harag paroxysmusában erős, teljes, kemény, az arc veres, puffadt, a' szemek a' szemgödörből kidülyyednek, az izomerő rendkívül felemelkedik, eleven, és magát kimutatni hajlik; innen az eleven tagmozdulatok és az arcvonások rándulati. Az epe elválasztódása különösen bő, 's egyszersmind némi beteges minémüséget láttatik magára öltözni. A' szellem és elme is erősen fel van háborodva, többnyire meg is zavarodva, 's nevezetesen az észrevevő tehetség csupán magára a' harag tárgyára koncentrálódik. A' legfőbb grádusban pedig és az ideges (érzékeny) személyeknél ezen sok organok és functiók felháborodásai csak hamar a' lenyomatásnak ellenkező állapotjába ugrának által; 's rendszeren ez akkor történik, midőn az indulat kidühösködté magát, ni után még később is neminemü lankadás marad hátra. — A' haragra való hajlandóság az egyes embereknél nagyon különböző; legrettentőbben dühösködik a' cholericus, robustus; a' viritó sanguineus könnyen haragra ingereltetik ugyan, de a' szenvedelem rövid és erőtlén; legritkábban hozhatik haragba a' melancholicus és phlegmaticus; a' durva természeti ember inkább alája van annak vetteté, mint a' kiképzett, a' ki magán uralkodni megtanult; a' jószívühez kevésbé férhet a' harag mint a' gonosz indulatához. A' gyakoribb alkalmak és a' határok közé szorítás 's önmagán uralkodás hiánya mellett hirtelen kitörő düh-harag áll elő. Természetes, hogy illy szenvedelem, minőt leíránk, gyakran ártalmas az egézségnek; legközönségesebb nyavalyák, mellyeket gerjeszt, a' forró nyavalyák, kiváltképen epés hideglelés, máj-, szív-, agyvelő gyuladás 'sat.; epés hányás és cholera, sőt maniak is (ira brevis furor) állhatnak elő. Illy esetek származnak közvetlen a' harag után; mások annak hosszabb tartása 's gyakoribb visszatérése után következnek, p. o. görcsök, szélütések, sárgaság, vízkórság, kiszáradás, ideg hideglelések. A' megharagudott anyák és dajkák teje convulsiókat okoz a' csecsemőben, sőt megesett, hogy az mint valamelly erős méreg a' csecsemőnek egy pillantat alatt halált okozott. — Illy rosz következesek mellett igen fontos dolog a' haragot elkerülni, azt mérsékelni, és annak munkálatit megelőzni. A' szenvedelem meggyőzésére pedig mindenkor tulajdon szellemünk erejéből és képzettségéből kell kiindulni, mert minden alkalmat a' haragra nehezen fogunk mindenkor eltávoztathatni. Ha az előallott, tehát a' gyengébb személyeknél, asszonyoknál 's gyermekeknel az által nyomathatik el, hogy a' férfji keményebb haragot teszen annak ellenébe; az erősebb individuumok haragja csak engedékenység által mérsékelthetik. Rosz munkálatjait a' haragnak gyakran elháríthatni vagy enyhíthetni csillapító és hűsítő szerek által.

A. B. S.

HARALD (I.), Haarfager, norvégiai király, a' fekete Hafdannak fia, egy volt ezen ország legügyesebb fejedelmei közül. Harald, atyja halálakor (863) a' dovrefieldi bérczes hegyek közt tartózkodott, 's fiatal erejének és vitézségének tündöklő jeleit adta a' csatázásokban. Szeretéből hódít lett. A' szép Gida, egy szomszéd királyocska leánya kezét kérte meg, de ez válaszul adta a' követnek, hogy azt elébb nem nyrendi el, míg egész Norvegiát hatalma alá nem hajtja. Erre Harald esküt tett, hogy elébb le nem nyireti haját, míg Gida kívánatai be nem teljesednek, 's 10 esztendő mulva ura lett egész Norvegiának. Illy hosszú idő alatt szépen hosszúra nőtt hajától elnevezték Haarfagernek, vagyis széphajúnak. Meghódítván az apró királykakat, Jarl név alatt kezeken hagyta a' kormányt a' jövdelem egy harmad részével, de sokan közülök ki is vándorlottak, 's másutt telepedtek le. Hrolf vagy Rolle Franciaországba ment, mások Island, Schottland, Feröe es Orkades névű szigeteket népesítették meg. Látván Harald, hogy a' kivándorlottak pusztitva csapnak be birtokaiba sokszor, hajóra ült, hogy őket megzabolázza. Véres csaták után elfoglalta Schottlandot 's az Orkadeseket, 's

győzedelmesen tért vissza birodalmába. Lakhelyül Drontheimot választotta magának, hol meghalt 880-ban, országát okos törvények által virágra hozva.

HARALD (III). Haardraade vagy is a kemény, sok viszontagságon ment által, míg thónra juthatott. Fija volt Sigurdnak, a stingarigei királynak, ki első Haraldtól származott, 's szent Olaus féltestvére vala. Tizenhat esztendő korában 1033 hatszáz hajót vezérelt a stickelstadi ütközetben Olaus mellett, ki abban halva maradt. Ezen ütközet után nagyon megsebesítette Svécziába, innen pedig Muszkaországba szaladt. Jaroslaw, a nagyherceg, az esthlandi partok őrzését bízta rá, azután pedig Nordbricht név alatt Konstantinopolba ment, 's Zoe udvarában szolgálatot vállalt. A görög császárok testőrei akkor Norvegiaiakból, Dánokból, Svédékből állottak, kik scandinaviai nyelven Barengereknek, azaz oltalmazóknak nevezettek. Illyen barenger lett Harald is, 's a többi testőrsereggel tengeri háborút folytatott az afrikai tengeri rablók ellen, kik Siciliát elpusztították. Jerusalemet meglátogatta 1035, 's 1038 Maniak György vezérése alatt futásra kinszerítette a Saracenusokat. Midőn rövid idő múlva vezérje lett a Barengereknek, kieszközlötte ezeknek függetlenségét más vezérektől, egyedül a császárt esmérvén fejeknek. Ennek következtében külön vált Maniak Györgytől, 's Sicilia némelly városait visszafoglalta. Szerencsés fegyvere különféle nemzetbeliket csalt hadi zászlója alá. Olaszok, Normannok, Longobardok mind csak hozzá siettek hadi szolgálatra; 's így megerősítve érezvén seregét, a háboru helyét álltette Afrikába; 18 csatában győzött a Saracenusokon, sok várost elfoglalt, 's nagy zsákmányait Jaroslawhoz küldötte őrzés végett. Nem elébb, mint 1042-ben tért vissza Konstantinopolba, 's lemondta szolgálatjáról. Zoe, mérgeződván, hogy nem tártóztathatja tovább a jeles vitét, bevádolta a hadi zsákmányok miatt, mellyeknek egy részét maga számára tartotta meg. E vád következtében tömlöczbe vetetett; de kiszabadulván egy asszony segítségével által, a fekete tengeren túl szökött, 's Nowogrodban Jaroslaw leányával Erzsébettel egybekelt, 's így házason érkezett meg 1045-ben a svéd királynál, ki feleségének atyafia volt. Az itt előadott viszontagságok, mellyeken keresztül ment, míg norvegiai királyságra léphetett — tették harmadik Haraldot nevezetessé a historiában.

Kállay F.

HARANGJÁTÉK, vagy Carillon, kétség kívül goth találmány, 's Németalföldön igen kedveltek. Ugy vélik, hogy az első harangjátékot Flandriának Alost városában 1487-ben készítették. Neme sokféle. Némellyek hengerrel vannak ellátva, mellyek időről időre felcseréltetnek, 's nem csak minden nappali 's éjeli órában ugyan azon darabot hangoztatják, hanem rövidebb strophák által a fel és fertály órákat is, sőt a fél fertályokat is egyetlen ütással tudokra adják az embereknek. Illyen játékok van egy berlini templomnak tornyán. Más illyen Carillonoknak egyszers mind bizonyos nemű tangenseik is vannak, mellyek a harangot érintik, 's rajtok, mint a klavironjátékani lehet, de nem ujjakkal, hanem ököllel, mellyet azonban, hogy a taszokat elégséges erővel lehessen ütni, börrrel kell bevonni. Bár melly nehéz is ezen bánásmód, még is vannak olly harangjátékosok (Carillonneurs, Campanisták), kik csudálatra méltó ügyességgel, hármás hangzatu tételeket, sőt futásokat, trillákat, arpeggiókat is ki tudnak hozni, Bourney azt beszéli, hogy Löwen városában egy Schepen nevű Carillonneur az ottani vidék legerősebb hegedűjátékosjainak egyikevel fogadott, hogy ő ama legnehezebb Solók egyiket, mellyet ez hegedűre irt volt, harangokon ki fogja verni; 's fogadását meg is nyéré. Egy másik illyenféle művész volt Potthof, az amsterdami öreg templom organistája, 's a tanácsház tornyán campanista. Ez 7-dik esztendőjétől fogva vak volt, 31-dik évében nyéré el emlitett hivatalt, 's harangjátékán olly könnyen játszott, mint fortepianon. noha minden taszta (klavis) két fontnyi nehezéket kívánt meg. 1772-ben Burney előtt

ugyan azon néhány fugákat is játszott. — Említést érdemel még itt egy másik harangjáték is, melly hasonlított a' Harmonicához, és szinte Carrillonnak nevezteték. Ezt 1740-ben gróf Brühl költségén Dresdában Hummel és Petzig hangmivészek rakták össze porcellán-szelenczék és csészék-ből, mellyek ahoz Meiszenben készítették. Négy octavára terjedett, s hat hüvelyknyi hosszú, skarláttal bevont fa pálczácskákkal kellett verni. Ezen remekmiv, fájdalom, Stadeban 1767 kitört gyuladáskor tűz prédája lett.

HÁRÁNTSIP (Querpfeife; Piffaro), fuvolaforma hadi hangszer, a' gyalogságnál van szokásban, mellyet többnyire dobszó kísér. Ugy hangoztatik, mint a' fuvola, s ettől csak az által különbözik, hogy egész hosszában egyirányos bőségre furatik ki, a' szájlyukon s hat hanglyukon kívül semmi billentyűje nincs, sokkal kisebb, egy octavval magasabb, és sokkal élesebb s erősebb hangu a' fuvolánál. Kiterjed a' két vonásu D től a' négy vonásuig, azokba számítván a' kereszttek által felemelt fis, gis, ais hangokat is.

HARCZBÁRD, egyike a' középkor fegyvereinek, réfnyi hosszúságu vas bot vagy nyél, mellynek felső részén egyoldalú éles bárd volt, maga pedig a' bot vagy nyél nem ritkán arany vagy ezüst drót fonadékokkal vala felczifrázva. A' harcskalapács csak abban különbözött ettől, hogy a' bárd helyett görbe vas szegek vagy akasztók alkalmaztatnak a' bot végére. A' buzogánynak kisebb nyele volt, vas gombban csilag formára, vagy pedig szurós szegekben végződő. Ezen fegyverek a' sisakkal fedett fő vagy vas melypánczél ellen használtattak.

HARCZFESTÉS, egy szakasza a' historiai festésnek, mellyben különböztetnek különféle figurák egybekötése által valami nagy egybefolyó cselekedet ábrázoltatik, s ámulásba hozza a' nézőt, mintha előtte esnék meg az egész történet. Azonban minthogy a' festésben az időmenetelt, mellyben a' cselekedet történik, nem lehet úgy kifejezni, mint a' poesiben: a' harczzfestőnek a' cselekedet fő momentumát kell felfogni, mellyben mint középpontban a' csupa szemmel néző egyszerre észre vegye a' történetet kezdetét és végét is. Ezt azonban inkább a' valóságos újabb történeteken épült harczzról kell érteni, millyen volt p. o. a' leipzig-i, s hanau-i ütközet, a' midőn a' régi harczzfestések, p. o. Nagysándoré Lebruntól, az Amazonoké Rubenstól, inkább az erős képzelődés munkái. Mások a' harczzfestést egészen megkülönböztetik a' historiai festéstől, s a' különbséget abban állítják lenni, hogy az utolsó nemben fő dolog a' cselekvő személyekre való tekintet, midőn az első nembu a' másákat, vagy is az emberek' sokaságát kell inkább hiven ábrázolni, s az állatok p. o. lovak belé elegyítése által csak különbféleségre szükség czélozni. Az apró csatafestésekben nevezetesek: Antonio, Tempesta, Snellink Ján., Wouvermann Filep'sat. *Kállay.*

HARCZGÁT, olly hely, melly földbástyákkal körül van véve, s ugy alkalmaztatva, hogy azok megett a' katonaság minden különös veszedelem nélkül megvonhatja s erősebb ellenség ellen jól védheti magát, sőt azt utjában fel is tartóztathatja. — A' melybástyának (*Brustwehr*) belül egy embernyi magasságunak kell lenni, s külső oldalának 12—20 lábnyi szélesség megerősítve, hogy az ágyugolyóbisok le ne ronthassák. Formája egyáltalán fogva lapos, még pedig belől meredek menetelű, hogy a' katona mentől közelebb férhessen hozzá, kívül két vagy harmadfél lábnyira vitetik az ellapulás. Felül vagy is a' bástya koronáján azért szükséges az ellapulás, hogy a' víz meg ne álljon rajta, s bizonyos távolságban lehessen róla az ellenségre lövöldözni. A' bástya körül árok húzatik, s az ebből kihányt föld a' nagyobb s kisebb bástyákra használtatik. Az ároknak mélysége és szélessége a' helyhez és erősséghez képest különböző. Ha folyóvíz van közel, azt az árokba vezetik, hogy az oltalomhely annál bátorosabb legyen a' megrohanás ellen. Az áron kívül van a' Glacis, azaz térség, mellyen katonai gyakorlatok

tartatnak. Az illy harczzátok nyiltak, vagy elzártak, egyesek, vagy többekkel is öszvefüggök, 's ezen nemek szerint elneveztetések is különbözö, p. o. redoute, csillaggát 'sat. Ha a' melybástya különösen kidomborittatik, 's előre nyul, harczzkunyhónak nevezetik. A' hidaknál lévö illy erősségek hidharczzgát név alatt esmeretesek, 's egyik mint a' másik még különösen magas és hegyes karóssorokkal, sorompókkal 'sat. is megerősittetik az ellenséges rohanás ellen.

HARCZGÁTOK (*Sappeur*), olly katona, ki megtanulta az oltalom vagy harczzgátok' minden nemeinek építését, 's a' köfalaknak föld alatti minák által felvettetését. A' harczzgátokok az *Ingenieur* testhez tartoznak, kapát, ásót, rézsökészítéshez megkivántató eszközöket hordanak magokkal, 's leginkább a' várostromlásnál használtatnak.

HARCZKARÓZAT (*Pallisaden*), a' harczzgát karófáji 8, 9 lábnyi magasságnak, 6, hét ujnyi vastagságnak, felül meghegyezve, mellyek a' harczzgát nagyobb védelmére szolgálnak 's nevezetesen a' várfokok, félholdak, árkok, fedett utak körül egyenesen fel vagy vizirányosan állítva sorba veretnek.

HARCZKUNYHÓ (*Bollwerk*), másképen Bastion, vagy körmenetelü épület két homlokkal 's oldallal, melly a' mostani formájában az olasz földön vette eredetét a' XVI-dik század elején, az előtt várbástyák kerek tornyai, millyeket itt ott ma is láthatni, tévén épen azt a' szolgálatot. — Rendesen a' sáncz menetelének ormozatján épittetik, tömötten vagy üreggel, a' mint a' czél kívánja.

HARCZMOZGÁSOK (*Manoeuvres*), a' seregnek tacticai rendben tett olly mozgásai, mellyek által az ellenfelet diadalmoskodni vagy annak előmentét gátolni lehet. Kisebb vagy nagyobb testekkel az ütközeti planum szerint, vagy azonkívül és a' mellett is, lehet jeles forgásokot tenni, 's különösen a' környülállásoknak bizonyos szempillantatokban való használásában mutatja ki magát a' katonai talentum. Ide tartoznak tehát az ellenség szeme láttára megésö kibontakozásai (*evolutiones*) a' seregnek, a' fontosabb helypontok elfoglalása végett; a' látszatot csalfa mozgások zavar okozás kedvéért. Fő harczzmozgás a' szárnyas bekerítés, midön a' lineaseregnek egy része álló helyében marad, más része pedig szakadatlan menetelü kiterjedésben az ellenséget oldalba venni 's ugy bekeríteni igyekszik, hogy egyet értvén az e' czélra másfelől kiküldetett csapatokkal, az ellenséget legyőzze, ugy hogy annak se niódja se ideje ne legyen a' megtámadás visszaverésére egész erejét használhatni. Epaminondas Leuctránál 's Mantineánál így győzött. Filep, Nagy Sándor, Caesar Pharsaliánál, Banner Wittstocknál, Torstensohn Jankovitznál, de leginkább II-dik Fridrik és Napoleon kimutatták e' módban nagy tehetségeket. Az illy mozgás görbe, a' megtámadás lépcsös menetelü (*en échelon*). A' középpont keresztülvágása, mellyet Ruyter 1666-ban a' tengeri hadban első tett, egy a' legmerészebb 's veszélyesebb próbák közül; ellenben a' sakforma hátrálás (*en échiquier*) sokszor hasznos, 's bizodalmat önt a' seregbe. — Az állásnak és homloknak megváltoztatása a' harczz folyta alatt inkább veszedelmes, mint hasznos. — II-dik Fridriket lehet a' harczzmozgások mesterének tartani, ki elkezdette katonáit nagy testekben mozgatni és gyakorlati békeségben is, 's hozzá más országokból is mentek tanulni. A' Franciaák öt követték a' hétesztendös háboru után. Napoleon idejében pedig practice folyt a' dolog. Minden tengeri csaták közt legnevezetesebb mozgást vitt végbe Nelson Abukirnál, hol Franciaország tengeri haderejét illy fordulással semmivé tette.

Kállay F.

HARDENBERG (Károly Aug. báró, késöbben herczeg), porosz status-cancellarius, Hanoverben szül. Maj. 31. 1750. Tanulását Leipzigban 's Göttingában végezvén, 1770 mint kamaratanácsnok hazai szolgálathoz lépett. Vagyonát megengedé utazás és a' nagy világban való társalkodás által esmereteit bővítte, 's természettől nyert elmetehetségeinek élénk

mivelődést adni. Így több éveket tölte részint Wetzlar, Regensburg, Bécs és Berlinben, részint Frankhonban, Hollandban és Angolhonban. 1778 titkos kamaratanácsnok lön; de egy angol herczeggel volt magán vizsgálódása miatt 1786 letévé hivatalát, miután őt a braunschweigi herczeg, mint valóságos titkos tanácsnokot, ministeriumába helyezé. Ez által, a nála (herczegnél) letévé volt II. Friderik végrendeletével 1786 Berlinbe küldetett, hol magaviselete 's elmetehetségei miatt oly kedvezőleg fogadtatott, hogy a herczeg gyakrabban is használná őt ügyeinek a berlini udvarnál leendő elintézésére. 1787 a kamaragyülekezet előülője lön. Azonközben magára voná a porosz udvar figyelmét, 's midőn 1790 az anspachi és baireuthi utolsó markgróf a porosz királytól herczegségeinek ministert kért, az, ezen hivatalra báró Hardenberget ajánlá. A markgróf lemondá 1791 az országlásról 's tartományai a porosz birodalommal egyesítették. De Hardenberg, a porosz uralkodástól előbbi méltóságában nem csak megerősített, hanem titkos status és igazgató ministerré is nevezetett, 's midőn 1792 a porosz király az ottani országlásba lépett, ő fogadá el ennek nevében a hódolást. Következve szükségessé tette ezen tartományok kormányzása a külső ügyekre nézve a cabinetministeriummal való értekezést; ennél fogva cabinetministerré nevezte őt a király. Midőn a Frankhon ellen viselt háborn kezdődött: Majna melléki Frankfurtba hívá őt a király a fő hadi szállásra, hol télen által a sereg szükségéről segite gondoskodni. Azután political ügyekbeli királyi biztossá nevezetett, melly tulajdonságban egész éven át a Rajna mellett maradt. Az 1795 elején Baselbe küldé őt a király, hol gróf Goltz halála után a békealkudozásokat vivé, 's békét köté Apr. 5. Poroszország és a francia köztársaság között, mellyért a fekete sas rendet nyeré meg. Erre visszatért Hardenberg Frankonbe. Ott nem csak a belső rendezkedést egyszerűsíté, hanem sok határvillongásokat is igyekezett a szomszéd német birodalmi rendekkel kiegyenlítani. III. Friderik Vilhelm uralkodásra lépte után a franki igazságszolgáltatás és vallásbeli ügyek, a porosz justizministerium és fő consistorium alá rendeltettek ugyan, 's a' finantz departament a főigazgatósággal egyesítették; de azért a' minister feje maradt azon tartományoknak, hanem Berlinbe tétetett által, hol a' cabinetministeriumnál a' franki, külső, nyilvános és hitelezési ügyek bizattak vezérlésére. Azonkívül Werder minister halála után (1800) a' magdeburg-halberstädti, Heinitz ministeré után pedig a' westfali és neufchateli departamentok feje lett, és végre a' miv és építés academia örökös gondviselője. Ezen időben majdnem a' berlini udvar volt az europai hatalmasságok alkudozásainak középpontja, gróf Haugwitz vezérlése alatt, ki a' mint tudatik, Frankhon részére hajolt. Midőn pedig ezen minister engedelmet nyert, magát jószágaira visszavonhatni: kieszközlé Hardenberg, hogy a' porosz cabinet hajlandósága, Angolhon részére multa feljül a' sulyegyent. Ez bucsuvételre bír gróf Haugwitzot, kinek 1804 Hardenberg egészen helyébe lépett. A' minister, Poroszország részéről az avatkoztatlanságot igyekezett fentartani, 's csak akkor változtatá rendszerét, midőn a' fr. seregek az anspachi kerületet megsértették. Egy Oct. 14. 1805 költ jegyzékben Duroc tábornagy iránt elhatározottan 's velősen nyilatkozatá ki magát a' nemzetek jogainak azon megrontása ellen. Erre a' Porosz és Oroszország között létesített ponsdami egyezség következék (Nov. 3. 1805) 's hadi készületek tétettek a' hábornhoz, mellynek kiütése azonban az austerlitzí fegyvernyugvás által meggátoltatott. Egyszersmind megigéré a' porosz udvarnál lévő angol ministernek, lord Harrowbynak, hogy az angol csapatok bizvást megmaradhatnak Hanoverában, a' porosz királynak azon esetre segítségül szolgálándók, ha az a' Franciaák által megtámadtatnék. Azonközben egyezséget kötö Poroszország Napoleonnal (Dec. 15. 1805) Bécsben Haugwitz által, melly szerint avatkoztatlanságának, Hanovera előleges birtokba vétele által, még erősb alapot kelle nyerni.

Ezen egyezésnek az a következése volt, hogy Hardenberg helyét Haugwitznek átengedé, 's a' cabinettól távolan, hatáskörének egyéb részeiben (mint a' magdeburg-halberstädti departement feje) folyvást tartó munkálkodásu volt. Azonban váratlan történetek mégis haborura készíteték 1806 Poroszországot. Hardenberg azon alkudozásokba avatott, mellyek annak kiütése előtt Charlottenburgban tartattak, 's némelly utazásokat tön az udvar megbizásaiban; de a' háboru kitörésében nem részesült, hanem Berlin melletti jószágán Tempelhofban élt. October 14-dike után a' királyhoz ment 's általvevé general Zastrowtól, a' ki Haugwitz helyett a' külső ügyekre vityázott 's 1807 elbocsáttatását kérte, Sándor császár kívánságára a' portefeuillet. A' tiltsi béke után elbocsáttatását kívánta, egy ideig Oroszország határain maradt 's későbbben visszatért Tempelhofba, honnan őt a' király (Jun. 6. 1810) statuscancellariusi méltóságra hívá meg. E' helyzetében szerzett érdemeit, részrehajlatlanul méltánylani fogja az utóvilág. Külső viszonyaiban lehető legjobban igyekezett Poroszországot Frankhonnal szoros kapcsolatba hozni; de az ellenkező pártot vévé fel, midőn a' franczia seregen Oroszországból való visszavonultakor (1813) arra nézve kedvező pillanat látszék feltűnni. Milly szerencsés következései voltak légyen annak Oroszországra nézve: közönségesen tudva van. Hardenberg irá alá a' parisi békét. Következve (Parisban Jun. 3. 1814) a' herezegek sorába emelte őt királya. A' szövetséges fejedelmek Londonba kíséré; hathatós részt vön a' bécsi gyűlésben 's együtt munkálkodott a' parisi egyezetekben 1815. Hardenberg fénylő elmetehetségű kormányfi volt, 's nagy tulajdonokkal birva, képes volt nagy képzeleteket felfogni és valósítani, fejedelme javát mellékes tekintetek nélkül igazán akarni, ki őt ezért bizodalma méltányolta is. Az ujonan felállított statustanács elölülőjévé lett kineveztetése, az alsó rajnai hercezségbe küldetése 1817, az aacheni gyűlésben részesülése, valamint a' karlsbadiban 1819 és a' bécsiben is 1819; továbbá a' porosz új adórendszernek megerősítettése Maj. 30. 1820, és a' statuslevéltárnak rendezése, szinte az ő kormányigazgatási történeteihez tartoznak. Az utolsó években gróf Bernstorff statusministerrel együtt részt vön a' troppai, laibachi és veronai gyűlésekben. Veronából utazást tett északi Olaszhonba; Paviában megbetegült 's 1822 Nov. 27. Genuában tüdő gyuladásban halt meg. Hardenberg érdemeit megismerve, felállítottá a' fejedelem annak melyképét a' statustanácsnoki gyűlteremben 1824-ki halála napján. Adományjósággal, az Ujhardenberg nevet nyert Lietzen és Quilitz kerülettel, már 1814 megajándékozá. Hardenberg első házassági gyermekei közül, holta után, egy fiu és egy leány maradt. A' fiu Keresztély Henrik Auguszt, hardenberg-reventlowi gróf, dán titkos confereñtialis tanácsnok, 's birtokosa a' dán király által 1816, Hardenberg grófsággá emelt nemzetségbeli ősi javaknak Dánországban. A' leány, Lucia, herceg Pückler Muskaunak jegyeztetett el 1817. Herceg Hardenberg 1807—1810 's viszont 1801-től a' tiltsi békéig emlékiratokat készíte időkoráról, 's a' kéziratot balála előtt Schöll statustanácsnokra bizá. A' király lepecsételte azt önnön czimjelével, a' statuslevéltárba tevé, 's tilalmazá 1850 előtt leendő felnyittatását. Parisi gróf de la Rivallière, emléket állíta fel a' herceg számára Berlinben a' Dorottya templomban, Wichmann készítette melyképével. —no—

HARDENBERG (Fridrik), írói neve Novalis, nemzetségi jószágán a' mannsfeldi grófságban született Maj. 2, 1772 's meghalt Weisenfelsben Mart. 25. 1801. Házi körben jeles szüléktől minden szépre és jóra neveltetett. Azután néhány évet Braunschweig mellett tölte Luklumban egy rokonánál, 's ugy az eislebeni gymnasiumba ment. A' bölcselkedést Jenában, a' törvényeket Leipzigban és Wittenbergben tanulá. Innét Tennstädtbe jött, hol törvényes foglalatosságú férjfiává kellendett képződnie. Midőn 1797 a' sóbányászatra adá magát, elhalt szívének első kedvöse; de lelke kigyógyult fájdalomiból 's új erővel szentelé magát a'

tudományoknak. Ezen évi Decemb. Freibergbe ment bányászacademiára. Itt nyere meg szerelmét Charpentier Julia; H. reménylő magát vele rózsza kötelék által egyesíthetni. Az 1799-ik év nyarán visszatért Weissenfelsbe, 's a' sóbányászat igazgatóságának társtagjává tétetett. Ezen időközben nyerte meg barátainak a' testvér Schlegeleket és Tiecket. Midőn épen a' kerületi kapitányságot kellett volna elfogadnia Thüringenben, meghalt atyai házában, barátjának Schlegelnek karjai között. Hardenberg, a' szónak igazi értelmében véve, költő volt. Bő tudományt szerze magának mindenben, de elméjén szüntelen a' költészség uralkodott. Lelket és képzeleterőt tükröze minden munkája, mellyek, sajnos, jobbadán csak töredékek, csupán igyekezetét mutatók. Vesztesség a' német literatúrára nézve, hogy „*Heinrich von Ofterdingen*“ című románja, mellynek eredeties becsét barátja Tieck fedezé fel, félben maradt. Ennek végezte után még 6 románt akara H. írni, benne természeti nézeteit, mellyeknek kezdetét a' „*Lehrlinge zu Sais*“ teszi, továbbá polgári életbeli, kereskedési, történetirási, political és szerelmi tekinteteit lera-
kandó. Legdicsőbbben 's legnagyobb önmegelégedésével tünteté ki magát elméje az éjhez irt hymnusaiban. Iratai 2-ik részének nagyobb fele (Berlin 1814, 2 R.; harmad. kiad. ugyan ott 1816) töredékekből áll, mellyekben sok oldalú esmerete 's mély elméje leglelkesebb szerelemmel szól.

—no—

HARDOUIN (János), egyike a' legtudósabb, de egyszersmind legkülönösebb férjfiaknak, 1646 Bretagneban Quimperben született; a' jesuita rendbe lépven a' vallás tudományán kívül, a' történetirást, pénztudományt és mivelte nyelveket tanulá. Ezeknek a' tudományoknak áldozó életét. Parisban halt meg 1729. A' régi pénztudomány felvilágosítása körül nagy érdemei vannak. Temistius beszédeinek, de még inkább Pliniusnak az akkori időre nézve általa jelesen felkészített kiadása, (főkiad. Paris 1685, 5 k. 4. r. és 1723 2 köt. fol.) még most is nagy tekintetben van. A' legnevezetesebb különösség, mellyet „*Chronologia ex nummis antiquis restituta*“ és „*Prolegomena ad censuram veterum scriptorum*“ című munkáiban felelte éles elmével tudá kivívni, azon állítás volt, hogy eredetre nézve nem csak a' régieknak vélt pénznek nagyobb része újabb, hanem még minden egyházi 's világi írók munkái is, kivéven Ciceoét, Plinius természettörténetét, Virgil Georgica-it és Horác levelit 's gunyjait, — a' 13 század papjai által készítették 's hamisítottak. Ő szerinte az Aeneis egy akkori benedictinus készítménye, ki sz. Péternek Romába való utazását jelképezetekben (allegoria) akará leírni. A' trojai veszedelemről bele szótt elbeszélés, Jerusalemb elpusztulására, 's a' kereszténységnek a' Zsidókon vett győzödelmére irányzódik. Ezen állításoknak szükségkép nagy perlekedésekbe kelle őt keverni; de minden ellene felhozott bizonyítások sem voltak elégségesek, vele állítmányainak helytelenséget elhíthetni.

—no—

HAREM nem visel a' mohamed hitűeknél azon része a' háznak, hol a' hölgyek a' férjfiaktól külön választva laknak. Minden igazhíttü török négy törvényes nőt 's kénye szerint való számú ágyasokat tarthat, kik a' hátulsó épületben lakván, 's magas fal övedzte kertekbe záratván, fekete heréltek és vén udvarmesternék gondviselése alatt vannak. Ezeknek tartása mindazáltal csak a' gazdagoknál és előbbkelőknél lehetséges; az alsóbb rangu megelégszik rendszerint egy nővel, minthogy többet nem tarthat el, segédtársul használja őt foglalatosságaiban, 's szorosabb összeköttetésben él vele. (L. SKRILL). 54.

HÁRFA, a' legrégibb huro hangszerek egyike, melly eleinte hihetően csak állatok szőrével volt felhurozva. Nehéz meghatározni, vallj n a' régieknél szokásban volt Sambuca, vagy a' Trigonon lehetett e az általunk vélt hárfá; de ősz régiségét minden kétségen tul helyeztetű a' többek között azon hárfás férjfinak alakja, melly az egyiptomi Théba omladéki megett a' thébai királyok vélt sirjaiban egy vakolatfestésen

(Fresco) találtaték. A' hárfának több nemei vannak, jelesebbek: 1) a' hajdan köz szokásban volt Csucs-hárfa (olasz). Ezen két sor dróthur volt, mellyeket kettős hangfenék választott el. A' bal oldalon, melly a' Bassusra van szánva, sárga, a' jobb vagy Discantoldalon fehér hurok szoktak lenni. Ezen nagyon tökéletlen hangszer már most ritkán használ-tatik. Esmeretesebb's nagyobb dívatban vagyon 2) a' Kettős vagy Dá-vid-hárfa, melly háromszeg formájú, bélhuros, és egy hangfenekü. Hangköre többnyire a' nagy C-tól fogva egész a' három vonású c vagy d-ig terjed. Amaz alkalmatlanság, hogy ezen hangszeret mindig a' főhang szerint, melly az előadandó darabban uralkodik, kell igazítani, az elő-jövő idegen hangok miatt pedig játszás közben a' srófokat, mellyekre a' hur vége van akasztva, fordítani, vagy azokat a' hüvelyekkel nyomni's változtatni kell (mi miatt sok menetel épen kivihetetlen), egy elmés talál-mányra adott alkalmatoságot, t. i. 3) a' Pedálhárfa. A' pedál többnyire hat vagy hét lábintóból áll, ezek segedelmével minden hangnak octávját fél hanggal feljebb lehet emelni, és így a' felhangoztatásnál csak a' szokott hanglajtorjának hangjaira kell tekintettel lenni, 's e' sze-rint minden hangból egyirányos könnyűséggel lehet játszani, a' nélkül, hogy a' hüvelyk segedelméhez folyamodni, 's az által a' jó fekvéseket elveszteni kellene. Ezen szerre az előadandó hangdarabok, valamint a' klavirra, bassus vagy discant, vagy violín kótákkal iratnak. De a' pedálhárfa többnyire csak Es durba igazítatik, hogy a' B hangok könnyebben kiadathassanak. Az említett találmányt némellyek egy Hoch-brucker nevű német művésznek, ki a' múlt század első felében Donau-werthben, mások pedig Velter Ján. Pálnak tulajdonítják, ki 1730 Nürnbergben élt. Későbbben rajta még több javításokat is tettek Paris-ban, kivált a' forte-, és piano-ra nézve Cousineau és Krumpholz. Ugyan ott Erard testvérek a' pedálhárfa-^{gy.}nak egy új nemét találták fel. — 4) Az AEOLOS v. SZÉLHÁRFA (l. e.). — — Időszámításunk első századaiban a' keresztények ájtatossági gyülekezeteiben a' hárfa, énekkíséretre használ-tatott. — Hárfa-játszást tanító könyveket irtak Backofen és Bochs. — Legújabb hárfadarabok szerzői: Nadermann, Demar, Steibelt. Hítese számára Spohr is néhány jeles darabokat irt, nevezetesen némelly pot-pourrikat hegedű kísérettel.

HARISNYA KÖTÉS. Régi találmány, hanem a' tövel való kötés csak a' 16-dik század kezdetétől fogva esmeretes. Az Angolok állítása szerint Spanyolországban találták fel a' harisnyakötést, honnan Olaszor-szágba, ebből pedig 1560 után Angliába is bevitették. Ellenben a' Fran-^{gy.}ciák, kik már 1527 előtt is kötöttek tövel, azt állítják, hogy ezen mesterség scotiai találmány. Dubois nevű Helveta jobbitotta meg a' kötőtőket, mellyekkel jobban's könnyebben is lehet dolgozni. II-dik Hen-rik francia király viselte az első kötött selyem harisnyát 1547-ben, An-gliában pedig Erzsébet királyné 1561 körül. Németországban régen a' harisnyakötőket nadrággötőknek nevezték, minthogy akkor a' nadrággal egy darab volt a' harisnya is. Berlinben már 1590 körül voltak illy nad-rággötők.

HARISNYASZÖVÉS. Ugy hiszik, hogy egy Francia találta fel, ki hazájában nem kapván jutalmat, Angliába vitte át találmányát. Egy más Francia, Hindret János, sokkal későbbben Angliába menvén, ottan kitanulta a' szövészeknek alkotmányát, 's visszajövévén Parisha, itt leg-először állított fel egy selyem harisnya szövészeket, mellyre 1656-ban privilegiumot is nyert. Leibnitz szerint Scotiának lehet köszönni e' ta-lálmányt; leghihetőbb mindazáltal, hogy Lee Vilheli, a' cambridgei collegiumban volt tanító, találta fel az illy szövészeket 1589 körül, melly találmány sokáig ki nem ment Angliából. Velence városának követje 1614-ben lopatott legelőször Angliából titkon egy harisnyaszövő szeket hazája számára, ahoz értő szövőket is küldvén oda, 's ezen az uton ké-sőbbben Németországban is esmeretes lett a' találmány. Moisson, egy

francia pap, sokat javított a' szövőszéken, úgy hogy az nagyon egyszerű lett, 's 600 résszel kevesebb számra vitte le a' miv alkotó darabjait, mellyek mindössze 80 fontot nyomnak. Az ő szövőszéke remek találmány, harmadfél ezer részből áll, 's első öszveszerkeztetése már oly tökéletesen ment végbe, hogy két száz esztendő mulva is igen kevés változtatást kellett rajta tenni.

Kállay F.

HARLEKIN. E' drámai torzkép nevét megmagyarázni nehéz. Batteux a' görög satyrjáték satyrjaitól származtatja. Riccoboni úgy vélekedik, hogy a' harlekinek ruhája nem más, mint mellyet ama' hajdani alakosok hordának, kik nyirett fővel jártak, 's planipedes — mezitlábúaknak nevezettek. A' Riccoboni felhozta okokhoz toldható még a' régi alakosok nevetséges kardja, melly a' harlekineknel verólapoczkává változott. E' felett a' harlekint a' legjobb toscani írók is Zanni-nak hívják, a' szó pedig hihetőleg a' latin Sannio-tól származik, mellyről Cicero („*De oratore*“ 1, 2) oly teljesen a' harlekin characterére illő leírást ad, hogy ez is a' harlekinnak ama' régi mezitlábúaktól származásáért kezkesedik. „A' régi harlekin charactere — mond Flegel („*Gesch. des Grotesk-komischen*“) egy rendkívüli játék, heves mozdulatok, 's mód nélküli bohóskodás szövénye volt, mellyhez némi testi könnyűség köttetett, úgy hogy csaknem mindig a' levegőben látszott, 's egyre ugrált. Szemetelen, gunyolódó, ravaszbolond, alljas, 's kivált kifejezéseiben igen mocskos volt. E' character azonban 1560-tól megváltozott. Az új harlekin mind azt, mi a' mult századból rászáradt, levetette. Most egy tudatlan, együgyű inas, ki mident elkövet, hogy elméncznek lássék. Egy nyúl szívű, hiv, munkás tányérnyaló, de félelemből vagy haszonlesésből mindenféle csintalanságokra és csalárdságokra vetemedik. Oly chamaeleon, ki minden színt felveszen, 's egy eszes ember kezében, a' szinpad fő szerepe. Próbaköve a' készüllet nélküli beszélés. Az új harlekin bizonyos tréfás tagjáratásokat és bohóskodásokat követ, mellyek e' szerepben századoktól fogva atyáról fira szállottak.“ Itt főképen az olasz arlechinoról van szó, mert jelesen Olaszországban az úgy nevezett *Commedia dell' arte* tréfás játékbán ő honos. Meg kelljen eszenvedni vagy nem? nem csekély kérdés. — A' francia módos, hajlékony harlekin egy egészen nemzetileg módosított maszk. A' Vaudeville-játékszinen némán, és feketé félálarczal adják. (L. CARLIN). J.

HARLEM, Haarlem, város, a' hollandi királyság éjszakhollandi kormányóságában, fő helye a' kerületnek, közel a' harlemi tengerhez, a' rajta keresztül folyó Spare partjain, 's Amsterdammal és Leydennel csatornák által öszvekapcsolatva, 7963 h. és 21, 200 l. Igen tiszta, 's fákkal beültetett utszájit csatornák hasítják. Piaczán Koster Janszoon Lőrincz képszoobra áll, kinek a' könyvnyomás művészsége feltalálását tulajdonítják a' Hollandiak. Ezen, 1424-re tett feltalálás százados innepét a' Harlemitiek 1824 Jul. 10. nagy pompával ülték meg. A' város 15 szentegyháza közt a' fő egyház nagyságáról 's csinos tornyáról, 's derék orgonájáról híres, mellynek 8000 sipja 's 60 hangja vagyon. Nevezetese benne: Tayler muzeuma, 's a' tudományok itteni társaságának természeti gyűjteménye, nem különben Enscheider betüöntése. Itt hajdan a' virágmivelés rendkívül divatozott, most azonban már alább szált (l. VIRÁGKERESKEDÉS), mindazáltal még ma is elég tetemes. 1800 egy virágkereskedő csupán Liszabonba többet adott el 18.000 darab török szirontánál. Még most is van benne 13 nagy virágkereskedő, kik a' világ legtávolabbi vidékeire is küldözik tulipán és jáczint hagymáikat. Hajdan nagyon virágzott H. szorgalma által. Selyem szövő székeiből ma már alig van 60. Leghíresebbek a' harlemi fonál és vászon fejtítők, szám szerint 18. Készítetik benne sok czérna, pántlika vászonból, gyapju, szőr és selyemből, selyem zsebkendő (legjobb egész Európában), — 's tengeri sófűző intézetei is vannak. Közelében fekszik a' harlemi liget, a' lehetőség legkellemesb, igen erős, sugár és buja növésű fákkal.

Szép mezei lakok, bájló kertekkel környékezve, feküsznek e' ligetben szétszórva.

opq.

HÁRMAS ÖSZVEHANGZAT (*Trias*, *Dreiklang*) nevet visel tulajdonképen három különböző hangközből álló minden accord; szorosabb értelemben pedig a' tökéletesen egybehangzó hármashangzat, azaz olyan, mely a' legtökéletesebb egybehangzatokból (*Consonanzen*) u. m. 1. 3. 5-ből áll; azért harmoniás hármashangzatnak is nevezetik. Lehet pedig 1) nagy, vagy kemény (*Duraccord*); 2) kicsiny vagy lágy (*Mollaccord*). Nemtulajdonképi hármashangzatoknak nevezik a' nem egybehangzókat (*dissonirend*). Ide tartozik 1) a' megfogyasztott hármashangzat; és pedig a) az ugynevezett lágyfogyasztott, mely 1, 3b, 5b, azaz: alaphang, kis tertia, és kis vagy hamis quintából áll; — b) a' keményfogyasztott, mely 1, 3 és 5b, alaphang, nagy tertia, kis quintából áll, p. o. h, cis, f. — és 2) az ugy nevezett mértékletlen (tulságos) hármashangzat, mely 1, 3, és 5b, alaphang, nagy tertia, 's nagy quintából áll, p. o. c, e, gis.

HÁRMAS SZÁM (*Trias*), egy a' legtávolabbi hajdan kortól fogva megszenteltetett szám (1. p. o. IV. Mos. 19, 12.); még ma is azt tartja a' pelda beszéd: minden dolog hármával tökéletes. Ennek okának ezen szám természetében kell lennie. A' hármashangzat szám az egységet és az ellentételt, a' kifejlés principiumát és momentumait, vagy az ellentételt és az öszveköti egységet (*synthesis*) is terjeszti mi előnkbe; ez az első páratlan szám, mely az első párost is magában foglalja; ebben van az ő tulajdonképi jelentése és tökéletessége. Már az ó-korban észre kellett azt venni, hogy ez mindenütt feltalálhatik, a' hol a' különbözőlének kifejlése tapasztalhatik. Innen a' kezdet, közép, vég, az égen megtestesítve a' feljövés, culminatio pont, 's lemenetel által; a' reggel, dél, est; est, éjféli, reggel; és közönségesen az időnek ugy nevezett dimenziójában: a' múlt, jelen, 's jövő. De a' térben is visszatér ez a' hármashangzat ezekben: felül, középen, alól; jobbról, középen, balról, és általában a' tér dimenziójában: hossz, szélesség, temérdekség vagy mélység. A' látásnak a' hármashangzat szám a' háromszöglet rendes figurájában terjesztetik elő, mely hasonlóképen véghetetlen *symbolicus* előterjesztésekre fordítatott, a' fülnék pedig legtökéletesebben a' Háromhangzatban (*Trias harmonica*). Minthogy a' hármashangzat a' symmetriának is alapja, tehát a' hármashangzat alakja, nem tekintve a' *symbolicus* és egyéb jelentésekre, mellyek ahoz járulnak, az architecturában és szerzőszámokban is, mellyek egyszerű neműek, ajánlja magát. Ide tartoznak a' triglyphék az architecturában; a' három lábú szék; a' Jupiter három ágú villáma; a' régibb három huru lyra; ámbár a' hármashangzat szám az első tárgyakkal, valamint a' három fejű Cerberusnál, még különböző *symbolicus* jelentései is vagynak. A' mi gondolataink kifejlésénél is, mint már feljebb említett, feltaláljuk azt a' triást a' tételben (*thesis*), ellentétben (*antithesis*) és egyesítésben (*synthesis*), sőt minden sokszoros számnak eredetét a' mi lelkünkben csak a' gondolkodásnak azon eredeti functionijából lehet megfejteti, mellyek a' megfogásnak, itélésnek és okoskodásnak öszvetett functionijában ismét visszakerülnek. Abból mindazáltal semmiképen nem következik, hogy azokat csak mi visszüik által a' dolgokra. A' philosophiai kifejlés methodusára nézve különbözőképen használták a' triást, hová tartozik p. o. az identitas a' triplicitásban Schellingnél. Mások (mint p. o. Wagner Ján. Jak.) Pythagorással nagyobb rangot tulajdonítottak a' négyes számnak (*Tetractys*), mellyben az első potentiát és a' kétszerezett alaptételt esmerik meg.

A. B. S.

HARMAT, azon nedvcsappék, mellyek a' levegőből tiszta égnél nap nyugta és keltekor a' növényekre és más dolgokra gyűlnek. Oka ezen jelenésnek a' levegő gyors meghűlése, mely által benne gőzképen levő nedvesség sűrűbb folyó idomba változik át. A' mérsékelt

éghajlatban nem esik sok harmat, mivel itt az eső gyakoribb 's a levegőben is sűrűdt nedvesség van, a' hév alatt pedig a' levegő tisztább, a' nedvek inkább légidomba mennek át. Ezen okból van Olaszországban, Afrikában 's általában a' hév vidékeken naponként oly nagy harmat, mintha eső esnék, és az pótolója is a' kimaradni szokott esőnek. Lásd Hübnerét: „*Ueber die Ausdünstung und ihre Wirkungen in der Atmosphäre.*“ (Leipzig 1790).

HARMATTAN, egy bizonyos, eleinte erős, metszve hideg szél, mely időszakosként Afrika belsejéből az atlaszi óceán felé fúj. Leginkább December, Jan. és Febr. hónapokban uralkodik, tehát az ottani száraz évszakban, és közönségesen sűrű góztól és ködtől kísértetik, mely a' napot gyakran napokig elrejti. Legnagyobb hőség és szárazság kíséri őt, a' növények elhervadnak fuvaltatától 's az ember maga is veszedelemben forog. Hosszu tartásánál lefoszlik az arcz és kezek bőre, a' léleket pedig megnehezül. Ellenben meggyógyítja a' régi, ó fekélyeket és bőrkiütéseket, valamint a' félbehagyólt és hasmenést; csak akkor nem, ha rothadt párolgásu tavakon megy keresztül. Mig ezen szél fúj, nem venni harmatot vagy nedves levegőt észre. Az egész mező fonnyadt és száraz lesz, minden gyümölcs korán érik, minden faeszköz megreped, minden nedvtartó edényt meg kell öntözni, különben folyat. A' harmattan után mindig metsző hidegség áll be. —j—a.

HARMINCZAD. Ez honunkban egy ágát teszi azon köz jövedelmeknek, mellyek az országlás által, az uralkodó királyi háznak 's fenyének fentartására, 's más nemzeti szükségek kielégítésére fordítandók. Azon jog, melly ennek beszedését vagy beszedetési szabadságát tárgyalza, koronának mondatik, azért, minthogy őstől fogva össze van azzal kapcsolva, ugy, hogy tőle semmi szin alatt el nem szakasztathatik, 's magán emberre, sem örökösen sem időközileg át nem ruháztathatik. Tulajdonkép pedig a' harminczad alatt bizonyos mennyiségű vámnem értetik, mellyet az e' teher alól ki nem vett 's az országon által, az országba be, vagy belőle kiviendő tárgyaktól, mind azoknak fizetnie kell, kik ezen tartozástól törvény által felmentve nincsenek. Általában pedig minden nagyobb mennyiségű kereskedésbeli cikkelyek alája vannak ezen tehernek vetve, ha egyébként azoknak adása vevése nem tilalmas. Kivételnek ellenben alóla az összesen egy forintot nem érő bármi nemű anyagok; a' felkelt nemesség taborába szállítandó élelem; és a' horvát és ráczországi határszélek szükségéire uti levél mellett behozatandó posztó. Törvény által mentve tartatnak ennek fizetésétől a' következő személyek: minden rangu nemesek, egyháziak és világiak, azon tárgyakra nézve, mellyeket házi szükségéikre hoznak be, vagy mellyeket önnön birtokaikban termesztettek 's ezeket az országból kivinni szándékoznak; mert ha valamit nyerekedés végett hoznak be, vagy idegenektől összervásároltakat visznek ki, ők is köteleztetnek harminczadot fizetni. Mentesek továbbá a' most érintett esetekben a' királyi városok, mint egyenként véve nemesek; a' Jászok és Kunok; a' hajdu városok, a' papi nemesek, és mind azok, kik alóla különös kegylevél (*privilegium*) által feloldoztattak. Ugyanazon tárgytól csak egyszer fizettetik ezen teher, a' meghatározott árszabás szerint, mellyet a' magyar kir. kamara készít; egybiránt pedig mindegy, akármelylek harminczadbeli tisztviselősnél rovassek le a' tartozás. A' harminczadok számának szaporittatása több honi törvényeink által tilalmaztatik, nem pedig annak kevesítettése, vagy egyik helyről másikra áttétele, hol a' földes ur-a' szükséges épületeknek még telket is tartozik kimutatni, azonban csak időközileg birathatót, mely azonközben, nemes házhelyé nem tétethetik, 's rajta a' nemestelki haszonvételek, mint bor és husmérés 'sat. a' földes ur sérelmével nem gyakoroltathatnak. A' harminczadbeli zsarolások hatalmaskodási büntetéssel fenytetnek meg; de ellenben a' harminczadot megcsaló, elmellőző vagy megtagadó is keményen la-

köl, mert minden vitt vagy hozott vagyona elkótyáztatik. Az e' tárgybeii ügyek a' királyi kamara által itéltetnek meg. A' harminczad valója hajdan megfelelt nevének, mert a' fizetendő vám, a' tárgy harminczad részét tevő; de mai időben igen gyakran változik árszabása.

Kunoss.

HARMINCZ ESZTENDÓS HÁBORU (1618—48). Ezen háboru legtávolabbi oka a' 16 századbéli reformatio és az augsburgi (1555) vallási béke volt. Németországban a' catholicusok és protestansok már régóta egyenlő feltékenységgel tartották egymást szemmel, 's csak a' viszonyos félelem tarthatá vissza az ellenségeskedés kiütését. A' protestans fejedelmek 1608 kötött unioja által, melynek a' catholicus részről 1609 a' liga tétetett ellenébe, új táplálást nyert a' szunnyadozó tűz, míg végre Csehországban lánggra lobbant. Itt az evangelica vallás, mely lassanként az austriai örökös tartományokban is elterjedt, nagyobb szabadságot és jogot nyert a' II. Rudolftól 1609 kicsikartatott fejedelmi levél által. Ennél fogva a' városoknak és a' lovagrendnek szabad volt templomokat 's iskolákat építeni. Erre Klostergrab kis városában és Braunauban, Mátyás császár uralkodása alatt, a' protestansok uraságaik akarátja ellen is építettek templomokat. A' klostergrabi, császári parancsra leszaggatták, a' braunauai pedig bezáratték. A' protestansok, kik e' miatt a' császárhoz folyamodtanak, fenyegetést nyertek feleletül. Azt hirdették azonban, hogy a' császár semmit sem tud ezen feleletről, 's hogy ezt csak Prágában szerkeztették. Midőn 1618 Maj. 23-kán a' császári tanácsnokok Prága várában együtt voltak, fegyverkezve nyomulának a' protestans országrendek követei (gróf Thurn, Lobkovitz W., gróf Schlick, Kinsky Ulrik és mások) a' terembe, azt kívánván megtudni, vette-e a' tanácsnokok közül valaki részt a' csász. válaszbán. Midőn pedig erre két tanácsnok, kik már úgy is utáltattak a' protestánsoktól, Martinitz ugyan is és Slawata, Fabricius titoknokkal együtt, keményen feleltek volna, levettettek a' vár száraz árkába, de nem igen sértettek meg. Most a' protestansok elfoglalák a' várt, elűzik a' Jesuitákat, kik a' cseh rendektől azzal vádoltattak, hogy ők a' nyomás okai, 's fegyvert ragadtak a' dicsvágyó gróf Thurn vezérése alatt. Az unio a' csehországi protestánsoknak segéd csapatot küldé, vezéreltetve gróf Mansfeld Erneszt híres bajnok által. A' császár megindítá seregét Csehország ellen. Mátyás ezen nyugtalanságok közepette 1619 Mart. 10. megholt. A' Csehek az ő felváltóját az austriai monarchiában, a' ki II. Ferdinand név alatt 1619 Aug. 28. romai császárrá választatott, esmérven ennek a' protestantismus iránti gyűlölségét, már Aug. 17. csehkorona vesztettnek nyilatkoztatták, 's a' pfalzi reform. választó fejedelmet V. Fridriket kínálák meg a' királysággal, a' ki ezt egy kis megfontolás után, leginkább dicsvágyó nője Erzséhet I. Jakab angol király leánya unszolására el is fogadta. De már a' következő esztendőben véget vete a' ligás csapatok nagy győzödelme Prága mellett a' Fejérhegyen (1620 Nov. 3) a' csehországi lázadásnak, melyre a' király megszökök, a' protestansok pedig egészen elnyomatának. Most Ferdinand V. Fridrik ellen birodalmi számüzést hirdete 's elkerülhetlen volt ennek végveszélye, mivel az unio az ulmi egyezségnél fogva (1620 Jul. 3.) felbomlott. A' Pfalzt bajor és spanyol seregek elfoglalták, ámbár két bajnok férjfi, gróf Mansfeld Erneszt és Kerestély braunschweigi herczeg, siettek segítségére, zsákmányozásból élő csapatjaikkal. Azonban a' pfalzi választó fejedelmi méltóság (1623) a' császárt segítő bajor Maximiliánra ruháztatván, ez által a' catholicus felekezet a' választó fejedelmek tanácsában felsőbbséget nyert. Ezen kívül Tilly bajor general az alsó szász kerület határán előnyomult, 's noha 1624 semmi ellenség sem volt megvivendő, ugyanott fenyegetve állott a' császári sereggel, a' protestansok templomait elszedé, a' lutheranusokat elűzé, 's más erőszakoskodásokat vive végbe. Mind ezek felébresztették szunnyadásokból ezen kerület fejedelméit, kik most a' dán királlyal és IV. Kerestély holsteini herczeggel

egyeshlővén fegyvert ragadtanak. Ellenben a' császár hatalma nagyra nevedezett Wallenstein, utóbb friedlandi herczeg tulajdon költségén gyűjtött serege által, melly mindenütt borzasztó nyomait hagyta pusztításának. Midőn ezek után a' dán király 1626 Lutternél a' Barenhegyén Tillytól végképen megvertvén, az 1629 lübecki békében azon gyalázatos ígérethez kinszerítették, hogy soha sem fog Németország ügyeibe avatkozni: akkor a' császár legfőbb pontjára lépe győzödelmének, 's így a' protestansok ügyei legnagyobb veszedelemben forogtak. Világos bizonyossága volt ennek az 1629-ki visszaállítási edictum, mellynél fogva minden az 1555-ki vallásbéke óta a' protestansok által elszedetett egyházi jószágokat vissza kellett adni, 's a' közvetlenül birt egyházi uradalmakat catholicusoknak engedni. Most megjelent Gusztáv Adolf, a' svéd király, kinek oltalmába Stralsund, mellyet Wallenstein 100,000 katonája tartá ostrom alatt, már 1628 ajánlotta magát, 's kinél a' megrettent protestansok segítséget kerestek. Ez a' eszárától sokfélekép megsértette, 's vallása iránt buzgó szeretettel viseltve, efogadá a' meghívást. 1630 Jun. 24. Pommernben 30,000 emberből álló seregével partra szállt. Mindenfelé üzőbe vevé a' császáriakat; nem gátolhatta ugyan meg Magdeburg elfoglalását 's feldulatását; de mintán-Franciaországgal és több német fejedelmekkel, kiket nagyobb részint, mint a' brandenburgi és szász választó fejedelmeket, kinszerítenie kelle, szövetségre lépett, 's ez által magának nagyobb tekintetet szerzett, sőt Tilly seregét a' leipzigi ütközetben (1631 Sept. 7) egészen felkonczolta volna: a' császár és szövetségesei legnagyobb szorultságra jutottak az éjszaki király sebes haladása 's vezéréi és szövetségeseinek Alsószászországban és Westfalenben nyert győzödelmei, 's a' Szászok Csehországba nyomulása által. Gusztáv Adolf a' protestansokat megszerhadította. Frankenben a' császári seregtől Mainzot elfoglalván, meghódítá a' Pfalzt és Bajorhonba nyomult. Ugyan ezen időben foglalta el a' szász választó fejedelem Prágát. Már félt a' császár, hogy Bécs is ostrom alá kerül. Tilly Bajorhonban lelé halálát. Így álltak a' protestansok ügyei Németországban. Azonban mivel Wallenstein, ki 1630 a' Regensburgban öszvegyült birodalmi rendek sürgető kívánatára, csikarásai és szákmányozásai miatt seregével együtt elbocsátattott, 's kinek hajthatatlan kevélysége most csak Ferdinánd esedezéseire hajlott, rettentő sereggel és határtalan tekintettel jelent meg a' harcmezőn, Gusztáv Adolf kénytelen volt elhagyni Bajorországot. Nürnbergnél találkozott össze a' két sereg; de Wallenstein nem véle tanácsosnak a' Gusztáv Adolf ajánlta ütközetbe ereszkedni, hanem állandóan megmaradt bekerített táborában, mellyet a' Svédék híjában ostromoltak. Csak Lützennél Szászországban (1632 Nov. 6.) jött a' dolog véres elhatározásra, hol a' király, győzödelméért életével fizetett. Halála legrosszabb következeseket vont volna a' protestansokra, ha Oxenstierna, az ő nagy cancellárja, okos alkudozások által a' heilbronni szövetséget nem hozta vala létre a' német fejedelmek közt, 's ha Bernhard a' vitéz weimari herczeg és Horn Gusztáv a' svéd fegyvereknek majdnem egész Németországban felsőséget nem szerének vala, mihez még Wallenstein kétértelmű magaviselete is járult, a' ki 1634, miután Csehországba visszavonult volna, mint császáráruló megöletett. Azonban a' nordlingeni véres ütközet csak hamar megváltoztatá a' dolog állapotját. A' szász választófejedelem a' prágai békekötésben 1635 a' császárral szövetségre lépe a' Svédék ellen (melly alkalommal Szászország Lausitzot kapta kártérítésül) 's több birodalmi rendek álltak ezen békehez, annyira, hogy a' Svédék csak a' Franciaakkal való szorosabb öszveköttetésben találhattak menekedést. De V. Vilhelm, az állhatatos, hessen-kasseli landgróf megmaradt a' Svédekkel kötött protestans szövetségénél; mellyért 1637-ben Aprilistól Augustusig meg is lakolt tartománya, 18 város, 47 nemesi lak és 300 falunál több égettétvén porrá a' császáriak által. Hanem weimari Bernhard győzödelmes táborozása a' felső Rajnánál, és Banner szerencsés

munkálata által, ki 1638 még Csehországba is benyomult, csak hamar ujlag nagy erőre kaptak a' Svédok, melly azonban 1640 ismét ingadozni kezdte, míg végre Torstenson, ki Németország egyik végéről a' másikon termett, itt az austriai monarchiát rázza meg, amott pedig a' dán királyt alázza le, befejezé a' svéd név dicsőségét, mellyet még Wrangel is fen tudott tartani egészen a' háboru végéig. Csak Bernhard weimari herczeg halála után (1639) vett részt Franciaország ezen háboruban, 's ámbár elsőben igen keveset tett, sőt 1643 Duttlingennél meg is veretett, mindazáltal utóbb mégis fényes győzödelmet nyert Turenne és Condé a' császári és bajor seregeken. Végre Prága Kleinseite nevű részének, Königsmarkt svéd tábornok által történt bevétele (1638 Jun. 25.) békekötésre kinszeríté III. Ferdinándot (II. Ferdinánd 1637 halt meg). Ezen béke, minekutána Münsterben és Onasbrückben Westfalenben 7 évig tartott volna az alkudozás, 1648 Oct. 24. iratott alá (Vö. WESTFALENI BÉKE ÉS NÉMETORSZÁG) L. Schillertől „*Geschichte des dreiszigjäh. Krieges*“, és Woltmanntól „*Geschichte des westfäl. Friedens*“ (2 kötet), melly amannak folytatása. Westenrieder Lőrincz is leírta ezen nevezetes viaskodást a' müncheni „*Histor. Calender*“-ben (1804—6). De annak méltó leírása még mindig hézag a' történetírás literatúrájában. Ezen háboru után, melly Németország egyik végéről egész a' másikig elterjedt, Németország mindenfelé borzasztóan el vala pusztitva 's roncsolva, tűz és pestis által. Rosz pénzek és munka szüke nagy drágaságot okoztak. Csak egyedül a' hadi mesterség nyert, kiváltképen Gusztáv Adolf által, ki a' taticzában epochát csinált, czéllirányosabb állást, könnyebb fegyverzetet, 's a' csapatoknál nagyobb mozoghatóságot hozván be, 's a' pattantyuságot is legelsőben használván seregénél.

B.
HARMONIA vagy Hermione, Mars és Venusnak ama' házasságtöréséből nemzett leánya, mellyen Vulkán őket meglepte. Az ő nevééről jelettetett meg az első időkben az egész muzsikának öszvesége. Férjével a' phöniciái Cadmussal Görögországba jött, 's ott, a' közrege szerint, ő hozta divatba a' muzsikát.

HARMONIA a' mai muzsikában ama' hangok egyesülete, melyeknek közös előhaladásai meghatározott, a' természetből, 's a' hangközők viszonyaiból vett rendszabásokon alapulnak. Ha a' harmoniát 's melodiát összehasonlítjuk, azt találjuk, hogy egymással ellenkeznek, 's még is hasonlítanak egymáshoz. Ellenkeznek, mivel a' melodiánál az előhaladás egyes hangközők által, a' harmoniánál pedig egyszerre többek által történik, és mivel egyes adott hangban nincsen melodia, ellenben egyes accordban harmonia van. Hasonlítanak, mivel a' melodiánál természetes és szokásban levő intervallumok, a' harmoniánál helyes és czéllirányos átmenetek 's eltérések jönnek tekintetbe. A' Görögök, kik mostani értelemben vett harmoniát épen nem, hanem csak melodiát esmertek, harmonia névvel a' hangközők helyes folyamátját, 's a' tiszta tételi művészeteket jelették meg. Azonkívül harmonia név alatt értették hangzatnemeknek egyikét, t. i. az enharmoniait, továbbá hangnemeiket, a' doriait, lydiait 'sat. és octavájik kettőztetését, vagy is antiphoniájikat. Marpurg a' harmonia előmenetelére 's annak haladó tökéletesítésére nézve hat időszakot vesz fel. Ama' kérdés, vajjon a' harmonia melodiából, vagy a' melodia harmoniából származik-e, 's a' kettő közül mellyiket illeti az elsőség, maga magának felel meg, ha a' melodiát olly organum gyanánt tekintjük, mellyel érzelmünket hangok által kijelenthetjük, a' harmoniát pedig olly eszköz gyanánt, melly által azon organumnak munkálatjában több erőt adhatunk. Ujabbaknál a' Muzsikái Harmonia a' hangoknak, hangzat törvényeizhez szabott, egyidejű egybeköttetését valamelly egésznek alkotására jelenti; tehát minden nagyobb hangmivhez szükséges. Ha a' muzsikának legközelebbi elrendeltetése az, hogy érzelmeket fejezzen ki, úgy a' harmoniának különös czélja az, hogy az érzelmeket szaporítsa, nevelje. Az első eset akkor

történik, ha egy idő alatt 's felváltva több érzelmeket kell kifejezni, 's következképen az egy idejű hangsorok mindenikének kifejező melodiája van; a' második eset akkor, ha a' harmonia csupán kísérő. A' hangsoroknak valamely egyidejű egész kivitelére történt egyesülete a' hangközők és intervallumok törvényein alapulnak, 's a' Harmonicának, vagy harmonia tudományának kötelessége ezen egyesületnek törvényeit azzal együtt, mi ahoz főképen tartozik, előállítani. Előre megkívánja tehát a' hangok, intervallumok, hangnemek, 's hangzatnemek tudományát, 's leginkább az accordok, dissonantiák, consonantiák, és ezeknek különféle alakjaival, valamint is az accordok egymásra következkésével, 's így tehát az átmenetek 's eltérésekkel nagyon dolga. (I. MODULATIO). Per támadott a' felől, valljon a' Görögök esmerték-e a' harmoniát; de mivel valamely szóhangnak másik által kísérete oly természetes, 's huos szereken a' hangok öszvehangzása magától is ajánkozik, tehát csak a' harmoniának művészleges kimivelésén, melly a' hangszerek tökéletesedésétől függ, nem pedig annak átaljában a' Görögöknél volt létezetén lehet kételkedni. Egyébiránt harmonia név alatt átaljában ök is a' muzikai hangok egymás közti egybehangzását, kivált azoknak egymás utáni következkésére nézve, és Harmonica alatt a' hangviszonyok mathemat. tudományát értették. Valamint a' melodia inkább éneklés, ugy a' harmonia inkább hangszerek által fejlett ki, 's legujabban a' hangszeres muzsika kimivelése által fő uralkodóvá lett. Eleinte a' harmonia csak consonantiákból állott, későbbben mindig több több dissonantiák járultak hozzá, mellyeket az emberek feloldani tanultak; a' legujabb időkben azokat szinte erőszakig halmozták egymásra. (L. MUZSIKA). Harmoniának vagy is harmoniás muzsikának legujabban 's igen szoros értelemben neveztetnek a' csupán csak fuó szerek által előadott hangdarabok. A' harmonia nevet más művészetek is kölcsönözék a' muzsikából, jelesen a' festés. Itt a' harmonia ideája többféle alkalmaztatást lel. Ha valamely képen valamennyi tárgy ugy vannak elrendelve, hogy azok a' felvett képzetet legvilágosb 's leghathatósb oldaláról mutatják, 's azonnal ezen elrendelés segedelmével a' nézőnek lelkébe könnyen 's mélyen hatnak: akkor azon műdarabnak elrendelése harmoniás. A' kifejezés harmoniája akkor érthetődik el, ha az ugy nevezett kifejezések arra czéloznak, hogy könnyű foklajtorján a' legalsóbbaktól a' legfelsőbbekre vezetnek, ha ezen kifejezések sorában egy sincs, melly az egyszer felvett könnyű sort félbe szakasztaná; mások előtt mintegy kikiáltoznék, vagy azok közül hátra maradozna; ha a' megjelelés 's a' megjelelendő között legszorosabb egyetértés uralkodik. A' kivitelben akkor uralkodik harmonia, ha a' képnek minden részeiben ugyan azon kéznek 's léleknek alkotmánya találkozik. A' rajzolat akkor nevezetik harmoniásnak, ha ugyan azon egy figurának formái viszolag: egyesülnek egymással, ha valamennyin ugyan azon évkort, temperamentumot, ugyan azon testi minéműséget fejezik ki. A' világos homálynak akkor van harmoniája, ha az árnyék 's világosság egymás iránt nem igen nagy ellentiséget képzenek, és helyes fokokra felosztott közszínezetek a' világosból könnyen vezetnek által a' homályosba. Végteére, ha a' művész csak olyan színeket hoz fel képre, mellyek egymás között valamely kellemes, nyájias játékra ugy egyesülnek, hogy azoknak mindenike valamely viszonyban mindig részt vesz abban, melly utána következik, vagy őt megelőzi, ha még azok is, mellyek tőle messze feküsznek, a' könnyű fokokként haladó következkés segedelmével az elsővel a' színezési lépcsőnek szoros viszonyában állanak: akkor az ő színadása harmoniával bír.

HARMONICA, mtntegy $\frac{3}{4}$ hüvelyknyi vastagságu hengerből álló hangszer, melly egy faálláson nyugszik, arra t. i. mintegy 40. fél üveg golyóbisok vannak erőaitetve, 's egymásba tolva ugy, hogy egyiknek széle a' másíknak széle alól kevesé kiáll a' nélkül, hogy egymáshos

érnének; a' mellyik legmélyebb hangu, az legnagyobb, a' legmagasabb hangu pedig a' legkisebb szokott lenni. Ezen félgolyóbisok mindenike, mellyek egyébiránt hanglajtorja szerint vannak igazítva, középben keresztül furatik, 's kéregtölgy fácskával az említett hengerhez erősítetik, melly az állásra alkalmazott tokban egy forgó kerék által, 's az alól lévő lábintó (*Fusstritt*) segedelmével mozgásba hozatik. Minekelőtte játszani akarnánk, a' harangok vagy is golyóbisok vízbe mártott spongyiával megnedvesitetnek, 's azután az ujjaknak a' szélekre tételével a' tengelyeik körül forgó harangokból a' hangok mintegy kicsaltnak. Ezen hangszer hangjainak köre három, négy teljes octavára terjed. Azt mondják, hogy egy Puckeridge nevü Angol teremté ezen hangszernek első ideáját 's azt Delaval követte. Helytelenül állitatik tehát Franklin a' harmonica első feltalálójának; az ő nagy, 's a' feltaláláshoz méltán egyirányba helyezendő érdeme csak abban áll, hogy annak egészen új, 's jobb elrendelkezést adott. Esmertek t. i. már az előtt olyan harangjátékot, melly Verrillonnak neveztetett, 's bizonyos számú széles üvegekből állott, mellyek nagyságok szerint hangot adtak, 's e' végre azokat posztóval bevont deszkára rakták, 's két, csúcsaikon selyemmel vagy posztóval bevont pálzácskával gyengéden verték az üvegeket. Könnyen megfogható, hogy ezen játszás neve igen nyomoruságos lehetett. Későbbben a' harmonicán még több javítást igyekeztek tenni, részint, hogy a' harangok hangozhatása könnyitessék, részint hogy tisztaturát is lehessen hozzá alkalmaztatni. Némelyleknek megfontolásra méltó véleménye miatt t. i. az iránt, hogy ezen haranghangoknak káros befolyása van a' játszóinak idegrendszerére, olly próbákra akadtak, mellyeknél fogva ezután a' harangokat nem kellett okvetetlenül ujjakkal érinteni, hanem a' harmonicához alkalmazott tastaturán lehetett azt, valamint a' klavirt játszani. Illyen tastatura mechanismusát némelylek szerint Berlinben Röllig, mások szerint a' pétervári Hessel találta fel; Görllitzben Nicolai is készített olytant. Klein Henrik muzs. prof. Pozsonban egyébiránt a' claviaturás harmonicát nagyon tökéletesítte. Másként ezen hangszeret klavirharmonikának is nevezik. De mind ezen próbatételek épen nem felelnek meg a' kívánt czélnak; mert olly tökéletesen, mint az elsőbb nemekben, ezen újabbakon lehetetlen a' hangnak finomságát, duzzadását, 's kitartását kihozni. Egyébiránt nem tagadhatni, hogy bar mennyire tünteti is ki magát a' Harmonica hangjainak finomsága 's kitarthatása által minden egyéb hangszernek felett, de mégis csak lágy érzésekre szorított hangszer marad ő mindig, melly épen nem engedi magát más hangszernek öszveköttetésében használtatni. Ha kíséretre használtatik, az énekszót elhomályosítja, ha pedig concertálásra vétetik, akkor az őt kísérő hangszernek sokat vesztenek, mint-hogy amannak hangjaitól igen messze 's hátra állanak. Legtanácsosabb tehát őt egyedül használni, 's bizonyos romantos viszonyok és tekintetek közben, varázsló foganatu lehet. — Legjelesebb harmonicajátszóknak mondatnak: Neumann, Schmittbauer, és a' világtalan Kirengessner asszonyság. — A' tulajdonképi harmonicához csak hangjai hasonlitanak az ugy nevezett Szegharmonicának (Stift-Nagelharmonica) mellynek aczél, 's félkörbe állított szegei hurvónóval suróltatnak.

HARMONICA (Harmonik). Ezen név alatt az előtt mind annak tudományát értették, mi a' hangok, intervallumok, systemák, hangzat és hangnemek, változatok és melodiákra tartozott. Görög irók a' harmonicát ugy határozzák meg, mint a' hangok nagyságának magasságok 's mélységekre nézve érezhetését eszközölő, jól elrendelt rendszert 's ügyeséget, mint olly tudományt, mellynél fogva a' muzsikai hangok természetét gyakoroltatásokra nézve megvizsgálhatjuk 'sat. Azon ideák, mellyeket a' mai muzsikában a' harmonicával egybe kötünk, nagyobb részt még a' régiekhez hasonlitanak, 's többnyire a' hangzat theoriáját, a' jelenleges systema minémiségét, 's abban előforduló viszonyokat, a'

hangok, hangnemek, accordok, dissonantiák, consonantiák helyes használatát, és célirányos modulatiói élést tárgyazzák 'sat.

HARMONITÁK, vallási rajoskodók, kiket egy Rapp nevű württembergi vive be az északamerikai egyesült státusokba, 's ugyan ott házasság és tulajdont nem esmerő gyarmatot állita belőlök, melyet ő az Ohio mellyékén, mint egyházi 's világi fő, több évig igazgata. 1819 Indiana státusba, a' Wabasch mellyékére szállitá e' gyarmatot, mellynek Harmony a' neve. — Egy más, szinte Harmony nevű gyarmathelyet Pensylvaniában OWEN (l. e.) egy angol philanthrop vásárla meg, hogy rajta erkölcsi 's szorgalmi gyarmatitó tervét kivigye.

HÁRMOSKÖNYV (Hármos törvénykönyv) nevet visel azon ősi törvénykezésbeli szokásokat 's jogokfóket magában foglaló munka, melyet Verbóczy István, II. Ulászló király parancsára nagy szorgalommal készített, 's az 1514-ki országgyűlésen a' királynak benyujtott; ki azt az országrendeknek, ezek pedig egy — magok közül jeles törvénytudó férfiakból választott kiküldötségnak adák át megvizsgálás végett. Ez helyesnek találá a' munkát, melyet a' király, oklevelével ugyan következő megerősített, de közbe jött országos gondjai miatt megpecsételni 's kihirdetnetni elmulasztott. Hogy azonban a' munka el ne hanyódjék, a' szerző azt Bécsben kinyomatá. Mivel pedig az ügyvédek és bírák, a' törvénykezésnek akkori ingatag és zavart állapotjában, bizonyos rendszabásokat ohajtottak: csak hamar használni kezdék ezen könyvet, melyet ősi szokásaikkal 's a' nemzet természetével jobbadán megegyezőnek találtak. Így nyert a' munka lassanként köz hitelességet és tekintetet, melyet némelly ellenségei híjában igyekeztek tőle megtagadni azért, mivel az sem a' királyi pecséttel meg nem erősítettett, sem az országban törvény gyanánt ki nem hirdettetett. A' közönséges veleélés, a' későbbi törvények gyakori reá hivatkozása, mind meg annyi bizonyosságai tartalma helyes voltak 's erős létének. A' munka Előbeszédből 's három Részből áll; az előbeszéd viszont 16, az első rész 134, a' második 86, a' harmadik pedig 36 czimből. Magyarra (mert a' miut tudjuk, eredetileg latin nyelven készült, akkor tájban törvényeink sem anyanyelven hozatván) többek által lefordítottat, u. m. Vörös Balázs, Heltay Gáspár, Laskay János, Szentpály Ferencz (versekbe foglalva) és legujabban (1830) Nagybányai Perger János által.

Kunoss.

HÁROM NYOMÁS vagy **UGARSZER**. A' földmívelésnek legrégebb neme, mely még a' Rómaiak alatt is divatban volt, 's az olta máig is szokásban van, ámbár népeesebb országokban már vagy egészen felhagytak vele, vagy pedig jobb használat móddal egybekötötték, mint-hogy régi formájában a' földmívelés virágzását mindenütt akadályoztatja. Ezen régi földmívelési mód szerint minden határ három részre osztatik fel, u. m. ugara, vagy is pihenő földre, téli és nyári vetés alá. Minden harmadik esztendőben tehát egy része a' határnak ugarban máskép nyomásban marad, 's ez a' rendszeres felváltása a' határ három részének, mellyek sorban pihentetnek, **Turnus**nak nevezetik a' gazdasági tudományban. Már a' hol több szükség van a' földre, 's a' legelő is megengedi, az ugarföldeket is használni szokták kapa alá való veteményekre, vagy más oly természetűenyekre, mellyek nem szorosan gabona neműek, p. o. pityókára, (krumpli) répa minden nemeire, káposztára, dohányra, lenre, borsóra, lencsére, hajdinára vagy haricskára sat., mellyek azután ugar veteményeknek nevezetnek, vagy minthogy nyárra használtatnak a' földek, nyári veteményeknek is hivatnak. Az ugarföldnek ez a' használat módja egybe van kötve Németországban a' vonó és ígás marhák istállóban tartásával.

Kállay F.

HÁROMSÁG (szent), a' keresztyén vallás tanításában az isteni lény azon tulajdonsága, mellynél fogva egy ugyan az Isten, de három személyből álló. Ez a' kifejezés K. u. a' 4-dik században vetetett fel a' keresztyén vallás tanításába (Vö. **ANTITRINITARIUSOK**).

HÁROM SZAVU TÉTÉL, a' muzsikai szerzésnek olly neme, melly szerint valamelly hangdarab három különböző szóhangra, akár énekesek számára (*Terzett*), akár hangszerekre (*Trio*), vagy épen nem előadás végett, hanem csak tételi, szerzési gyakorlás fejében készítetik. Közönsegesen, de nem szükségképen, a' partitúra három systemából áll. A' mi a' három szóhang viszonyát illeti, a' három szavu tétel egy felső, egy közép, 's egy alaphangból áll. Ezek közül vagy 1) az utóbbi, vagy a' két utóbbi, csak kíséző, az első pedig fő, vagy is concertáló szóhang; vagy 2) mind a' hárman felváltják egymást, 's többet vagy kevesebbet concertálnak, vagy is valamennyin fő szóhangok. Ezen utóbbi esetben a' hangmiv, ha hangszerekre van téve, szoros értelmű *Trio*-nak nevezetik. A' hangszerek számát azonban ezen nevezet meg nem határozza; mert az ollyan hangdarabot három, két instrumentumon, sőt egyetlen egyen is (p. o. klaviron) elő lehet adni. A' szóhangok kivételére rendelt többszörözött művészek száma sem változtatja el legkevesbé is a' háromszavu tétel belső mivoltát. Mivel pedig öszveköttött muzsikai partiák is lehetnek, azaz: több szóhangokat foglalhatnak magokban (p. o. klavir darabokban a' felső partia), tehát a' háromszavu hangmiv nem nyer mindig háromszavu tételt. Az utóbbinak azon kívül saját rendszabásai vannak, mivel itt egy vagy több dissonantiák accordjában mindenkor ki kell hagyni az intervallumokat, és így azon kérdés támad, az előforduló esetekben a' legközelebb következő hangokra nézve melly intervallumokat kell kihagyni? mellyek szükségesek elkerülhetlenül, 's mellyek nem?

HÁROMSZEG (*Trigonon*). Így nevez a' terjedtségméréstudomány egy három vonal által bekerített figurát. A' bekerítő vonatok oldalának nevezetnek, és a' keresztbevégo pontokon három szegletet képeznek, a' honnan az egész figura nevét vette. A' háromszegelnél számos elvalasztások vannak szokásban, mellyeket itt röviden fogunk egymás után említeni. Ezen figurák legelőször térjekre nézve különböztetnek meg egymástól, minthogy ezek vagy laposak, vagy görbék lehetnek; mellyre nézve a' háromszegek laposokra és meggörbitettekre oszlanak. A' meggörbitett háromszegek közönsegesen csak gömbön vagy legfeljebb sphaeroidákon látszatnak, és az azokat bekerítő oldalak rendesen legnagyobb körű ívek (*Arcus circuli maximi*). — A' lapos háromszegek pedig még az oldalak idomjára, vagy azoknak képesleg való (*relativ*) hosszokra, vagy szegletekre nézve lehetnek megkülönböztetve egymástól. Ha egy lapos háromszegnek mind a' három oldala egyenes vonal, ugy az egyenes vonalu — ha mind görbe vonal: görbevonalu, ha pedig részint egyenes, részint görbe vonalu: vegyesvonalunak nevezetik. Ha továbbá az oldalak mind egyenlő hosszúak, akkor egyenlő oldalú — ha csak kettő egyenlő hosszú: egyenlő szárú, ha pedig mind különböző hosszúak: különbözőoldalunak mondatik a' háromszeg. Szegleteire nézve utóljára a' háromszeg derékszegletű *), ha egy derék, és tompaszegletű, ha egy tompa szeglet találatik a' három szeglet közt. Különbözn pedig, ha mind a' három csucszeglet, a' háromszeg csucs szegletűnek nevezetik. — Az oldalak és szegletek egy háromszegben, egymással olly szoros öszveköttetésben vannak, hogy ha 3 közülök esmeretes, a' többi 3 amazokból bizonyos számvetés mód által kitalálthattik; a' mint azt a' Trigonometria tanítja.

Albert F.

HÁROMSZEGÜFÉNY, I. ASPECTUS.

HÁROMSZEGMÉRÉS, vagy Trigonometria. Ezen fogat széles kiterjedésű, 's valamelly tér minden pontjainak fekvése 's távolsága meghatározását kívánja, ha közülök némelly pontoknak távolsága 's fekvése tudva vagon. A' földmérő néhány állásonatokat 's szeglete-

*) Triangulum rectangulum.

ket megmér, 's ezekből csupa számolás által kitalál minden egyéb meghatározó részt. Ezen egyetlen példa elegendő a' háromszegmérés gyakorlati fontosságára figyelmeztetésül. Ha a' térnek különbözőféle pontjai egyenes vonatokkal gondoltatnak öszveköttette, ezen vonatok hosszúságán és azon szegleteken kívül, mellyeket egymás közt formálnak, még azok is vizsgálat alá jönek, mellyeket egymás közt a' különbözőféle lapok alkotnak. Ha a' földmérő valamely táj plánja felvétele végett, bizonyos számú hegycsúcsokat főpontoknak (l. TRIANGULÁLNI) választja, mellyeket magának háromszegekbe gondol öszveköttette: ezen háromszegek különbözőféle lapokban fekszenek, 's ezért még különösen tekintetbe kell vétetniek (horizontál lapra vétetniek), hogy a' plán készítése, melylyen mind ezen különbözőféle magasságu tárgyak egy lapon jelennek meg, véghezvihető legyen. Ha ellenben a' látszó éggolyóbis (mellynek közepén tetszik a' szemléllő állani) vizsgáltatik, különböző pontjait ezen középpontból vont ívek által lehet öszveköttette gondolni, 's illy módon a' feljebb említett egyenes vonatuak helyett, sphaerical vagy gömb-háromszegek támadnak, mellyek ismét a' különböző gömblappontok fekvésének meghatározására szolgálnak. A' háromszegmérés a' mondottak szerint kétféle: *lapi* vagy egyenes vonatu, és *sphaerai*, 's azt tanítja, miként lehessen a' háromszegnek három adott meghatározó részéből (de a' mellyek közül, ha egyenes vonatu háromszegről vagyon szó, az egyiknek oldalnak kell lenni; nem említvén az egy különös esetben előforduló bizonytalanságot) a' többi hármát számolás által kitalálni. Mint történjék ez meg minden különös esetben, itt nem előadható; erről a' legközségesebb megfogás SIXUS cikkelyben vagyon adva. L. Fischertől „*Lehrb. der ebenen und sphaerischen Trigonometrie*“ (Leipz. 1819, rmetsz.); Lacroixtól „*Traité élément. de trigonométrie rectiligne et sphérique*.“ (Paris 1813 rézmetsz.). A' háromszegi táblákra nézve VÖ. SINUS ÉS LOGARITHMUS.

HÁROMSZEGÜ SZÁMOK. (*Numeri trigonales*), olly arithmetical számrendek summái, mellyeknél mind az első tag, mind pedig az egyes tagok közt való különbség, egységet tészten (vagy az egység). Például 1, 3, 6, 10, 15 'sat. Ezen számrend a' természeti számoknak lassanként való öszveadatásából származik e' következőképen: a' mint van a' természetes számoknak sora 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, és így tovább, ez a' lassankénti öszveadásokból következik: 3 (t. i. 1+2), 6 (t. i. 1+2+3), 10 (t. i. 1+2+3+4) és így tovább. Látni való, hogy mindegyik summa a' fen adott magyarázat szerint támad, és hogy tehát mindegyik valóságos háromszegü szám.

Albert F.

HÁROMSZÉK, székely megye Erdélyországban, Moldvával és Oláhországgal határos; földterülete 55 nsz. mf. 's 37,000 lakost számlál; nagyobb részét hegyek borítják, mellyeket azonban kellemes síkok, völgyek és apróbb halmok váltanak fel. Határain az Olt és Feketefolyó ömlenek keresztül. Termékei: gabona, fa, só, kénkö, réz, ásványos vizek, jó faju méhek, szarvasmarha és juh.

54.

HARPE (Jean François, de la), l. LAHARPE (Jean François).

HARPE (Frédéric César, la), l. LAHARPE (Frédéric César).

HARPEGGIO (Arpeggio). Az accordok vagy is muzsikai öszvehangzások productiojának egy bizonyos neme, mely szerint az abban előjövő hangközők (Intervalle) nem egyszerre, hanem részenként vagy magokban alólról felfelé 's viszont megfordítva felülről lefelé menve adatnak elő. A' compositio ezen különös módjára hihetőleg a' hárfa adott alkalmazhatóságot, mellytől vette elneveztetését is, mivel a' hárfa hangjai hirtelen enyésznek el, hosszan tartó egyenlő accordjához vagy öszvehangzásához képest. A' klavirban vagy a' hangszerző szájba ki a' harpeggio alkalmaztatása 's kivitelé módját, vagy pedig a' játszóinak szabad kényére hagyja azt. A' recitativumok muzsikai kísérete mellett néha szükséges is az accordokat minden különös kiszabás nélkül harpeggio formában elő-

adni, részint a' csekély szünetek kitöltése végett, részint, hogy az által is az énekes helyes intonatioja emeltessék; de mind ezen czélok mellett egy bizonyos szükségképen való rövidségre is kell figyelmeznii. gy.

HARPOCRATES, az Egyiptomiaknál a' hallgatás istene, Isis és Osiris fija. Szobra, melly őt szájához emelt ujjal ábrázolja, az egyiptomi és romai templomok legnagyobb részének ajtaja mellett áll. B.

HARPYÁK, a' ragadók, rablók, innét a' szélvész istennéji. Szülei, nevek, számok és eredetek olly különbfelekép adatnak elő a' költők által, hogy igen nehéz rólok valami bizonyosat állítani. Homernál az Erinnysekkel együtt az Oczeánon, az árnyékország torkolatja előtt laknak, és a' fergetegek istenségei. Ha valaki olly sokáig kimaradt honjából, hogy nem tudtván, mi történt legyen vele, megholtak tartaték, ezt mondták róla, „a' Harpyák ragadták el“ Hesiodusnál még szép emberalaku szüzek. A' későbbi költők és képfaragók vetekedtek egymással a' Harpyák alkatja elcsufításában. Némelyek tyukfővel, tollas testtel és szárnyal, emberi körmös karokkal, fehér mellyel 's tyuklábban végződő emberi czomball ajándékozák meg őket; mások pedig medvéfüles szüz képet adtak nekik. Spanheim pénzen és mivdarabokon három harpya rajzolattal bir, mellyek azokon körmös madártörzsökön állnak, 's az első egy durva fülü leányképet, a' másik egy egész asszonyi főt 's két emlőt, a' harmadik pedig főkötővel és koszorúval ékesített főt képez. Hasonló ábrázolatok másutt is találhatnak. B.

HARRINGTON (James) Angol, hires politikai író, szül. 1611-ben, tanult Oxfordban, hol tanulását végezvén beutazta hazáját, Franczia, Német, 's Olasz-országokat, Hollandot, Daniát. Első Károly királynak titkos kamarása lévén, elkísérte fejedelmét a' Skótok ellen folytatott háboruba; a' király halála után pedig magányba vonult, hol Oceana nevű politicali könyvét dolgozá ki 's azt Cromwellnek, Anglia, Scotia és Irland protectorának ajánlotta. Munkája nagy tekintetbe jött, 's különösen az Angolok politicali gondolkozásmódjára nevezetes behatást tett. Harrington említett munkájában a' köztársasági igazgatásmód ideálját allegoriában adja elő, mellynek jóságát és tartósságát a' polgárok vagyonjának sulyegyenétől véli függeni. Okfejei azonban nem voltak innye szerint Cromwellnek, és felekezetének, a' miért több criticák jelentek meg a' nevezett könyv ellen, mellyekre a' szerző kész volt a' felelettel. Írói vizsgálódásai okozták végre, hogy 1661-ben 11-dik Károly alatt a' Tower tömlöczbe záratott, 's ámbár felségsértéssel nem vádolhaták, legalább alaposan nem, még sem szabadulhatt ki kemény fogságából, a' min bánkódtában ürülése esett 's meghalt 1677-ben.

Kállay F.

HARRIRI (Ithiel, vagy Abu Muhamed al Kasim ben Muhamed al Basri) arab költő, 1054 szül. Bassorában, legnagyobb részint a' persá határszélén Harirban élt, 's ezért kapta melléknevét is. Egy régi hires bujdosó vitéz életéből írt némelly jeleneteket 50 makamatban vagyis 1821-ben, mellyek angolra (1767) 's francziára is lefordítottak (1818, 1821) 54.

HARRIS (James), szül. 1709 Salisburyban; itt vevé első oktatását, azután Oxfordban tanula, a' törvénytudományokat pedig Lincolnban, London hires törvénycollegiumában. Atyja halála után feleserélé törvénytudományát a' görög és romai literatúrával. 1741 jelenék meg szorgalma első gyümölcse: „*Three treatises, the first concerning art, the second concerning music, painting and poetry, the third concerning happiness*“ beszélgetés formában ugyan, noha értekezésnek lehetne mondani. 1751 bölcselekedő nyelvtan következék, e' nemben a' legelső munka. „*Hermes, or a philosophical inquiry, concerning universal grammar*.“ Megvallá, hogy Sanctius Minervája bírta őt legelsőben az általános nyelvtan (grammatica) okfejeinek olly mély és pontos vizsgálatára. A' komoly tudományok mellett hangával (muzsikával) foglalatoskodék, mellyben szinte nagy előmenetelt tett, 's mellynek divatozását szülővárosában

nagyon előmozdította. 1761 parlamenti taggá választatván Christ-Church mezővárosa által, haláláig az marada. 1762 admiralitas lordja lön, 's 1763 kincstár lordjává nevezteték a' király által, 's e' méltóságot 1765-ig tartá meg. Most nyilvános hivatal nélkül élt 1774-ig, midőn a' királyné titoknoká 's ellenőrje lön. E' hivatala foglalatosságai mellett talált időt a' „*Philosophical arrangements*“ kidolgozására, melly töredéke egy nagyobb, de be nem fejezett munkának a' peripatetica logicáról. Utoljára megjelent tőle: „*Philosophical inquiries*“, mellyek a' critica történetét 's vizsgálatokat a' prosodia és aestheticáról foglalnak magokbau. Megh. 1789. Fija, lord Malmesbury, 1802 kiadá atya munkáit.

HARRISON (János), híres angol mechanicus, feltalálója és készítője azon pontos óráknak, mellyekkel a' hosszaságok meghatározásában élnek, szül. a' yorki grófságban Foulby-ban 1703-ban 's eleinte atya mellett, ki ácsmester volt, ácsoskodott. Későbbben, u.m. 1726-ban készített egy függőnyt (pendulum), mellyet azután csaknem egészen fából készült falóránknál használt, mellyek az illy függönyökkel olly tökéletesen jártak, hogy egész hónap alatt alig hibáztak egy secundát. Két esztendő múlva Londonba ment egy uj, a' tengeri hosszaság megmérésére szolgáló időmérővel, mellyet azonban csak későbbben, ugymint 1735-ben tudott egészen öszveszerkeztetni, azután is esztendőről esztendőre javítván mindig rajta 1749-ig. Végre egy uj próbatétele felülhaladván tulajdon várakozását is, a' negyedik időmérő készítéséhez fogott, mellyet hat ujjnyi átmérőjű zsebóra formában szerencsésen el is készített, mellyért 20 ezer font sterling jutalmat kívánt a' parlamenttől, mellyet ez még Anna királyné idejében hozott végzeté szerint a' hosszaság pontos megmérését eszközlő 's helybehagyatandó találmányért ígért, de csak felét kapta meg a' kitett jutalomnak, nem egészen tökéletesnek találtatván időmérője. Elete vége felé készített még egy ötödik időmérőt is, melly a' richmondi csillagvizsgáló toronyban megvizsgáltatván ugy találtatott, hogy hat hét alatt csak 4 1/2 secundát hibázott. Megholt 1776-ban, az előtt esztendővel egy kis munkát irván időmérést tárgyazó találmányairól, mellyben az uj hánglajtörjéről vagy is az octávák mechanikai felosztásáról is értekezik, alapul vévén 's körnek, 's annak külső kerületének maga fél, 's egész átmérőjéhez való irányait. Ifjuságában finom hallása volt, 's a' musikához jól értett.

Kállay.

HARTLEBEN (Theodor), badeni nagyhercegi titkos kormánytanácsnok, szül. Mainzban 1770. Miután törvényok doctora, 's a' mainzi törvénykar táblabírája lett, a' törvénygyakorlást Wetzlarban, Bécsben, Regensburgban tanulta. Bécsben a' policzia szerkezetével 's hivatalos dolgaival megismerkedék, 's a' kormányjogi tárgyokról írt. Ekkoriban a' mainzi ugy nevezett national convent, egy jövedelmes kormányhivatallal kínálta meg, ellenkező esetre hazai jogainak elvesztésével fenyegetvén; ő azt még is megvetette. Azután az Aschaffenburgban lakó mainzi vál. fejedlem udvari törvényszéki tanácsnoknak akará tenni; de ő itt is többre becsülé, magát egészen a' publicistai életre szánni. Ez arra bírá, hogy mint tanácsnok a' speieri hercegi püspök szolgálatjába álljon, ki „*Über Einquartierungsfreiheit reichsständischer Residenzen*“ czimű írása miatt igen becsülé. 1795 mint val. udvari tanácsnok 's a' statutörvény oktatója a' salzburgi egyetemhez tétetett, hol 10 évig még a' kormányi tisztek előtt is köz kedvességgel leczkéket adott. Midőn a' Francziák Salzburgot 1800 bevették, 's a' policziahivatal nem léte miatt a' katonaság beszállítása, tartása 'sat. körül nagy zavarok támadtak, Hartlebenre bízák az eligazítást, ki rövid időn helyes intézeteket tévén, mindent olly rendbe hozott, hogy az uralkodás policzia igazgatójának névezné. H. mindent legnagyobb nyilvánossággal tett, 's így a' czélirányost mindenütt fellelé, 's köz bizodalmat gerjesztett. 1802 kezdé amaz igen fontos, még 1826 is folytatott „*Allgemeine deutsche Justiz- und Polizeifama*“ czimű munkáját.

1803 vál. pfalz-bajor kormánytanácsnoknak 's policzia professorának Würzburgba meghivatván, ezt elfogadta. Itt a' városi policziát ujon szerkesztette 's megjavította; a' régi vallásbeli versengéseket is Buchbronnban és Kitzingenben lecsillapította. Azután berlini policziaigazgató Grunerrel együtt az „*Archiv für die Sicherheits- und Armenpflege*“ munkát adta ki. Würzburg ismét az előbbi salzburgi vál. fejedelemséghez visszazavén, hivatalát letette, 's mint kormánytanácsnok a' sachsen-koburgi hercege szolgálatjába állott. Itt a' francia igazgatás alatt 1806 a' város és tartomány körül olly érdemeket szerzett, hogy a' herceg titkos kormánytanácsnoknak és, 1807 az új vizsgáló törvényszék igazgatójának nevezné. De midőn az új uralkodás alatt az érdemekkel teljes minister elbocsáttatását kérné, H. is lemondott, mivel az ellenfélhez tartozni nem akara. Ezután a' badeni nagy hercegi szolgálatba hivatást, egy sokkal nyereségesebb felett azon okból fogadá el, mert Károly Fridrik e' tartományban uralkodott. Mint tanácsnok, 's mint a' freiburgi egyetemnél törvénytanító, és a' 3 kerületi igazgatóságoknál, nyolcz évig dolgall terhelve, fáradhatlanul munkálkodott; reménylett előléptetését még sem nyéré el, de külföldön a' francia büntető törvénykönyv, és „*Statist. Gemäld. von Karlsruhe*“ kiadása által tudományos érdeme, 's a' szövetséges sereg tábori kórházának felkészítése körül tett fáradozása a' kormány által megemertetett. Később az előbbeni badeni uralkodás a' Rénushajózási biztossághoz Mainzba biztosának nevezé. Innen azonban 1820 végével azon okból, mintha utasítása ellen tett volna, visszahivatott; de ennek a' Murhard „*Polit. Annalen*“ 8. csomójában látható nyilatkozások szerint, más oka volt. 1819 titkos kormánytanácsnoknak nevezteték, később betegeskedése miatt nyugalomba tétetett, 's csak tudományoknak élt. „*Geschäftslexicon für die deutschen Landstände, Staats- und Gemeindebeamten*“ című munkájában (Leipz. I. r. 1824) publicistai, törvényes, és policziai tapasztalatinak gyümölcsseit lerakta. Számos tud. academiák tagjoknak választák, a' porosz, bajor, és szász királyok 's más uralkodók, arany érdempénzeikkel tisztelék meg.

J.
HARTLEY (Dávid) materialista orvos, született 1704-ben Illingworthban, Londonban gyógygyakorlása volt, és 1757-ben Bathban holt meg. Több orvosi munkát íra. Esmeretesebbek az ő bölcselkedő vizsgálata az emberről („*Observations on man, his frame, his duty and his expectations*“, 2 rész, London 1749, és „*Theory of human mind with essays by Joh. Priestley*“ London 1775). Szerinte boldogság mindennek a' célja 's a' cselekedeteknek erkölcsisége és erkölcsstelensége azoknak a' boldogsághoz vagy boldogtalansághoz való viszonyában áll. Nézeteit Priestley tovább fejtette ki.

—j—a

HARUSPEX I. ARUSPEX.

HARWEY (William), híres angol orvos, szül. April 1. 1578 Folkestone-ban Kentben, Cambridgeben és Paduában tanult, az orvosi collegiumnak tagja lett Londonban, utóbb pedig a' boncztudomány és sebészség tanítója ugyan ott, 's Jun. 3-kán 1658-ban halt meg, mint I. Károly udvari orvosa. Híres gyakorló és éles szemű figyelő volt. Halhatlanná tezi a' vérkeringésről szóló tudománya, melyre szorgalmatos állatbonczolási vezettek. Ő volt az első, ki 1619-ben rendszeres öszszefüggéssel megmutatá a' vér keringését. 1628 megjelent: „*Exercitatio anat. de motu cordis et sanguinis*“. Ezen munkája pedig utóbb iratott: „*De circulatione sanguinis*“. Nem kevésbé fontos az állatok nemzéséről szóló tudománya. Sokan megegyeznek ma is vele azon véleményben, hogy minden élő, tojásból származik; de a' „*generatio equivocata*“ (anya nélkül nemződés) még sincs megczáfolva. E' tárgyról ír: „*De generatione animalium*“ (London 1651), „*De ovo*“. című munkáit. Irományit kiadá D. Lawrence, Harwey életleírásával együtt, 1766, 2 köt. 4. Londonban. Harwey élénken és nemesen írt, mint lelke gondolt. Számos ellenségi iránt kimélő és csendes volt.

—j—a.

HARWICH, a' Stour torkolatjánál, fő kikötőhelye Essex tartománynak Angliában, tágos biztos és mély öböl, melyben egyszerre már 100 hadi hajó is láttatott, több más kisebb hajók mellett. Bemenetele Suffolk felől Languardfort által védetik. A' város közelében, mely mintegy 3000 lakost számlál, 's ferdőiről is híres, Beacon-Hillon egy szép világító torony van, a' veszedelmes tengerpart miatt. Továbbá bir egy kir. hadihajó építő műhellyel is. Béke idején Harwich állóhelye Helvoetsluis és Hamburg közli hajójinak.

B.

HARZ, Németország legéjszakibb főhegye, mellytől éjszakra a' keleti és éjszaki tenger felé, egy, csak apró domboktól félbe szakasztott roppant síkság terjed. A' Harz szabadon álló, de még is egy alacsony dombláncztól körülvetetett hegység, mellynek hossza 16, szél. pedig 4—6 mf. A' valódi Harzhegyek keleten a' Mansfeld birtokban kezdődnek, 's keresztül menvén Anhalt-Bernburgon, Stolberg grófságon, Hohenstein és Wernigerodén, Halberstadt és Blankenburg egy részén, Braunschweig-Wolfenbüttelen és Grubenhagenen, nyugot felé Braunschweig Seesen városánál végződnek. Területe 64 nsz. mfre. tetetik, 56,000 l. 40 v. 's mv. és sok faluban, mellyeknek legnagyobb része Hanoverhez tartozik. A' Harz felső és alsóra osztatik, még pedig kettős értelemben. Bányász nyelven a' 7. bányaváros, Elbingerode és Lauterberg széke, a' király huta és a' Gittelde melléki huta, a' Felsőharzhoz számíttatnak; Alsóharz alatt pedig, ezen osztás szerint, egyedül a' Rammelhegy Goslarnál, 's a' harzburgi sóaknák értetnek. Hanem szélesebb értelemben a' Brocken, az egész láncz legmagasabb hegye, melly e' hegység magvát teszi, választja a' Harzot felső és alsóra. A' mi t. i. a' Brockentől nyugotra fekszik, az Felsőharz, 's ez a' magasabb, érczel leginkább bővelkedő és legnagyobb rész; a' mi pedig a' Brockentől keletre fekszik, az Alsóharz, melly a' Felsőharzot természeti szépségekkel nagyon felülmulja. A' Brocken választja a' vizeket is: minden keletiek, mint a' Zorge, Wipper, Eine, Selke, Bodé és Holzemme, az Elbebe ömlenek; minden nyugotiak pedig, mint az Oder, Sieber, Söse, Nette, Innerste, Ocker, Radan, Ecker és Ilse, a' Weser vizét szaporítják. A' Harznál sokkal magasabbak Németországban a' német Alpesek, az Óriáshegy és a' Schwarzwald. A' Brocken, a' Harz legmagasabb csuca, 3489, mások szerint 3435 lábnyi magas; ez után következnek: a' Bruchberg (2755'), a' Wormberg (2667'), és az Ackermannscsuc (2605'). A' Harz azon része, mellyet a' Brocken, a' hozzá legközelebb fekvő fő hegységgel elfoglal, csupa granitból áll; azután a' másodrangu hegyek következnek, mellyek fő esmertető jegye a' vacca grisea; ezen hegyek tövében, mellyekben leginkább találtnak érczek, kerek hegyek állnak a' Harz körül, rendszerint Előharznak neveztetve. A' levegő, kivált a' Felsőharzon, hideg. Csak Majus vége felé enged a' fagy, 's Septemberben rendszerint már ismét beáll havazással, sőt Juniushan sem ritkaság az éjeli fagy. A' tulajdonképi meleg idő alig tart hat hétig, 's a' legmagasabb csucson Junius előtt ritkán olvad el a' hó; a' kályhában még derék nyárban is tüzelnek. A' Harz felületét, kivévén a' Brocken legmagasabb csucsat, általjában erdő fedi. Hanovernek itten roppant erdei vannak. Magán a' Brockenen még a' fenyő is eltörpül; az alacsonyabb hegyeken a' fenyő különböző nemei látszanak vegyületben; a' legalsóbb részeket pedig gyönyörű cser, tölgy és nyírfa-erdők borítják. Ezen kívül bővelkedik a' Harz erdei bogyókkal, szarvas és más gombával, orvosi növényekkel, islandi mohával 's a' legszebb füvel; nyáron által sok szarvas marhát, juhot, kecskét és lovat táplál fűszeres fűve. A' Felsőharzon a' gabonafajokból legfeljebb zab termesztetik; az Alsóharz helyell közel inkább foglalatoskodik földmiveléssel. Az erdőkben sok a' vad, nevezetesen szarvas, őz, vad disznó, róka, vad macska 'sat. A' Harz gazdagságát, a' roppant erdőségeken kívül, különböző ásványok teszik. Ezek kevés aranyból (ritkasága miatt hajdan pénzt vertek belőle, illy felírás-

sal: Ex auro Hercyniae), sok ezüst, vas, ón, réz, egerkő, gáliczkő, granit, porfir, palakő, márvány és alabástromból állnak. A' hanoveri bányák jövedelme 1 mil. tallérra becsültetik, melyből azonban csak kevés a' tiszta nyereség, kivéven azt, hogy ebből él a' Harz lakosainak legnagyobb része. A' Felsőharz városai mind nyílt helyek. opg.

HAS, a' törzsöknek a' mely alatt lévő része, mely a' köztakaróktól fedetik, és egy sokféle műszerekkel bővelkedő üreget képez. Ezen hasüreget felülről a' rekesz határozza, előlről és oldalvást különböző izmok, hátulról a' hátgerincz egy része, alólról a' medencz-csontok. Benne ezek a' legnevezetesebb belek vagy belső részek: gyomor, 's az egész bélcső, a' hasnyálmirigy, a' máj, a' lép, a' két vese a' húgyhólyaggal. — A' nagy medenczeüreg igen gyakran értetik a' hasüreghez, a' kis medencze pedig többször megkülönböztetik tőle. —j—a.

HASBESZÉLŐ, oly személy, ki testi alkotása 's műszerei által segítettvén, megtanulta azt a' mesterséget vagy készséget, mellyel fogva a' hangnak visszanyomása által a' torokba, oly hangok és szók kerülnek ki, mellyekről a' jelenlévők azt hiszik, hogy egészen más helyről jönnek, mint a' hol a' hasbeszélő áll. Annak, ki nagy tökéletességre vitte ezen mesterséget, nem is láthatni szája mozgását. Genevai születésű Comte nevű hasbeszélőt különösen dicsérték néhány esztendő előtt. Többek közt azt írják felőle, hogy 1807-ben postakocsin Grenoblebe utazván, szürkületkor csak hirtelen tolvajok megállást parancsoló szavait hallja az utazó társaság, mellyre mindenik utazó pénzt vesz elő ijedtében, 's nyújtja kifelé. Comte elszedi a' pénzt tőlök, 's kifelé hajtván fejét a' kocsiból, tetteti magát, miutha a' pénzt a' kin álló tolvajoknak adná. A' legközelebbi fogadóban azután visszadta mindeniknek a' maga pénzét, 's megmagyarázta nekik, hogy ő volt egyedül a' tolvaj. Nem rég egy más utazó hasbeszélőről írták az újságok, hogy az, parisi utjában egy erdőn menvén keresztül, 's a' posta kocsis lassan hajtván, a' feljebbi módon ijesztett erre, ki azután nyakra főre hajtott, mig ki nem ért az erdőből. Kállay F.

HÄSER (Charlotte Henriette), hies énekesné, szül. 1789-ben Lipsiában. Atyja a' lipsiai egyetemen muzsika karigazgató volt. Ettől 's egy más hasonlóképen hies Schicht nevű muzsika karigazgatótól vette első oktatását. Mindjárt kezdetén művészi pályájának nagy megelégedést jelentett ki iránta a' közönség. 1804-ben a' dresdai énekes társasághoz hívatott meg, hol a' korán elhunyt muzsika karigazgató Gestewitz, és udvari énekes Ceccarelli utmutatása után mind inkább inkább gyakorolván magát, végre a' művészségben vetélkedő társa lett a' rég dicséretesen elhíresedett olasz énekesnének Par asszonyságnak. Nem sokára Bolognába hívták meg első énekesnének. Derék tiszta hangja 's művészi tökéletessége és gyakorlottsága mellett az olasz éneklésmód kitünő kellemeit a' Németek tulajdon alaposságával egyesítvén, mindenütt, hol megfordult, nevezetesen Bécsben is, köz kedvességet és hirt szerzett magának. Különbön házi magános élete is tiszteletre méltó volt. Bolognában az Academia Filarmonica tagjává nevezte. Olaszországnak legjelesebb játékszínein kívánták őt birni, sokszor meghívták Romába, hol különös tisztelettel fogadtatott, 's a' maga nemében első énekesné volt; ki férjfi szerepekben is fellépett, 's ezekben a' leghíresebb művészekkel, egy Crescentinivel, Velutival 's másokkal vetélkedett. Nápolyban a' szentkárolyi nagy játékszínen egész esztendőre lekötelezték nagy fizetés mellett, 's más neve nem volt Olaszországban mint *la divina Tedesca*. Nagyobbik férjfi testvére mindenütt kísérte utjában, mig nem bő jutalmát aratván művészségének, leszállott végre a' köz néző helyről, 's Romában vonta meg magát férjhez menetele után, hol a' barátság és művészség ölében boldog órákat él most is. Kállay Ferencz.

HASSE (János Adolf), a' lengyel királynak 's egyszersmind Saxonia választó fejedelmének fő musika karigazgatója, a' XVIII-dik század

három első negyedében leghíresebb hangszerző Németországban, szül. Bergedorfban, Hamburghoz közel 1705-ben, 's megtanulván a' musika elemeit odahaza, első iskolai esztendeit Hamburgban töltötte el. Rendkívüli musikai tehetségeit észrehevén König János Ulrik, kit a' lengyel király későbbben udvari költőjévé nevezett ki, Tenoristának ajánlotta Hassét a' hamburgi énekes házhoz. Akkor ott a' híres Kaiser volt hangszerkeztető, kinek művei után képezte magát Hasse, még pedig oly jó előmenetellel mind az éneklésben, mind a' musikában, hogy a' braunschweigi herczeg 1722-ben udvari és theatromi énekesnek hírná meg. Meghívását követő esztendőben Antigonus című énekesjátékát nagy tapsal adta, de mind a' mellett is érezvén magában, hogy tökéletes musikai ismeretekkel nem bír, nevezetesen, hogy az ellenpontozás studiumában hátra maradt, 1724-ben Nápolyba utazott tökéletesítése végett, hol a' híres Porpora lön tanítója. Scarlatti történetesen megesmerkedvén vele egy társaságban, talentumaiért és csendes jó magaviseletéért annyira megkedvelte, hogy ez az öreg, önkényt ajánlaná magát további tanítására. Kevéssel azután, u. m. 1725-ben egy gazdag pénzváltónak számára musikai serenadot készített, 's a' királyi játékszin számára is egy énekes játékot hangára alkalmazott, mely őt megkedvelte az Olaszokkal. 1727-ben Velenczébe ment, hol a' ritka szépségű Bordoni Faustinával, ki musikájába szeretett, megesmerkedvén, azzal későbbben Dresdában öszvekelte. Elterjedvén híre Németországban is, a' dresdai énekszinhez 12,000 tallér esztendei fizetéssel musika karigazgatónak hivatott meg feleségeától együtt, a' mit el is fogadott, de felváltva egészen 1740-ig majd német majd olaszföldön tartózkodott. Már az előtt jóval meghívtak Londonba, hová, jöllehet vonakodva, 1733-ban elment. Itt minden becsülettel fogadtatott ugyan, de még is visszatért Dresdába, állandó lakhelyül választván ezt. A' nagy Fridrik 1745-ben Dresdában létében különösen megkedvelé Hassét, 's Arminio operájáért, melyet végig haligata, ezer tallérral 's gyémánt gyűrűvel jutalmazá meg. Iratai és minden könyvei elégtek 1760-ban Dresda ágyuztatásának alkalmával. Utóbb nyungpénzre tételvén, 1763-ban Bécsbe utazott, hol utolsó operáját „*Rugiero*“ címűt tevő musikába. Végre 1770 táján familiástól Velenczébe költözött, 's ott 1783-ban meg is halt. Metastasiónak egyen kívül minden operáit musikába tette, általján fogva sokat dolgozott, a' mellett nyájas és kedves magaviseletű volt a' társaságokban. Felesége nem különben híres énekesné volt a' maga idejében, kinek számára Florentia emlék pénzeket is veretett.

X.

HASSELQUIST (Fridrik), svéd természetvizsgáló, Linné tanítványa, szül. Toernwallában, keleti Gothlandban 1722. Atyja halála után, ki ott pap vala, szegénységgel küzdött, de oly bátran, hogy magának barátokat szerezve, tovább tanulhatott. Upsalában, hova 1741-ben jött, különösen a' természet-leirással foglalatoskodott 's Linné alatt nagy lépéseket tett benne. Midőn lelkes tanítója azt emlité, hogy Palaestina természetleirása épen nincs oly világosságban, mint Asia többi részeié, Hasselquist a' legnagyobb hajlandóságot érezé magában ezen tartomány megvizsgálására. Minden akadályt meggyőzőe Smyrnának hajóra ült 1749-ben. Innét Kabirába ment, megvizsgálá a' pyramisokat, mumiákat, a' Nilus áradását, és természeti tárgyakat gyűjtött. 1751-ben Damietten és Jaffán által Palästinába ment. Itt Jerusalemből kirándulásokat tön a' Jordán széleire, a' Taborhegyre, Jerichoba, Bethlehembe, Tyrnsba, Sidonba. Fáradhatlan szorgalommal vizsgálódott a' természet minden országában és gazdag gyűjteményt szerze növényekből, ásványokból, bogarakból, halakból 'stb., sőt arab kéziratokra, mumiákra és pénzekre is kiterjeszté figyelmét. Épen hazatérendő esett egy veszedelmes betegségbe, mely őt 1752-ben élete legvirágzóbb korában elragadá. Gyűjteményi elvitettek Svédhonba 's írásaiból a' nevezetes jegyzésekkel annyira gazdag: „*Iter Palaestinum*“ (1757) adaték ki.

—j—a.

HASTINGS (Warren), Worcestershireben Daylesford mellett lévő Churchill nevű faluban szül. 1732, hol atyja lelki tanító volt. Ennek halála után Westminsterben nevelteté a' vagyontalan árvát öregatyja Hastings Howard; de minekutána ez is kimult, egészen idegen segedelemre szorult a' gyámoltalan ifju. D. Nichols, a' westminsteri iskolák igazgatója tartá ki őt az oxfordi egyetemen, és Creswick H., ki öregatyja végrendeletének sikeresítője volt, irthoki helyet szerze neki Indiában, hova 1749 költözött. Itt a' persa nyelvet, 's mind azt szorgalmasan tanulá, a' mi a' brittus ügygel Indiára nézve érintésben volt. Következve mint szabad kényű szolgált Clive ezredes seregében, midőn az Calcuttát újra meghódítá. 1761 a' bengali országlás tagja lön, négy év mulva pedig Angliába visszatért, hol magát a' tudományoknak szentelé 's elmetehetségei által a' kormány figyelmét magára vonván, madrasi országos tanácsnokká nevezetett. 1771 bengali kormányzó, 1773 pedig lord North által, brittus keletindiai főkormányzóvá tétetett. Ezen hivatalát 13 évig viselé veszélyes körülményekben; a' társaság hatalmát megerősíté 's kiterjeszté. Azonban ez mind a' keletindiai fejedelmek rovására történt, 's erőszak és igazságtalanság nélkül meg nem eshetett. A' mivészségek 's tudományok előmozdítójának mutatkozott, 's a' társaság jóvedelmét 3 millióról 5 mill. font st-re tudá emelni. De lord Northnak 1782 a' ministeriumból történt kiszorittatása után, ellenségei, kedvezését is meg akarák buktatni. Dundas ajánlatára visszahivatott Hastings 1785, 's majdnem kilábolhatlan vádkelepczékbe zavartatott. Az oppositio legjelesebb szónokai, Fox, Burke, Sheridan 'sat. kelték ki ellene. Arról vádolták, hogy Keletindiában zsarnoki önkénnyel uralkodott, temérdek pénzt kicsikart, több fejedelmek lehanyatlását eszközlé 's mindennemű nyomorgatásokat követett el. Febr. 17. 1786 megindítá Burke a' panaszt az alsó ház előtt, azzal 1787 a' felső házhoz utasított, 's a' statusper Febr. 13. 1788 kezdődék a' westminsteri csarnokban. A' személyes befogatást csak kezesek állítása és óvás mellett kerülheté el. Azon innepélyek, mellyek az ügy folytatására a' felső ház előtt megkívántatnak 's a' perfolymatnak gyakorta való félben szakasztása, késlelteté a' végső ítéletet. Némelly vádpontok megkívánák a' keletindiai ügyek szoros vizsgálatát; tanukat kellett kihallgatni, kik e' végre Keletindiából Londonba hivatnak. A' vádolók beszédei gyakran több napokig is elartottak, 's 1794 Apr. 15. már a' 120 ülés tartaték e' tárgy iránt a' felső házban, a' nélkül hogy végeztethetett volna. A' közvélemény, bárha azt eleinte a' nagy elmetehetségű vádló szónokok részekre hódították is, egészen Hastings részére nyilatkozott ki, 's lord Cornwallisnak Keletindiából visszatérte határozá el ügyét. Ezen férjfiu, ki magában az országban is szoros nyomozódásokat tett, egészen kedvezőleg beszélt a' vádlotról 's figyelmet gerjeszte annak azon érdemei iránt, hogy Keletindiát, rendszabásai által olly időben tartá meg, mellyekben az amerikai tartományok elszakadása, minden más gyarmatokra nézve veszedelmes példa volt. Gentil fr. ezredesnek, kit Hastings Indiából száműzött, részrehajlatlan tanuvallása is mentőleg hatott perbeli viszonyaira. Végre 1795 év kezdetével azon indítványt tevő lord Thurlow, hogy a' felső háznak minden tagja név szerint felszólittassék: mondaná ki mindenik, hivatala 's lelkiesmerete szerint, a' vádoltottnak vétkeességéről vagy ártatlanságáról ítéletét. Ez megtörtént, 's Hastings, ki az ítéletet tétlen állva hallgatá, 1795 Apr. 13. a' többség által a' vádpontok alól feloldoztaték 's csupán a' perköltségekben (71,080 ft. st.) márszaltaték el; azon feljül magának a' kormánynak is 100,000 ft. st-jebe került ezen ügy. Hastings azonközben mezei magányban élt 's védelmét szorgalmas ügyvédekre bizá. A' keletindiai társaság kipótlá pénzbeli veszteségét 28 évig fizetendő évenkénti 4000 frankot rendelvén neki; sőt az egész sommából 42,000 ft. előre kezéhez is adott, 50,000-et pedig kölcsönözni rendelt. Az évpénz 1813, haláláig fizetendőnek határoztatott, melly

1818 Sept. 22. Daylesfordhouse nevű mezei jószágán 68 éves korában történt. Hastings sok drágaságokat hozott magával Indiából, melyek a tartomány háborgásai közben jutottak birtokába. A legkiválógatottabbak azonban a királynak nyújtattak be, s általában H. nem volt olyan felette gazdag, mint a millyennek tartaték. Az Indusokkal való keményen bánás vádjától nem lehet őt egészen felmenteni. Írásai közül ezek nevezetnek meg: „A benaresi lázadásokról szóló tudósítás“ 1782; „Tudósítás, Bengala 1785 évi állapotjáról“ 1785; „Emlékiratok India állapotjáról“ melyeket 1786 adakí, s több apró iratai. 54.

HASTINGS (Francis Rawdon), a térdköti rend vitéze, 1815 óta marquis, az előtt lord Moira, Irlandban szül. Dec. 7., 1754. Jeles nevelést nyert, s mivelődését Európában tett utazásai által tökéletesíté. Az Amerikaiakkal volt háboruban annyira kitünteté magát, hogy 23 éves korában alezredés, kevéssel azután pedig a britt sereg hadvezérének, Clintonnak, tábornoksegédje lön. Akkor lord Rawdon nevet viselt. 1782 visszatért Angliába, hol nagybritanniai párré s a király segédtsíztjévé neveztetett, és öregatyja gróf Huntingdon javait örökölvén, egyszersmind ennek nevét is viselé, szinte atyjának gróf Moirának haláláig. Ezentul ismét több táborozásokban részesült a franciaia kivándorlottak javára. Ellenzé 1799 Irlandnak Angolhonnal való összekapcsolását s folyvást az oppositioval tartván megnyeré a walesi herczeg (IV. György) bizodalmit s barátságát, megbékélteté őt 1805 atyjával a királlyal, s irlandi lordlieutenantá neveztetett. Fox ministeriuma alatt 1807 a neger rabszolgakereskedés eltörléséért s a catholicusok felszabadításáért szavalt. 1814 a britt Keletindia főkormányzójá tétetett, hol 1816 a Pindareesekkel s Scindiahval a Marattok fejedelmével hadakozott, kiket legyöztvén, NEPAULT (l. e.) is meghódítá. 1823 visszatért Indiából Angolhonba. Itt, kormányzása iránt jó s egyszersmind bal vélemények is nyilatkoztának; de az uralkodás helyesnek találá kormányzása következményeit, s 1824 maltai kormányzóvá nevezte ki, hol ez, azon évi Juniustól fogva tartózkodik. Mint igazságos, felvilágosodott, nagy-lekű férjfiu s kormányfi mindenek által tiszteltetik. A felső házban ékesszólásának is adá némelly bizonyságait, s Irland állapotjáról mondott nehány beszédét kinyomatá. 54.

HASZNÁLAT (usus) alatt törvényeink szerint azon viszony értetik, melynek következtésében a birtokos személy, valamelly tárgynak nem csak állományához tartja jogát, hanem annak gyümölcset is magáévá teszi s gyarapulására fordítja. A használat a polgári birtokkal nincs elválaszthatlanul összekapcsolva, s az életben számtalan esetek vannak, melyekben a dolog polgári birtoka vagyis sajáttsága, s ugyan annak használatá, két külön személyt illet. Ez leginkább az egyezés útján szokott megtörténni. Minthogy továbbá a birtok törvényes és törvénytelen lehet, ugyan ezen felosztást fogadja el a használat is; s noha a második esetben, ha t. i. törvénytelen, senkinek valódi sajáttságot nem tulajdoníthat, kivéven ha elidősítés (l. IDŐMULTA) járul hozzá: mégis igen nagy kedvezéssel van a törvény a használatlalt bírókra nézve. A használat ugyan 1) a mindenkivel vele születtezett becsületjognal fogva, igazságos bírás jeléül tekintetik, ugy, hogy egyenlő kétes esetben, a használatlalt bíróé a győzedelem. 2) Felmenti a birtokost annak kinyilatkoztatásától s bebizonyítása terhétől: valljon micsoda czim alatt, s helyesen bírja-e a tárgyat, s ezt mindaddig, mignem ellenfele a birtok igazságos voltát egészen kétségbe hozza. 3) Jogot tulajdonít arra, hogy birtokát erőhatalommal is védelmezhesse, s ha az túle elragadtatnék, egy év lefolyta előtt ön hatalmával is megszerezhesse, az év elmúltával pedig per útján, a törvényes büntetések megrendeltetésé mellett, visszakövetelhesse; — feltéven azonban, hogy a használatnak legalább is egy esztendeig háborítatlan s köztudomásu gyakorlatában lett légyen.

4) Lehetőségessé teszi az elidősítést. 5) Annnyira megkívántató a' privilegiumok és más egyéb oklevelek erős létére nézve, hogy ezek, nélküle elavulnak, sikeretlenekké lesznek. 6) Alapjául szolgál különböző indítandó pereknek. (Vö. VISSZAHÉLYZÉS).

HASZONBÉR. A' haszonbérlet név szerint való terhes egyeztet, mellynél fogva valamely emészthetlen dolognak használása, vagy testi erőt kívánó munka adatik át valakinek bizonyos időre, meghatározott fizetésért. A' mint a' határozatból (definitio) kitetszik, ezen egyeztet által csak emészthetlen állományu dolgok adathatnak át más birtokába, millyenek p. o. ház, föld, rét, 'sat. mert azoknak, a' használásra kiszabott idő elmúltával, a' mennyire a' szükséges haszonvétele következtében nem változtak, ugyanazon nemben 's minőségben kell sajátosaiknak visszaadniok, millyenben azokat a' haszonbérletők az egyeztet szerint kezhez vevék. Minthogy pedig a' dolog sajátosága a' haszonbér ideje alatt is a' tulajdonosé marad, ez köteleztetik elviselni a' sajátossággal együtt járó terheket, p. o. az adót, szükséges javításokat, 'sat.; vagy ha ezt, annak elmulasztása esetében a' haszonbérlető tette meg, méltán levonja azt a' fizetendő bérből. De egyébiránt szoros köteletségében áll ennek, a' megállapított bért annak idejében, minden hiány nélkül lefizetni, habár a' dolgot ön személyes körülményei miatt nem használhatta volna is, (csak az magában véve használható volt legyen); mit ha elmulasztana, sikeresen szoríttatnék a' tulajdonos által az egyeztet teljesítésére. Joga van pedig a' haszonbérletőnek a' kibérletett dolgot az egyeztet szerint 's a' kiszabott idő lefolytaig lehető legjobban használni, habár azt netalán a' tulajdonos, előre nem látott szüksége miatt, időnek előtte visszahajtaná is. Ha pedig általa a' dolog használatából törvénytelenül kiüzetnék; abba az alispány által, az ügy egyszerű megvizsgálása után visszahelyeztetnék. Szabadságában áll végre a' haszonbérletőnek, a' kibérletett dolgot, a' meghatározott idő lefolyta közben ismét bérbé adni másnak, csak hogy az ezzel kötendő egyeztetben, a' neki engedtetett használati feltételeken túl ne lépjen, 's a' tulajdonosnak károkat ne okozzon. — A' testi erőt kívánó munka haszonbérbe adásáról l. SZOLGÁLAT. *Kunos.*

HATALOM (Potentia) I. RANG.

HATALMASKODÁS alatt olly magán véték értetik, melly által valaki, személyében vagy javaiban, igazságtalanul megsértetetik, vagyis, személy és dologkörüli jogaiban csorbulást szenved. Hóni törvényeink szerint a' hatalmaskodás két felé ágozik, u. m. fő- és al-hatalmaskodásra. **Fő hatalmaskodás** alatt olly magán (privat) véték értetik, melly szerint valaki, nyomosabb 's a' törvények által ide számlált esetekben, mástól erőhatalommal megsértetetik. Illyenek 1) a' nemesi házak megtámadtatása, 2) a' birtoknak, haszonvételeinek 's hozzátartozandóságainak elfoglalása, 3) valamely nemes személyes törvényes ok nélkül való letartóztatása, 4) megsebesítése vagy megveretése, és 5) ugyan annak elemésztetése. Ezen esetek a' méltóságos királyi udvar végzése által igy magyaráztatnak, fejtegettetnek: A' megtámadtatás esetében, a' sértetettnek sajátosága iránt kérdés nem támasztathatik. A' ki egyedül csak valamely hozzátartozandóságot támad meg, nem követ el főhatalmaskodást. A' bírói hatalomnak mértéken túl gyakorlása miatt nem követelhetni főhatalmaskodási büntetést, hanemha az illyes tett végbevételére, a' bírói hivatal csupán ügy gyanánt szolgálna. Büntetetlenül veretik meg a' nemes személy is, ha másokat javaikban vagy személyekben igazságtalanul támad meg; azonban az önvédelmén túl haladó 's bosznállásba elfajzó viszonlorlás, nem maradhat fenytés nélkül. Végre az özvegy, e' részben is férje rangját viseli, 's annak sorsában osztozik. — Az 1723: 10 törvényczikkely szerint továbbá főhatalmaskodást követ el 1) ki az ország rendes bírójit vagy azoknak helytartójit és ítélőmestereit, a' hétszemélyes és vármegyei törvényszék, a' királyi, báni és kerületi táblák bírójit, továbbá a' káptalan vagy szerzetes gyülekezetbeli, királyi és nádori embert, az ország zász-

lósait, főispányokat, a' kir. kamara tanácsnokait, 's a' hivatalos foglalatosságban fáradozó fő és aligazgatóját a' királyi ügyeknek, letartóztatja, tömlöczözi, megveri, sebesíti, vagy elemésztí. Ugy szinte főhatalmaskodási bűnbe esik 2) az, ki az országyűlésen panaszkodókkal, helyben vagy másutt, továbbá az országos vagy vármegyei gyűlésekre és törvényszékekre utazókkal, a' szökött jobbágyok és szolgák iránt teendő tanuvallatásokra, a' katonák kicsapongásainak megzabolázására, velek teendő számolásokra 'sat. menőkkel, vagy onnét visszatérőkkel, a' fenebb mondottak szerint bánik. 3) Ki a' védlevelet (salvus conductus) megsérti. Végre 4) Ki testvéreit vagy rokonait megcsonkítja, vagy szeméitől megfosztja. — A' főhatalmaskodó, ön részére esendő ingó és ingatlan javainak elvesztésével 's egész díjának megfizetésével lakol. Az asszonyok azon feljül, jegybéreket 's józánegyedjeket is elvesztik. A' segédek, küldöttek és megbizottak, a' fővétkessel egyiránt büntetettnek. Főhatalmaskodási per a' hatalmaskodó különböző rangja szerint, a' királyi v. báni tábla, a' városi tanács és urszéke előtt mozdittatik. Megkivánatait (alkalmazólag) lásd alább az erőszakoskodási pernél. — Az a' hatalmaskodás vagy erőszakoskodás olly magán vétek, melly által valaki, a' főhatalmaskodás esetein kívül, személyében, vagyonában, vagy jogaiban sérelmet szenved. Az erőszakoskodó nemes, az elfoglalt tárgynak visszaadásán kívül, az okozott károknak, költségeknek és elmaradt nyereségnek megtérítésére, 's a' sértetett és bíró között egyenlően megosztandó 100 forintra büntetetik. Igy lakolnak a' polgárok is magok között, valamint szinte a' szabadosok is, ha anyai vagy hitvesi jószágaikból követnek el erőszakoskodást. Egyébiránt általában a' nemtelenek vagy csupan kárpótlással kénytelenítettek megelégedni, vagy legfeljebb is 40 forintnyi díjt kapnak. De ha a' földes ur, jobbágya megsértetése esetében, törvényhatóságának megsértetése miatt indít keresetet: a' sértő vesztes fél, az erőszakoskodás egész büntetésében marasztaltatik el. A' segédek, küldöttek és megbizottak, ha nemesek, polgárok, vagy szabadosok, — saját büntetéseiket szenvedik; mások díját, a' parancsoló fizeti meg. A' káptalanok, szerzetes gyűlekezetek, szabad királyi városok 's más kegyelveles (privilegialis) községek, egy nemes személy gyanánt részesülnek az erőszakoskodás büntetésében. A' maga indításából hatalmaskodó jobbágyért vagy cselédért, ura szolgálat igazságot. (L. IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS). Az uradalmi tisztviselő, ha hivatalos ügyekben követ el hatalmaskodást, mint nemes személy marasztaltatik el ugyan, de a' végrehajtási elégtétél az uraság javaiból történik, akár bizta legyen meg azon cselekedetre őt, akár nem; 's ezen utóbbi esetben, a' tisztre viszonthatása (regressusa) van az uraságnak. Ha pedig tisztjét a' cselekedetre megbízza, 's ezt a' sértetett bevalósíthatja: az uraság fővétkes, a' tiszt pedig megbizott gyanánt tekintetik. Egyébiránt annyi büntetésnek van helye, mennyi az erőszakoskodás; de ha a' hatalmaskodási cselekedetek ugyanazon egy cselekedetre irányzódnak, csak egy büntetést vonnak magok után. Ha az erőszakoskodók külön javakat bírnak, fejenként büntetettnek; 's külön jogu sérelmesek, egyenként nyernek elégtételt. Azonban a' férj és nő, az osztatlan testvérek, 's a' káptalannal vagy gyűlekezettel egy jószágú főpapok, egyes személy gyanánt tekintetnek. — Mentések a' büntetéstől azok, kik 1) jogaikkal élve erőszakoskodnak; innét azon közmondás: sajátján senki sem erőszakos; 2) kik nem rossz lelkesmerettel 's nem ártani kívánásból viszik azt végbe; 3) kik más vagyonát igazságos czim alatt vélik magoknál tartani. De a' valamely tárgyat egy évig köz tudomásul, békésen és kirekesztőleg használó ellen végbevitt erőszakoskodást, nem helyesíti vagy igazolja a' sajátjág ügye; 's ha az ollyan használattal bíró az erőszakoskodót visszaveri, ez nem mozdíthat ellene erőszakoskodási pert, különben HELYTELEN VÁD BÜNTETÉSE (l. e.) szál reá. A' sérelmet szenvedett, kétféleképp szerezhethet magának törvényes elégtételt, u. m. rövideden, midőn egyszerű folyamodása következő-

sében a' hely színére kijött alispány által a' kérdéses tárgy [birtokába visszahelyeztetik, (L. VISSZAHELYZÉS), és rendes per utján, melly szerint a' vád, vagyis kereset, a' Hk. I. 68; II. 26, 82; 1609: 29' sat. törvényczikelyekben alapítván, a' per mindenkor az alispány-előtt mozdítatik. A' törvények világos rendelkezéséhez képest, magában kell foglalnia a' vádlevélnek, az erőszakoskodás idejét, miként voltát, elkövettetése helyét, a' fel és alperes nevét, rangját, 's valljon ez egyedül vagy segédekkel, 's személyesen-e vagy megbizottak által vitte legyen azt végbe. Midőn a' törvény eleibe állítatni kívánt segédek nevei elszámoltattak, helyesen kapcsoltatik oda ezen zárlat: kihagyván a' törvény szerint kihagyandókat; nehogy a' talán közöttök lévő nemes személy, becstelenségi büntetést követeljen. Ha javakra nézve forog fen az ügy, szükség hogy azoknak mennyisége, minősége és helyezete kijeleltessék, hozzá adván. Szükség esetében a' hely színén is kimutatandóknak. — Ha az alperes a' kereső fél nemességét tagadja (mit a' főhatalmaskodásiban büntetlenül tehet), be kell azt ennek bizonyítani; mellyet ha végbe vitt, az alperest 200 forint büntetésben marasztaltatja el. *Kunoss:*

HATÁR, bizonyos jel vagy vonat, melly által egyik lakvidék (territorium) más szomszéd lakvidékektől külön választatik. Erre pedig nem csupán egy, hanem több jelek is használatnak, mellyek vagy természetesek vagy mesterségesek. Az elsők sorába tartoznak p. o. források, folyók, bérczek, hegylánczok, sziklák, völgyek 's a' t. mellyek emberi kéz 's szorgalom hozzájárulása nélkül állanak fen; a' másodrendűek közé számoltatnak a' gyepük, kerítések, hányt dombok, földhalmok, leásott kövek, oszlopok, fákra felvágott kereszt 's más egyéb esmertető jegyek. A' vonatok csupán csak mesterségesek lehetnek, millenyek a' barázdák, árkok, gödrök 'sat. Továbbá mind a' mesterségesek mind a' természeti határ vagy országokat választ el egymástól, vagy vármegyéket vármegyéktől, vagy helységeket helységektől, vagy egyes birtokos telkét a' másiktól, 's különösen ezen utolsó esetben a' határ nem ritkán megyének is mondatik.

—no—

HATÁRJÁRÁS, HATÁRUJÍTÁS. Nem lehetvén mindenütt természeti határok, vagy olly erősen készített mesterséges határjelek, mellyek az idő pusztító dühével századokig is állandóan daczolhatnának: gyakorta megtörténik, hogy a' jelek és vonatok elenyészte miatt a' határ bizonytalanná 's e' miatt a' jogok kétségessé lesznek. Igy támadnak a' gyakori határvillongások. Ezeknek elkerülhetése végett szükséges a' határjárás, melly nem egyéb, mint a' jeleknek és vonatoknak pusztá megtekintése, 's a' kitetszőknek, a' mennyire szükségesnek látszik, minden változtatás nélkül való megjavítása. Ez az ország határainál országos, vármegyeinél vármegyei, helységbelinél pedig helységbeli kiküldöttség, 's mind a' két, vagy csak egyik illető fél jelenlétében történik. Magán ember szomszédjával, vagy egyedül viszi azt végbe. Midőn már valamely határra nézve a' villongások elkezdődtek, 's az annak idejében megtörténni kellett határjárás elmulasztván, a' jogok kétségessé lettek, az ügy határujítás által intéztethetik el, melly: a' kérdéses jeleknek és vonatoknak törvényesen végrehajtandó nyomos megvizsgálása, az esmerhető régieknek helyre állítása, az elromlottaknak megjavítása, a' hol szükség ujaknak készítése, és az elszakasztott részeknek az egész taghoz való visszakapcsolása. Ez az illető bíróság előtt mind a' két villongó félnek jelenlétében történik; az ugyanis, bizonyos megrendelt 's a' feleknek tudtára adott határnapon a' hely színére kimegy, személyes vizsgálat alá vesz mindent, mind a' két rész tanuit kihallgatja, a' láttakat és mondottakat a' vidék földrajzával — mellyet illy alkalommal mindenkor kell készíttetni — összehasonlitja, 's azt meghi-tesíti, egyszóval, mind azokat törvényesen végbeviszi, mellyeket igazságosan a' határujításnál, a' felebb mondottak szerint cselekednie kell. Illető bíróságok pedig erre nézve: az ország rendes biráji, ezek-

nek helytartóji és ítélmesterei, vagy a' meghívott királyi, nádori és báni ember, az illető káptalan vagy szerzetes gyülekezet tanubizonyosságával együtt. Azonban a' határvillongások a' felek kölcsönös megegyezése, örökbevallás vagy peralku (transactio) által és választott bíróság előtt is elintéztethetnek, vagy pedig a' rendes perutra hagyathatnak. De magának a' határujtásnak mindenkor alattomoság, titok és csalárdság nélkül, nyilván, mindenek előtt, a' szomszédok és megyések jelenlétében kell megtörténni, kiknek hibátlan nevei az illy alkalommal készült határlevélben hasznosan jegyeztetnek fel. Ha az ügy a' mondottak szerint meg nem szüntethetik: per által kell eldöntetnie, melly kétfélekép történhetik, u. m. 1) ideigleni összeegyeztetést eszközöl rövid per által; ez így megyen végbe: A' bíró, — ki itt az egy vármegyebeli kérdéses határookra nézve az alispány és segédei, a' különböző vármegyebeliekre nézve pedig a' nádor vagy bán által rendelt 's kiküldött személy, — valamelyik félnek felkérésére vagy a' tiszti ügyész jelentése következtében bizonyos határnapra maga eleibe idézi a' feleket, 's minekutána őket kihallgatta volna, az ügyet elintézi 's szükséges határjeleket állítat; mellyet ő azon esetben is végrehajt, ha egyik vagy másik fél meg nem jelenik is; munkálatairól pedig az illető helyre tudósítást nyújt be, a' levéltárba tétetendő. Az elégedetlennek nyiltan áll még a' használatvagy jogbéli perlekedés utja; de a' foglalatoskodó bírót ön hatalmával onné eltiltani vagy munkájában akadályozni, a' felállított határjeleket ledönteni, betemetni vagy széthányi nem szabad, mert a' határujtás csak ugyaa hajdukar (brachium) által is teljesítettik, 's azon feljül az akadályozó ellen tisztügyési vád indittatik, sőt még erőszakoskodási perbe is sikeresen idéztethetik za. 2-ik per, a' használatbéli határper ugyan azon vármegyében, melly a' Hk. I. 84 's köv. czimeiben és az 1635: 20 t. cziben alapul, az alispány előtt foly, 's vagy a' kérdéses teleknek két egyenlő részre osztásával végződik, vagy különben. Elmulhatlanul szükséges ennek lefolytában a' jól készült földrajz. A' per felebbvitele birtokon kívül történik. 3-ik per, a' két vármegye, két kerület vagy egy vármegye és egy kerület közötti használatbéli határper, melly vagy az országgyűlésen, vagy a' király által kinevezett megbizottság előtt egyenlítettik ki. Ha pedig a' dolog valósággal perre jut, ugy intéztetik el, mint fenebb a' magán személyekéről mondatott. Végre 4-ik per a' jogbéli határper, melly a' használatbéli pert elvesztett vagy két egyenlő részre osztást szenvedett fél, vagy egyébként jogában bizakodó által, a' királyi vagy báni tábla előtt mozditatik.

Kunoss.

HATÁR NAP alatt közönségesen olly bizonyos idő értetik, mellynek bekövetkeztével valaminek történni kell. A' határnap kétféle tekintetben vetethetik, ugymint: törvényes-ben (I. IDÉZÉS ÉS MEGJELENÉS), és polgári-ban, melly szerint a' kölcsönös egyezéseknél felette nagy szerepet játszik. Ugyanis a' terhes egyezetek valósulása 's feltételeiknek teljesedése, rendszerint bizonyos határnapra köttetik, melly ha eljött, az egyezéseknek szükségkép vagy sikeressülniek kell vagy elmulniok.

—no—

HATÁRÓRVIDÉK alatt azon keskeny földdarab értetik, melly az Adriatenger partjaitól fogva, Bosnyákország, Servia, Oláhország és Moldva széleivel érintésbe jőve, egészen a' Karpatokig, név szerint pedig a' Galaczi hegyig 227 mföldnyi hosszúságra terjed, 's mintegy közfalat képez a' két Magyarhaza és Törökbirodalom között. Szélessége nem mindenütt egyenlő, legtetemesebb Dubiczától éjszakra a' Drávaig, és ismét Progurnál a' Szávától, a' Tisza mentében majdnem a' Ferenczsatornáig. Kiterjedése 863 $\frac{2}{5}$ nsz. mföld, mellyen 3 várerőségekben, 12 városban (közülök némelyek erősséggel bírnak) 24 mivárosban és 1995 faluban, mintegy 1,010,800 magyar, szláv és oláh származású lélek számláltatik. Az egész határórvidek négy főosztályból áll, azon tartománytól kölcsönözve nevét, mellyhez tulajdonképen (szoro-

sabb értelemben véve) tartozik. Az első az erdélyországi, melynek helységei a' polgári alkotmányokkal nagyobb részint vegyítve vannak. A' határórség száma mintegy 147,211-re tétetik. Főbb helyei: Petrász, Brassó, Kezdi-Vásárhely, Szepsi sz. György, Csik-Szereda és Tölgyes. Második a' magyarországi vagyis bánási határórvidek 204,835 lakossal. Nevezetesebb helyei: Pancsova, Uj-Palánka, Ó-Orsova (Uj-avagy Török-Orsovával átellenest), Karansebes és a' ferdőiről híres Mena-dia (l. e.). Harmadik a' tótországi, a' Csajkások vidékével együtt. Lakosainak száma 223,929. Jelesebb városai: Pétervárad, Tittel, Zemlin (Zimony), Karlovicz, Brod, O- és Uj-Gradiska. Végre negyedik határórvideki főosztály a' horvátországi, melynek 434,825 lélekből álló népessége van, 's városai között a' következők emlékezetesebbek: Carlopago, Zengo, Petrinia, Kostanicza és Belovár. — Az őrvidekosztályok lakosainak, vagyis a' határórségnek önnön katonai alkotmánya van, melly szerint a' földmives egyszersmind fegyverviselő hadiember is, 's ennél fogva haszonbéres földjétől más egyéb adózást keveset szolgáltat az országnak. Azt azonban tagadni nem lehet, hogy — különösen a' török háborúkban, nagy védelmére volt a' hazának, sőt mint határórvonal, mind a' lakosok bátorsága, mind pedig az egészség fentartása, vagyis inkább a' szomszéd török birodalomban néha dühösködő ragadós nyavalyák megakadályozása tekintetéből, naponként hasznos szolgálatot tesz. A' fegyverhordozók száma 1815 mintegy 63,000-re ment; békeség idején 40—42,000 áll katonai lábon. — A' fő felvigyázatot a' bécsi udvari hadi tanácstól függő katonai kormányok viszik, millyenek a' pétervárad, zágrábi, temesvári, szebeni és zárai főhadvezérségek. 'S ezek nem csupán a' katonai, hanem egyszersmind a' politcai, gazdasági és törvényes ügyeket is elintézik. A' nép általában földmiveléssel, marhatenyéssel, bor, gyümölcs, kender, és dohánytermesztéssel, fonással, szövéssel, 's különbféle faeszközök készítésével foglalkozik. Közönségesen bátor lelkű, hadra termett, 's hazájához hív; de a' testi gyakorlatok között, az elmei miveltség szükséges voltáról megfeledezettnek látszik. 54.

HATÁRÓRVONAL. Egy szakadatlan lánca a' határórségnek a' szomszéd határos tartományok ellen, melly kisebb vagy nagyobb számban állittatik fel az egészség, közbátorság és békeség állapotjához képest. Magyar és Erdélyországokat a' török birodalomtól ilyen határórvonal választja. (l. **HATÁRÓRVIDEK**).

HATÁROZÁS (metatio), a' telkek sajátságának biztosítására, 's kiterjedéseknek csonkulatlanul megtarthatására szolgáló foglalatosság; melly vagy barátságosan és a' tulajdonosok köz megegyezésével vitetik végbe, vagy, ha már a' sajátság iránt elintézhetetlen kétségek 's bizonytalanságok támadtak volna, az illető bíróság által eszközöltetik. L. **HATÁRJÁRÁS**, **HATÁRÚJTÁS**. —no—

HATÁROZATLAN MÓD, nyelvtudományban az ige azon formája, mellyben az, minden subjectum nélkül, önlétüleg képzeltetik. Az ige ugyanis, a' mint állapotot vagy hatást jelent, névhez tartozik, mellynek állapotját kifejezze, p. o. Antal olvas. Ha már ezen állapot magában véve fogatik fel, ez által az ige ismét közelit a' névhez, 's ennél fogva használtatik is gyakran, mint ilyen, p. o. dolgozni kötelesség. Mivel pedig az ige állapotot és hatást jelent, melly időviszonyban áll: azért lehet jelenvaló, mult vagy jövő, habár ezen viszonyokat nem minden nyelv fejezi ki. — A' magyar nyelvben a' határozatlan módnak csak egyetlen egy ni végzete van, melly mindig jelenre mutat elannyira, hogy vele magányos, multat vagy jövőndőt kifejezni lehetlen. *opg.*

HATÁROZÓ. Az igeinek és melléknévek tulajdonságát és minőségét határozza meg; latin neve *Adverbium*. A' magyar határozók vagy gyökérszavak vagy származottak. Gyökér határozók p. o. ezek: ma, most, hol, itt, ott, nem, ugy, oda, ide 'stb. Származásokra nézve a' határo-

zók jöhetnek főnevektől, mellénevektől, névmásoktól, igéktől, résztvevőktől. A főnevektől ezen végzetek által származnak: an, en, on p. o. nyak-on, agy-on, orr-on; att ett, ott, őtt, p. o. vég-ett, hely-ett, köz-ött; ba, be p. o. fej-be, melly-be; ban, ben p. o. napszám-ban, bérben; kor p. o. hajnalkor, aratáskor, vetéskor, születkor; ul, ül p. o. ajándék-ul, példá-ul, kezes-ül; vá, vé p. o. apá-vá, anyá-vá, magyar-rá, vitéz-zé; val, vel p. o. hajnal-lal, esté-vel; vást, vést, ást, ést p. o. oldal-vást, mellék-est. Mellénevektől e' végezetek származtatják: an, en, on, ön, p. o. magyaros-an, kevély-en, szabad-on; án, p. o. igaz-án; bé (bet) p. o. töb-bé, keves-bé, (kevesebbé), töb-bét; don, p. o. új-don; in t, p. o. alkalmas-int; kor, p. o. jó-kor, egy-kor; lag, leg, p. o. új-lag, mellékes-leg; lan, len, talan, telen p. o. egész-len, tisztáta-lan, (itt az ul, ül végzet hagyaték ki inkább); szor, szer, ször, p. o. sok-szor, tiz-szer, öt-ször; tól, től p. o. fias-tól, gyermekes-től; ul, ül p. o. rossz-ul, vitéz-ül; vá, vé, p. o. jó-vá, feketé-vé, okos-sá, szép-pé. Névmásoktól ezen végzetek származtatják: képen, p. o. mi-képen, a'képen; kint, p. o. mi-kint, ek-kint; kor, p. o. mi-kor; nt p. o. mi-nt; ra, re, p. o. ar-ra, er-re; vá, vé, p. o. fá-vá, kő-vé. Igéktől így származnak: ást, ést, p. o. vágat-ást, üget-ést; va, ve, p. o. hall-va, jár-va, keres-ve; ván, vén, p. o. szalad-ván, vérez-vén. Résztvevőktől ezen végezetek származtatják: lag, leg, p. o. tiltó-lag, szenvedő-leg; an, en (tan, ten) p. o. halmozot-tan, kifejlődten. A határozókról azt lehet még megjegyezni, hogy nagy számokat hasonlítani vagy emelni lehet, mint: bátran, bátrabban, legbátrabban; vitézül, vitézebbül, legvitézebbül.

—j—a.

HATÁRTALAN (infinitum), közönségesen a végetlennel egy értelműnek tartatik. De az én véleményem szerint ezen két szó csak tágasabb értelemben egyenlő egymáshoz, szorosabban nem. Végetlen vagyis véghetetlenséget jelent ugyan mind a' kettő; de az első (határtalan) végetlenséget a' térben, a' másik (végetlen) végetlenséget az időben. Határtalannak tehát helyesen csak oly dolgot lehet nevezni, melly a' térben végetlenséggel bír; végetlennel pedig csak olyant, melly ugyan az az időtartásra nézve. Mi azonban itt mind a' két szót közönséges szokás szerint vévén, csak azt fogjuk megmutatni, mikép használtatik az általok kifejezett fogat (notio) a' mathesisben, a' nélkül hogy itt arról sokat akarnánk vetekedni, ha egyáltalán helyes vagy helytelen e a' határtalan szónak a' mathesisben való használása, jól tudván, hogy az számos könyvben előforduló vetekedés mellett is mindeddig bizonytalan maradt. A' mathesis a' határtalan vagy végetlen szavak által kifejezett észfogatot főképen a' felsőbb analysisben, nevezetesen némelly számrendek öszveadásánál használja. Hogy itt ezen észfogatnak használása az egész operatiót nagyon könnyebbiti, az tagadhatatlan; de mennyire lehet ezen észfogat a' felsőbb analysisnek alapja, a' megint nem ide való kérdés. A' mathesis határtalan nagy és határtalan kis nagyságokat esmer. Mind a' kettőnek tökéletes értelme e' következő példákból ki fog tetszeni. Vegyük fel a' következő számrend volna előadva:

$$\frac{1}{2}, \frac{2}{3}, \frac{3}{4}, \frac{4}{5}, \frac{5}{6}, \frac{6}{7}, \frac{7}{8}, \frac{8}{9}, \frac{9}{10} \text{ 'sat.}$$

A' törvény, mellyet ezen számrend folytában követ, látni való, valamint az is, hogy minden egyes tag $\frac{x}{x+1}$ közönséges forma által kifejezhető, 's hogy ezen kifejezés szerint a' rendet végetlenül folytatni, és a' tagok öszves számbecsét az egységhez szünet nélkül közelíttetni lehet. De mindazáltal azt tökéletesen csak akkor fogjuk elérni, ha a' sen felállított kifejezés $\frac{x}{x+1} = \frac{x}{x}$ é, azaz egyé válik; a' mi csak ugy történhetik meg, ha x annyira megnő, hogy az Egység hozzá képest semmivé válik. Ha most azt (az Egységet) mint valamennyi határok közé szorított nagy-

ságnak képviselőjét tekintjük, úgy a' határtalan nagy nagyságokról (mathematicai értelemben) igen világos megfogást nyerünk. Határtalan nagy nagyság (mellyet ∞ jellel szokás kifejezni) t. i. olyan, mellyhez képest minden határok közé szorított nagyság, bár milly nagy legyen is, semmivé válik. — Hogy a' határtalan kis nagyságokról is igaz esmeretre jöhessünk, tekintsük meg a' következő számréndet:

$$\frac{1}{2} + \frac{1}{5} + \frac{1}{4} + \frac{1}{5} + \frac{1}{6} + \frac{1}{7} + \frac{1}{8} + \frac{1}{9} \text{ 'sat.}$$

Bizonyos, hogy ezen számrénd, ha végtelenül folytatattik, egy olly darabszámra fog vezetni, mellynek nevezője határtalan nagysággá nő, úgy, hogy ama' darabszám minden határtalan közé szorított nagyságnál kisebb. Határtalan kis nagyság tehát olyan, melly valamennyi határok közé szorított nagysághoz képest, bár milly kicsiny legyen is az, semmivé válik. — Ezen észfogások és tételek (propositio, sententia) a' mathesis a' végtelen tagu számréndek öszveadásában igen sikeresen használja; mint a' mathesist tárgyazó könyvekben lathatni. *Albert Ferencz.*

HATÁS (*Wirkung*), ok által előhozott változás, vagy változásra való törekedés, mi a' physicában testi okoknál fogva esik meg. Minden hatásnak okának kell lenni e' példabeszéd szerint „*cessante causa cessat effectus*“, 's a' hatásnak nagysága az azt eszközlő oknak mekkoraságával illendő arányban áll.

HÁTGERINCZ GÖRÜBLÉSE, a' gerincoszlopnak természeteleni hajlásai, mellyek a' törzsöknek 's még a' végtagoknak is többé vagy kevesbé rozsidomu (kinőtt) tekintetet adnak 's innét ferde nyakat, magas vállokat, hátpupot, félre vonult melyet, egyenetlen csipőket, sántitást 's több e' féle bajt nemzenek. Ezen hiba nem ritka a' mi korunkban, különösen a' fentebb ranguak között, és a' nőszemélyeknél; innét nem lesz felesleges róla bővebben szólni. Az egész testnek szép állása különösen a' gerincoszlop természeti jó alkotásától függ, melly a' medencz hátulján fellép, 's tetején a' főt hordozza, a' melytájon pedig a' bordákat. Ezen oszlopnak oldalvást nem szabad az egyenes vonaltól eltávoznia, de előre és hátra természetes görbüléseket tesz, a' nyakon elő, a' melynél hátra, a' lágyékoknál előre, a' medenczben viszont hátra 's alsó végén ismét nagyon előre hajolva. Ezen rendes alkotás a' gerinczsontok egészséges alkata, az izporczok, kötelekek, a' mozgó és tartó izmok épsége által okozatik. Ha a' gerinczek csontbetegségben szenvednek (mint p. o. az ugy nevezett angol nyavalyában), a' gerinczoszlop nem képes a' fejet emelni 's a' testet egyenesen tartani; egyik oldalra elhajol, melly hajlás egyre nevelszik, 's ha hathatós segedelem nem nyújtatik, a' gyógyulás lehetetlenné lesz. Ha a' porczok és kötelekek természeteleni lazasággal bírnak, nem egyenesedik a' gerinczoszlop minden mozgás után természeti helyére vissza, 's könnyen megcsik, hogy egyes gerincz kilép természeti köttetéséből, tökélyetlenül kifüszámodik 's ezzel alkalmatlanság adatik a' meggörbülésre, minthogy a' felette lévő gerincznek erős alapja nem lévén, egyik vagy másik oldalra hajlik. A' hátizmok is, mellyek mindenik oldalon egyenlő számban és erővel vannak, a' hátgörbülés okává lehetnek, és pedig vagy elgyengülve, midőn a' magára hagyatott gerinczoszlop gyenge lesz, egyenest nem bír állani 's azért meggörbül, vagy egyik oldalon erősebben, tartósabban munkálkodva, melly állás neki tulajdonává válhat. A' hátgerincz görbülésének okait betegségekre és szoktatásra huzhatni össze. Az ezt szülő betegségek közül nevezetesb a' gyermekeknél a' mirigykór, az angol nyavalya 's a' beteges gyengeség, mellyeknek leginkább egészséges, könnyen emészthető eledelek, tiszta lég, kemény, nem igen meleg ágy, gyakori mozgás, nagy tisztaság, sokszori ferdés, bőrmosás és dörzsölés által lehet elejeket venni. A' hátizmok beteges gyengesége igen gyakran azon alapul, hogy a' gyermekeket, különösen ha még gyengék is, igen korán kinszeritik az egyenesen ülésre, vagy hogy a' gyermekeknek igen kevés szabadon mozgást

és izomgyakorlást engednek, 's egy huzomban csendesen ülésre és tanulásra szorítják (melly a' legbiztosabb ut a' testi 's lelki törpék készítésére); végre a' korán használt válszorítók is megteszik a' magokét, és pedig nem kis mértékben, a' hátizmok gyengítésére 's így a' görbülések származtatására. Ha t. i. válszorító által a' vállak mindig mesterséges támaszt nyerne 's a' test beszorítatik, igen könnyen megszokja a' test ezen segedelmet 's a' gerinczoszlopot igazgató izmok lomhák, tehetetlenek lesznek; utána a' test épen nem lehet el válszorító nélkül 's mihelyt ez elvétetik, mindjárt neki hajlik. Ha pedig még a' fenyegető intés is hozzá járul, hogy az illy gyermek egyenesen tartsa testét, — a' mi neki már lehetetlen, — semmi egyéb nem eszközöltetik, mint a' hátgerincz meggörbülése. Innét világos, miért görbülnek oly gyakran meg a' magasabb rangu leányok hátai, míg férjfi testvéreik egyenes testűek. A' görbülés második oka, t. i. a' rossz szokás, sem ritka az emberek között, 's ez különösen megkívánja az okos nevelő figyelmét, ki e' részben gyakran kimondhatlan hasznára lehet nevendékének. Először ide tartozik az, hogy némelly hordozó dajkák a' gyermeket mindig ugyan azon karokon tartják, a' mi által az egyoldaluvá lesz, egy oldalra szok hajlongani, egy oldalon szok aludni, melly hibából utóbb hátgörbülés fog kifejlődni. Ide tartozik a' testnek rossz tartása némelly játéknál és foglalatoságnál, millyen p. o. a' babajáték, írás, olvasás, rajzolás, varrás, himezés, fuvalás, hegedülés, hárfa és gitár-játszás, a' lábaknak keresztbe rakása állás alatt, egy lábon állás, sántikálás, a' mindenkori görbén fekvés; a' huzomos ön-hajfonás 'stb. Minden egyoldalú, gyakran ismételt vagy soká folytatott mozgás hajlandósággá lehet a' hátgörbülésre, 's mihelyt ez létez, a' baj napról napra nevelszik. A' hátgerincznek rossz következtései számosak; néhányat megemlítünk. Elöl áll a' test elrútlása, melly a' férjfiut némelly hivatalra alkalmatlanná teszi, leányoknál pedig az egész élet boldogságát elronthatja; utána következnek: rövid lélekzés, melyszorulás, melyvízkórság, tüdősorvadás, guta, vagy általjában az egészség háborodása, kora halál. Nőknél a' hátgerincz meggörbülése gyakran nehéz születést okoz, néha a' szülést lehetetlenné teszi, 's véres élethatalos miveletet tesz szükségessé. Véd-szer-ül szolgálnak a' fentebb említett szabályok az eledelekre, ágyra, levegőre, mozgásra, test tisztaságára nézve; a' hordozó dajkákra és a' gyermekekre való gondos felvigyázás, hogy minden rossz szokásnak idején eleje vetessék, 's végre ezen fontos szabály: a' test egyenes tartását sem szorítóval sem ügyetlen feszes tartás által nem kell mesterkéltni, erőltetni, mivel mindenik szemlátomást az ellenkezőt szüli 's a' gerinczoszlop meggörbülését vonja maga után. Különös fontosságu pedig az, hogy ezen gerinczgörbülés mindjárt kezdetekor megemertessék. Innét kötelességek a' szülőknek és nevelőknek a' gyermekek testét e' végre gyakrabban megvizsgálni. Ez ruhavetve történik: a' gyermeket ugy kell állítani, hogy a' hátát egészen lehessen látni; a' fej és az arc egyenesen irányoztassanak, a' karok egyidomulag függjenek alá 's az egész állás — a' mennyire csak lehet — erőltetés nélkül legyen. Megvizsgálattik: nem távozik e el a' gerinczoszlop az egyenes vonaltól, a' kézzel lefelé menve a' könnyen érzhető gerinczeken, melly felemelgetés alatt különös vigyázat fordítatik az egyes helyek talám jelen lévő folemelkedésére, vagy az érintés alatt fájdalmas voltára. Azután összehasonlítatik a' gerinczoszloppal határos két oldal, mellyeknek egészen egyenlőknek kell lenniük; megvizsgálattik a' nyak idoma, a' vállak magassága 's a' csipők; ezen utolsóknak egyenletlensége mellett a' csipizesülés és a' labak is megvizgáltatnak. A' test melső felén arra nézünk, hogy a' melycsont a' mely közepén van e, egyenes vonalt képez e, a' melykulcsok hasonlólag készültek e, némelly borda nem áll e egyenetlenül ki? Felnőtt leányoknál a' csecsek egyenlőségére vagy egyenetlenségére kell vigyázni; ezek gyakran első jelül szolgálhatnak a' gerinczoszlop meggörbülésének. Mind ezen vizgálatokat hetenként egyszer

kétszer (volna) szükséges tenni egész a' kifejlődés koráig, mivel épen ezen esztendőkbén van legtöbb alkalom a' hátgörbülésre, a' gyógyítás pedig csak itt, a' 20-dik év tájáig lehetséges. A' figyelmeztést nem kell akkorra halasztani, midőn már egyik csipő vagy vál magasabban áll, ez már rég létezett rossz alkotás gyümölcse. Mikor pedig a' hát kigörbülése már észrevétetek, őrizkedni kell az igen gyakorta ajánlott függéstől, lóbálástól, tapaszt-feltételtől, valamint nem kell vélni, hogy a' táncmeister ezen nagy fontosságú bajban segíthetne. Ártalmas azon felül a' derékszőritók használása, a' ruhák vágásának megváltoztatása, valamint a' ruhák kitömése a' baj rejtése végett. Az egész dolgon csupán az értelmes orvos segíthet, és ő is csak lassan; mert ezen dolog sietést nem enged. Ezen tárgyról jelesen ír Wenzel K. „Über die Krankheiten an Rückgrathe“ (rezekkel, Bamberg, 1824 félrét.) —j—a.

HATHÁZ, magyar város a' Hajdukerületben, Debreczenhez mintegy fél mértföldnyire, 810 h. 's 5854 l., kik nagyobb részint reformatusok, földműveléssel és baromtenyésztéssel foglalatoskodók.

HATTSCHERIF, Hattischerif, a' török császártól közvetlen származó, 's általa rendszerint illy szavakkal aláírt parancs: „Parancsom, formája és tartalma szerint végrehajtassék“. Ezen szavak arany párkányzattal vagy más akármí módon megkülönböztetnek a' többi írástól. Illy parancs visszavehetlen. opq.

HATSZEGŰ SZÁMOK, olly arithmetikai számrendek summája, mellyeknek első tagja az egység, és az egyes tagok közt való különbsége 4 egységre megy, p. o. 1, 6, 15, 28, 45 's így tovább. Albert.

HATTYU, az uszó madarakhoz tartozik és pedig a' fogas orruk csoportjába. Orra fél henger idomu, fekete, viaszhártája sárga, teste fejer. Lakik az éjszaki vidékeken, nálunk a' Tisza mocsárs kiöntésein nagy számmal. Élleme békák és vízi növények. Két hasonfajt különböztetnek meg némelleyek; az egyik a' vad hattyu, a' leirt sárga hártájú, mellynek nem épen kellemetlen szava van, 's erről regélik a' költők, hogy haldokolva hájoló éneket zeng. A' szelid hattyunak fekete viasz hártája van. Illyennel bővelkedik vidékeinken a' tati kertben lévő tó. —j—a.

HATVAN, német magyar -mezőváros, Heves vármegye gyöngyösi járásában, a' Zagyva vize mellett, Pesttől 's Egertől is hat mértföldnyire; herceg Grassalkovich tulajdona, kinek itt szép kastélya van. Lakosainak száma 2088. Határja nagyobb részint termékeny, de erdőben fogyatkozást lát. Eredete az előkor nehéz homálya által fedetik, de annyit tudatnak velünk róla a' történetiratok, hogy hajdan a' mostaninál sokkal virágzóbb állapotban volt, 's 1544-ig a' Dancsi nemzetség erős várkastélyaival diszeskedett, mellyet ekkor tájban a' diadalmaskodó Törökök elfoglaltak 's hamuvá tettek. Látván azonban Mechemet ezen helynek alkalmas voltát, nem csak az elégett kastély felépíttetését parancsolá meg Delikurnak, hanem egyszersmind árkokkal a' körülvetétné jobban megerősítteté. 1596 megszállá a' Törökök által biratott Hatvant Tiefenbach, a' német császár vezére, de az ostromlottaknak Jászberény felől segítségekre érkező csapatok miatt, sikeretlenül kellett onnan tovább vonulnia. Ugyan ezen évben támadá meg azt egész erejével Maximilian császári herceg is, de az őrsereg bátor vezére, az ifju Arszlán, vitézül 's elszánt erővel védelmezé magát, 's a' kirohanó Ozmanok gyakran visszaretenték a' híres vezér bajnok férjfiat. Végre győzött a' maroknyi népen a' sokaság, elfoglalá a' romladozott kastélyt, a' csupán kötelességéhez hív őrsereget felkonczolá, sőt boszujában az erősséget is feldulá. A' védhelyet kedvelő Ozmanok azonban ujra megépítteté azt, 's az ellenség számos rohanásai ellen oltalmazák. Elűzték alóla Roszwurmot, Sulzot és a' 600 elegy katonaságot vezérlő Nádasdyt, ki végtére mégis kemény ágyuzás és tartós ostrom után kezére keríté azt 1603, a' Törököknek szabad kimenetelt engedvén belőle Szolnok felé. Meghallván a'

vár kapitánya Hasszán basa jövetelét 1604 Sept. 10, rémültében felgyujtatá a' megvédhetlennek gondolt kastélyt, 's ennek lángjai gyászos fényt terjesztének az elköltözőnek utjára. A' hamvába temkezett Hatvant újra elfoglalák a' Törökök, 's romjaiból harmadszor építék fel 's erősíték meg. De 1678 ismét visszavétek azt tőlök Merz és Häusler, 's hogy a' Nagyváradtól Szolnok felé nyomult roppant erejű török seregtől legsikeresebben megmenthessék, lángba borították épületeit. Ekkor roskadott sirjába a' sok véres zivatart kiállott Hatvan ősi fénye. 54.

HATVANI GYÜLÉS I. II. LAJOS.

HATVANOS OSZTÁLY (divisio sexagesimalis). Kiki tudja, hogy az időnek elosztása hatvanos osztályu. Az óra t. i. 60 percz, a' percz 60 másod percz, a' másodpercz 60 harmad perczre osztaték 'sat. — Ez előtt a' körkerület is kirekesztőleg e' mód szerint osztatott el, ugy hogy az egész kerület 360 fok, minden egyes fok 60 percz, minden percz 60 másodperczre osztot 'sat. Mi még most is élünk ezen régi elosztással, de a' legújabb időbeli francia geometrák a' százados osztályu elosztást alkalmasabbnak vélték, a' mint valóban az is; és ennek következtében ők most a' körkerületet 400 fok, a' fokot 100 percz, és a' perczet 100 másodperczre osztják. Így ezen alosztályok nem hatvanos, hanem százados osztályu darabszáma az előttök álló mértéki egységeknek. — Igen kívánatos volna, ha mi is ezen új elosztási rendszerben egyeznénk meg; mivelhogy csakugyan alkalmaságára nézve a' régi rendszert felette nagyon felülhaladja. Egyébiránt pedig minden esetre szükséges, hogy kiki ezen új elosztási rendszerrel megismerkedjék, mivel a' legújabb francia irományokban már többnyire csak ez fordul elő. A. F.

HÁT VÉD (Arrière-garde), a' seregnek hátulso része, melly a' testet fedi, épen az, mi a' sereg elején az elővéd (avantgarde). A' hátvéd kötelessége hátráláskor oltalmazni a' sereget, tartóztatni az ellenséget, és gyalogságból, mellynek ágyui legyenek, vadászokból 's könnyű lovasságból szokott őszverakadni, hogy a' föld mivoltához képest egyik erő a' másikon segíthessen. A' lovasság szabad téren dolgozik, a' gyalogságtól segítettve, melly elfoglalja a' szorosokat; a' vadászok az ellenség-től oldalvást kiküldött csoportokat foglalatoskodtatják.

HAUG (János Keresztély Fridrik), dal-és epigrammköltő, a' württembergi Alpeck főkerületben Niederstozingenben született 1761. Első tanítást atyjától vevé, ki Magstattban hitszónok vala; később a' latin osztályokat Ludwigsburgban 's a' stuttgarti gymnasiumban végeze, a' törvényeket pedig a' híres Károlyoskolában hallgatá. Az évenkénti vizsgálatok alkalmával a' bölcselkedésből, történetirásból, opticából, kémleti természettudományból, romai régiségekből 'sat. lassanként 13 érdempénzt, 's végre academiái rendet nyere. Itt bizodalmas esmeretségben élt Hovennel, Petersennel, Schillerrel és másokkal, 's magát a' költészségre határozá el. Mivel elsőben epigrammköltők munkái kerültek kezeibe, 's általok gazdag epigrammai eszme ingerlettetett fel benne: leginkább csak e' nemű dolgozásokat készíte, 's hirt szerze általok magának, mint egy, a' legjelesebb német epigrammaticusok közül. De a' komoly 's elmelkedési oda-költéshez is sikerrel fogott. Ezen felül nagy elmetehetséggel bir a' gondolatok véletlen előadásában. Az egyetemenél volt nyolczadfél évi maradása után, titoknok lön 1783 a' hercegi titkos cabinetnél; 1794 belső titoknokságra emelkedett, 's 1817 kir. udvari tanácsossá 's könyvtárnokká neveztetett. Ezen hivatalaiban szerencsésen él családja 's barátjai között, összeköttetésben lévén egyszersmind a' külföld több jeles férjfaival. Ő több tudományos ujságokba, hirlapokba és zsebkönyvekbe dolgozik; hosszabb ideig részt vön a' „Morgenblatt“ kiadásában, és több nagyobb 's kisebb költeménygyűjteteket ada ki. 54.

HAUGWITZ (Keresztély Henrik Károly, gróf), porosz kir. első status- és cabinetminister, atyai jószágainak egyikén Sileziában született 1758. Erejét kimivelő minden segédszerekhez, bizonyos foku ideali-

tással diszesített elmehajlandóságot ada neki a természet. A szomszéd herrnhuti rokonközönség csendes foglalatoskodása, és természeties egyszerű gondolkodása, mély benyomást tön réá; szeme előtt állt a tisztes hajdankori patriarchai élet; 's a mindennapi világban, melly az emberi öntudatot és önbizodalmat gátolja, csak felvidulást engedett találnia. Innét a csendesség, az egyszerűség és mások figyelmét nem hajhászó munkásság; innét a független életre vágyás és önhasznot nem keresés bizonyosságai, mellyekre nézve Haugwitz élete példakép gyanánt szolgál. Göttingában több évekig tanult, 's kevéssel honába visszatérte után, nől vevé Tauenzien generál leányát, 's vele együtt Olaszhonba utazott. Velence és Toscana több évekig letartóztatták. Florenzben barátságos viszonybajött II. Leopolddal. Nemzetségebeli ügyek visszahívak Sileziába, hol, öntetszését birtokainak szépítésében keresve, 's hasznos lenni törekedve, mások szerelmét 's tiszteletét megnyeré. Ennél fogva a silezial rendek által főtartományigazgatóvá választatott. Azonközben császárságra juta II. Leopold. Ez, a porosz udvarral egyetértve, messzeterjedő plánokat igyekezett létre hozni; de Jacobi Klöst porosz követ által tett ajánlatai nem fogadtattak el Berlinben, hol akkor Herzberg álla a cabinet elején. A császár, a sikeretlenséget a követnek tulajdonítván, II. Fridrik Vilhelmtől Haugwitzot kéré követül udvarához. Ezen kívánságnak annyival is könnyebben engedett a király, mivel Herzberg ellenei, e kedvező alkalommal, legtetszetősb fényben igyekeztek Haugwitzot kitüntetni. Igy véletlenül kapta azon megbizást, hogy mint követ Bécsbe költözködjék. Vonakodva fogadá el azt, és fizetés nélkül. A bécsi udvarhoz megérkezéttével közbenjárót látszék II. Leopold nyerni Haugwitzben, ő és a porosz udvar között. Hihetőnek tartatik, hogy Haugwitz, még kevéssé esmerkedve meg munkakörével, olly alkudozásokban vön részt, mellyeknek következéseiről elhatározólag nem itélhete, 's mellyek Poroszország igazi javának ellenére voltak. Ilyenek gyanánt tekintetnek a reichenbachi (1790) és pillniti egyezségek. Erre következett a Rajna melléki és lengyelhoni czéliránytalan viadal. Azonközben lelépett Herzberg a nyilvános pályáról, 's Fridrik Vilhelm, ki Haugwitz iránt nagy bizodalmat nyere, gróf Schulenburg helyébe őt rendelé a külső ügyek és a cabineti munkálatok főigazgatójává. A helyzetében, némelly szövevények daczára is, középpontjává tudta Haugwitz Poroszországot tenni minden political alkudozásoknak. II. Fridrik Vilhelm, ministere érdemeit a fekete sasrenddel, 's némelly délporoszországi adományjakkal jutalmazá meg. Haugwitz, III. Fridrik Vilhelm thronra léptekor is megtartá hatáskörét. Ó alatta dolgozott Lombard cabinet titkoknak. A political ügyek igazgatásából kitűnt azon elhatározott akarattja, melly szerint Poroszország és Frankhon egymáshoz közelítését munkálá, 's rendszerével a porosz udvarnak nevezetes szerzeményeket szolgáltatata kezeibe. De midőn 1803 a francia csapatok Hanovert megszállották, veszedelmesnek látszék ezen lépés az éjszaknémethoni avatkozatlanságra nézve, mellyet Poroszország mindeddigi fentartani igyekezett, 's a király más helyzetben látá political lételet. Haugwitz olly kevéssé akara okfejeivel felhagyni, milly kevéssé engedte meg neki békés caractere az ellenállást. Betegeskedést adva ürügyül, szabadságot vön jószágaira mehetni, 's Hardenbergnek hagyá át helyét, ki elődje rendszerét annyira változtatá, hogy Poroszország egyáltalán avatkozatlan maradt. Azonban a Franciaáknak Anspachon kerezesztülmenése 1805, egy tévedést vont maga után, mellynek könnyen háboru leendett következése, ha a béke szerető király az alkudozásra annál is inkább hajlandó nem lett volna, mint-hogy fegyverkezésének ideje alatt az ulmi esetek történtek. Napoleon azonban csak olly férjfiuval kívánt alkudozni, kinek az ő gondolkozásához való ragaszkodását már esmeré. Ennél fogva odahagyá Haugwitz mezei élete nyugalmát; megjelent Bécsben, hol akkor Napoleon épen az austerlitzj ütközethez készült, 's a csata után azt az egyezséget köté,

melly szerint Frankhon Hanover Poroszországnak átengedé, 's éjszaki Némethon avatkozatlanságát elesmeré. Haugwitz ismét megnyeré az előbbi bizodalmat, 's ujra kivévé Hardenberg kezéből a' külső ügyek kormányát. Azonban politcái rendszere hallhatóan helytelenítették, 's mig Hanover átvétele miatt Poroszország Angolhonnal meghasonlott, mellyhez Frankhon épen azon időben közelite: annyira megzavarodtak a' Frankhon és Poroszország közötti viszonyok, mint talán még soha sem. Haugwitz, mint közbenjáró Parisba mene, de nem végezhetve tért ismét vissza onnan. A' jenai ütközet után, mellynek tanuja volt, elvonula sileziai jószágaira, 's későbben, hogy az ellenség taborát kikerülhesse, Bécsbe ment. 1811-k Octob. a' boroszlói egyetem gondviselőjévé nevezetett. —no—

HAUSER (Gáspár). Alig terjedt ujabb időben magán ember hire annyira, mint ezen talált fiué. Sorsa különössége, a' rajta elkövetett borzasztó vétkek, 's végre több jeles férjfiak részvétele, a' mivelte közönség figyelmét egészen reá fordíták. Sok iratott róla, de kevés bizonyos. A' mi életéből hitelesen tudatik, im e' következő.

1828 Pünkösöd második innepén (Maj. 26.) délután 4 és 5 óra közt egy a' nürnbergi fagyypiaczon lakó polgár, nem messze házától, egy paraszt öltözetű ifju embert von észre, kinek testtartása és idomtalan előre törekvése nagyon szembetűnő volt. Közelebb menvén a' fiatalhoz, ez neki egy levelet mutata, a' Nürnbergben állott 6-ik lovas ezred 4-dik századja kapitányához szólót. A' polgár elvezeté a' legényt a' megjegyzett kapitány lakába. Utközben igyekezék vele beszélgetésbe ereszkedni, de ugy látszék, hogy az semmit sem képes felfogni 's csak azon kérdésre, hogy honnét jönné? felelé „Regensburgból.“ Midőn a' kapitány házába értek, azt nyilatkoztatá ki annak inasai iránt Hauser: ő is olyan lovag kívánna lenni, mint az atyja volt. Minden kérdésre csak ismét ugyanezt jelenté, vagy „*Ih woa is nit*“—tel (nem tudom-mal) felelt. Minekutána a' kapitány 8 óra után haza érkezett 's az ifjutól sem személyére sem származására nézve semmit ki nem tanulhatott, elviteté azt a' policziai őrszobába. Az itt jelen volt policziai altisztek és hajduk szinte hijjának halmozák őt kérdéseikkel neve, rangja 'sat. iránt; ennél fogva bódultnak gondolák, vagy félvadnak; de némelleyk finom csalárdnak véleik, mivel igen csecsemő-gyermekiesen nyifogott 's csak keveset 's érthetlenül szólt, a' kezébe adott tollat pedig ügyesen vette ujjai közé 's olvashatóan irá egy iv papirosra a' „Kaspar Hauser“ nevet, a' nélkül azonban, hogy származása helyét vagy mást egyebet kérelemre is hozzá mellékelne. H. ekkor reá nézve 16—17 éves volt; szakálya 's bajusza igen gyengén pelyhedzett. Termete alacsony volt (4 $\frac{3}{4}$ bajor lábnyi) de vállas; bőre hófehér és finom; szökésbarna hajának fürtjei bódrokba göndörödtek; tagjai gyengéd alkotásnak, kezei kicsinyek és szép idomuak, valamint lábai is, mellyeken lábbeli összeszorításnak semmi nyomai sem látszóttak; talpai kéregbőr nélkül való, hasonlítának finom tenyereihez, de ujdun vérhólyagok borították azokat. Mind a' két karján látható volt a' beoltás helye. Arcszíne nem mutatott betegeskedést 's kéklő szemei tiszta fényűek valának. Sirásnál kellemetlenül elvonitá ajkait; ellenben mosolygása kellemes volt és ártatlan, mint kisdéd gyermeké; járásában szinte ehez hasonlított. Száraz kenyéren és vizen kívül minden étektől és italtól idegenkedett 's a' közönséges étkek szagától is irtózott. Szólástehetsége csak igen kevés szavakra terjedt, mellyeket régi bajor szóéjtéssel mondott ki; egyebiránt a' legesmeretesb tárgyak és mindennapi jelenetekre nézve is tudatlan volt, 's az élet kellemei és kényelműsege iránt is egykedvűnek 's érdeketlennek mutatkozott. A' szükséges póroltözeten kívül nem volt egyebe, a' mi származásáról felvilágosítást adhatott volna, mint egy sárga selyemmel bélelt szőrkalap, mellyben München városának képe volt, egy zsebkendőcske K. H. veres betűkkel jegyezve, több irott cath. imádságok 's nyomtatott egyházi munkák azon városoknak neveivel, mellyekben azok nyomattak,

p. o. Altöttingen, Burghausen 'sat. A' magával hozta levél: „a' bajor széleken, egy meg nem nevezett helyen költ 1828"-ban; ebben az foglaltatik, hogy a' levélíró szegény napszámos és 10 gyermeke van, hogy a' gyermek 1812 Oct. 7. vitetett hozzá annak esmeretlen anyja által, hogy ő azt a' tartománybeli törvényhatóság előtt eltitkolá 's házából egy lépésnyire sem ereszté, 's hogy az sem a' házat sem gondviselője lakhelyének nevét nem tudja; hogy keresztényileg neveltetett 's olvasni és írni taníttatott; hogy elméje ügyes és fogékony; hogy lovag kíván lenni, a' millyen atyja volt; 's végre, hogy a' levélíró ezen fiut éjjel vezeté ki házából 's Neumarkig kíséré. A' levélben, egy (látszólag) az anyától latin betűkkel írott levelcse volt, mellyen az van, hogy ő (az anya) egy szegény hajadon leánya, hogy a' gyermek 1812 Apr. 30.-kán született, hogy keresztneve Gáspár, 's hogy atyja, egykor lovas katoná a' hatodik ezereknél Nürnbergben, megholt.

Hauser a' nürnbergi tanácstól árva ifju gyanánt tekinteték 's políciái gondviselés alá rendelteték a' vár egyik tornyának szép kilátású szobájába, hol őt a' rabápoló mindennel szorgalmasan ellátá, 's titkon, egyedüliségében kémlé. Ő itt ugy viselé magát mint gyermek; idejének legnagyobb részét a' földön ülve 's azon szerekekkel játszadoxva tölté el, mellyeket neki a' Nürnbergiek részvétele szerzett; legörömostebb játszott a' falovacskákkal; ezeket felékesíté szalagokkal, 's kenyérrel igyekezett őket jól tartani. Később nagy öröme volt a' képekben, mellyeket utánozni iparkodott; az írás kedves foglalatossága volt. A' kíváncsiságból 's jószívűségéből majdnem minden órában hozzá ment személyekkel való társalkodása által, bámulásra méltó hamarsággal tanula meg beszélni anyira, hogy gondolatait eléggé ki tudá fejezni.

A' város polgármestere, Binder, hivatala 's emberszerető lelke szerint nagy gondoskodással volt az ifju iránt; majdnem minden nap elvezetté őt önnön házába, hol az, ennek nejében, második anyját lelte fel. A' polgármester fő igyekezete az volt, hogy Hauserrel való gyakori beszélgetése által fellebbenthesse azon fátyolt, melly az ifjunak korábbi életét titkosan fedé. Célját hamar elérve gondolá 's 1828 Jul. 7. egy tudósítást bocsáta közre Hauser Gáspár történeteiről, mellyeknek velleje ez: Az ifju, gyermekségétől fogva egy földalatti helyen tartaték, az emberektől 's természettől egészen elszigeteltetve, 's kenyérrel és vízzel tápláltatva egy olly férjfiu által, ki ő előtte soha sem mutatkozott 's a' szükséges tisztítást, öltöztetést 'sat. mindig olyan időben vitte véghez, midőn a' gyermeket természetes, vagy opium által okozott álma elnyomá. A' szerencsétlen nevendék, fektében még csak kinyújtózni sem tudott szük tömlőczének falai között, mellybe soha hangot le nem hallhatott, napfényt nem láthatott, 's ennél fogva a' nap és éj között különbséget tenni nem tudott, sőt róla nem is álmodozhatott. Ruházatja ing, és hátulról nyílásos szük gatyá volt. Örökös és egész foglalatosságára két falovacskával való játszadoxásban állt. Nürnbergbe elvezetése előtt, egy férjfiu jelent meg tömlőczében gyakortább, 's őt kézvezetve az írásban, lábait felemelve pedig a' járásban gyakorlá. Végre egy alkalommal vállaira vevé, a' lyukon ki, egy hegyen (vagy lépcsőn) felvivé, 's utnak indult vele Nürnberg felé. Mind arról, a' mi H. nak utközben szeméibe tünt, füleibe hatott, vagy a' mit egyébként érezett, semmitsem lehetett megtudni, a' mi azon vidékről, mellyről jöve, vagy csak az irányra avagy az út hosszágára nézve, csak legkisebb felvilágosítást is adhatott volna. Még azon férjfiunak arczvonásait sem írta le, ki vele, fogsága utolsó idejében gyakran együtt volt, 's nem is akarja cselekedni, mint-hogy az neki meg van tiltva.

Ezen elbeszélés, mellynek a' körülmények szerint minden esetre csak feltéteményesnek kell vala lennie, hiteles (authenticus) gyanánt tekinteték 's forrása lön azon közajakon számtalan véleményes hírekek, mellyek szerint H., majd valamelly tiltott szerelemnek gyümölcse,

's valamely egyházi személy vagy jeles nemzetségtől hajadon leány magzatja volt, majd ismét hercegi gyermek, majd valamely öröklés után lesekedőnek szerencsétlen áldozatja 'stef. Voltak olyanok is, kik az egészszet finom csalásnak véleltek.

Az 1828-ki év Jul. 18. Daumer professor nevelése alá adaték H. Nürnbergben annak házába. Elméleti képződése különösen a' miatt nevezetes, hogy eredeti tudásvágya, csudálkozásra méltó gyorsasággal és tartósan fogékony elméje, érzékeinek, különösen látásának és szaglásának bámulatos élessége és finomsága, ugyan olly mértékben alább szalt, mennyiben esmereteinek köre terjedett. Szinte megfoghatlan az, hogy ő, ki szemének messzelátó erejét soha sem gyakorolhatá 's ennél fogva az ablaka előtt elnyuló távol vidéket tarkán befestett deszkának gondolá: mégis képes volt a' várbeli magasságból a' 3—4 órányi távolságban fekvő házaknak ablakait megszámlálni. Legnagyobb hajlandósága volt az írásra, rajzolásra és lovaglásra. A' vallás tárgyaira 's általában az érzékiséget felül mulókra nézve kevés vonzódást mutatott; a' papokat és orvosokat különösen nem szenvedheté; a' templomban unatkozott, elkedvetlenülült. Előrehaladása általában csekély volt, melyet részint betegeskedése, részint pedig azon különös eset is okozott, mely nem csak a' Nürnbergiek, hanem a' külföld szunnyadózó részvételét is újra felebreszté. 1829 Oct. 17. t. j. midőn árnyékszéken ülne, egy fekete ember, kit ő kéményseprőnek vélt 's a' helyhez lopódzni látott, főbe vágá őt, úgy, hogy nyomon összerogyott; minekutána magához tért, fel akara menni a' tanító anyjához, de félelmében először saját szobájába, innen pedig lebolygott ismét a' lépcsőkön a' vizszel telt pinzébe 's itt meghuzta magát. A' hideg víz feleszmelteté ugyan egy izben, de hányás után ismét elveszté öntudatát; 's így találta őt a' professor anyja, ki — minthogy Gáspár az ebédnél meg nem jelent — őt keresni indult, 's véres nyomán csak hamar reá is talált. A' seb nem volt igen veszedelmes, 's minekutána H. ápolás közben ismét magához jött, elbeszélé az egész történetet. Ezen eset méltán szoros nyomozódásra ébreszté a' törvényhatóságot, de minden kémlelődés sikertelen maradt, 's a' régi fejthetlen szövevényekhez egy új terheőbb, oldhatlanabb járult. — Bátorság kedvéért Biberbach tanácsnok házában adaték ezenül lakás Hausernek, hol két policzia hajdu folyrást őrt álla. Minekutána már néhány hónapig itt élt, lövés hallatott egykor szobájában, melyre a' policzia hajduk berohanván, őt a' földre terülve lelték 's azt gondolák, hogy magát agyon lőtte. Valóban megis sebesíté fejét egy gyolyóval, mi a' mint mondá úgy történt, hogy egy könyvet akarván levenni, székre állott fel, de sulyegyet vesztve midőn alá akarna esni, a' falon függött pisztolban fogódzott meg, melyre ez elsült 's fején megsebezé. Ez volt az utolsó eset, mely a' közönséget részvételi nyughatatlanságba helyezé; de ellenben csudálkozást gerjesztett egy beszélgetése, melyet Pirch porosz tiszttel tartott, ki magyar hazánkbeli utazásaiból tért vala meg, mert azon alkalommal több magyar szavaknak esmerését árulá el Hauser. Azt gondolák ekkor, hogy a' titok fátyola fel van lebentve 's a' véteknak, honunkban lehetne nyomára találni. Ennél fogva, a' legcsudálatosb hírek terjedtek el 's szállongnak most is szájról szájra: holott mi, Magyarok, minden költeményeikre nézve, boldog nemtudatban élünk.

A' sok idegen vendégek közül, kik Hausert meglátogatók, gróf Stanhope annyira megkedvelte, hogy őt fogadott fia gyanánt magához vevé. Így a' szerencsétlen ifjú bátorságosítva van jóvendőjére nézve, melyet különben, csekély tudományos előrehaladása 's egyéb keresetmódjának nem léte miatt csak örökös bajokkal küzdve tölthetendett. L. Feuerbach ezen iratát: „*Kaspar Hauser, Beispiel eines Verbrechens am Seelenleben*“ (Anspach 1832): „*Mittheilungen über Kaspar Hauser*“ (2 füz. Nürnberg 1832). Gróf Stanhope azután Ansbachba küldé további taníttatás végett, későbbben Angliába vitetendő; Feuerbach előülőnek

pedig tetemes summa pénzt adott a' vizsgálat folytatása és minden nyom kifürkésztetése végett.

—20—

HAUTBOIS I. OBOE.

HAUTLISSE név alatt olyan mesterséges szövetek vagy szőnyegek értetnek, melyek néha ezüsttel és arannyal vannak csinosítva, 's mindenféle figurákat, embereket, állatokat, tájakat, 'sat. ábrázolnak Franciaországban XIV. Lajos alatt jó rajzolatok által csinosítottak. 's már Német-, Muszka- 's több országokba is bévitettek. Elosztatnak Haute-lisse és Basse-lissekre, mely különbség azonban csak függőleges vagy vízszintes fekvésében alapul a' ráma'knak, melyeken készítetnek.

HAUTRELIEF I. BASRELIEF.

A****s.

HAUY (René Just), apát, ásványtudós, egy szegény takács fija, szül. 1743 St.-Justben az Oise departementban, hittudományt tanult 's a' navarrai collegiumban tanító helyet foglala el 21 évig, utóbb pedig le Moine cardinalis collegiumában. Mulatásul fűvészséget tanult, de egykor Daubenton tanítását meghallgatván kedve ébredt az ásványtudományra. Crystallographiája feltalálására egy történet vezeté. De France urnak ásvány-gyűjteményét vizsgálván ugyanis leejte egy szépen jegesült mészspathot. Ez eltörött 's Hany bámulva vette észre, hogy a' töredékdarabok rendes, sima jégidomok, mint az islandi spath rhomboid jégei. „Már mindent feltaláltam“ kiáltá ő, mert ezen pillanatban esmeré meg új rendszerének alapképletét. A' darabokat haza vitte 's eltalálta a' jégképződés geometriai törvényeit. Ezért földmérést tanula, 's módokat fürkésze ki a' különböző jégidomok megmérésére és leírására. És csak most merészle tanítójával Daubentonnal közleni találatát. Ez és Laplace csak nagy nehezen bírhaták a' szerény Hauyt arra, hogy találatát adja elő az Academiának, mely őt 1783-ban mint adjunctust a' fűvészosztályba felvév. Most egészen a' tudománynak élt 's a' revolutio minden rendüléseivel esmeretlen volt előtte; de midőn vonakodott a' papok alkotmányi eskét letenni, elveszté hivatalát és olly szegény lett mint előbb. Tömlöczbe téteték, hol ő egyre tanult. Meg kellett volna halnia, de egy nyers beszédű kereskedőnek, ki azon város-egyedben poliziabiztos volt, ezen mondása: „jobb egy az alkotmányra nem esküvő papot kimélni, mint egy nyugalmas tudóst megölni“, megmenté életét. Daubenton halála után őt akará az Academia annak helyébe tenni, de H. a' Siciliában minden népjog ellen tömlöczbe vetett Dolomieu't ajánlá; de ez is megszabadulása után hamar meghalván, H. az első consultó elnyerve Daubenton helyét. A' Convent már előbb az *École des mines* ásványgyűjteményének fő felvigyázójává tette, a' Directorium pedig tanítóvá a' norma-oskolánál és titoknokká azon kiküldöttségénél, mely a' mértékekre és mérlegekre nézve az új tizedrendszert kidolgozá; ekkor már a' nemzeti intézetnek is tagja lett. Bonaparte tanítóvá nevezte ki a' természetleírású muzeumban 's a' csász. egyetemben. H. által új életet nyere az ásványtudomány tanulása; a' gyűjtemény négy annyira szaporodott 's jól lön elrendelve. Tanítványi 's az idegenek számára H. a' legnagyobb felvigyázó vala ezen gyűjteményekben. 1803-ban Napoleon parancsára kidolgozá a' physica tanító könyvét. — Napoleon 6000 fr. kegy pénz adata neki évenként. Napoleon tisztelése annál nevezetesebb, mivel H. nyilvános nem-mel volt császárrá emeltetésének ellene. Paris bevételkor a' győztes idegenek nagy számmal keresék meg, mint Sándor császár, a' burkus király, János austriai főherceg, Miklós nagyherceg 'sat. Öregségében szorosabban voltak körülményi; a' kegy pénz megtagadták tőle, minthogy hivatalbeli fizetése volt. Majdnem 80 éves korában halt meg, Jun. 3. 1822. Sok értekezésén 's az „*Encyclopédie méthodique*“ban a' természeti czikkelyek iránt volt részvételén kívül különös becül: „*Essai sur la théorie et la structure des cristaux*“ (1784); „*Traité de minéralogie*“ (1801, 4 köt.), „*Traité élémentaire de physique*“ (1803, 2 köt.) „*Traité des caractères physiques des pierres précieuses*“

(1817); „*Traité de cristallographie*“; (1822, 2 kötet). „*Traité de minéralogie*“ (2 kiad. 1822, 4 köt. egy atlással). Cuvier 1823 számára dicserő beszédet tart a Academiában, Brogniart pedig követője lön a természettudományi muzeumnál.

HAUY (Valentin) az előbbinek öccse, szül. 1746, a vakintézetet ő alapította Parisban. Előbb a szépirás tanítója volt ugyan ott. Midőn 1783-ban Paradi kisasszony, bécsi klavirozó-nő, koncerteket adt Parisban, Hauynak igen feltetszett azon mód, mellyel fogva az a papirosra tűzött tük segedelmével írást és nyomtatást olvassa, és a vak manheimi Weissenburg feltalálta emelt (enrelief) földabroszok segítségével esmeretet szerze magának a földleírásból. Egy Lesueur nevű szegény vak gyermeket magához vön, egy ideig tanította és azután bemutatta az emberszerető társaságnak. Ez tőkét adt neki 12 vak nevelésére ön módja szerint. Egy év után H. a versaillesi udvarnak bemutathatá nevendékeit. Nem sokára a rochefoucauldi herczeg sürgetésére egyesíték ezen intézet a siketnémákéval, de a tagok egymás iránti gyűlölsége miatt 1794-ben viszont elválasztattak egymástól. A vakintézet most sem diszlett úgy mint a siketnémáké, a minék részint maga H. volt az oka. Mert jó szívével hamis fogásokat tett a gazdasági kormányzásnál, a valódi czélt, a vakok tanítását t. i. eltévesztve s az intézetet csupa tápláló házzá változtatva. Ezek miatt az intézet feloldaték a consuli igazgatás alatt s az ottani nevendékeket a Quinze-Vingts-ek kórházába tették által, mellyel az intézet 14 évig maradt egybekötve, míg azt 1815-ki Februariusban Quillon újra alkotá. H. egy miveletlen asszonnyal kötvé magát össze, sok izetlenségben ment keresztül s nem lön szerencsésőbb, midőn az intézet eltörlésével a „*Musée des aveugles*“t alkotá önköltségén. Noha az ország évenként 2000 frankot fizete neki, mégis napról napra szűkebbek lettek körülményei s innét a Pétervárhoz hírást elfogadá, ott a császárné-anya védelme alatt vakintézetet alapítandó, melly foglalatosságban tanítványától Fourniertől segítetek. De ezen munkának sem lön várt sikere s H. 1806-ban visszatért familiájával együtt Parisba, hol haláláig (Áprilisben, 1822) testvérénél az ásványtudósnál élt. Noha a revolutiónak nagy pártolója volt, abban még is kevés részt vön, de az igazgatóuralkodás alatt Lareveillère-Lepaux-val feje volt az úgy nevezett Theophilanthropistáknak. „*Essai sur l'éducation des aveugles*“ (Paris 1786, 4) czimű munkája emelten van nyomva, úgy hogy a vakok ujok hegyével követhetik a rendeket, és a betűket s szavakat tapintva, olvashatnak.

HAVANA (St. Christoval de la), legnevezetesebb város a Spanyolország Cuba szigetén, 3678 h. és 77,300 l., de a kiknek száma, az őrizettel, negerekkel és idegenekkel 140,000-re is felmegy. Középpontja a spanyol amerikai kereskedésnek. Fekszik az éjszaki tengerparton (éjsz. sz. 23° 8' 15"), termékeny és kellemes, de egészségtelen vidéken. Utszáji résznyire cserfával vannak kirakva. Széke a főkapitánynak, audienciának, egy püspöknek és egyetemenek. Kikötőjében megférne Europa minden hajóserege, s e mellett olly biztos, hogy a hajók horgony és kötelek nélkül állhatnak benne. Ezt már maga a természet megerősítette, mert egy 12,000 réfnyi hosszúságu keskeny csatorna képzí bemenetelét; hanem ezen kívül két erősség is védi a nyugoti és keleti oldalon. Ezen felül 800 ágyu fedi a kikötőn uralkodó sziklakat. Mind e mellett még is elfoglalták a Flibustiak 1669, s 1762 lord Albemarle alatt az Angolok, kik itt roppant zsákmányt nyertek. Havanából 1821, 236,670 láda cukor, 793,000 arabe kávé, 15,800 arabe viaszk, s 26,700 hordó méz vitetek ki, mert a messze terjedő Llanosok igen bővelkednek virággal az év minden szakában, az emberek és legelő marhák szűke miatt csak kevés virágzó növény használtathatván vagy legeltethetvén le. Dohány, indigo, festékfa, mahagoni és kosenil nem tetemes kiviteli cikelyek. A cortesek idejében általános kereskedési szabadságot sürgete

az itteni kereskedőség. Itt jelenleg tiltott neger rabszolgakereskedés üze-
tik. 1823, 1215 hajó szála meg kikötőjében, mellyek közt 59 spanyol
és 70 idegen hadi hajó, 106 spanyol és 890 idegen kereskedési hajó.
A' nagy Colombo tetemei rézkoporsóban vitetének Havanába 1796. Ó
ugyanis azt rendelé, hogy teste a' st. domingoi főegyházba takaríttassék
el. E' megtörtént; de miután a' Francziák Dom'got elfoglalták, az ő
maradékai nagy innepélyességgel vitették hamvait Havanába. *opq.*

HAVARIA I. AVARIA.

HAVERCAMP (Sigebert), a' 18 század leghiresebb nyelvtudósainak
egyike, Utrechtben szül. 1683. Tanulását olly serényen 's olly tündököl-
ve végeze, hogy már az oskolából kiléptekor a' tudósok közé számlál-
tatnék. Nem sokára a' görög nyelv tanítói székére hivatott meg Leiden-
be, mellyel a' történetírás és ékeesszólás tanítása is öszveköttetett. Egész
sereg legbecesebb iratokat közle, 's meghalt 1742. Olaszhonon
keresztül tett utazásából visszatértekor, az érdempénz- és pénztudomány
szenvedélye lepte meg őt, mellynek gyümölcseit a' „*Thesaur. Morellia-
nus*“-ban, nagy Sándor pénzéről irt értekezésében 's más iratokban ra-
kál le. Általa készült iratait elmellőzve, csak azon kiadásokat említjük,
mellyeknek hibátlansága 's az oda mellékelt értekezéseknek tartalma,
még ma is nagy becsben tartatik. Illyenek: Tertullian Apologeticusa
(1718); Lucretius (1725, 2 k. 4 r.); József története (1726, 2 k. fol.);
Eutropius (1729), Orosius (1738, 4 r.); Sallustius (1742, 2 köt.); és
Censorinus (1743 vagy 67). Nem kevésbé becsültetik e' munkája: „*Syl-
loge scriptorum, qui de linguae graecae vera et recta pronuntiatione com-
mentaria reliquerunt*“ (Leiden, 1736—40, 2 köt.) —no—

HAWKESBURY I. LIWERPOOL.

HAYDN (Jos.) szül. 1732 Rohrau faluban, a' Magyarország és Ausz-
tria közti határon. Atyja egy szegény kerékgyártó, hárfát pengete, 's
egyszerű muzsikájával melly mellett neje énekelgete, vasárnaponként
pénzt keresett. Az őt éves gyerkőcze szülei mellett egy kis darab
deszkával és egy vesszőcskével alakoskodott, mintha hegedűt játszanék.
Történetből a' haimburgi oskolamester e' furcsa concerthez vetődvén, ta-
pasztalá, hogy a' kis H. pontosan tactust tart. Ez oskolájába vevé, hol
írni, olvasni, énekelni, hegedűlni, dobot verni 'sat. tanult. 2 évig vala
itt, midőn csász. karmester Reuter, ki egyszersmind Bécsben sz. István
templomában is a' muzsikát igazgató, a' haimburgi esperest meglátogat-
ta. Ez Haydnt Reuternek ajánlá, 's a' 8 éves H. a' próbát kiállván, a'
sz. István templomabeli karénekes gyermekek közé vétették. Már 10 éves
korában 16 hangzatu szerkeztetésben tett próbát. „Azt gondolám akkor,
— monda idővel mosolyogva — hogy mennél feketébb a' papiros, annál
szebb a' muzsika.“ Szép sopran hangjával együtt 16 évében eddigi helyét
is elveszté. Most csak tanításból, imitt amott az orchestrumokban ját-
szásból tengődék, 's szerkeztetéssel foglalatoskodék. „Szu rágta klavi-
romon — monda — királyok sorsát sem irigylem.“ Ekkor Bach Eman.
6 első sonatáji kerülének kezébe. „Fel sem állék addig klavíromtól —
igy szól, — míg ezeket elejétől végig nem játszám, 's ki engem esmer,
tapasztalandja, hogy Bach Emanuelnek sokat köszönhetek, hogy írásmód-
ját felfogtam 's szorgalommal tanultam.“ Végre a' szegény ifju meges-
merkedék Martinez kisasszonnyal, ki Metastasioval élt; ezt énekre és
klavírra tanítá, miért szabad szálást és asztalt kapott. Így a' mult szá-
zad első operaköltője 's első symphonia szerzője egy fedél alatt lakának,
de nagyon különböző környülmények közt: a' poeta cesareo az udvar
kegyével halmozva gyönyörűségben 's vigan élt, míg a' szegény hangász-
nak fája nem lévén, a' téli napokat ágyban kelle töltenie. Ez együttlét
Haydn sorsára csak annyi befolyással volt, hogy valamit olaszul tanult,
's a' muzsika aestheticájáról hallott. Martinez kisasszony Bécsset elhagy-
ván, H. ismét legnagyobb nyomoruságra jutott. Leopold külvárosban egy
parókás fogadá be. Ez egész életére jutos következéseket vont, mert

barátságos gazdája leányát elvette, ki legszebb napjait megkeseríté. H. 18 éves volt, midőn első quartettjét szerzé; holmi pedantok hibákat lelének ugyan benne, de ezekre nem hajtott, mert tapasztalásból tudta, hogy a' műszabályok igen szoros és makacs megtartása által a' szerzemény mind izlésben mind kifejezésben veszt, 's általán fogva azt tartá, hogy muzsikában csak az lehet megtiltva, mi a' fület sérti. Egy estve a' kedvelt színjászó Kurz feleségének, Bernardennek tiszteletére serenadát csinált. K. alig tudá meg, hogy ez a' 19 éves F. szerzeménye, azonnal unszolá, hogy egy operát muzsikára tenne. Hasztalan mentegeté ez magát éretlen korával, K. bátorítá; 's ekkor szerzé H. a' „Sántikáló ördög“ operát, melly azonban gunyolódó irányzata miatt harmadik előadás után eltiltatott. Most H. ugy elhiresedék, hogy Esterházy herczeg házi hangáskara igazgatójává tenné. Itt szerzé ama' szép symphoniákat, mellyekben minden szerzők közt első, 's dicső quartettjeinek nagyobb részét. Ugyan e' pártfogója kedvéért írt annyiszor baritonra is, mit az különösen kedvelt. Itt szerzé ama' „Haydn bucsuzása“ cím alatt esmeretes symphoniát, mellyben egy szerszám a' másik után elnémult, 's mindenik hangász, mihelyt a' magáét lejátszotta, gyertyáját eloltá, kótáját összetúrte, 's szerszámával elment. 1785 egy cadizi kanonok kérésére szerkezteté „a' megváltónak hét szavait“. A' muzsikának egy innepen, mellyet Cadizban böjt alatt évenként a' székesegyházban tartának, kelle előadatni. A' feladás nehéz volt. Ama' szavakat a' püspök közönként monda, 's e' nyugtatókat szeres muzsikával ugy kelle kipótolni, hogy a' hallgatók el ne fáradjanak. A' német textust egy passau kanonok csak néhány év mulva írta a' muzsika alá. Midőn valami husz év után hg. Esterházy udvarát megkevesíté, 's Haydn is elbocsáttatott, Londonba mene ő, hova a' muzsika barátai már rég hívák. 1794 másod ízben utazott ide. Fényesen fogadtatott, 's az oxfordi egyetem doctori méltósággal tisztelé meg. Londonból terjedezék hire, melly hazájában csak későn lett közönséges. II. Józsefet is csak utazása közben tevék a' nagy mesterre figyelmessé. Angliából visszatérvén, Bécs egyik külvárosában egy kis házat és kertet vett. E' szent helyben szerzé azután a' „Teremtést“ és az „Évszakokat“, 's az elsőt, mellynek harmoniáiban fiatal tűz áradoz, már 65 éves korában; az „Évszakok“ végső munkáját tevék, mellyet II hónap alatt végze el. Számos miveihez tartoznak még egy Te Deum, egy Stabat, sok concertek, sonáták, marsok, misék 'sat. A' szeres muzsikában remeknek tekintetik, 's abban vele új időszak kezdődik. Leleményben, kivitelben kimerithetlen, mindig új és sajátosság, meglepő és kielégítő; a' kor izlésén teremtoi erővel uralkodék. Symphoniái mind e' bélyeget hordják. Quartettjeivel e' nemnek mintegy második teremtője vala; mert csak ő általa nyeré azon kedvességet és mesterséges összeszövést, melly az esmerőt elbájolja. A' tiszteletre méltó öregnek Maj. 31. 1809 történt halála előtt néhány évvel, a' bécsi műkedvelők társasága téli concertjeit a' „Teremtés“ fényes előadásával rekeszté be; 's erre Haydnt is meghívá. A' kitünő elfogadás a' gyenge 's az évek sulya alatt roskadt öregre rendkívüli behatást tön; de még jobban megrázá saját mive, 's ama' mindent megkapó „lön világosság“ helynél, a' maga teremtette harmoniának hatalma ugy erőt vön rajta, hogy könyei arczain pergenének, 's felemelt karokkal így kiáltana: „nem tőlem, minden onnan jő!“ Elalélt az ostromló érzések alatt, 's el kelle vinni. E' jelenést Collin egy szép költemény által örökíté.

J.

HAYDON (B.), történetfestő, szül. 1786 Plymouthban, egy könyvkötő fija, a' festést már gyermekkorában rajoskodva szerette. Atyja tehát világosan kéré tanítóját, hogy művészi buzgalmától eltérítésére! mindent követne el, de ebben annál kevésbé boldogult, mivel a' festéskedv még a' többi oskolás gyermekekre is elragadt. REYNOLDS (I. e.) előlülőnek értekezései az ifju H. kezébe kerülvén, arra határozzák, hogy ma-

gát egészen a' művészetnek szentelné. Londonba menni engedé hát atyja, hol tanulását a' kir. academiában 1804 kezdé el. Két évig rajzolt 's bonczolt itt egy bonczteremben. — FUESZLI (I. e.) pártfogója, 's a' hires Wilkie barátja lön. Azonban H. meghasonlék az academiával, melly taggá neveztetését gátolá. Egy volt ő azok közül, kik az elgini márvány megvételét (melly után napjában maga is 10—15 órát rajzolt) a' nemzetnek ajánlák. Tanulmányának első gyümölcse „Dentatus“ vala, 's ezért a' British institution 1809 az első jutalmat neki ítélte. „Salamonja“ is köz meglegedést nyert. E' mellett még is legnagyobb szükségekkel küzdött. 1814 Wilkie társaságában Parisba utazott. 1817 a' fiatal képirók számára egy képző intézetet állított. Két festménye „az idvezítőnek Jerusalemba győzelmes bemenetele“ (1820) és „Lázár feltámasztása“ (1823) olly nagyok valának, hogy közönseges házban meg nem férhetének; nyilvános árverésen tehát 350 és 220 font sterlingen nyerekedők vevék meg, kik azután pénzért mutogatták. J.

HAYTI I. HAITI.

HAZAFI. A' latin *patriota* és *peregrinus*, magyarul földi és jövevény szókkal legjobban kitehetők. A' földi ugyan széles értelemben mindenkit jelent ki a' hazának születik 's ott lakos, de szorosabb értelemben még is a' polgári jussal bíró hazafiak a' patrioták, és így földiek is. A' hazafi nevezet legszebb czim, a' mit csak ember polgártársaitól megérdemelhet, ha cselekedeteivel méltóvá teszi magát arra. Hazájának állapotját fenekesleg kitanulni, a' közjón és boldogságon munkálkodni, minden erőszakos eszközöknek magát bátran ellenek szegezni, tehetség szerint a' szükséges áldozatokat nem sajnálni, köz nyomoruság idején jó tanácsal, vigasztalással és segedelemmel váratlan is készen állani: mind ezek és más ehez hasonló nemes szívű tettek, eléggé meghatározzák, kit tartsunk nagy hazafinak. Ellenben mind azok, kik hangos lármat ütnek, de se titkon se köztudatra, bár módjok volna is, jót nem tesznek, vagy még inkább félre vonják magokat szükség idejében, valamint azok, kik a' bevett rend, törvény és szokások ellenére különöségeket vadásznak, 's nem az ügyért hanem önszemélyességekért mutogatják magokat, mikor áldozatokat tesznek; végre mind azok, kik hazájok földje mellett úgy leiszapolva vagynak, hogy a' körülök felnőtt kákát és bogács kórót is jószagu és illatos virágoknak nézik; teljességgel nem nagy hazafiak sorába számlaltatandók, hanem azoknak osztályába tartoznak, kiknél a' költő rég megírta *fruges consumere nati*. Ez igaz hazafiság, mint az *Codruban*, *Socratesben*, *Leonidasban*, *Deciusban*, *Catoban* mutatkozott, a' magyar földön sem egészen ritka jelenet, 's örvendjünk, hogy az újabb időkben is tiszta sugárzatokban tűnik fel az néha a' hon érdemesebb fiaiban, melly egy még boldogabb jövendővel kecsgett.

Kállay.

HAZAFIUSÁG. A' hazafiság vagy hazaszeretet legnemesebb 's azért legmunkásabb érzés is, ha valakinek lelkében mély gyökeret vert. A' ki csak szájában hordja ezt a' szót, ha szinte jót cselekedett is a' hazára nézve, nem fogta még fel annak felséges értelmét; mert a' hazafiságnak 's így a' hazaszeretnek is nagysága épen abban áll, hogy a' végbe vittjót cselekvő nem akarja érdemnek tekinteni, hanem csak a' szeretben találja fel a' legtisztább rugót, e' lévén a' haza földjéhez 's polgártársaihoz kapcsoló erő, melly eszközli a' személyességnek a' közönsegeség alá rendeltetését. Rendesen azt hiszik, hogy a' hazaszeretet leginkább a' köztársaságok eleme, 's más igazgatás formák alatt inkább csak eszköze az egésznek, mellynek javát csak néhány arra meghívottak igazgathatják, mi által a' többi egyes emberek a' magok különös bajainak vezérléséhez lévén egyedül köttetve, természetesen a' közjó iránt hidegen maradnak. Ez az állítás ugy látszik nemnemükép a' Görögök és Rómaiak példájában meg is igazul, kiknél a' hazafiság szent tüze akkor lobogott, mikor a' köztársaság intézetei még fenállottak. Azonban egy

két példából nem folyhat ki illy szoros következtetés, mert minden más nemzetek historiájában bő nyomaira akadunk a' tiszta hazafiuságnak, és hogy messze ne menjünk, a' magyar nemzet történetei is diszeskednek nagy hazafiakkal, pedig tudva van, hogy ez a' nemzet soha sem kívánta a' monarchiai formát más formával felcserélni. Hol a' nemzetet régi kötelek kapcsolják miár a' királyi házhoz, 's a' constitutionalis élet nem egy két nap kicsirázása, hanem sok századok szüleménye: ott bizonyosan a' tiszta hazaszeretetnek mély gyökere is van. Voltak, 's vagnak máig is olly emberek, kik a' hazafiuság 's hazaszeretet helyett a' cosmopolitismust vagy is az emberiség közönséges szeretetét javasolják, melly felment a' bizonyos földhez való ragaszkodástól, 's az azzal járó egoismustól. Azonban ugy látjuk, hogy ez az ajánlat csak egy szép alaku theoria, mellynek létesedése az emberi gyalogság miatt csak idealban marad olly formán, mint a' régi zsidó nemzetnél a' chiliaszi országlásmód. Szorosan is emberi természetünkhöz tartozik, azokat, kik közt nevedtünk 's azt a' földet, melly első táplálatot nyújtott, szeretni meg elébb, mint a' nem is esmert idegen javakat. De ebből nem következik, hogy japani módon elzárjuk magunkat más nemzetektől, mert a' keresztyén vallás és mivelődés a' haza különös szeretetét a' közönséges emberi szeretettel öszve tudják mindig egyeztetni, 's e' kettőt egybe forrasztani.

Kállay.

HAZAFIUSITÁS. Hazafiu nevezettel szoros értelemben csak az a' férjfiu diszesítettik, ki nem vak buzgósággal ugyan de egész lelkesedéssel szereti hazáját, 's ennek holdogságáért mindenkor kész ön hasznát 's életét feláldozni. Tágasb értelemben mind azok hazafiaknak neveztetnek, kik állandóan Magyarországon honolnak, tagjai a' magyar nemzetnek, 's mint illyenek, annak országos jogaival élnek. Az illy hazafiu születik, vagy ugy tétetik azzá, a' szerint a' mint vagy magyar apától származik, vagy a' Magyarok sorába nyilván avagy halkaa (tacite) felvétetik. A' hazafiusítás tehát nem egyéb, mint valamelly idegen, külső nemzetbeli személynek Magyarra tétele. Ez 1) következeteti (successivus), midőn valaki hosszas ideigitt tartózkodása által a' Magyarok közé avul, vagy állandó lakást választván olly életnemet vesz fel, mellyről az országban maradásának tartóságát lehet gyanitni, 's ha a' köz hatalom által ezen életnemben megerősítettik vagy az adózók száma közé iratik. De illy hazafiusodás által nem maga a' nemesség, hanem csak az azt megnyerhetésre való alkalmas létel szerzetetik meg. A' hazafiusítás 2) rögtöni (momentaneus), midőn jeles, és a' király 's ország körül magoknak érdemeket gyűjtött személyek, azonnal innepélyesen Magyarokká, és pedig nemesekké tétetnek. De nemesi birtokot örökösen csak ugy bírhatnak, ha a' törvények által kiszabott megkívánatoknak eleget tettek. Illyenek: 1) a' becikkelyezettetés (inarticulatio); mert akár az országgyűlésen, akár azon kívül vetetik fel valaki a' király által, mindig országgyűlésen, 's elmulthatatlanul kell becikkelyezettetnie. 2) A' haza és király iránti hűségre 'sat. való esküvés. 3) A' hazafiusítási oklevélnek a' magy. kir. ndv. cancellariából kiváltása. 4) A' törvényes váltság (taxa) letétele, mellynek az 1830: 17 törv. cikkelyben foglalt ok miatt 's rendelés következésében, ezental mindenkor a' becikkelyezettetés előtt kell megtörténni; hanemha netalán résznyire vagy egészen is elengedettnék. Egyébiránt az egész váltság a' világiaktól 2000, a' nagyobb jótétes javakat bíró egyháziaktól 1000, a' kisebbektől pedig 200 magyar arany. Végre 5) szükség az ország alkotmányi rendszeréhez képest, hogy a' felvétetett vagyis hazafiusított, a' bevett vallások egyikét kövesse. Az pedig, hogy a' hazafiusítandó személy Lengyel vagy Velencei ne legyen, az idő szellemének megkívánatához képest az 1827: 22 törv. czik. által méltán 's dicséretesen töröltetett el.

Kunoss.

HAZARD vagy **SZERENCSE-JÁTÉKOK**, azon kártya, kozzka, golyó vagy szám-játékok (p. o. Faro, Rouge et noir, Bassette, Ronlet-

te, Biribi 'sat.), melyeknél a' játszó nem annyira a' játéknak, esmeretes szabályokon alapuló terve szerinti helyes elrendelése és intézése által játszik szerencsésen, egyiránt ügyes vagy ügyetlen játzókkal, mint a' sachban, whistben 'sat., hanem csupán a' szerencsétől 's véletlenségtől függ a' játék jó kimenetelére 's a' reménylhető nyereség, mely jobban vagy kevesbé mindig a' vállalkozóé a' banktartóé, elannyira, hogy a' bankadást sokan egészen keresetmód gyanánt üzik. Ezen játékok rendszerint ártalmasak, 's veszteséget okoznak a' rakónak (pointeur), mert a' játék már magában is a' bankadó javára van kiszámítva, 's mivel a' rakó az indulatoskodás behatásának sokkal nagyobb mértékben van kitéve, mint a' banktartó. Ehez járulnak még azon számtalan 's majdnem kitanulhatlan csalárdságok, melyekkel a' mesterséget üző játékosok még a' játékhoz igen jól értő rakókat is rászedik, 's melyek leginkább ott gyakoroltatnak, hol ezen játékok a' törvény üldözései elől rejtezni kénytelenek. Némely országokban soha sem voltak eltiltva a' szerencsejátékok 's még ma is szabadon üzetnek (sőt a' status javára haszonbérbe adatnak) kinek kinek önkényére bizatván vagyonát kockára kitenni vagy nem, 's jobbnak tartatván nyilván játszani, mely módon a' család nem olly könnyen lehető, mint (a' mi soha nem mellőzhető el) titokban, hol azután a' rakók tapasztalatlansága szerint a' legocsmányabb csalárdságok követtetnek el. Így némely ferdőkben, nevezetesen Pymont, Aachen, Spaa és Badenben (a' badeni nagyhercegségben) a' szerencsejátékok nyilvános haszonbérbe adás által egészen auctorisálva vannak, forrásul használtatván a' status jóvedelmeinek. Franciaország nevezetesebb városaiban szabados játékházak állnak fen; Parisban a' játékházak kormánya a' városnak egy évre 6,550,000 frankot fizetett azon elsőségért, hogy joga vala 20,000 családot tenkre tenni. Parisban 7 játékház van, melyekben 27 asztalnál játszanak. A' kormány a' játék jóvedelméből 1,600,080 frankot huz évenként, hogy 150 tisztjét fizethesse 's a' házakat fentartassza. Más országokban nagyon tilalmaztatnak a' szerencsejátékok, a' nélkül mindazáltal, hogy elnyomathatnának. Így van a' dolog az austriai császárságban is; a' felfedezett játékosok szigorú büntetésnek vettetnek alája. Ez utolsó rendszert követék hazánk atyjai is, midőn 1790 a' 31-dik törvényczikkelyben a' szerencsejátékokért mind a' játzókat, mind a' játék helye birtokosát, ha a' dolog ennek is tudtával történik, 100 arany fizetésre, vagy ha ez tőlök ki nem telnek, testi büntetésre íteltetni rendelték.

opq.

H á z a s s á g. Házasságnak mondatik: a' férfi és nő között, gyermek-nemzés és annak felnevelése végett létesült legegyszerűbb társaság. — A' házasság 1) tiszta vagy feltételes; és ha illyen, szükség, hogy feltételei teljesíthetők legyenek, mert a' teljesíthetlenség e' tárgyban semmibe sem vétetnek, kivéven azon hármat, mely a' házasság lételevél józanul össze nem egyeztethető, vagyis melynek elseje a' gyermek lételevél ellenkezik, úgy, hogy az ne születessék vagy ne élhessen, — másodika annak tartósságát akadályozza, millyen p.o. ez: hived leszek, mig szebbet nem találok; harmadika pedig a' szerelmi hűséget kirekeszti, p.o. elveszlek ha testeddel kereskedendel. 2) Magok a' hitvesek, vagy azok meghatalmazottjai által köttetett. 3) Csak törvényes, mely keresztleetlenek között a' természet 's házajok törvénye szerint köttetik, millyen minálunk a' zsidóké; vagy törvényes és helyes, mely keresztyének között az egyházi törvényekhez képest tétetik, de a' melyhez még az elhálás nem szövetkezett; mert mi után az is megtörtént: törvényes, helyes és elhálást ért házasságnak mondatik. 4) Törvényes, ha minden törvényszerinti megkívánatokkal bir; törvénytelen pedig valamely olyan hiba miatt, mellynél fogva a' házasság tilalmazott vagy épenséggel semmi lesz. — Az illyes hiba akadálnak nevezetetik; mely ha a' házasságof tilalmazottá ugyan de mégis megállhatóvá teszi: g á t l ó n a k, ha pe-

dig egészen megsemmisíti elemésztőnek mondatik. Végre 5) a' tilalmas vagy semmies házasság vagy jó lélekkel köttetik igazságos tudatlanságból, vagy rossz lélekkel. Az első sem a' hitvesekre sem a' gyermekekre, az utóbbi pedig mind a' kettőre nézve káros.

Házasságot gátló akadály mi időnkben négy van, u. m. 1) a' szentelt idő, vagyis az ur jövele (advent) első vasárnapjától vizkeresztig, és hamvazó szerdától husvét után nyolczadnapig terjedő; 2) a' tilalom, midőn t. i. a' tövényes feljebbvaló, az egybekelést valamelly elintézendő nehézség miatt felfüggeszti; 3) az eljegyzés, ha az eljegyzetten kívül más valakivel köttetik házasság; és 4) egyszerű szüzességfogadás. — A' házasságot elemésztő akadályok ezek: 1) a' hiba vagyis tévedés, ha létalapos (essentiale), azaz a' személyt vagy a' megegyezés tárgyát érintő; 2) az élet-nem; de ez a' mai felvilágosodott időszakban, minden józan eszűek előtt igen sokat veszte erejéből; 3) innepélyes szüzességfogadás, melly az egyház előtt, vagy szerzetbe lépéskor tétetik; 4) a' nagyobb egyházi rend; 5) a' bűn, vagyis a' HÁZASSÁGTÖRÉS (l. e.) és hitvesülés; 6) a' hitkülönbség; mert a' keresztelt és keresztetlen közt való házasság semminek sem tartatik; 7) a' testi és lelki erőszak; 8) a' kötés, vagyis még az előbbi házasságnak fenálló kapcsa; 9) az alattomoság, azaz a' kiszabott innepélyek meg nem tartása. De nem minden illyes elmulasztás tesz elemésztő akadályt, hanem egyedül a' létalapos innepélyek hijánya; millyenek: a' tulajdon papnak és két bizonyoságnak jelenléte, és az eljegyzetteknek ezen pap és bizonyoságok előtt tett nyilvános és értelmes megegyezési kinyilatkoztatása. 10) A' tetetlenség, vagyis a' hitvesek valamelyikének a' nőszésre alkalmatlan volta, mellynek mindazáltal ezen esetben a' házasságot megelőzőtnek, örökösnek, bizonyosnak és vagy általánosnak vagy irányzatinak (respectiva) kell lennie. 11) A' rablás, ha az elraboltatott a' házasságkötésben meg nem egyez. 12) A' ROKONSÁG (l. e.); melly háromféle, u. m. a) lelki, a' kereszteltetett, keresztelő és a' kereszteltetettnek szülei; a' keresztiségre tartó, keresztiségre tartatott és ennek szülei között; ezt kell érteni a' bérnálásról is. Ez nincs az evangelicusoknál. b) Törvényes, a' szülei és gyermeki, vagy testvéri viszonyban lévőek között, úgy hogy az illy szülők és gyermekek a' kiházasítás után sem léphetnek egymással házasságra, a' férjfi és leánytestvérek pedig annak megtörténte után igenis. c) Testi, az egyenes származatban mindig, a' mellékesben pedig másod és negyed izig szegül a' házasság ellen. 13) A' sógorság, (l. e.) a' törvényesben másod és negyed izig, a' törvénytelenben pedig épen nem, vagy másod izig gátolja a' házasságot, a' szerint a' mint azt evangelicusok vagy catholicusok szándékoznak kötni. 14) A' közszemérem (publica honestas, a' catholicusoknál) melly a' jegyesek kölcsönös atyárokoni (agnati) között a' jegyből származik, és a' helyes házasságban a' negyedik izig elemésztő akadály, a' jövendőre tett 's megállható eljegyzésben pedig, a' másod izen tul nem terjed. — A' házassági perek, a' catholicus és fél-catholicus hitvesekre nézve a' sz. szék előtt, az evangelikusokra nézve pedig — mig consistoriumaik felállandnak — a' polgári törvényszék előtt folynak. Nemei ezek: I., az eljegyzést teljesítő; II., a' jegykötési büntetésre szorító; III., az ágytól és asztaltól választó; IV., a' tökéletes elválási; és V. a' sz. szék ügyészenek botránkozásai büntetésre, az ágyas nőt hitvesül vevésre vagy elbocsátásra szorító pere. — A' házasság megzavarásának büntetésére pedig, vagy ugyanazon ügyész, vagy a' megsértetett hitves indit pert, a' hitvesi béke, a' házi nyugalom és csend megháborítója ellen.

HÁZASSÁGTÖRÉS. A' házasságtörés olyan vétkes cselekedet, melly által a' férj és nő között fenálló gyengéd társaság szent kötelekei kiméltlenül megszággattatnak. Sok kötelekei vannak egy jó férjnek; számos tartozásai vannak egy erényes hölgynek; de mind azok között kitünőleg áll a' szerelem és hűség égi virágának gondos ápolása. Ezek-

ből fejlődik ki a házassági élet minden kelleme; ezeken nyílik a hitvesi örömök szelid bimbaja; ezeknek varázs ereje testvéresíti a rokon lelkeket úgy, hogy érzetik egy örömben egy fájdalomba olvadjanak össze. Nélkülök a házassági pálya, illatozó rózsák helyett vérsebező töviseket nevel; nélkülök az élet zordon, sivatag. A' melly hitves azokat bűnös kezével szerte dulja, szerelmét, társán kívül, idegen személyekre is kiárasztja, 's általok tilalmas testi gyönyörökben részesül: házasságtörőnek mondatik. Az előkor nyersebb századai a' házasságtörést rögtön halállal engedék büntetni; a' melly nő, férje által a' házasságtörésben vérén éretett, ennek indulatossága szerint gyakran halálával ölelkezett, 's a' hitvesét megölt fél, tetteért semminemű törvényszék eleibe nem idéztethetett; csak lelkiesmeretének tartozott számolni. A' szelidebb, a' fajultabb kor, nem egészen méltatlanul fosztá meg a' sértettet felet azon jogától, hogy ön hatalmával szerezzon magának elégtételt; mert hajdan a' pusztá gyanunak, az ingerlékeny szerelelféltésnek, számtalan ártatlanok lettek véres áldozatíva. Ma a' házasságtörőt, egyedül illető bírósága (a' sz. szék vagy vármegyei törvényszék) előtt lehet vétkéért bevádolni, 's büntetését kieszközölni, melly büntörvényeink tartalma szerint halál, 's a' hölgyeknél jegybérek elvesztése is. Mindazáltal pusztá házasságtörés, gyakorlat szerint, halált soha sem, — csupán ágytól 's asztaltól való részes, vagy (az evangelicusoknál) tőkéletes elvlasztatást von maga után. De ez is csak úgy történik meg, ha azt a' sértettet fél elhatározott akarattal sürgeti; mert ha netalán a' házasságtörést hallgatva elnézé, sőt talán elő is segíté, hasonló tettel viszonzá, vagy legalább a' házasságtörővel meghitt együttlétele által halkán, avagy szóval nyilvánosan megbocsátá: elégtételt többé nem kívánhat.

Kunoss.

H á z i (János), kecskeméti születés, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem török irnoka és tolmácsa. Egy tudós mahomedanus „*Enváral Asikin*“ czimű munkáját fordítá le magyarra az eredeti nyelvből. A' munka Bethlen Gábornak van ajánlva 's nem annyira a' Törökök hitágozait mint inkább erkölceit tárgyalja. Nyomt. Kassán 1620 (1626). 54.

H Á Z I J Á T É K S Z I N. A' házi játékszin célja természeténél és rendeltetésénél fogva csupán a' valódi játékszini multság lehet, belőle minden, mi egyedül csak nézésre való, kizáratik; mert az e' végre összeállott tagok nem a' sokaságtól tapsot aratni, vagy épen fényt nyerni törekednek, hanem igazi czéljuk a' drámai mivek előadása által szerzendő élemény. Ez éleményt a' tagok sokoldalú mivelttség nélkül el nem érhetik, mert szükséges hogy a' költeményt, mellyet láthatóvá tenni kívánnak, nem csak megértsék, és felfogják, hanem a' költőt mintegy titkos műhelyébe is kövessék, hogy teremtményét másodszor teremthessék. Mint-hogy pedig a' házi játékszin leginkább csak olly darobokra szorittatik, mellyekben csupán nézésre való kevés van, vagy épen semmi sincs, így annál inkább kötelességek az előadóknak, hogy a' költemény szellemét kitüntessék, 's diadaljokat a' belső ember kifejtésében keressék. De ez okon nehezebbek is mutatóványaik, mint a' nyilvános játékszineken, hol a' színjászó szinpadi gazdagság és fény által gyamolittatik, 's a' néző csalatása valamennyire még a' tőkéletlen játéknál is megmentethetik. E' pontból tekintve a' jól szerkeztetett házi játékszin legjobb oskola azokra nézve, kik magokat a' nyilvános színjászói pályára szánni akarják. A' nyilvános játékszineken koránt sem fogja találni azt a' szerepek szellemébe behatni törekvést, mellyet a' háziakon, mert a' színházat töltő sokaság sokkal könnyebben elvakítható, mint egy magányos házban összegyűlt mivelt nézők kised köre. Mivel közéletben, gondolatink 's érzelmeink szóbeli és személyes előadásának gyakorlására 's tőkélyesítésére nem sok alkalom van, — a' házi játékszinek e' részben is sokat használhatnak. Itt az előadónak nem csak értelmesen, hanem kifejezéssel és nyomosan kell beszélnie, 's beszédét legillőbb, sőt szép tagjártatással is

követnie. Így magához bizodalmat 's némi félelmetlenséget kap, mi annak, a' ki bizonyos pillanatokban szellemének szóbeli nyilatkoztatása által többekre hatni akar, mulhatlanul szükséges. Hogy azonban a' házi játékszínnek nem a' nép minden osztályára nézve ajánlható mulatságok, saját lényekből látható; fentebbi műveltséget, finomabb érzést kívánnak ezek, mi közönségesen az alsóbb osztályok közt nem igen találhatik. Innen ezek közt a' házi játékszín könnyen' olly mulató helyé fajulhat, hol a' két nemnek nem épen szabados közeledése irányoztatik, 's hol az itt egyedül adható bohóskodások által az emberi képzés inkább veszt mint nyer. Nem lehet tehát rosszalni, ha a' kormány az illy házi játékszínket meg nem szenvedí. De még a' főbb rendek házi játékszínei ellen is lehet azon ellenvetést tenni, hogy azok az erkölcsiségnek könnyen ártalmasak lehetnek; mert sok ollyat kell benne elnézni, mi különben a' finomabb erkölcsökkel ellenkezik. Ez ellenvetést azzal lehetne talán gyengíteni: hogy a' házi játékszín csak akkor becsülendjük, ha olly személyekből áll, kik az erkölcsöt, ilendőséget és erényt mélyen tisztelik, a' tréfát komolysággal, a' komolyt a' képzlődés szabad játékának tekintik, kik a' darabok választásával óvakodva bánnak, 's a' költemény által szabott körből ki nem lépnek. Külöben magában értetik, hogy minden atya, minden férj vizsgálja meg, ha gyermekének vagy nejének természete, szellemének irányzata, és indulatja olyan-e, hogy azt az illy játék káros behatásától nem féltethi. — Ki az illy színeken játszásról alapos oktatást kíván, olvassa meg Müllner „*Almanach für Privatbühnen*“ (1817) zsebkönyvében az „*Über das Spiel auf der Privatb.*“ értekezést; az illy színpad felkészítése iránt pedig, ugyan annak 1818-ki zsebkönyvében, az „*Anleitung zur Errichtung kleiner Theater ohne grossen Kosten*“ cikelyt.

H A Z Z I (József), kormányfi és literator, szül. 1768 Bajorországban Abensbergben, hol atyja kőmives mester volt. Körülményei igen súlyok lévén, nagy szűkölködés közt tanula a' müncheni papi neveldeházban; utóbb az ingolstadt-i egyetemben a' törvény és természet tudománnyal foglalatoskodék; erre szülővárosa törvényszékénél gyakorlati törvényes esmereteket szerze, 's így Ingolstadtban törvények licentiatusa lön, azután pedig Münchenben, 1793 fiscalis tanácsnökká teteték. Későbbben az érdószség osztályába ment által, mellyben számtalan, részint 100 éves, pereket 's más ügyeket fejeze be, legtöbbnyire egyezés útján; alkalma lévén a' dolgot hely színén megvizsgálhatni. Eképen rendkívüli helyesmereteket szerze, mellyeket azután sokféle javításokra használa. E' munkájában „*Statistischen Aufschlüsse über das Herzogthum Baiern*“ (Nürnberg, 1801, 4 köt.) szóba vevé azon ország elébbi kormányának hijányait. Csehországi, tiroli, morvai, 's magyar és szászországi útjában az ottani intézeteket is esmerni tanulá, 's midőn 1799 az országlás változásával hazája kormánya új életet nyere, fő orszáigazgatási tanácsnok lön. Ezen esztendő vége felé benyomultak a' Francziák, Moreau alatt, Bajorországba 's az ország földabroszainak kiadatását 's H. utbiztossá tételét kívánták. Kénytelen lévén, megegyeze ebben a' kormány, 's H. e' körülményt topographiai bureau alapítására használa. Így készítetett az ő és francia tábornok d' Abancourt vezetése alatt, francia és bajor ingenieurök által, az ország jeles földabrosza, mellynek azonban későbbre maradt befejeztetése. Szerencséje volt ezen kívül, Moreau és más francia tábornokokkal való esmeretségénél fogva, az ország súlyos állapotján gyakran könnyíteni. A' szorgalom emelése végett újra szóba hozá nagy Károly azon tervét, hogy az Altmühl, Rezat és Main csatornák által kapcsoltsassanak össze. Vizsgálatai, mellyeket e' czélból, a' hely színén, francia ingenieurök társaságában tett, 's ez iránti tudósítása jól fogadtattak Parisban. Utóbb Franciaországba utazott, 's onnét visszatértében Olaszországot és Schweizot járá be. Ezen, olly igen különböző kormányu országok látása még inkább megerősíté jelmondásában, „hogy

csupán szabad birtok 's szabad mivelődés képesek országot virágzó állapotra emelni', 's visszaérvén honjába, nevékedett munkássággal dolgozék ezen értelemben. Iratokban is igyekezett az ellene gyakran szegült régiorsz szokással megvívni. Midőn a' Francziák 1805 ismét előre nyomultak, újra kénytelen volt a' főtáborn követni, hol Svédország mostani királyával, továbbá Murattal, sőt Napoleonnal is megismerkedett. A' béke után más, 's neki nem olly kedves munkakörbe tetették, de itt is szorgosan szemei előtt tartá eddigi osztályát, elannyira, hogy rendszerében duló változások nem történhetének. 1806 Aug. Düsseldorfba hivaték Murathoz, az akkori bergi nagy herczeghez. Ezt mir Mainzban találá, hol kinyilatkoztatá előtte, hogy Napoleon őt választá a' francia intézetek Németországba való bevitelében együtt munkálásra. H. elfogadá az ajánlatot, 's követnie kelle Muratot a' Poroszország elleni háboruban. Így jöve Lübeckből Berlinbe, hol Napoleon parancsára a' meghódított tartományok policziakormányának fejévé tétették. H. hasznos munkásságát ezen ponton, közönséges megesmerés jutalmazá. Ő alatta még a' hírlapok censurája is szabadlelkü characteret vón magára, sőt maga is ira számokra több jeles tartalmu cikkelyt. Ezután Lengyelországba kíséré a' sereget, hanem az eylandi ütközet végével visszatért Berlinbe, előbbi munkakörébe. A' tilsiti béke után, mint statustanácsnok, a' „Code Napoléon“ bevitelén dolgozott Düsseldorfban. Midőn Murat a' nápolyi kir. székre lépe, magával akará vinni Hazzit; ennek azonban előbbi utazása közben olly kevéssé tetszék a' nápolyi élet, hogy most is inkább Parisba mene, hol Bassano herczeg alatt, a' bergi nagy herczegség ügyeinek osztályában dolgozott. Egy prevotáltörvényszéknél nem fogadá el az előlülői helyet, habár ez által tetemesen szaporodott volna jövedelme; de nem kívánt senkit serencsétlenné tenni azért, hogy a' vámtörvények ellen vétett. A' trianoni végzet következtében (Aug. 26. 1811) visszatért Bajorországba, hol az orosz háborura következett politcai változások miatt, csak 1813 Juliusban tétetett hivatalba, 's a' syáb tartományok adóssági állapotjának rendbe szedésére használtatott. 1816 megnemesítették, 's azolta Münchenben él, mint statustanácsos, 's az országos építési biztosság előlülője. Statistcai és politcai munkái közül a' következőket említjük: 1) „ΙΣΟΥΗΦΟΣ, oder der ausgemittelte gleiche Calcul zur Grundsteuer eines Staates, nebst Geschichte der Finanzen“ (München, 1802, toldalékkal München 1804); 2) *Ansichten über Waldungen und Forste, sammt der Geschichte des Forstwesens*“ (München, 1804); 3) *Katechismus der bairischen Landesculturgesetze*“ (1804); 4) „Gekrönte Preisschrift über Güterarrondirung, mit der Geschichte der Cultur und Landwirthschaft in Deutschland“ (München, 1817); 5) *Über die Standpunkte der bairischen Verfassungs-urkunde von 1818 in Bezug auf andere Constitutionen*“ (München 1819; éles megvilágítása a' bajor octroi szerkezetnek); 6) *Über den Islamismus, das Türkenthum, die Sache der Griechen und Europas Pflichten dabei*“ (München, 1822). Ezekon kívül 1810 Elberfeldben egy „Remplacement“ czimű nézőjátékot is adott ki, 4 felv., melly korunknak valódi rajzolatja; Napoleonnak trianoni kemény végzetére pedig 1812 Dortmundban illy czimű iratot ada ki: „Über Auswandern und Fremde“. 1818 oltá a' „*Wochenblatt vom Landwirthschafts-Verein in Baiern*“ czimű folyóirást szerkezteti, és tagja ezen egyesület fő biztosságának. Murattól a' két Sicilia rendjét nyéré.

HERE, az ifjuság istennéje 's pohárnokné az Olympuson, Jupiter és Juno leánya, ki őt Herculesnek adá feleségül, vitéz tette jutalmául. A' leábrázolásokban a' észszeről esmeretes, mellyben nectart nyujt. Többnyire mint ifju kecses leány, rózsákkal ékesített ruházatban, virágkoszorúval jelenik meg. Gyakran ő mellette is (mint Ganymedes mellett) sas áll, mellyel enyeleg.

B.

HEBEGÉS különböző okból származik, 's a' mint ezen ok elhárítható

vagy nem: a' baj is majd meggyógyulható, majd nem. Gyógyulhatatlan az, mely a' nyelv hibás műszerzetétől, egyik vagy másik nyelvideg gutaütésétől származik; gyógyulható, ha kisebb idegbaj, p. o. görcs, szülé 's táplálja. Minden magános hang lassu és erős kimondása, a' hangműszerek mozgásaira való vigyázat mellett, gondos gyakorlás után véget vehet a' hibának.

HEBEL (János Péter), consistorialis tanácsnok, karlsruhei tanító, 's 1819 óta protestans főpap, és mint ilyen, tagja a' badeni országgyűlésnek. „*Allemann Költeményei*“ által szerze magának helyet a' német Parnaszon. Elmetehetsége, mond Göthe, két ellenkező oldalra vonzódik. Egyiken gyors és vidám tekintettel kémeleli a' természet tárgyait, mellyek mereveny létek, nevedések 's mozgásaik által nyilatkoztatnak életet, 's mellyeket mi rendszerint életteleneknek szokunk nevezni, és közelit a' leirő költeményhez; de helyes személyesítés által a' művészet magasabb fokára tudja emelni ábrázolatait. A' másik félen az erkölcsitanítói 's allegoraihoz hajol; de itt is segíti őt azon személyesítés, 's a' mint ott a' testekbe lelket önt, ugy itt a' lelkeknek testeket alkot. Ha a' régiséget kedvelő vagy más plasticus művizlésű költők, az ugy nevezett élettelen lelképi (ideali) alakok által életre tudják hozni, ha a' sziklák, források, fák 'sat. helyébe magasb lényeket, mint; nymphákat, driadokat 'sat. tudnak állítani: ezen természeti tárgyakat Hebel földművesekké változtatja át, 's az egész mindenséget legtermészetesebben 's legbájlóbban tudja mezeiessé teremteni, ugy, hogy a' mezei élet, mellyben mindaztal a' szántóvetőt mindig megpillanthatni, ezzel, a' mi emelkedett 's felderült képzeletink előtt csak egynek látszik. A' költő leginkább azon tartománycsucsban tartózkodik, mellyet a' Baselnél éjszaka forduló Rajna képez; reá nézve a' vidék felette kedvező. Más költeményei igen kellemes feltalálással vidáman vezetnek át az erkölcselenről az erkölcsökre. Dolgozásaiban különös stylussal él, melly ezen czélra, a' könyvbeli nyelv felett sok elsőséggel bir. Hebel „*Allemannische Gedichte*“-jei 1803—1820-ig öt kiadást értek, 's kétszer fordítottak (Girardet és Adrian D. által) magasnémet nyelvre. Népiratai közül is példaképek a' magok nemében a': „*Reinischer Hausfreund*“, a' „*Schatzkästlein*“, és „*Biblische Erzählungen*.“

54.

HEBERT (Jacques René), a' francia revolutio alatt Père Duchêne, egyike a' legbuzgóbb rettentő férjfiaknak, szül. 1755 Alençonban, 's kora ifuságában mene Parisba szerencsét keresni, de csak tehetségei kártékony kifejtésére találja alkalmat. Miután egy ideig csupa csalásból élt volna, egy kis színjátéknál czédulaszedő lön, de hütlensége miatt csak hamar elűzeték. A' francia lázadás kiütésekor egy bizonyos Lemaire „*Père Duchêne*“ című hirlapot ada ki, mellyet az utszákon osztogattata, 's melly által az alsó néposztály előtt a' szerkezetet 's minden revolutionalis történetet elterjeszté. A' Jacobinusok ezen lap ellen egy más „*Père Duchêne*“-t állítanak, kiadva Heberttől, mellyben ők a' királyt, királynét és királyi házat a' legalább való módon sértegeték naponként. Igy lön H. kicsinyenként a' nép hőse. Aug. 10-ke után a' Commune tagjává teték. Maire Pache és több dühös Jacobinusok öszveesküvésébe keveredvén, elfogatók; de egész Paris kíváná szabadon bocsátatását. H. diadalma közvetetlenül okozá a' tizenkettős biztosság eloszlását; mellyre a' convent (mellyből ama biztosság választva volt) tagjainak legnagyobb része száműzeték. Azután a' királyné vádolóji közt jelenek meg H.; ő volt ezen kívül egyike a' municipalitas biztosainak, kik XVI. Lajos szerencsétlen gyermekeit a' Templeban kihallgatók. Még Robespierrenek sem tetszett a' tudósítás ezen vizgálatról. Hebert ezért Chauvette-vel egyesüle, erősíteni azon pártot, mellynek fejei ők valának. Ezen párt és Ronsin, a' revolutionalis sereg vezére által, urává tévé magát H. a' Cordelierek clubbjának, melly már régolta bír a' néptömeg

felzindítésének eszközeit. E' végre innepet szentelt az észnek; azután bevándolá Dantont, mintha a' szabadság természetét 's az emberi jusok chartáját megsértette volna. Ezen vakmerőség megijeszté Robespierret és Dantont, kik, noha alattomos ellenségek, egyesültek ezen új párt elnyomására, 's elfogták Hebertet, némelly követőjével együtt. H. szabadságával minden bátorságát elveszté. 1794 Mart. 24 a' vÉrpölczra hurczoltatván, olly gyáván halt meg, a' mint talán soha senki. Nője, előbb apácza, utána néhány nap mulva végezteték ki. *oqq.*

HEBRAEUSOK, jövevények, idegenek, Ábrahám maradékai, ki Kr. e. 2000 évvel, Mesopotamiából Kanaanba (Palesztinába) bevándorlott. Öröksége, melly pásztorelet 's az isteni ígéretekhez köttetett körülmetélkedés szokásából állott, fiára Isákra, ennek ifjabb fiára Jákóbra (Israele) 's az ő 12 fiaira is átszálla. Jákób, a' drágaságtól nyomatott Kanaanból, 70 magzatával, első 's másod unokáival, Egyiptomba Gosenbe költözött, hova őt fia, az egyiptomi udvarnál hatalmassá lett József, hívá meg. Egyiptomban 430 évig maradások ideje alatt, a' Hebraeusok száma hármadfél millióra szaporodott, melly közül 600,000 fegyverviselhető férjfiu fedezé Móses vezérlése alatt a' kiköltözést, 's védelmezé a' nemzetségeket, 40 évig tartott bujdosásaik közben. Ezen sivatagokon 's ellenséges népeken keresztül vívó költözés nehézségei, hadi tettekre erősíték azoknak lelkeit, 's vezérjek szigorú törvényhozása rendre és isteni félelemre szorítá a' nyughatatlanokdó elméket. (Vö. Móses.). Midőn végre a' Hebraeusok azon tartományba, Kr. e. 1500 Josua vezérlése alatt eljutottak, mellyben atyáik csontraj nyugvának, 's hol a' rég ohajtott isteni folyamok és hegyek voltak: különválék 12 törzsök, u. m. Jákób fiainak 9 törzsöke: Ruben, Simon, Jüda, Dán, Naphtali, Gad, Asser, Isachar, Sebulon; József két fiának törzsöke Ephraim és Manasses, és a' Benjamin törzsöke, tartományokra oszolva 's leginkább földmiveléssel foglalatoskodva. Jákób harmadik fiának, Levinek törzsöke, földbirtok nélkül hagyatott, 's a' többiek közé 48 városba elszélesztetett, az isteni tiszteletet eszközözendő. Fizetésül a' keresmény tized részét kapá, 's mint a' papi rend Egyiptomban, egy jeles osztályt képeze, melly a' Móses alkotta theocratiai népalkotmány szerint, Jehovának, a' láthatlan királynak nevében munkálkodék, 's a' népet — a' papságot egyedül Áron nemzetségére szorítva — egyházi, törvényes és politikai tekintetben igazgatá; melly hatalmát még a' királyok alatt is fen tudá tartani. A' Kanaanban megtelepedés után következett 4 évszázad hőskora a' Hebraeusoknak. SÁMUEL (I. e.), utolsó 's legnagyobb bírójok (igy nevezék uralkodóikat 's vezéreiket), megadá végre nekik kívánságok szerint a' királyt, Kr. e. 1100, a' magas természetű, de kicsiny lelkű Sault. Az alkotmány eleinte majdnem ugyanaz maradt. A' király, udvari készület és állandó lakhely nélkül, alig volt több mint hadvezér, 's midőn magát több helytelen tettei által bűnössé tette, és Sámuel gyámsága alól kimenekedni ohajtott: az, a' testére és lelkére nézve ékes DAVIDOT (I. e.) Isais fiát, kente fel királynak. Dávid dicsőséges ország-lása alatt ragyogott a' Hebraeusok virágkora, az ősi pogány lakosok egészen kiszorítottak, a' határok szerencsés földoltatás által messze Syriáig 's Idumááig terjesztettek; JERUSALEM (I. e.) fővárossá tétetett, az építés és költés művészete magasra emelvetett, a' vallás és isteni tisztelet megerősítetett, az erkölcsök nemesítették, a' munkássági ipar előmozdittatott, a' Phöniciáikkal és Arabokkal kereskedési viszony köttetett, sőt a' Középtengeren még hajózás is merészeltetett. De ezen virágzás már annak fia SALAMON (I. e.) alatt hervadozott. Fényszeretete és hín pompája *) eltékozlá Dávid kincseit, 's a' világszerzte híres templom, mellyre az jobbadán fordítottat, nem nyujta kárpótlást a' nyo-

*) Hartmann ezen című munkájából: „A' hebr. eus nő a' pipere asztalnál“ 8 köt. 9 rézm. szerkezethi azoknak fényűzéséről bővebb esmeretlet.

matott népnek, mely nehéz adója alatt foháskodva nyögött. Salamon halálával Kr. e. 975, összeroskadtt a' Hebraeusok hire 's hatalma. Fia Rehabeam jószág által sem tud lecsillapítani a' pártos elméket; csak Juda és Benjamin törzsökei maradának hívek, melyekből a' Juda királyság származott; a' többi tiz törzsök, az Ephraim származásu Jeroboam részére hajolt, 's az Israel királyságot képezé. Így oszlott meg az ország; hajdani nagyságára soha többé nem emelkedendő. Israelben 19, külön nemzetségbeli király uralkodott, kik közül jobbadán mind elődjök meggyilkolása által jutottak a' királyi székre. Ez az ország, noha Judánál népesebb és kiterjedtebb, előbb ragadományra lett az assyriai hódoltatóknak, mint amaz. Salmanassar elfoglalá Samariát, Israel fővárosát, 's az igába hajtott népet 622 Kr. e. Media hegyeibe szállítá által. Juda tovább fentartá lételét. Dávid házából származott 20 királyai közül ki-tünők: Josaphat, Hiskias és Josia. A' többiek hivtelenek lőnek atyáik vallásához 's rendtartásához, és tehetetlenek Egyiptom, Assyria és Babylon hatalmasságainak ellentállani, majd ennek majd amannak lettek adózói, míg végre Nebukadnezar 588 Kr. e. Jerusalemet elfoglalá, a' templomot kirablá és elpusztítá, az utolsó királyt Zedekiát megvakítá, és az általános vérferdő után fenmaradott néppel együtt Babylonba fogságra vivé. A' Hebraeusok ezen időszaki literatúrájában (I. a' Köv. CZIK) az egyiptomi komor, keleti tüzes, mósesi szigorú, és mindenütt innepélyi vallásos caractere látszik ezen népnek erős sajátisággal kifejezve. Ámbár ön érzékiségének hatalma 's idegen rabiga által más népekkel összekevertetett is, még sem veszté el soha azon büszkeséget, melyre azon képzélet emelé, hogy ő az isten kiválaszott népe; nem azon egyenes (individualis) makacsságot, mely őt idegenek előtt majd félelmetessé, majd megvetés és csufság tárgyává tette. — Az ország elosztatása után megszűnt lassanként a' hebraeus nevezet, 's helyébe, kivált a' száműzetések után használtatott, Juda vagyis ZSIDÓ név lépett, mely szerint ezen nemzet további története a' most mondott czikkely alatt adatik elő.

HEBRAEUS NYELV ÉS LITERATURA. Azon valódi befolyás, melyet a' Hebraeusok egyistenségi vallása, a' kereszténység és mohamedismus által, az emberiség kimivelésére nyert: világtörténeti nyomosság ad az ő nemzeti irataiknak, melyekben azon vallás sokkal tisztábban foglaltatik, mintsem a' mint azoknak utódjai által, az isteni tiszteletben gyakoroltatik. Azért a' hebraeus literatúra, nem tekintvén hogy a' dogmatica ügyében, mint az isteni kinyilatkoztatások okleveleinek gyűjteménye jelenik meg, sok oldalú tudományos részvételt gerjeszt. Korára, hitelességére, önneműségére, költeményi erejére és vallási tartalmára nézve, minden más népek Krisztus előtti literatúráját felülmulja, 's ennél fogva az emberiség történeteinek és elmei kifejlődésének legbiztosabb emlékeit 's kutfejzeit foglalja magában. Bárha többé a' hebraeus nyelv nem tartatik is az emberi nemzetség ősnyelvének: (Vö. Wahl „*Allgemeine Geschichte der morgenl. Sprachen*“ sat. 64. Lipcse 1784) a' Sem nyelvek közül bizonyosan egyike a' legidősbeknek. Mivelődsében következő időszakosok különböztethetnek meg: 1. Ábrahám-tól Mósesig; 2. Mósestől Salamonig; 3. Salamontól Esrasig; 4. Esrastól a' makkabaei időkorig, midőn az ő aramaei lassanként új aramaeivé fajzott 's holt könyvbéli nyelvvé lőn. A' harmadik időszak vége felé különféle dialectusok mutatkoztak, mivel a' száműzetés után az ő hebraeus nyelv, mellyen a' hozzánk eljutott ő testamentomi iratok vannak, jehudit, azaz zsidó nyelv név alatt, a' samariai és aramaeitől megkülönböztetett. A' Hebraeusoknak már a' második időszak elején volt betűírások, de jeleik a' phöniciáziak voltak, mellyek a' samariai kéziratokban még leghivebben fenmaradtak. Babyloniai fogságok ideje alatt a' most esmert négyszeg írást fogadák el a' Chaldaeaiaktól, 's a' hebraeus kéziratokat Esdra alatt chaldaeai betűkkel írák le. Ezen írásnak eredetileg csak 3 magánhangzó

betűje volt, 's tökéletes pontozást csupán a' keresztény számolás 7-ik évszázadában nyert, melyből az első Masoretok támadtak, a' hebraeus nemzeti írás tartalmának igazolására. (Vö. MASORA). E' szerint külső idoma, eredetétől fogva különbféle változásokon ment keresztül; de azon könyvek tartalma, melyekből most az ó testamentom áll, sem juthata el hozzánk egészen változatlanul. Móses köre irt; sőt még ő utána is sokáig köre, érczre vagy fára vésték a' Hebraeusok azt, mit változatlanul akartak fentartani írásban, 's a' vászonra vagy papyrusra való írás, Sámuel 's az általa alkotott prophéta oskola időkora előtt nem látszik használatban voltanak. Bárha az ó testamentom több iratai, p. o. Móses könyvei, Jób könyve, némelly zsoltárok, egyenesen annak korábbi eredetére mutatnak is: nem kell felejtetni, hogy azok, szerzőjük által, kiknek tulajdonítottanak, részint csak a' fő tartalomra nézve jegyezettek fel, részint pedig szóhagyomány által juttottak az utóvilágra, 's csak későbbi kéz által dolgoztattak, tökéletesítették ki 's kapcsolattak össze egy egészbe úgy, a' mint az most találhatik. Ezt bizonyítja a' critica világos okoknál fogva, az ó testamentom más egyéb könyveinek nagy részéről is, melyeknek írásba foglalása, kevéssel a' babyloni fogság előtti időre tétetik; minél fogva annak igazsága 's idomának változatlansága, mely szerint mi azt most birjuk, időnk keleti nyelvtudói által csak igen szoros értelemben engedtetik meg. Ezen criticali vizsgálatnál nem csak belső elrendeltetése, hanem a' tartalma szerint régiebbnek állított hebraeusi iratok, legkivált pedig a' historiaiak inkább vagy kevesbé újabb dolgozásoknak esmertettek, mintsem azokról közönségesen feltetett. De azért a' ben foglalt tetteknek 's léleknek valódisága, mely ezen könyveknek tulajdona, épen nem kétséges; sőt már csak a' Hebraeusoknak, szinte a' csekélységekre kiterjedő azon tisztelete 's lelkiesmeretessége, mellyel ők szent nemzeti irataik iránt viseltettek, is kimentí a' később kori dolgozókat az önkényes változtatások és helytelenítő hozzáadások gyanujából, habár a' minden könyvnek öntartalmából kitűnő bélyeg 's belső okfők, annak valódisága tekintete iránt, elegendő kezességet nem nyújthatnának, vagy figyelembe nem vétetnének is. Hogy a' hebraeus literatura kincseiből, melly leginkább Salamon időkorában igen gazdag volt, sok elveszett légyen, az ó testamentom több helyeiből is bizonyos. A' minek mindazáltal azon kis részben, mellyet birunk, a' hebraeus nép és vallása történeteire nézve nyomossága van, azon időszakazba tartozik, mellyre történeti és vallási foglalatjában visszautasít. Ennél fogva a' Hebraeusok különböző történeti időszakokra fejté ki azon lelket is, melly íásaikban mutatkozik. Az első időszakból, az eredet idejéből levő 's Móses első könyvében foglalt mondák (Vö. PATRIARCHÁK, ABRAHÁM, IZSÁK, JÁKÓB, JÓSEF); a' másodikból a' Móses által köre irt törvények a' behozott isteni tisztelet szertartásai, történeti nevezetességek és dalok, 's a' harmadikból hasonló tudósítások maradtak leginkább szóhagyomány szerint a' negyedik időszakra, mellyben végre írók léptek elő, kik ezen történeti adatokat írásba összegyűjték, (Móses öt könyvét, Jósua, a' birák és Sámuel könyveit), 's fentarták. Erre hatalmas ingert leltek a' hebraeus írók ős apaik pásztor életében, tartományjuk természeti felséges voltában, nemzetek csudás történeteiben (az egyiptomi szolgaságból menekedés, a' negyven évig tartott költözés alkalmával a' pusztában a' természettel 's népekkel kiállott harczok, és a' birák alatt viselt hadak), az isteni tiszteletnél gyakorolni szokott éneklésben, az általa felbresztett hanga kedvelésben, 's a' fenálló prófétaik rendben. (Vö. Lowthól: „De sacra Poësi Hebraeorum“ Lipsae 1815, Michaelis jegyzékeivel, és Herdernek eredetisége által sokkal inkább kitűnő ezen munkáját: „Geist der hebr. Poesie“ 2 köt. Dessau 1785, 3 kiad. D. Justitól, 2 R. Lipsae 1825). Literaturájok alapja a' költemény lön; a' lyricali, dal és alagya Dávid által és alatt virágozott; a' didacticai, jobban utódjai korában, a' midőn egyszersmind idyllekben 's kisebb epo-

sokban is tétettek próbák (L. DÁVID, ZSOLTÁR, SALAMON, 'sat). Ezen költemények irányzatát 's szellemét erős vallásosság bélyegezi; soha sem munkált hathatósabban az érzék, Jehova törvényeinek megtartására, mint a' Dávid ideje 's korabeli énekekben. Salamon ellenben, a' mint neve alatt esmeretes irataiból kitetszik, a' hebraeusi önnön-ségtől philosophiai sőt világpolgári egykedvűségre volt hajlandó. Az ország megosztása után, csak a' vallás és literatura tartá még fen a' hajdani nemzeterő maradványait, 's az ezeket ápolók, a' proféták, lettek most tanítói és vigasztalói az erkölcsileg és kormányilag hanyatló népnek, egész a' babyloniai fogság szerencsétlen idejéig. Még ezt megelőzve a' királyok alatt tüntek fel: Jónás, Joel, Amos, Hosea, Jesaiás, Micha, Obadja, Nahum, Habakuk; annak ideje alatt: Jeremias, Ezekiel, Dániel, Zephanja; a' Palästina-ba visszatérés idejekor: Haggai, Zakarias és Malakias. — Ezek írásainak gyűjteménye nagyobb részint későbbi az ő viszonyaiknál, beszédeiknél 's jóvendöléseiknél. Ezeknek szerfelett különböző tartalma adott okot a' nagy (Jesaiás, Jeremiás, Ezekiel és Dániel) 's kisebb proféták megkülönböztetésére; de jelenleg az első sincsenek meg tökéletesen, az utóbbiakból pedig csak töredék részek vannak fen. A' zsidóság Ifyereállitása a' fogságból visszatérés után, azért lön felette nyomos a' hebraeus literaturára nézve, hogy Esras, régi kincseik összegyűjtésére 120 tudósból álló társaságot alapita, 's mivel Nehemiás nem soká ő utána ennek vagy egy új gyűjteménynek, mint egyházi könyvtárnak gondját viselé. Ezen visszaállitónak abbéli igyekezete, hogy a' népnek, nemzeti iratainak gyűjteményében egyszersmind vallási rendszabást is szolgáltságanok kezébe, azt gyanittatja, hogy abban, a' régi mosaismusoz lehető leghivebben jártak légyen el, 's ezen ő testamentomi egyházi könyv, a' munkák számára 's tartalmára nézve, már a' Makabäusok alatt is olly elrendelésű volt, mint a' minő most; sőt történetirási, költeményi és jóvendölési felosztása, melly most szokásban van, már akkor is tekintetbe vétetett. A' történetirásikhoz tartoznak a' Dávid és Salamon idejében gyűjtötteken kívül, a' fogság után származott Királyok, Kronikák, Esdrás és Nehemiás könyvei; a' költeményekhez: Jób, a' Zsoltárok, Salamon példabeszédei, az Énekek Éneke, a' Jeremias SiraImai alatt esmeretes alagyák, az Eszter című historiai román és a' Rűth idyll; a' jóvendölésiek, az épen most nevezett négy nagy és 12 kisebb proféták írásaiból állanak. Ezen egész literaturának lelkét 's kitetsző alapját a' zsidó vallás teszi. A' történetirási könyvekben az elbeszéltek megválasztása és ábrázolása a' vallás theocraticai irányától függetlenül jelenik meg; a' Zsoltárokban a' vallási érzet ömlik el; a' profétai könyvekben harag és inség tornyosul össze a' nép elfajzása felett, fenyegetődés az eltértek ellen és vigasztalás a' buzgó híveknek. Egy felkent istenség küldetésének ígérete, ki a' nemzetet nyomorúságából kiszabaditandó, 's rá a' Dávid idejebeli boldog éveket lesz felderitendő, égi harmoniának alaphangzataként terjed el a' proféták költeményeiben, 's jóvendómondásaikban szeliden 's felvidámitón zendül meg. Csak Jób és Salamon munkái látszanak ezen theocraticai lelektől idegenkedni, 's inkább az egyistenség philosophiai tekintetéhez járulni. Azon proféták irataiban pedig, kik a' babyloniai fogság alatt és után éltek, a' chaldaei vallásbeli képzeleteknek 's Zoroaster tanításainak látszanak változtató nyomai; sőt azon viszontagságokéi is, mellyeket a' Zsidók gondolkozás módja következő, ön esetei 's idegen nemzetekkel való közelebbi viszonyai által szenvedett. (Vö. Hezel munkájával: „Geschichte der hebr. Sprache und Lit., Halle 1774). A' hebraeus nyelv gramaticáját többen kiadák, u. m. Michaelis, Güte, Hezel, Pfeiffer, Jahn, Wezel, Vater, Wekherlin, Hartmann és Gesenius. Ez utolsó a' többek között újabban egy igen jeles zsidó német vagyis hebraeus német szótárt is bocsáta közre.

HEBRIDÁK, avagy Nyugoti szigetek, Scotia nyugoti oldalán fekvő, 's mintegy 300 (Mac-Culloch szerint Mantól St.-Kildáig 1200) szigetből álló csoport. Csak 40 és egynehányon lakik 60,000 hegyi Skót, kik a' költés és hanga művészségére nagyon hajlandók. Legnevezetesebbek: Sky (800 nesz. mf., 20,000 l.), Ho 8000, Mull szinte 8000 l.; azonban leginkább méltó említésre STAFFA (l. e.) kis szigete. A' Hebridák ércz, márvány és agyaggal bővelkednek; lakosaik juhtenyésztéssel 's halászáttal foglalatoskodnak. A' szigetek alig megmászható sziklájában különbözőféle madarak fészkelnek, 's közöttök sok sas és solanlud, melyeknek tojásait és tollait nagy veszályel keresik a' lakosok. A' gabonatermesztés ritka helyen diszlik, jobban a' marhatenyésztés. A' tengeri fűből szódát készítenek, az angol üveggyárok számára. A' lakosok állapotja boldogtalan; mert a' föld legnagyobb részét skót törzsökfejek birják, kiknek haszonbérli a' szegény földmivest szerfelett sanyargatják. Ez terhes szakmányt tartozik szolgálni, mégis önkény szerint üzethetik el, 's majdnem minden saját birtok nélkül él csekély marhájjal, mely a' földmivelésre okvetetlenül szükséges. Csak szűzelyes szabadsága marad meg, 's ezt a' tehetősök közül sokan használták Amerikába költözésre. Ezen kemény bánás azonban még is enyhítettett néhány földes urak által, kik magok is jószágikon laktak. (L. Mac-Cullochtól, *Descript. of the western Islands of Scotl.* (Lond. 1819). — Az Uj Hebridák 12 nagy (ezek közt Sz. Lélek földje) és sok apró szigetből állnak Ausztráliában, 240,000 l., kik földmivelők, a' hangát kedvelik, 's résznyire emberek, *opq.*

HECATE, Tartarusnak, mások szerint az Éjnek leánya; még mások Jupitert tartják atyjának, ki őt majd Juno, majd Ceres, majd Asteria, majd pedig Phocaeával Aeolus leányával nemzé. Ő volt a' földalatti, a' varázslatra ügyelő istenné. Junótól a' Nymphák nevelésére bizatván, az istenkirályné kenőcs szelencéjét elorozá, 's Európának, Phönix leányának adá. Midőn Juno ezért meg akará büntetni, egy szülő asszonynál kerese menedéket, azután pedig egy temetés kísérői közt. Jupiter az ez által megfertőztetett az acherusi mocsárban a' Kabirok által tisztittatá meg; ezolta lett ő földalatti istenné. Mások más történetet beszélnek róla. Hesiod azt mondja, hogy hatalma a' föld és tenger felé terjed. A' csillagzatok közt helyet birt, és nagy tiszteletben volt a' halhatatlanok előtt. Tisztelettel és javakkal tetézi, a' kit kedvel. A' harczolónak győzedelmet ad, oldala mellett ül a' birónak, segíti a' perlekedőket, valamint a' világ harczosait is, a' halászt gazdag halászáttal, a' pásztort derék nyájjal áldja meg, 's előmozdítja az ifjuság díszlését és serdülését. A' természet minden varázsserejével parancsolhat. Későbbben jelképe lett a' holdnak, és Dianával egynek tartatott; de hatalma a' föld alá is terjedt, 's innét nevezetik földalatti Dianának is. Altalában mint földalatti istenné Hecatenak, a' menyben Selenenek, és a' földön Artemisnak vagy Dianának neveztetik. Mindenek felett a' varázslók és boszorkányok esedeztek segedelméért. Kiváltképen kutyákat áldoztak neki keresztutakon. Aeginában minden esztendőben titkos innepet tartottak tiszteletére. Alakja borzasztó volt, kigyó lábakkal birt, kigyók süvöltözték nyaka és válla körül. Hármas viszonyára nézve három képpel vagy fővel ábrázoltaték, 's azért nevezteték háromalakunak. A' művészség szép idejében csak a' szűz Diana három képe alatt ábrázoltaték. Gyöngyökön különbözőféle ábrázolatai találhatnak. L. Orosz udvari tanácsos Köppen Péter értekezését: „*Die dreigestaltete Hekate und ihre Rolle in den Mysterien*“ (Bécs 1823, 4).

HECATOMB, a' Görögöknél eredetileg egy, száz bika, vagy altalában száz állatból való áldozat. Némelyek ezen nevet a' költőknél előforduló tropicus figurából származtatják, 's így közönségesen több állatok áldozását jelenti, mivel chiliombe is volt, azaz ezer állatból való áldozat.

HECLA, 4300 l. magasságu tűzokádó hegy Island szigete dél-

nyugoti részében, melynek kitörése nem olly számos és erős, mint az Aetnaé és Vezuvé. Hecla tövének nyugoti felén a' Wester Rangaa folyik, melynek ágya nagy látatömegeből áll. A' hozzá legközelebbi lakott hely a' naifurholti majorság. A' Heclának három csucsa van, melyek a' főhegynél nem igen magasabbak. Az egész tető lávahalom, és a' hegnyilása (a' crater) nem sokkal mélyebb 100 lábnyinál. 1004-dik év olta öszvesen 23 kitörést számlálnak, melyek közül az utolsók 1766 Aprilis 5-kétől September 7-kéig, és 1818-ban történtek. Mackenzie egy Angol felment nagy veszedelemmel ezen tűzőkődi hegyre. Csucsáról északra felé $\frac{2}{5}$ -ét láthatni a' szigetnek, mivel a' tájék alacsony, kivéven az itt 's amott felemelkedő Jokulokat (jéghegyeket); keletről több Jokul vet határt a' tartomány nézetének. Dél felé messze terjedt síkságot láthatni, a' tengertől határozva.

HECTOR, Priamus és Hecuba fia, legvitézebb a' trojai seregben, melynek főparancsnoka volt. Nője Ceton ciliciai király leánya, Andromache volt, kivel Astyanaxot és Skamandert, mások szerint Laodamast és Amphinoust is nemzé. Tetteit Homer az „Iliásban“ éneklí. A' csatában harczol a' görög bajnokokkal, 's gyakran erősen nyomja őket; száva és példája a' Trojaikat ujra fellekésíti, valahányszor erejek hanyatlík; a' tanácsban állandóságot ajánl, egyességet és megvetését a' veszedelemnek; Trója ő általa győzhetetlen. De midőn Achilles barátját Patroclust megölte, és ő nem gondolván Agamemnonnal való viszállkodásával, fegyvert ragad kedves társa megbosszulására, őt is elérte a' homályos végzet. Elesett Achillesből keresztül szuratra; holt teste a' győztes által huzoltaték, 's azután váltságpénzért Priamusnak engedteték, ki őt innepélyesen eltemetteté. Hector kétségkívül legbajnokabb vitéz az „Iliásban“. A' vitézségben senki előtt sem hátrálva meggyőzetik Achillestől, nem azért, mintha az őt bátorságban felülmulná, hanem mivel hosszas viaskodás és sebek által elgyengülve kettős viadalba bocsátkozik, melyben Deiphobus segítségében bizik, kinek család alakjában Minerva őt megsalja és elhagyja. Emberiségre Hector mindeneket felülmul. Az Iliás legszebb episodjai közé tartozik bucsuzása Andromachétól, melyben mint fejedelem, atya és férj legszebb érzést fejez ki.

HECTICUS, eredetileg igen bő értelmű, de az által határozottatik meg, hogy alatta általjában ollyan lázos, beteges állapot értetik, mely az embert fogyasztja. Innét fogyónak lehetne magyarul mondani, a' „febris hectica“-t pedig fogyláznak. Az ezen állapotot mutató egyes jelek is hecticus-oknak (fogyjeleknek) mondatnak, millyen p. o. az arczok fogyveressége, fogyhurut 'stb.

—j—a.

HECUBA (gör. Hekabe), Dymas thraciai király leánya, mások szerint Cyseus vagy Sanagrius folyó és Metopeé. Második törvényes nője vala Priamus trojai királynak, kinek elébb Hectort 's azután Parist szülé. Midőn ez utóbbival terhes volna, azt álmodá, hogy fáklyát fog szülni, mely egész Troját megemésztendi. Ezt arra magyarázák a' jövendő-lők, hogy a' gyermek, melyet méhében hordoz, az országnak végenyészését fogja okozni. E' miatt kitetett a' gyermek, de csudálatosan megmentetett. Erre Hecuba még Crensat, Laodicét, Polixenát, Cassandrat, Deiphobust, Helenust, Pammont, Politest, Antiphust, Hipponoust, Polidorust és Troilust szülé. Troja meghódításakor e' szerencsétlen fejedelem aszszony, mint rabszolgáló, Ulyssesnek juta zsákmányul. Szerencsétlenségén kétségbe esve annyira ingerlé a' Görögök haragját gyalázással, hogy megköveztetnék; de a' kövek alatt nem az ő holt teste, hanem csak egy agyon vert kutya találtaték. A' régi tragicusok gyengéd anyának, nemes fejedelemasszonynak 's erényesnek festik, kit a' sors legkeserűbb csapásokkal látogat meg.

opg.

HÉDERVÁR, Gyórvármegye tóközi járásában, Csalóköz szigetében helyezett falu. Győr városától 2 $\frac{1}{2}$ órányira fekszik. Gróf Viczaynak szép kastélya van benne, melyet szemléltre méltó pénzgyűjtemény,

válogatott munkákból álló könyvtár, nagy fegyverkamara, 's angolkert díszesítnek. 54.

HEDLINGER (János Károly), híres pénzmetsző szül. Schwyzben Helvetiában 1691. Már gyermekkorában metszett bélyeget maga számára. Kérélmére az atyja Cranerhez adta, ki Sittenben pénzverőház igazgatója volt, hogy az első kézi fogásokat formaképen megtanulja, mellyeket az előtt már magában is gyakorolt, 's magának azokra szerszámokat is készített öntalálmánya szerint. Hedlinger mindent olly könnyen felfogott, a' mit látott, hogy nem sokára az arany mivészséget is megtanulta. Abban az időben legjobb pénzmetszőnek Saint Urbaint tartottak Nancy városában. Hedlinger kívánt vele megismerkedni; ezt S. Urbain először nem fogadta el, de látván Hedlinger munkáit, utóbb maga felkereste őt. Néhány hónap mulva S. Urbain Romába, Hedlinger pedig Parisba ment, hol Roëttiers és de Launay a szó alatt lévő mivészségben akkor leghiresebbek voltak. Mind a' kettővel megismerkedett Hedlinger 's de Launay olly munkákat is bizott rá, mellyek királyi figyelmet vontak a' mivészre. Abban az időben tartózkodott épen Parisban a' későbbi szerencsétlenségéről esmeretes Görtz báró, mint XII. Károly megbízottja, kinek több czélok mellett meghatalmazása volt Svécia számára néhány mivészeket megnyerni. Hedlinger egy volt azok közül, kiket lekötélezett, 's első próbamunkája bemutatása után, a' stockholmi pénzverőház igazgatója lett. Nem sokára elesett XII. Károly Fridrichshallnál, de az utána következett uralkodó is hasonló nagy becsben tartotta a' mivészt; azért ez még jobban lekötéleztetve érezvén magát Svéciahoz, Nagy Péter czár ajánlatait nem fogadta el; de mind a' mellett is nem állhatta meg, hogy a' mivészek hazájába Olaszországba ne utazzon, melly utat 1726. tette meg, 's mindenütt nagy tisztelettel fogadtatott. XIII. Benedek pápa egy általadott emlékpénzért Krisztus rendjével ajándékozta meg. Olaszországból visszatérte után halálos betegségbe esett, de szerencsésen felgyógyulván még nagyobb szorgalommal látott hivatalához, hogy elvesztett idejét helyre hozza. Anna muszka császárné későbbben újra nem szűnt meg Hedlingert nagy igéretékkal kísértetni, mellyeknek következtésében a' királyi udvar engedelme mellett két esztendőre Pétervárra ment 1735., honnan azután újra visszatért Stockholmba; de itt az éghajlati befolyást testére nem tűrhétvén soká, hazájába ment 1741, hol megházasodván ismét többször meglátogató Stockholmot, de 1745 végképen haza vonult. Azután is sok udvaroktól kapott ajánlatokat, mellyeket nem fogadott el, egészen hazájának vagy Svédországnak akarván élni. Utolsó eljöttével Stockholmból vagyonát hajótörésben elvesztvén, sok kárt vallott, de annak nagy részét a' svéd király kipótolta. Élete végét Schwyzben, szülőtte földjén töltötte el leánya társaságában, kiben nője halála után fővigasztalását találta. Felesége emlékezetére nagyon keresett emlékpénzeket készített. Megholt 1771. Munkájában egyszerűség, rajzolati helyesség és gyengédség a' kitünő oldalak, mellyek alatt a' pontosság semmit sem szenvedett. A' gondolatok mindig jól voltak választva, 's ahoz értő barátjait megkérdezte mindig azok iránt, kik azokhoz illő felirásokat készítettek számára. Baselben 1775 pompás nyomtatásban jötték ki emlékpénzeinek másolatjai.

Kállay.

HEDVIG, I. Lajos magyar király harmadik leánya, született 1371, és már 1375 feleségül jegyeztetett Vilhelmnek, Leopold austriai herceg fiacskájának, a' ki azontul Lajos udvarában tartaték és nevedék. Valamint a' mindennapi együttlét és öszveszokás, ugy mind a' kettőnek egymásra ható személyes kellemei, mélyen gyökérző kölcsönös hajlandóságot neveltek a' két fiatal szívben. I. Lajos holta után a' Lengyelek Hedviget kívánák királyasszonnyá koronázni; Ersebet ellenben, Lajos özvegye, férje kijelentett szándékához képest, mind a' két koronát, a' magyar- és lengyelországit, idősebbik leánya, Maria fején iparkodván egyesíteni, vonakodék egy ideig, Hedviget általengedni; mig végre,

tudosíttatva a' lengyel országgyűlés határozatjáról, hogy, ha Hedvig bizonyos időre meg nem érkezik, királyválasztáshoz fognak, elküldötte 1384 leányát Krakóba, két egyházi 's több világi fő emberektől kísérettel. A' Lengyeleknek, kik az előbbi elleukezés miatt el valának már csaknem idegenedve Hedvigtől, egészen megfordult indulatjok, midőn megjelent közöttök a' 13 esztendő királyleány; és ennek szépsége 's kelleme annyira megbájlolta sziveiket, hogy nagy lelkesedéssel koronáznák meg őt Oct. 15. A' leánykirály személyes jelességei 's magas helyzete sokakban gerjesztének vágyat, magokéva tenni e' kellemeiket, és a' velek öszvefogalt birtokot és méltóságot. Sajdítá ezt Vilhelm, és siette, megelőzni vágytársait. Annakokáért 1385 megújította az apja, Leopold, Hedvig anyjával az előbbi házasságalkut; maga pedig Vilhelm késedelem nélkül Lengyelországba indult fényes kísérettel. Az alatt a' Litvák fejedelmétől, Jaggeltől, (Turóczi szerint Jagula) követek érkeztek Krakóba, megkérni urok számára Hedviget. A' lengyel rendeknek igen kívánatosnak láttaték az ajánlott öszveköttetés, és azért sürgeték a' koronás leányzót, hogy adna ohajtott választ a' kérőknek. Hedvig szerfelett habozék lelkében, és mind szive vonzalma, mind alkuból eredt kötelezetje Vilhelm iránt, ellene szegülének a' Lengyelek ohajtásának és Jagjel vágyának. Midőn pedig a' litva követek arra köteleznék urokat, hogy egész népével együtt a' közönséges római hitre tér, hogy Litvaföldet, Veresországot és minden elszakadt tartományokat Lengyelországgal egyesíti, és hogy a' Leopoldnak lekötött 200 ezer forintnyi bánatbért is lefizeti; Jagjel pedig e' kötelezményeket megerősítette volna; nem akara Hedvig illy tetemes nyereseményeknek akadályt vetni; 's elfojtván érzelmeit, rá állott, hogy a' kérők anyjához utasíttatnának. Mig az egyesült litva 's lengyel követség oda járna e' dologban, megérkezett Krakóban Vilhelm; de a' vár kapuját a' fő emberek intézetéből zárva találta; kénytelen vala tehát a' városban egy sz. Ferencz szerzetebeli monostorba szállni. Hedvig megtudván, hogy csak a' vár körfala választja tőle a' szeretett ifjut, nem birt a' szívébe rögzött hajlandóság hatalmasan fellobbanó gerjedelmével, és nem tartózkodhaték veszendő kedvese látásától. Keresztül hatván tehát az akadályokon, több izben meglátogatta a' fiatal herceget a' monostor testujító teremében. Itt gyönyörködék egymás látásában és hallásában a' két öszvehajlott szív, mig az elválás közelgő órája közbeveté magát. Ez nem soká késett: mert Ersebettől, a' ki általlással Jagjel ajánlatinak Lengyelországra nézve felette nyeresmes, a' maga ellenszegültének pedig sikeretlen voltát, az a' válasz érkezett, hogy Lengyelország és a' kereszténység javát akadályozni nem szándéka. Tudtára adatott e' válasz Jagjelnek, és ő meghívatott Krakóba. Ekkor Vilhelm, élte legszebb reményétől elszakadva, bucsut vett szerelme tárgyától, visszatért honjába, 's nőtelen magányban tölté napjait, mig Hedvig életben vala. Midőn más felől Jagjel fényes kísérettel közelitne, elejébe küldötte Hedvig egy meghitt emberét, a' ki megszemlélné az esmeretlen völegényt, és neki biztos hirt hozna annak személyéről: mert tele lévén még lelke hajdani jegyese testi kellemeinek képével, iszonyodék jövőndő férjének képzelt irdomtalanságától. A' ki nyugtató tudósítással tért vissza, 's azontul csillapultabb észánással várá Hedvig a' közelítőt; a' ki midőn megérkezett és a' koronás hölgy elejébe lépett volna, annyira meghatotta őt ennek szépsége, hogy jó ideig öszvefüggőleg nem szólhatna zavarodásában. Febr. 14-kén 1386 megkereszteltett Jagjel testvéreivel és rokonival együtt, és a' keresztésben Ulászló nevet kapott. Ugyan az nap öszve kelt Hedviggel; Febr. 17-dikén pedig Lengyelország királyává koronáztatott. Csak 13 esztendőig élhetett Ulászlóval Hedvig; mert már 1399 meghalt gyermekszülésben.

Fabri Pál.

HEEMSKERK (Márton), hollandi képiró, szül. 1498 Heemskerk helységében, mellyről magát nevezé is. Apja Van Veen kőműves volt, 's

öt gyermekségében egy harlemi képiróhoz adá tanulni, azután pedig haza vivé, hogy saját mesterségében nevelje. Az ifju nagyon kedvetlenül tért vissza az atyai házba, 's megragadá az első alkalmat onnét távozhatni. Delftbe mene, bizonyos Lucas János nevű jó hírű képiróhoz; de midőn látná, hogy mestere semmit sem tesz érte, Schoreel J. nevű híres mivészhez költözék, a' ki Roma 's Velenczében nagy mivész esmeretekeket szerzett volt magának. H. olly gyorsan halada előre, hogy mestere félne tőle homályba borittatni, 's ezért elküldé magától. Akkor készit é azon darabját, mellyen „sz. Lukács a' sz. szüzet 's a' gyermek Jézust festi“, 's mellyet a' harlemi képirók czéhének ajándékoza. Ez nagy helyben hagyással fogadtaték. Erre Olaszországba menvén, ott marada 3 évig, izlését antik szerint mivelni, 's a' híres Michel Angelonál tanult, ki akkor gazdagitá a' kereszttyenség fővárosát esetje miveivel. Hollandba viztaterkor sajnálák bámulóji közül némelleyek, rajzolatiban nem találhatni többé azon kecséket, mellyek az előbbieket olly bajlókká tevék; dologhoz értők pedig örültek előmentén, mellyet a' rajzolás mivészségében tön, 's izlése nemesültén. Műhelye csak hamar tömve lön tanítványokkal, 's így rövid idő mulva meggazdagodék. Azt állitják, hogy ezen szorgalmas és termékeny mivész — már most igen ritka — munkájának nagy része, Harlem bevételekor 1572 elveszett, saját háza is felulatván akkor. H. rajzolatja erős és helyes; körzeti azonban csinosság és kellem hijával vannak, öltözetei nehezek és ranczal bővelkedők, fejein méltóság és fenség nem látható. Boncztudományi esmereteinek, mellyekben Michel Angelot igyekezék utánozni, köszöné hírét főképen. Meghalt Harlemben 1574.

HEEREN (Arnold Hermann Lajos), a' göttingai egyetemnél historiák professora, udvari tanácsos, 's a' Guelf és más érdemrendek vitéze, szül. 1760. Különös mély belátással bir, a' régieket a' mai idők történeteivel alaposan egybe vetni, 's egyiket a' másikból értelmesleg megmagyarázni. Ezen szellemben az europai telepek (Coloniae) történeteit is köz helybenhagyással kidolgozta, nem különben a' régi nemzetek kereskedése és politicájáról olly meglepő ideákat fejtett ki, millyeneket olly öszvefűgésben előtte még senki sem közlött a' tudós világgal. Sokkal kevesebb becsü munkája „a' classicum studium történetei“ (1797, 1802) mellyekben nagy hijányokat tapasztalni. A' francia nemzeti Intézet koszorura méltónak ítélte „Keresztes haborukról“ készitett pályairását, mellyben bizonyágát adta a' középkori történetek helyes esmerésének, ámbár az nem olly mély tudománnyal van irva, mint a' régiségekről szóló könyvei. Előadása mindenkor tiszta és világos, a' mi különösen neveli dolgozásainak becsét, millyenek „Handbuch der Geschichte der Staaten des Alterthums“ (Göttingen 1810.), „Handbuch der Geschichte des europäisches Staatensystems, und seiner Colonien.“ (1819.); „Ideen über Handel und Politik der alten Welt“ (1805.); „Prosaische Schriften“ (2 rész. 1806).

HEGEDÜ (Violino, francziál Vjolon*), németül Discantgeige, vagy közönségesen csak Geige, Violine) minden hegedü szerek közül a' legtökéletesebb, legkellemesebb, 's legnagyobb divatban lévő hangszer. Hegedü szereknek általjában mind azon muzsikai szerek neveztetnek, mellyekre bélhurok huzatnak, és azokon a' hang vonó surlódása által, a' hangok magassága 's mélysége pedig az ujjaknak hurokra tett különbféle helyzetése által eszközöltetik. Általjában a' hegedünek tulajdonképi származása bizonyosan nem tudatik, de úgy látszik, hogy valamely hasonló régi hangszer módositott lassanként a' hegedü mostani formájára; amának rajzolati formáját találhatni a' muzsika történetét, 's különösen a'

*) Sokan a' Contrabast-is Violonnak nevezik. De ezen elnevezést nem kell a' francziával egynek tartani. Mert amannak francia neve: Contrebasse, (olaszul il Contrabasso, il Violono, németül Bassgeige, magyarul nagybőgő, brügő).

régi muzsikát tárgyazó könyvekben. A' hegedü feltalálását némelyek a' kereszties hadak idejére teszik. Hihető, hogy elsőben is Olaszországban jutott nagyobb tökélyre. Ezen országban (emlékezzünk a' cremonai hegedükre) 's a' határos Tirolban készülnek most is a' legjelesebb hegedük. Amott leginkább becsültetnek az Amati, Guarneri, Stradivari hegedüji; itt Stainer Jak., Klotzói 'sat. A' jelenleg szokásban lévő hegedü a' hegedüszerke közönséges nemének csak egy alsóbb rendü neme, 's minémisége következendő. Két fő részből áll u. m. a' testből (corpus) és nyakból, mellyek ismét más apróbb részekből vannak öszverakva. A' testnek részei: 1) a' fedél, vagy hangfenék, mellynek közepe kevéssé bolthajtásos, körülétében pedig egy hosszukás gömbölyü (mintegy ujnyi vastagságn) deszkácska régi száraz fenyőfából, két oldalának közepe fél gömbölyeg γ formán vagon be vágva, hogy a' vonó szabadon 's megütközés nélkül mozoghasson, 's azt öblösítésnek nevezik. A' fedél két oldalán az öblösítés mellett van egy keskeny \S formájú nyílás bevágva, melly F vagy hanglyuknak hivatik, 's a' hangszerbe rekket levegőnek a' külsóvel öszveköttetését a' test remegéseinek terjesztése végett eszközli. — 2) A' fenék. Ez juharfából készült, 's a' fedélhez hasonló deszkácska, csak hogy rajta F lyukak nincsenek. Már most a' fedél és fenék öszve ragasztatik 3) a' borda segedelmével, melly egy vékony, egy hüvelyknél kevéssé szélesebb forgács, hasonlóan juharfából, 's a' fedél és fenék formája szerint meggörbitve a' kettőnek öszveragasztó oldalál szolgál. Belől a' fedél balján, hol a' G hur fekszik, hosszában egy faléczecke van enyvezve, mellynek közepe vastagabb, két vége pedig megvékonyodik. Ezt gerendának nevezik, 's arra való, hogy a' huroknak a' fedélre ható nyomását feltartsa. Azonkívül belől a' borda minden szegletére, alól a' gombra, 's felül a' nyak alá kis fadarabkák vannak ragasztva. A' gerenda ellenében (kevéssé a' hurláb megett, hol az E hur fekszik), egy rövid, vékony, 's gömbölyü fácska, melly hanggyám, hegedü lelke, vagy közönségesen szóhang, (Stimme) nevet visel, állitatik fel a' fedél 's fenék között, hogy az első a' két legmagasabb hur súlyja ellen védelmezze. Már most a' test felsőbb részén lévő borda közepén a' fenék 's fedél közé tétetik a' nyak. Ez mintegy $\frac{1}{4}$ réfnyi, vagy kevéssé hosszabb félgömbölyeg darab juharfa, mellynek alja, melly a' testhez ragasztatott, vastagabb felső csucsánál. Felsőbb 's vékonyabb végén van egy kivájt fadarabka, melly srófládnak (vályu) nevezetik, 's legfelül vagy csiga, vagy más czifra formával végződik. A' srófládnak mind két oldalán két gömbölyü lyuk van furva egymás iránt hártosan, mellyekbe a' hursrófok tétetnek. Ezek négy kupos gömbölyü fácskák, a' srófvályun kívül lévő vastagabb végeik lapos fogatékkal (Griff) vannak ellátva, hogy midőn a' hurok felhuzatnak, meg lehessen őket markolni. A' nyak felső részén a' Fogantyú (fogatékdeszka, Griffbret) fekszik. Ez egy kevéssé boltozatos darab ébenfa, melly a' nyak felső részét a' testnek mintegy közepéig mindig szélesebben nyul el, 's ezen huzódnak el a' hurok egész a' srófokig. Annak felső keskeny végén van a' nyereg (felső nyereg), egy közönséges fából, vagy ében fából készült picziny léczecske, mellyben négy nem igen mély bevágások látszanak, mellyekbe a' hurok befektetnek, ne hogy a' fogantyuról lecsusszanak. A' fedél legalsóbb végén, a' borda közepén, a' nyaknak épen ellenébe tétetik egy közönséges fából vagy ébenfából készült gomb. Ezen gombra erősítetik meg egy erős hurral vagy dróttal a' hurbékó, vagy hurtartó. Ez egy boltozatos, alól keskeny, felül szélesebb deszkácska (majd olyan, mint a' fogantyú, csak hogy rövidebb), szinte ébenfából, mellynek végébe négy lyuk van furva. Ezen lyukakba egy csombék segedelmével szorítatnak a' hurok, mellyek innen a' fogantyun keresztül a' srófvályuba futnak, és a' srófokon keresztül huzatnak, 's ezeknek forgatása által le és fel vonathatók. A' fedélre épen az F lyukak közé állitatik a' hurláb (alsó nyereg), mellyre a' hurok fekszik.

nek. Ez két lábcskán nyugvó fadarabka, (legjobb a' juharka) mellyen a' hurok a' békó és fogantyu között fekszenek. A' hurláb ama' helyein, hol a' hurok ráfeküsznek, épen azon okból, mint a' felső nyeregnél, kis bevágások vannak. A' hurláb és fogantyu között mozog a' vonó, mellynek a' hurokon surolása által hozatik elő a' hurnak hangja. A' hegedűnek itt leiratott rendelkezésével bír a' Viola, a' Violoncello, és a' Contrabass-is, csak hogy nagyobbított mértékben. Lásd Schaum: „*Ueber den Bau der Violen, Bratschen, Violoncells und Violons, aus dem Italienischen mit zwei Kupfertafeln. (Leipzig bei Breitkopf und Härtel.)*“

— A' hegedűre négy bélhur vonatik, mellyek bizonyos irányzatban nevedekő vastagságuk, azoknak legerősibke 's legmélyebb hangja ezüst dróttal van befonva. Ezen négy hur hangokra igazitatik. A' legvékonyabb, t. i. az egy vonalú e, a g, az egy vonalú d, az egy vonalú a, a' két vonalú e, közönségesen quintának-is neveztetik, francziául Chanterellenak. Mennél tovább rakjuk ujjaikat a' hurláb felé, annál magasabbak lesznek az általok gerjesztett hangok. A' hegedűkóták általjában G kulcsban (melly ez okból mintegy megkülönböztetésül Violinkulcsnak neveztetik) szoktak iratni. A' hegedű hangjainak köre g-tól 4 vonalú a-ig terjed. De csak a' mi időnkben jöttek a' mivészek ezen szédítő magasságra. Az előtt legfeljebb 3 vonalú g vagy 3 vonalú a-ig emelkedtek fel, a' 16-dik században pedig csak alig mentek 2 vonalú e-ig. A' hegedű a' feljebbi körbe foglalt valamennyi hangokat, még a' legkisebb enharmoniai viszonyokat is, csupán az ujjak felrakásával ki lehet hozni; azért ezen hangszert mind e' miatt, mind pedig szép, 's beható hangja tekintetéből a' legtökéleteseb 's legkellemesebb muzikai szerek közé kell számlálni. Ama' szerszám, melly által a' hegedű hurjai hangzókká tétetnek, a' Vonó. Ez egy réfnyinél kevesse rövidebb kigyófából vagy Fernambukból készült (legalább ezen fanemek legalkalmasabbak reá) gömbölyű vesző, mellynek vastagsága lefelé mindig nevededik, 's felül egy öblös fadarabkával végződik, melly fejnek hivatik. A' vonónak alsó 's erősebb végébe egy sróf megyen be, mi által a' békó a' feljebb huzathatik, vagy megereszthetik. Ez a' béka nem egyéb, mint egy öblösödött fadarabka, melly a' fejjel egyközűleg áll a' vonónak alsó végén, 's egyik oldala szélén az említett sróf keresztül megy. A' vonóba fehér lőszőr vonatik, melly feljül a' fejben 's alul a' békában meg van erősítve, 's a' mint a' szükség kívánja a' srófnak fel vagy letekerése által feszesebbre huzathatik, vagy megereszthetik. — A' hegedű hangjának jósága tisztaság, értelmés hang, erő, teljesség, 's könnyű hangzatban áll. — Egyébiránt a' hegedű játszási ügyesség oly magas fokra emelkedett, hogy talán már ezután inkább alább fog ismét szállani, hogy sem még feljebb emelkedni, minthogy azt most, legalább a' mechanikai nehézségekre nézve, néha hihetlenségig is viszik a' mivészek. A' hegedű játszás legesmereteseb utmutatásait közlötték: Löhlein, ugyan ezt javítá Reichard, Mozart, Leopold, Geminigni, Rode, Kreutzer, és Bailot, kiét a' parisi Conservatorium is elfogadta, 's végre Fröhlich würzburgi professor. A' legujabb 's legnevezetesebb hegedűsök: Rode, Spohr, Kiesewetter, Lafont, Kreutzer, Viotti, Durand, Polledro, Fränzel, Mayseder, Romberg A. Clement, Rovelli, Matthäi, Paganini, Lipinski, Maurer, Täglichsbeck, Praun, Müller K. Moliqne, Rolla, Möser, Serwaczynsky 'sat. gy.

HEGEL (György Vilhelm Fridrik), egy a' legmélyebben gondolkodó philosophusok közül, szül. 1770. Aug. 27. Stuttgartban. Édes atyja, titoknok a' hercegi kamaránál, házitanitókra bizta első nevelését, 's miután a' régi és új literatura classicus iróival megismerkedett, 's nem-némükép a' vallásos dogmák philosophiai nézetére szoktattattott volna, 18 esztendő korában Tübingába küldé tanulni, hol őt esztendeig tanult philosophiát és theologiát. Különösen pedig az első tudományak feküdt neki, 's nem lévén beszóje az ott hallott metaphysica által kielégítve, Kant könyveinek olvasására adta magát, mellyekkel Plato írásait is egy-

be kötötte. Ez a' gyakorlasmód theologiai nézeteire is különös befolyással volt. Azután a' természeti tudományokat, valamint a' mathesist és physicát is egybe kötötte a' philosophiával. Végeztén tanulását Helvetiába házi tanítónak ment; onnan maini Frankfurtba 's atya halála után kevés örökségét kezéhez vévén Jenába vette magát, hol Fichte philosophiáját tanuló, 's különösen Schellinggel, akkor ott professoral társalkodott, ki már az előtt is barátja volt. Itt írta első munkáját illy czim alatt „*Ueber die Differenz der Fichteischen und Schelling'schen Philosophie*“ (1801), a' másik esztendőben pedig Schellingnek segédtársa volt, a' philosophiai criticali újság kiadásában, azután magános leczkéket is adott a' philosophiában, mellyben 1806. ugyan Jenában rendkívül való tanító lett. Hosszas vizsgálatok után eltávozván Schelling philosophiai nézeteitől, magában egy különös rendszert kezdett építeni, mellynek előrajzait a' lélek phoenomenológiájában adta, melly illy czim alatt is esmeretes „*System der Wissenschaft*“ (Bamberg 1807). A' jeni szerencsétlen ütközet után Bambergbe ment, honnan 1808. a' bajor igazgatás Nürnbergbe hívta meg gymnasium igazgatónak és philosophiai tanítónak. Ekkor dolgozta ki logikai tudományát, melly új rendszernek alapja; az első rész kijött 1812., a' többi 1816., mikor Heidelbergbe hívták meg őszszel, hol 1817. kiadta a' philosophiai tudományok encyclopaediáját, mellyet 1831. ujra ugyan ott adtak ki. Ezen új dolgozásának czélja volt, tanítványait rendszere egész állásával megesmerkedtetni. Heidelbergből Fichte helyére Berlinbe hivatott meg 1818., hol a' főbb rendek közül is számos hallgatókra talált, 's kiadta más újabb munkáját ebben a' fővárosban 1821. illy czim alatt „*Grundlinien des Rechts, oder Naturrecht und Staatswissenschaft*“.

Sok tisztelője volt Hegelnek mindenfelé, 's a' speculatio körébe még nagyobb mélységet vitt által, mint az előtte élt bölcsek. Meghalt 1832. tavaszán, Berlinben.

HEGEL PHILOSOPHIÁJA. A' fővalónak megesmerése vagy tudása (*scientia absoluta*) a' philosophiai tudományban és tudomány utján elérhető; mert a' tudománynak mint tudománynak igaz következtésének kell lenni. Az igazságnak igaz képe annak tudományos volta, melly utón annak esmeretére jöhetni; következőleg az igazságról való észfogat (*conceptus*) az igazság létét feltételezi, vagy is kezeskedik érte; minél fogva a' philosophiának is mindent megértő igaz tudatra kell fell emelkednie. A' tudomány értelmes formája (mondja Hegel, phoenomenológiájában) mindenki előtt nyilván álló ut, mellyen a' tudományhoz lehet járulni, 's a' tudatnál fogva, melly a' tudományhoz vezet, méltán lehet kívánni, hogy az ész által okos esmeretekre juthassunk. Ez az ut nem eredhet a' külső dolgok tapasztalati esmeretéből, mellyek után constructált schema merő formalitássá válik, hanem minden dolognak tulajdon immanens (vele termelt) mozgása, a' teljesedésbe jött foglatnak mozgató lelke, vagy is öly methodus, melly szerint az észfogat maga magát fejti ki a' tudományban, 's tulajdon elhatározottságaiban immanenter elébb hat, 's producal. A' methodus nem egyéb, mint a' gondolkozás phasisainak rajza, melly a' gondolkozás három fő momentumát híven előadja, ugy mint: első percz vagy momentum a' tárgynak maga elhatározottságában másoktól megkülönbözőleg megesmerése (*abstractum momentum*); második percz: a' meghatározottságoknak elenyésztése 's egymásba általmenetele, (*dialecticum momentum*, gondolkodás dialecticája); harmadik percz: a' meghatározottságok egysége egymás közt való ellentétben, vagy is a' positivum megesmerése, mellyet az elenyésztés és egymásba általmenetele szül a' meghatározottságoknak (*speculativum momentum*). A' közvetetlen létel mozgásban van, vagy is magának mássa lesz, midőn immanens foglatjában maga magát figálja, magától magát megkülönbözteti, 's így önmagának negativuma lessz 's viszont ezen lételt vagy maga kifejtését (*contra punctatio Fichténel A = a* a' negativummal) magában visszaveszi, melly visszatérés, folyam vagy me-

net, a' meghatározott egységnek eredete; mely resultatuma az előbbenni-
nek, de ismét új kezdetté lesz. Ilyen formán adja elő az élet kifejlése eredeti formáját is, mert a' mint minden tárgy mint egész, közvetlen egységben tűnik fel, 's újra ellenkező meghatározatokban elfoszlik, de újra az elfoszlás 's visszamenet által tökéletes egységbe esik vissza, mely viszont egy új élet körnek kezdete, mely egybeköttetésből áll a' dolgok mindensége; hasonló módon kerekedik ki a' tudomány is a' kifejlés útján a' lelki képen fejlődő és magát értő mindenséghez vagy universonhoz. A' philosophia mind ezek szerint, Hegel meg határozása következtében, feladatul teszi magának a' lételt, mint az a' tudatban jő, viszont a' tudatot vagy okosságot mint az minden lételben újra rá esmér magára, és így a' philosophia a' világnak, mint kifejlett ideának megfogása, vagy is okosság tudománya, mennyiben annak magáról mint minden lételről öntudatja van, mely állításáért H. absolutus idealistának is neveztetett, megkülönböztetve Pichtének személyes, Schellingnek objectiv vagy tárgyas idealismusától. A' tudománynak egésze (mondja tovább Hegel) az ideának előterjesztése, 's mivel az idea a' magával szüntelen egyenlő okosság, mely hogy magát megkapja, magát magának ellenébe teszi (*contrapositio*) 's úgy magának másodja lesz, de ezen máságban is csakugyan magával egyenlő (mert magába újra visszafoly vagy visszaesik): azért maga a' tudomány is három osztályra, mint meg annyi kifejlési darabokra lépcsőnként oszlik el, u. m. logicára, természeti-, és lélek philosophiára. A' logica a' tiszta ideának, mint ideának a' gondolkodás elementumában tudománya; azért valóságosan szemlélőlédesbeli (*speculativa*) 's nem csupa formalis tudomány, mely a' gondolkodást, mint csak a' subjectum gondolkodását tekinti meg, mintha különös rajta kívül eső (fekvő) materiája volna, sőt inkább Hegel értelme szerint a' metaphysica helyét is betölti. Ezen határozat szerint meg is különbözteti H. az abstract vagy formalis gondolkodást a' felfogó teljes foglalatú concret gondolkodástól, mely maga magát meghatározza; azért a' közönségesség és különösség a' tudatban identicum monumentumok, 's ezen identitásban fekszik igaz voltak. A' felebb már érdekllett átmeneteles ut szerint tanít H. a' logicában először a' lételről, ebből át megy a' valóságra vagy substantiára 's ebből az észfogatra (*conceptus*) mely magát *speculativa* ideára emeli fel. Ez egyszersmind a' véghetetlen valóság, 's a' maga különösségének momentumát mint ön maga visszasugárzását (*verberatio*) magából eresztí ki, vagy is maga magát lételesíti (realisálja). Ilyen módon a' logica a' természet philosophiájához köti magát, (mely az ideának tudománya a' maga máságban, vagy is az okosságnak tudománya, mely magát az objectivumban esmeri meg) ez pedig a' lélek philosophiájához, mint az idea tudományához, mely a' maga máságból visszatér magába, 's mellynek mind tárgya vagy objectuma, mind személyessége vagy subjectuma maga az észfogat (*conceptus*). A' természet és lélek az ideának realitاسai, amaz mint külső adat vagy meglétel, ez mint öntudatu reflexio. Ha tehát a' logica a' tudásnak tiszta elementumában adja elő az ideát, (a' tiszta ideált), úgy a' más két részben úgy adatik elő az idea, mint természeti és lelki realitas, a' mint a' természetben elfoszlik vagy megvál magától, 's újra egyesíti magát a' lelki realitasban, és identicum lesz magával, mely identitást absoluta negativitásnak is nevezi H. Ezen karikai kifejlés módjáról az ideának, mely egész philosophiájának alapja, így szól önmaga phoenomenológiájában: „Véleményem szerint fő dolog, a' mit rendszeremnek előadása igazoljon meg, az igazat nem csak mint (csupa) substantiát (mint magával egyenlő meglévőt) hanem úgy is mint subjectumot felfogni és kifejezni.“ — Elő substantia a' létel, mely az igazságban subjectum, vagy jobban mondva az igazságban létesül, a' mennyiben a' maga lételének mozgása, vagy is a' maga másod lételének ön magával kieszközlése. Mint sub-

jectum tiszta egyszerű negativitas 's épen azért az egyszerűnek megkettőztetése, vagy is magát magának ellenbetevő két részre oszlás, mely ismét ezen indifferens különbségnek vagy ellentételnek tagadása (*negatio*). Csak ez a' magát helyrehozó egyenlőség, vagyis a' másodjába oszlásból visszatérés magába (*reflexio*) — az igazság, korántsem pedig az eredeti vagy közvetetlen egység. Amaz maga magának kezdete, karikája, mely a' maga végét mint célját előre feltetzi, 's a' kivétel és vége által valósággá válik. Hegel és Schelling abban megegyeznek egymással, hogy mind kettő a' gondolkodást lételnek veszi, vagy is hogy e' kettő identicum; de abban különböznek egymástól, hogy Schelling az identitas bizonyos voltát előre felteszi, Hegel ellenben azt mondja, hogy annak bizonyosságát a' tudomány utján is magával az észfogattal meg lehet mutatni, 's értelmes tudatba öltöztetni. — Hegelnek jelszava volt: A' philosophiának feladatja: azt, a' mi van, megérteni; mert a' mi van, az okosság.

A' philosophiai historia menetelére nézve nem különben nevezetes észrevétele így következik: „Kábaság azt vélni, mintha valamely philosophia a' jelenvaló világon tul lépne, 's mint individuum a' maga idejét keresztül szökné“ — ismét: „A' philosophia, mint világnak gondolatja először időben tűnik fel, minekutána a' valóság bevégezte a' maga formálása processusát; először is a' valóságnak megértésében tűnik fel a' realitással által ellenben az ideal, mely magának ugyanazt a' világot intellectualis ország formájába véve, kiépíti.“ Ezeknek következtésében azt állítja Hegel, hogy minden philosophiai rendszer, melynek megvan a' maga igaz rendszerisége és eredetisége, a' lélek maga kifejlésében egy szükséges álláspont, melyet csak fentebbi állásba felhuzással lehet megczáfolni. Hegel stylusa általján fogva darabos, és nehéz értelmű 's philosophiai rendszere ezen okból is sokaktól megtámadtatott; még aristophanesi elmésségben is szórták reá a' theatrialis pasquilusokat, melyek természetesen pasquilusok is maradtak. Hegel philosophiai rendszerét tudományos és alapos vizsgálat alá vetette 1831-ben professor Herbert, ki rövid kivonatját adván Hegel logicájának 's természeti és lélek philosophiájának, a' rendszer nevezetesebb fogatkozásait is kijeleli (I. „Allgem. Literatur-Zeitung vom Jahre 1831.“ Halle, Monath Jänner) 's minekutána ezt megtette, a' többek közt illy velős szavakkal él: „Mint idő gyermekének vagynak Hegel philosophiájának főbecsei, különösen az, hogy megczáfolással nem lehet azt eltüntetni, sőt sok helyen erős gyökeret is vert; másik az, hogy elődolgozatok szükében magától másokhoz képest sokat teremtett, azért sok esztendőknök gyümölcse, melyből a' szemes ember láthatja, hogy a' régibb philosophiai próbatételek hová visznek; e' pedig olly nagy becsü haszon, melyet csak mély gondolkodás után tehet az ember maga sajátjává. A' kik nem szeretik a' mély gondolkodást, Kantot, Fichtét, Schellinget, Hegelt nem is becsülik, 's nem foghatják meg, hogy híresedhettek el; de a' ki tudja, hogy az illy theoriák mély historiai alapon nyugosznak, az fogja azt is tudni, hogy megczáfolással azok nem tüntetnek el. Hogy Hegel a' speculativ emberek közt főrangot érdemel — kétségen kívül van.“

Kállay.

HEGIRA (Hedzsra), arab szó, szökést jelent. A' mohamedanusok ezzel főképen prófétájok Mohammednek futását Jatrebbe nevezik, mely hely utóbb Medina al Nabi, az az prófétaváros nevet nyere. Ezen futástól, melyet ők Jul. 16-kára (Ideler 15-kére) tesznek K. u. 622 évvel, kezdődik az ő időszámítások. Ha a' Hegira esztendeit a' kereszttyén időszámolásra akarjuk áttenni, a' nélkül, hogy felette nagy pontosságot óhajtanánk, czélt érünk következő módon: mivel a' mohamedanusok esztendeje 354 napos holdév, azért 33 mohamedanus év csak 32 kereszttyén vagy napévet tesz. Ennél fogva le kell minden 33 mohamedanus évből egyet húzni, 's a' kijövő számhoz 622-et adni. Így p. o. a' mohameda-

nusok 1000-dik esztendeje mintegy a' mi 1539-kel egyez. A' Hegira 1245 éve 1829 Jul. 3-kán kezdődék. A' ki nagyobb pontossággal akarja a' moham. éveket kivetni, használja Wahl és mások e' végre készített tábléláját.

HEGYALLJA. Igy neveztetnek közönségesen a' 4—5 nsz. mtföldnyire kiterjedett szőlőhegyek Zemplén vármegyében, mellyeken a' külföld előtt is hires tokaji borok teremnek. Nem egyedül Tokaj hegyei értetnek tehát ezen nevezet alatt, hanem Tarczal, Tályá, Mád, Keresztur, Zombor, Tólcsva, Erdő-Bénye, Liszka, Sáros-Patak, Szerencs, Monok, Olaszi, Toronya, Kis-Falud, Kövesd, Bári, Szerencs, Rátka 'sat. mezővárosok 's faluk szőlőhegyei is. Nem kell pedig gondolni, hogy a' tokaji világszerte dicsért bor egyedül Tokaj hegyein 's határában terem; a' tarczali, tályai és mádi felülmulják azt, az első ugyan erejére, a' két utóbbi pedig édességére nézve. Híresek, a' Hegyalljára közel 's távolról összeseresglő uri vendégek által innepelni szokott vig szüretnek, mellyeknek örömjaja leginkább Mádöt eleveníti. A' termés általában, közép termékenységű évben, mintegy 160,000 akóra megy 's tetemes részét teszi nemzeti gazdagságunknak; mert a' külföldről is sok pénzét bekapunk érte, hol kapva kaptik 's nagy árron is örömost megvásároltatik. Jó asszuszóló másfél icze tokaji borét Londonban 1804-ben 132 vált. czed. forintot fizettek. Azonban sokkal nagyobb jövedelmet nyerhetne hazánk ezen becses termésből, ha — számtalan hamisításoknak, megrontásoknak, felcseréléseknek ki nem volna téve. Ennek meggátlására már régtől fogva állottak ugyan fen hazánkban törvények, mellyeknek rendelése nem régen újabb szigorúsággal állapotatték meg: de hibáznván a' folyvást való szoros felvigyázat, történtek 's maig is történnek csalások, mellyek miatt a' hegyalljai termés becse, a' tokaji bor érdeme a' hazában is, különösen pedig a' külföldön észrevehetőleg megcsökkent, 's a' zagyválás gyanuja igen elhatalmazott. Gyógyulást ebben is, valamint másfelékben, csak a' jótékony időtől várhatunk; addigiani ápolását pedig nemilég a' nemzeti casinoi egyesülettől reményelttük! 54.

HEGYEK. Földünk felületén látható magas felemelkedéseit a' földnek vagy is tornyozatjait, hegyeknek nevezzük, mellyek a' halmoktól nagyságok által különböztetik meg magokat. Ha több egyes hegy foglalja el a' föld bizonyos mennyiségű felületét egymás mellett, hegy ségnek, ha pedig mértföldi távolságra 's azontul is nyulnak sok egymásba kapcsolt hegyek, azokat hegyláncznak, hegyhátznak nevezik. Síkföldön ritkán találkoznak egyes hegyek, többnyire egy rakásban vagynak. A' hegyek közt elnyuló mélységeket völgyeknek hívjuk. A' földnek felülete nagyon egyenetlen, 's a' térhelyen is találni domborodásokat, és süllyedéseket, csak hogy az illy különbségek hegyes helyeken inkább szembe tűnnék. A' tengerpartok rendezes legalacsonyabb helyei a' szárazföldnek, mellynek felülete a' parttól való távolsághoz képest mind inkább emelkedik, ugy hogy közönségesen a' szárazföldnek közepe a' legmagasabb hely, melly nagy hegyekkel van befedve. A' földesmeret tudománya tanítja, hogy a' legmagasabb hegyek földünk színén nagy hegylánczokkal vagynak öszvekapcsolatva. Az Uralhegye, melly Ásiát Európától választja, 's egyik ága a' Fejértenger felé Novajasemljára nyulik, öszvefügg a' sewoi hegyhátal, melly Norvegia, Svecia 's Muszkaország egy részének határait formálja. Más hegység éjszaki Indiából nyulik ki Tibet és Kaschemir felé, hol közép Ásiának felső pontját teszi, 's napnyugotra Persián, napkeletre Chinán által ereszkedik. Éjszaki Ásiának legmagasabb emeletéből, a' berghdoi hegységnél, melly a' Kalmukok földjét választja a' Mongolokétól, más hegyláncz indul ki Mussart név alatt délre Tibet felé; 's ismét más vonódik Alak név alatt napnyugotra, a' szabad Tatárország pusztáin 's Bucharián keresztül, 's öszveér az Uralhegységgel; egy harmadik hegyláncz Khanghai név alatt napkeletnek tart, melly Mongolországban elcsavarodik, 's Koreát és a' ja-

pani kősziklás csucsokat 's szigeteket formálja. Negyedik heglánca az Altai hegység, mely Sibiariát Irtsichtól Amurig körülveszi. Ezen magas ásiái hegységeknak elágazásai és láncai megszámlálhatlanok. A' Kaspium 's fekete tenger közt fekszik a' Kaukasus, melyly egy a' legmagasabb hegyei közül Ásiának, de hogy egybefüggne a' felebb megnevezett heglánccokkal, az még nem bizonyos; hanem elágazik kis Ásián keresztül Arabia felé, 's a' Taurus, Sinai és Libanus hegyeket formálja, más ágazataiban a' fekete tengernek dül Europa felé, nevezetesen Macedoniának, hol azoknak különféle nevezetei vagynak. A' fekete tengertől fogva Moldva, Oláhország és Erdély közt nyulik el a' Karpát hegláncz, melyly Magyar és Lengyelország határain, nem különben Silezián keresztül öszvefügg Németország hegyes tartományaival. A' Sudet hegyek Austrián keresztül Csehország és Silezia közt veszik utjokat, 's elágaznak éjszakra és napnyugotra a' Lausitzon keresztül Voigtlandba a' szász Érczhegyekbe. A' Harz hegyek Németország közepén többfelé elágaznak. Európának legmagasabb helyei Helvetia, 's a' régi Sabaudia, melylyeknek hegyei (az Alpesek) öszvefüggnek a' szomszéd Német, Francia- és Olaszország hegyeivel. Egy ága az Alpeseknek az appenninusi hegység, melyly egész Olaszországot kétfelé hasítván Reggioig terjed, 's hihetőleg tengeralatti közösülésben áll az afrikai hegyekkel. A' rhaetiai Alpesek Graubündten és Mailand közt terjesztik ki magokat; a' tridentieknek Tirol 's Velence földje közt van menetelek; a' noricumiaknak Tirol és Salzburg között, a' Ikarinthiaiaknak Karinthia, Krain, Friaul 's Istria között. Az Alpeseknek napnyugoti lánca keresztülág Franciaországon, 's öszveakad a' Pyrenékkal, melylyek Spanyolországot választják Franciaországtól. — Afrikában az Atlas leghíresebb hegy, melylyet nagy és kis Atlasra osztanak fel. Amaz hihetőleg egybefüggvén az arabiai hegyekkel, napnyugotra Barbaria felé nyulik, melylyet Biledulgeridtól elválaszt; emez Tunisztól Gibraltarig terjed. A' két Atlason kívül többapró hegységnyulnak el a' Nilus partjai mellett felső Egyiptomban, Nubiában, Habesben, 's Afrika esmeretlen belső részeiben, hol az ugy nevezetett Holdhegyekkel öszvetalálkoznak. Ezekből szakadhatnak azután ki más heglánccok a' déli részekre, melylyekkel a' Jóremény foka felé terjedő Hóhegyek egybeköttetésben lehetnek.

Amerikának Ásián kívül egész földünkön legmagasabb hegyei vagynak. A' Cordillerákkal, melylyek közt a' Chimborasso legmagasabb, 's melylyek Chili és Peru napnyugoti partjaira terjeszkednek ki, déli Amerika más hegláncaival is öszvefüggnek. Ugyancsak a' Cordillerákból más hegláncz ág a' panamai szoroson keresztül Északamerika felé, 's a' napnyugoti partokra hajló útjában különféle ágazatokat bocsát befelé vagy napkeletre, melylyek az éjszaki rész legmagasabb helyein hihetőleg öszvefüggnek éjszaki Ásia hegysoraival. A' nevezetesebb hegyek magasságát sok ízben megmérték az utazók. Himalaya csucsát Tibetben 's nevezetesen a' Fejérhegyet 4477, Chimborassot 3220, Cayambeort 3030, Antisanát 2950, Montblancot 2426, Szent Gotthardot 1650, Aetnát 1632, a' Lomniczi csucsot 1360, a' Krivánt 1245, Cenis hegyet 970 ölnyi magasságuaknak találták, a' mérést a' hegy felső caucsától egyenesen függő menetben gondolva és alkalmaztatva a' tenger vize felületéhez. Jóllehet sok hegyek colossalis nagyságuak, mindazáltal a' többi föld egész tömegéhez képest csak kicsinységek, melylyek földünk golyó formáját meg nem változtatják. Maga a' Chimborasso átmérője még ugy sincs földünk átmérőjéhez mint 1=1000. Rendesen teke formájok van a' hegyeknek, alulról lassan emelkednek magasra, 's felül tompa vagy hegyes csucok van; azonban különféle módon is változnak ezek a' formálatok, p. o. a' helvetiai és sabaudiai Alpesek különféle hegyek roppant egymásba halmozásából állanak, melylyeknek több egyenes lánccszemű menetelek van. Ezen heglánccszemek közül a' legmagasabb az egész hegy massának közepében áll, 's a' magokat hozzá csatoló hegyek, a'

mint a' főhegytől távolabb esnek, a' szerint nagyságokból is vesztenek; a' közöttök keresztül menő völgyek elválasztják az egyes hegyek völgyeit és csucsait. A' legmagasabb hegyláncz meredek kősziklából áll, melly hóval és jéggel van borítva, alább pedig mind a' két oldalról nagy és széles völgyek nyílnak ki, mellyek nyáron által zöldelnek, 's több helyen, hol nem magas a' fekvések, gabonát és gyümölcsöt teremnek, vagy pedig kies legelőül szolgálnak. Ezen zöld völgyekre nyulnak ki a' magasabb állású kősziklák felsőbb völgyeikből formált szoros és meredek torkolatok, mellyek jéggel szüntelen rakva vagynak, 's jégiskámnak neveztetnek (Gletscher). A' többi hegylánczok is, mellyek a' főhegylánczhoz csatlakoznak, a' most megirt fekvési tüneményeket kisebb formákban egyesítik magokban; minél távolabb esnek a' középponttól, annál kisebbek is, a' levegő szelidebb rajtok, 's hó és jég egymás után tűnnek el a' szem elől. Az egyes vagy magokban álló hegyek gömbölyödött csucsuk, szépen zöldelők, 's lassanként öszveolvadnak a' sík földdel. A' magas hegyü tartományok nyáron által kevés idő alatt magasságokhoz képest különbözőféle éghajlati tüneményeket mutatnak. A' legvirágzóbb és gyönyörködtetőbb völgyekből, mellyek gabonával, olaj és szőlő fákkal ékeskednek, lassanként felhat az ember jó szagu virágokkal rakott legelőkre, mellyeknek meredekjeit egyenes szálu fenyvesek köritik, azokon felül apródonként fogy az életerő, míg nem egészen megszűnik, 's a' kemény hideg országa kezdődik. Különbféle az életerő (*vegetatio*) és havasokat egymástól elzáró határ is a' szerint, mint a' föld fekvése; minél melegebb ez, az életerő is tovább terjed felfelé, minél hidegebb ez, annál összébb is van amaz szorulva. Hogy a' hegyi levegő tisztább mint az alanti, bizonyos; de hogy egészségesebb is lenne, nem lehet általánosan mondani, hanem csak bizonyos mérsékletre és magasságra lehet kiterjeszteni, mert a' magas hideg hegytetőkön sok alkalmatlanságot kell érezni az emberi természetnek; gyakran az egész testet bizonyos erőtlenség, roszullét lepi meg, mellyet Saussure onnan magyaráz, hogy a' levegő nyomása igen nagyon munkál a' véredényekre, mellyek azután rugóságokból (*elasticitas*) sokat vesztenek. A' hegyek gyomráról kevés emereitünk van még, 's a' mi van is, a' bányászati tudománynak köszönhetjük, melly a' hegyek belső alkotása szerint négy fő különbséget vett azokban észre; mellyeknél fogva magokat a' hegyeket is négy főosztályra osztotta. Első osztályuk az eredeti hegyek, mellyek a' hegylánczoknak belét teszik; ezek legmagasabbak, messzire behatnak a' föld mélyébe, 's a' föld testének mintegy csontvázát képezik. Ezek többnyire granitból állanak, az állatoknak kővé változására nem akadhatnak benne, 's közönségesen azt hiszik, hogy a' természet első productumai. A' második osztályuk azon hegyek, mellyek későbbi származásuk, 's a' benne találtató kővé változásokról azt következtethetjük, hogy sokáig víz alatt állottak. Különbféle víz megszállási részeket foglalnak magokban, mellyeket legjobban rétegeknek lehet nevezni (Schichten-Lager), minthogy a' különbözőféle massák réteges egybehalmozásából állanak, mellyekben az egyenlő nemü massák különválásai a' más nemüektől észrevehetőek. Ezen rétegekről, mellyeket néhol pánthlikáknak is hívnak, réteges vagy soros hegyeknek neveztetnek. A' harmadik osztályuk, a' víz által öszvehorodott hegyek, mellyek kővévált fővény és agyag rétegekből állanak leginkább, 's mindenféle kővé változásoknak jeleivel bővelkednek, még olyan állatokéval is, mellyek ma nem is taláthatnak földünkön. A' mi még különösebb, néhol olly állati csontok taláthatnak, hol ma azok meg sem lakhatnának: p. o. az elefántok éjszaki Ásiában és Amerikában. — A' negyedik osztályu hegyek a' Vulkánok, vagy tűzőkő hegyek, mellyekről különös cikkelyben leszen szó.

Kállay.

HEGYESD, falu Szala vármegyében, Egregy folyócska mellett, vas-hámorral 's egy régi vár dűledékeivel.

54.

HEGYPROFIL. Minden hegynek vagy meredekségnek három nézete

vagyon, egyik, mikor a' néző a' hegyen vagy meredekségen áll, másik a' szemközti nézet, mellyből az a' hegyprofilját vizsgálja. Az utolsó mód legalkalmasabb a' hanyatlás helyes megítélésére, és lerajzolására. Az építőre, gazdára, leginkább pedig a' katonára nevez nagy fontosságú dolog a' hegyprofil, minthogy a' föld területének kisebb vagy nagyobb meredeksége nagy befolyással van a' töltött utak és vízvezetések ágyára, mint szinte a' földművelésre, hadjárásra, kivált pedig a' katonaság és ágyuk kiállítására. Az építő mesterségben régen átlátták már, milly szükséges a' hajlások helyes megmérése szerint felveendő profilrajz, melly az építő ideáját a' földterület mivoltához képest utba igazítja; ellenben a' hadi mesterségben későbbben kezdték ennek szükséges voltát érezni, 's még nagy Fridriknek is homályos képzetek voltak e' dologról. Csak az újabb időkben terjedt el az a' meggyőződés, hogy a' földterület helyes esmerete egyiránt nagy fontosságu mind az ingénieurnek, mind a' fő hadikormányhoz tartozó tisztnek, 's ezen meggyőződés következtében sok igyekezet után sikeres alapvetetett a' horizontális (vizirányi) egyenesség, millyet p. o. a' víz színe mutat, mellyel és több ahhoz hasonló párhuzamosan (parallele) menő lineákkal minden hanyatlás szegletet formál, mellyet hanyatlási vagy hajlási szegletnek nevezünk, 's mint más szegleteket fokok szerint számítunk ki. A' kisebb különbségekre nem sokat ügyelvén, minden meredekséget öt öt fokra vettek, ugy hogy mikor hanyatlási szegletekről van szó, 5, 10, 15, 20, 25° 'sat. és nem 7, 9, 13, 22° fokról van szó. Lehmann őrnagy legtöbbrre vitte ezen tudományt, a' fekvés rajzának theoriáját ugy kidolgozván, hogy plánjának egyszeri nézete, mellyben a' rajzolandó tárgyat szüntelen maga előtt tartja, tisztán kimutatja mindjárt, a' mit elsőbb a' hegyprofil-rajzok által lehetett tisztába hozni, hogy tudnillik millyen fokozatai vagynak a' hanyatlásoknak, micsoda nemű katonaság mehet azokon által, 's micsoda harczenem bontakozhatik ki rajtok. Planumában vonásokkal jeletta ki a' hegy hanyatlásait, a' meredekebb hanyatlásoknak feketébb 's vastagabb, a' szelidebb hanyatlásoknak vékonyabb és szelesebb festékű vonásokat adván. A' siksági jel egészen fejér, a' legerősebb vagy már járhatatlan 45 foknyi, hanyatlás egészen fekete; vékony egymástól messze eső vonások 5 foknyi, a' vastagabbak és közelebb esők 10, 15° 'sat. foknyi hanyatlást jelentenek. Az egész munka mathematicai elveken alapul, hozzá járulva az is, hogy a' szem bizonyos távolságról tekintvén meg valamely tájéket, annál homályosabbnak látja a' hanyatlásokat, minél meredekebbek azok, ellenben a' sikságot vagy lapályt legtisztábban felveszi. Lehmann rajzolás módja elejénte nem tetszett, de lassanként lábra kapott Német és Muszkaországban, sőt az austriai birodalomban is haszonnal utánoztatik.

Kállay.

HEGYVÁM alatt bizonyos mennyiségű, régi szokás vagy egyezet által meghatározott borbéli fizetendőség értetik, mellyet a' szőlőbirtokosok, a' földes uraságnak évenként KILENCZED (l.e.) gyanánt adnak. Ennek mennyiségét a' szőlőművesek megegyezése nélkül nagyobbítani tilalmas és ha egyik évben épen semmi bor sem teremne, beszedése a' következő évre elhalasztatik.

Kunoss.

HEIDELBERG, a' Baden nagyhercezség neckari kerületéhez tartozó város, lakhelye volt 1720-ig a' rajnamelléki választófejedelemeknek és nádorgrófoknak; Németországnak egyik legszebb vidékén fekszik, a' hegyut végénél 's a' Necker folyó bal partján, melly hegyekkel övedzett völgyből tetemes szélességgel ömlik elő, 's mellyen egy, 9 boltoszlópon nyugvó, 700 lábnyi hosszú és 30 lábnyi széles kőhid visz keresztül. Ez Theodor Károly választófejedelem 's Minerva istenasszony szobraival díszeskedik, 's hat erkellyel bir, mellyekről igen gyönyörű, ingerlő kinézés van a' közel és távol hegyekre. A' város, a' folyó és hegyek közé van szorítva, 's belső-, külső-, 's a' vár omladékaik felé felnyúló hegyi városrészekből áll, 's a' hozzá tartozó Schlierbach nevű faluval együtt

1400 házat, 's ebben 10,370 lakost számlál. Épületei között hajdan a' választófejedelmi vár tündöklött egy ékes hercegi kerttel; 1609 ezen vára' város nagy részével együtt a' Francziák által elpusztított; a' mi pedig még akkor épen maradt, későbbben (1784) a' villám által romboltatott szét. Dűledékei még most is figyelmet érdemelnek, különösen az építés barátaitól. A' várpinczében fekszik a' roppant nagyságu heidelbergi hordó. Egyházai közül említést érdemel a' sz. lélek temploma, mellynek chorusában a' HEIDELBERGI KÖNYVTÁR (l. e.) volt. A' protestans ruprecht-carolinai egyetem, melly 1386 alapított, legrégebb Németországban, 's könyvtára is leggazdagabb volt azon időben. Az egyetem virágzása 1622 hanyatlani kezdett, minekutána Tilly a' várost bevév 's a' könyvtárt elvitette, de 1802 ujra feleledt, 's Fridrik Károly uj alapítója gyanánt tekintethetik. Most évenkénti 66,000 f. jövedelemmel bír; 5 osztályra van elkülönözve, az egyházi három rendes tanítóval, a' törvényesre öt, az orvosira négy, a' status gazdaságira öt, és a' köz bölcselkedésre hét rendes tanítóval. Igazgatója maga a' badeni nagyherceg. Mostani könyvtára 30—45,000 kötetből áll. Van physical cabinetje, természeti ritkaságok gyűjteménye, két fűvész- és egy gazdasági kertje, szülintézete, bonczsine, clinicuma és academiai kórháza. A' város kereskedését igen előmozdítják a' hajózható Neckar vize, 's a' Frankfurtból Baselbe és Manheimből részint Schwabenbe, részint Frankenbe és Szászországba vivő 's itt egymást keresztül vágó csinált utak. 54.

HEIDELBERGI KÖNYVTÁR. A' heidelbergi egyetem többször elveszté könyvtárát. Leghíresebb az volt, mellyet, a' városnak 1622 Tilly által történt bevétele és kirabolatása után, bajor Maximilian herceg hadi prédának tekintett 's XV. Gergely pápának ajándékoza. Ez a' 14 század végén kezdékedett 's Gelynhausen Konrad cancellarius könyvgyűjteménye, és az egyetem első igazgatójának Inghen Marsiliusnak hagyománya által szembetűnőkép nevedekett (1396). Kevéssel azután viszont, a' heidelbergi püspök Worms Mátétól 1410 tetemesen szaporított, mellyhez még különbféle tudósok adakozása járult, ugyannyira, hogy a' 15 század elején 700 kéziratot számlálna. III. Lajos választó fejedelem, 152 darabból álló öszves kéziratát az egyetem használatára rendelé 1421; de azok még akkor nem tétettek a' régiebb gyűjteményhez. A' hagyományok 's szerzemények által időközben is gyarapult könyvtár, egy különös épület nyere az academiai kertben. Filep választó fejedelem alatt temérek becses munka vásároltatott Dalberg János és Agricola Rudolftól; és azon gyűjteményt is megnyeré a' könyvtár, mellyet ezen híres férjfiak ön költségeken szereztek. De még nevezetesb gyarapodása lön Otto Henrik választófejedelem által, ki nem csak a' két könyvtárt egybe kapcsolá, hanem Palästinába tett utazása alkalmával gyűjtött nagy számú 's ritka kéziratokkal nevelé. Ezen feljül, mind a' most mondott herceg, mind pedig utódjának III. Fridriknek uralkodása alatt folyvást egyesítették vele a' pfalzi klostrombeli könyvtárak. Nevedekett a' tudós Fugger Ulrik hagyománya által, 's csak kevéssé elvitetése előtt is nagy becsü darabokkal gazdagított gondviselője Gruter Janustól. Akkor 1956 latin, 431 görög, 289 zsidó és 846 német, öszvesen tehát 3522 darab kéziratot foglalt magában, a' francziákon kívül, mellyeknek száma nem tudatik. A' nyomtatott könyvek nem birtak különös érdemmel. Ezen gyűjtemény, talán csak a' kisebb becsüeknek vagy egyébként tőle elválasztottaknak kivételével, Allatius Leo gondoskodása alatt 1623 Romába tétetett által, melly azután *Bibliotheca palatina* név alatt különös osztályát tevő a' vaticani könyvtárnak. A' palat. könyvtár azonban 1795 a' Francziák által 38 kéziratot veszte, kik a' torentinói béke alkalmával a' pápától 500 kiválasztandó 's Parisba viendő darab átadását nyerék alku szerint. De midőn 1815 a' parisi béke következtében a' Francziáknak minden tudományi és remekmiveket vissza kelle adk, a' pápa nem csak azon 38 kéziratot engedé át a' heidelbergi egye-

temnek, mellynek könyvtára 1703 Grävius gyűjteményének megvásárlása által megalapított, hanem Austria és Poroszország közbe szólására még abban is megegyeztet, hogy a' romai *Palatina*-ban lévő minden ó német kéziratok visszaadassanak Heidelbergnek. Ennek következtetésében, 847 ó német kézirat, 's ezen feljül még a' híres Codex palatinus, és a' heidelbergi egyetem történeteit magában foglaló 4 kézirat adatott által az e' végett Romába küldve volt Wilken udvari tanácsnoknak 1816. Bárha ezen kéziratok csak egy kised részét teszik is az elvesztett könyvtárnak, mégis örülhetnek a' Németek az ó német literatura tekintetéből, ezek visszanyerésének, minthogy a' német nyelv és literatura történetinek gazdag kútfejét teszik, 's sok oly munkát foglalnak magokban, mellyeknek leirata kívülök többé nem találhatók, 's mellyek épen ezen oknál fogva még épen nem, vagy igen kevéssé használtattak, mivel az Olaszok előtt érthetlenség voltak, a' hosszabb ideig Romában tartózkodott Németek között pedig kevés literatura kedvelő 's avatott találattak.

54.

HEIN (Péter Petersen), bizonytalan származású férjfiu, vitézsége által nagyadmirali méltóságra emelkedett fel Hollandban. 1577 született; lassanként a' keletindiai hajóserg aladmiralja lön, 's három év mulva a' főkormányzást is elnyeré. Megverte 1626 Brasilia partjainál a' Spanyolokat, több hajóikat elszedé 's gazdag zsákmányt vitt Hollandba. Egy évvel utóbb hatalmába kerité a' spanyol ezüsthajóserget, mellynek értéke 12 mill. tön, ide nem számlálván azon drága szereket, mellyek rajta találtattak. Jutalmul 1629 nagyadmirallá neveztetett ki; nem sok idő mulva két, Dünkirchentől kivezett hajóval támadt viadalban, halálát lelte.

54.

HEINECCIUS (János Gottlieb), altenburgi Eisenbergben született 1680; eleinte Goslarban és Lipcsében hittudományt tanult, azután pedig Halleben törvényeket, 's ugyan itt 1713 a' bölcselkedés, 1721 pedig a' törvények tanítója lön. Illy tulajdonságban 1724 Franekerbe 's 1727 Odera m. Frankfurta, innét viszont 1733 mint titkos tanácsnok 's a' törvények és bölcselkedés tanítója Hallebe ment vissza, hol 1741 halt meg. Mély belátással birt a' jogtudomány minden ágaiba, de legkivált a' romaiba és németbe, mellyre magát a' bölcselkedés valódi tanulása által készíté, 's mellyel az ó nyelvek, régiségek és népek történeteinek esmeretét kapcsolá össze. Munkái közül még most is használhatók: „*Syntagma antiquitatum romanarum jurispr. illustr.*“; „*Hist. jur. civil. rom.*“; „*Dictionarium jurid.*“; és „*Fundamenta stilii cultioris.*“ — Fia, János Keresztély Gottlieb, atyja iratainak 's más törvénytudók munkáinak kiadója, Halleben szül. 1717; sokáig tanítója volt a' liegnitzi lovagacademiának, melly hivataláról csak kevéssel halála előtt monda le. Kimult Saganban, 1791.

—no—

HEINSIUS (Dániel és Miklós) apa és fiu, két hollandi híres nyelvtudó. Az apa Gentben szül. 1580; tanítványa volt Scaliger Jósefnek. Leidenben tanítója lön a' politicának és történetírásnak, 's mint Holland történetírója 1655 halt meg. A' nyelvtudomány és történetírás körében szerzett érdemei, görög és latin nyelven költött szép versei 's jó ízlése, a' hir magas fokára emelkedé. Történetírásbeli dolgozásai, valamint szinte beszédei is tiszta és velős előadás által ajánlkoznak, 's hollandi költeményei becsültetnek. — Miklós, Leidenben született 1620; első mivelődését atyja felvigyázása alatt nyeré. Utazásokat tön Angol-, Frank- és Svédhomba, különösen pedig Olaszhomba, hova őt Krisztina királyné küldte Svédhomból, hogy ott ritka könyveket és pénzeket gyűjtsön. Következve németalföldi ügyviselői hivattalal ruháztatott fel Stockholmban, de életének utolsó évtizedét hónapban tölté, 's Haagban halt meg 1681. Leginkább a' romai költőket kedvelé, 's a' velek való criticali bánásban, oly szerencsés volt, hogy méltán neveztetetik Ovid, Silius Italicus, Valerius Flaccus' sat. helyreállítójának. Ezen költőkön kívül Virgi-

liust, Claudiust 's többeket is ada ki. Több romai íróról tett észrevételeit szórva találhatni az ő „*Adversaria*“-iban, melly csak 1742 jelent meg Burmann P. kiadásában. Miklós is, valamint atyja, jó latin és hollandi költő volt.

—no—

HEINSIUS, Holland nagypensionnaire 's kedvencze és megbízottja Vilhelm orániai hercegnek, a' ki 1689 III. Vilhelm név alatt angol királyi székre lépe. Vilhelm őt a' nimwegeni béke után Parisba küldé, hogy megesmeresse jogát az orániai herczegségre. H. olly élénken beszéle a' herczeg és a' protestansok mellett, hogy Louvois Bastillevel fenyegetésre fakadna. Ezolta nyilvános ellensége iön Francziaországnak, 's kivált a' spanyol öröklési háboru alatt nem haszontalanul iparkodék XIV. Lajost megalázni. Az által azonban, hogy a' béke megkötését ellenzé, nagy és terhes adósságot okozta a' köztársaságnak, 's miután mint a' tanács pensionnaire 30 évig határtalanul uralkodott volna, elveszté főhivatalát, mellyre Haagban 1720, 87 éves korában megholt.

opq.

HÉJASÁLLATOK. Ezek alatt mi nem értjük Cuviernek Kérgeseit (Les Crustacés), hanem Földinél a' férgek 3-dik rendjét, a' Csigásokat, Boritékosokat (Testacea). Ezek gyakrabban kemény, mésznemű, tulajdon házakkal béborított lágy egyes állatok, leginkább Csigá név alatt esmeretesek. Héjok együtt születik velek, eleinte gyenge, utóbb megerősödik, és tekervényei tökéletesedést nyerne. — Héjokat többnyire magokkal hordozzák, erősen hozzá ragadtak, de némelyek azt el is hagyhatják. Alkotások kellemetes, színek gyakran pompás, tetsző, jegyiek igen rendesek. Vannak száraziak, folyóbeliek, tavi, parti 's tengeriek. Héjok idománál fogva Földinél ezen 4 csoportra osztottak: a) soknyílású vagy sokhéjú csigák, b) kagyló vagy kétnyílású, kéthéjú csigák, c) egy nyílású, vagy tekervényes csigák, d) egynyílású csigák, határozatlan külső tekervényekkel.

—j—a.

HELA, I. ÉJSZAKI MYTHOLOGIA.

HELENA. Ledá és spartai Tyndarus leánya (a' rege szerint Jupiteré, ki hatyru alakban közelite Ledához). Olly leirhatatlan szépségű volt, hogy Tyndarus, jövődő vejét minden mások irigysége 's üldözésétől féltvén, majdnem minden görög fejedelmekkel, kik leányát megkérék, hit alatt fogadtatá azt, kit leánya férjéül választand, minden e' választás szülte megtámadások ellen, egész erejével segíteni. Midőn tehát Helenát Paris, Priamus trojai király fija elcsábította volna, Menelaus, az ő férje, minden görög fejedelmet felszólita a' szenvedett gyalázat megboszulására, 's e' volt oka a' trojai háborunak. A' trojai háboru utolsó évében elesett Paris birtokából ennek testvére Deiphobus kezére került Helena; Troja bevétele után pedig Spartába vivé első férje Menelaus, kinek szerelmét hízegéssel ujra meg tudá nyerni. Menelaussal nemzett leányának *Hermione* volt a' neve.

opq.

HELENA SZIGETE, I. SZ. ILONA SZIGETE.

HELENUS, Priamus fija 's Cassandra ikertestvére, látó erővel bíró. Paris halála után Helenát sikeretlenül igyekezvén megnyerni, haragjában elárulá Troját. A' fa lóval történt csalás neki tulajdonítottatik.

opq.

HELGOLAND, egy kis sziget csoport, melly az Elbe, Weser és Eider torkolatjaitól 6 mfdre, az éjszaki tengerben fekszik, 's Helgoland fő szigetből. Homokszigetek avagy Dünekből, 's különféle sziklák-ból áll, mellyek közt legnevezetesebb az ugynevezett Mönch. Maga Helgoland magas és alacsony vidékre osztatik. Amannak 4200 lépés a' kerülete, 's 90—160 lábnyival magasabb a' tenger színénél. 208 lépcső vezet fel reá. Az alacsony vidéket a' tenger hullámai évenként kisebbre mossaák, 's azt mondják, egy század előtt tizenegyszerte nagyobb volt, mint jelenleg. Most alig tesz 1200 lépést. A' Dünek avagy Homokszigetek területe csak két ötöd részét teszi Helgolandnak. Az egész sziget veres színű megkeményült agyagból áll, mellyben sok a' vassavítat, 's szénsavanyu méz is találtatik. Szénsavanyu réz is elég sok van rajta;

látni ezen kívül a partokon belemnitest, elizzott fát, kénkovát és mészkövet. Helgoland 100 év előtt még öszvefüggött a Homokszigettel; 1720 óta 18—20 lábnyi magasságban áll köztök a tenger. Helgoland földje négy lábnyi mélységig jó termő föld, 's mintegy 300 tonna árpa és kevés zab természetik rajta évenként. 60 tehénnek van rajta legelője 's 4—500 juhnak is nyújt táplálékot. A magas vidéken 342 ház áll, az alacsonyon 78. Ezen 420 házban mintegy 2000 ember lakik, kik legnagyobb részint halászok, 's legfőbb jövedelmeket a' tengeri halak ára teszi, melyekből évenként mintegy 60,000 tallért vesznek be. A lakosok vegyületlen maradékai a' régi Frieseeknek, kiknek nyelvét 's szokásait egész épségben megtarták. Az asszonyok mivelik a' földet, ók csépelnek és őrlenek. Szekér és ló nincs az egész szigeten. A' tüzevalót a' szárazról hordják. A' Helgolandiak mint ügyes hajóvezetők esmeretesekek. A' főszigeten 2 kikötő van, az éjszaki a' nagyobb, a' déli pedig csekélyebb hajók számára. Van rajta egy világító torony is, mellyhez az Elbe, Eider, Weser és Jahdebe igyekező hajók irányjokat alkalmaztatják. 4 batteria védi a' szigetet. Admirál Russel 1807 Sept. elvévén a' Dánoktól, 's a' kieli béke (1814) óta Angliáé, melly sem adót nem kíván tőlök, sem szerkezetekkel és belső ügyekkel nem gondol. Az igazságszolgáltatás és a' policzia a' schleswig-holsteini törvények szerint van elintézve. Előbb a' kormányzó volt az utolsó bíró, ki az eleibe terjesztett ügyeket hadi törvény szerint ítélte meg. Most annak helyét egy polgári tisztviselő tölti be, mert Helgoland 1821 óta megszűnt hadipont lenni. Előbb 700 angol katona volt rajta őrizetként. 1820 még 20,000 font sterl. került e' sziget Angliának.

HELIADOK (Heliadae), Helios a' napisten hét fia, kik akkor nemzettek, midőn Helios hó sugarai a' Rhodus szigeten minden nedvességet kiszáritottak. Egyetlenegy leánytestvérjek Electryone, szűzen halt meg, 's a' Rhodusiaktól félistenné gyanánt tiszteltetett. A' fiu testvérek ész és tudomány által tünteték ki magokat; csillagvizsgálással foglalatzkodtak, megjobbitották a' hajóépítés mesterségét 's a' napokat órákra osztották fel. Leginkább kiténteté magát éles elméjével többi testvérei között Thenages, mellyért is testvérei által megöletett. De midőn a' gyilkosság kitűdött, megszöktek Rhodusból, kettőn kívül, kik rokon vérrrel magokat be nem mocskolák. A' mese Heliodonokat is emlit, mint Helios és Merope vagyis Clymene nympha leányait. 54.

HELICON (most Sagara), híres hegy Boeotia nyugoti részében, a' Görögöknél a' Musák lakhelye. Ezeknek itt, Apollóval együtt, templomaik 's képszoبراik valának. Itt voltak a' Musák forrásai, Aganippe és Hippocrene, 's az a' forrás is, melly Narcissnak megmutatá képét. Körülé a' vidék igen termékeny és egészséges volt, annyira, hogy itt még a' kigyók is elveszték mérgeket.

HELIODORUS, egyike a' legjobb görög eroticusoknak, Syriában Emesában szül. 's K. u. a' 4-dik század vége felé éle. Keresztyén volt és triccái püspök Thessaliában, hanem halála felé letéteték. Fialat kori munkája „Aethiopica“ (az az: szerezestörténetek) avagy „Theagenes és Chariclea szerelme“, poetikai prosában 's majdnem eposzi hangon írva, szigoru erkölcsiséggel jeli ki magát a' többi görög románok felett, 's a' találmány kalandóssága által vonzó.

HELIOMETRUM, I. NAPMÉRŐ CSŐ.

HELIOS, napisten a' görög mythológiában, Hyperion és Theia gyermeke, Eos (hajnal) és Selene (hold) testvére. Colchis megett lakik az oceánban az őt kísérő Eossai. A' regg kapujától a' gőzevegön által az est kapujához kocsziz, 's minekutána ménjeit a' mély tengerben meghűtté, egy lenge aranyból készült hephästi csónakot kormányoz, melly őt csuda sebességgel viszi vissza Kolchisba, hol ő a' méneket napárban fereszti meg, és az éjszakát hajnal hasadtáig, nyugalmasan tölti övéinél. Későbbi költők a' nyugoti véghatáron is adnak neki

palotát, hol magát 's ménjeit ambroziás étkekkel enyhíti meg, mielőtt a nyugoti partok körülvezéséhez fogna. Történeteiből azt említik a költők, hogy a' korinthis földszorulatért hajdan Neptunnal perlekedett, hogy Mars és Venus titkos ölekezéseit elárulá, 's hogy Ceresnek, leánya elrablóját megnevezé. Siciliában egy sereg szarvas marha szenteltetett neki, melly ott őrizet nélkül legelésze, 's mellynek szemlélésében ő örömet találá, midőn az égen keresztül kocszított. Boszuja súlyosan éré Ulysses társait, kik azok közül néhányat leöltek. Jupitert azzal fenyegeté Helios, hogy le fog szállani az Orcusba, a' halottaknak világitandó, ha azon vakmerőket meg nem bünteti, és — villám zuzá szelével a' bünnösök hajóját, 's hullámokba sülyeszté azt. Minthogy a' Titanok nemzetségéből származik, gyakran Titan nevet is visel. Tisztelete igen kiterjedett volt, összekapcsolva számos templomokkal és képszbokkal, így p. o. Korinth, Argos, Trözene, Elis és legkivált Rhodusban, hol évenként 4 felszerzőzött ló is áldoztaték neki. Egyébként fejér bárányokat nyere áldozatul. Az állatok közül ló, farkas, kakas és sas szenteltettek neki. Ugy festetik mint öltözött ifju, kinek fejét sugarak övedzik; néha négylovas kocsján vágatva.

HELIOSCOP (napüveg), egy messzelátócső, mellyel a' nap sugarai egy egyenes (sik) táblára irányoztatnak, hogy ott a' nap képét rajzolják le. Egy astronomiai vagy egy közönséges hollandi csőt valamivel jobban széljel kell huzni, mint sem arra szükséges, hogy a' tárgyakat világosan és tisztán mutassa. Az így elkészített cső azután a' napra igazítottatik, és az akkor támadó kép megette egy setét helyen felfogatik. Ezen czélra vagy egy szobát szoktak elsetétíteni, vagy pedig len a' cső egy setét, tölcserforma tokba tetetik, mellynek fenekén olajos papiros van kifeszítve, vagy egy fénytelenül kipallérozott üvegtábla fekszik, mellyen a' nap magát leképezi. A' papiroson vagy üvegen egy kör huzatik, mellyet a' nap képe épen megtölt, és a' mellynek átmérője 12 hüvelykre osztatik. — Egy illy eszközzel a' napot feltjaival, valamint fogyatkozásait is szemrontás nélkül lehet vizsgálni; azonban minden megfigetett üvegdarab szint olly alkalmas azon czélra.

A. F.

HELL (Maximilian), a' cs. kir. bécsi egyetem csillagásza, a' haffniai és nidrosiai tudományok társaságának, és a' parisi kir. tudományok akademiájának tagja 1763 szül. Selmeczben Bars vármegyei kir. bányavárosban. Még gyenge korában jeles elmetehetségeket árult el. Mint tanító Bécsbe tétetvén által, a' csillagvizsgálásban jártassága miatt annyira elhíresedett, hogy Europa legtudósabb csillagászai közé számláltatnék. VII. Keresztély Dánia 's Norvegia királya, Mária Theresia engedelmevel, az éjszaki földszarkhoz menendő azon tudományos küldöttség fejevé tette őt, melly a' Venusnak a' nap előtt leendő átmenetelét fogná megvizgyázn. Hell megfelelt a' várakozásnak, mert tisztá égen mindent figyelemre vett, feljegyzett 's egy értekezésben 1770 Haffniában nyomtatva ki is adott. Egész utazásának körülményes leírása, reménységen kívül, nem jött közönség elibe. Számosabb, külföldön latin nyelven megjelent munkái, a' csillagtudomány körébe tartoznak, 's annak idejében jeleseknek esmertettek.

54.

HELLAS, HELENEK, HELLENIES. Hellasnak, szorosabb értelemben a' mostani LIVADIA (I. e.) Középgörögország nyolcz tartományával együtt neveztetett; tágasb értelemben Hellas, egész Görögországot a' szigetekkel és gyarmatokkal együtt jelenti. Lakosai, a' Görögök, Hellen nevetek hihetőleg egy hasonló nevű férjfiutól nyerék, ki az ország őslakosait a' Pelagokat vadságokból kivetkezteté. Ennél fogva a' Hellenek gyakran ellentételben állanak a' Pelagokkal, 's akkor azon mivelt embertörzsök értetik alattok, melly Görögország lakosait Görögökké tette. A' Prometheidák által, Thessaliából terjedett a' mivélődés első sugara a' pelasgi vadonokba. Nem csudálhatni tehát, ha a' Hellen névhez egy, finomabb életmódról, magasabb lelki tehetség-

gekről, röviden — arról való mellékképzelet szövetkezők, melyet mi görög szellemnek nevezünk. Az [a' kérdés támad már most: hogyan 's mi által jutottak Görögország hajdan oly durva népcsoportjai, a' Hellenek ezen jeles tulajdonához? Ennek okai gyanánt a' következők állítatnak: 1) A' kedvező éghajlat befolyása. Oly országban, hol a' természet különféle bájai felváltva tűnnek elő, oly éghajlat alatt, mely sem heve által el nem altat, sem fagya által össze nem szorít, hathatósan fejlődhetnek ki a' lelki tehetségek. 2) A' Görögöknek eredetileg szerencsésebb műszéri alkata. 3) Ez által támadt természeti ingerlékenysége, elénksége, kíváncsisága lengő képzelete, természeties érzése, a' szép és jó, a' művészet és tudomány iránt való izlése a' nemzetnek. A' kíváncsiság nemzé a' tudást. Annyi néptörzsöknek közösülése, gyakrabbi vándorlása, hajózása 's szelidebb nemzetekkel való összekapcsolódása, vágyaik kielégítésére sok alkalmat szolgáltatata. 4) A' sok apró köztársaságokra oszlott Görögországban virágzott politicali szabadság és saját alkotmány. Ez által lehetséges volt minden egyes elmének, magát természeti tehetsége és vonzódása szerint kinyilatkoztatni 's tökéletesíteni. 5) A' tartomány fekvése, 's ez által történt más nemzetekkel való gyakori érintődés. 6) Kényelműség és jóllét, a' társas élet szelleme. A' tartomány helyzete, a' szabad alkotmány, távol minden nyomástól, szaporitá a' tehetős birtokosok számát, kik egyszerű élet mellett kevés szűkséget érezvén, kényelmes állapotba helyezve láták magokat, mely lassanként a' becsesb gyönyörök szomját is felébreszté, a' társaságokban pedig az eszmének és értelemnek táplálatot nyujta. 7) A' Görögök nevelésmódja, mely szerint az ember nem csupa machinává serdüle fel, hanem tehetségei minden oldalról 's összehangzólag fejlődhetnek ki. 8) A' szabad gondolkozás szelleme, távol minden vakításoktól; innét származék azután ama' kinszeritlen ugyan, de képzelődésekben elannyira gazdag vallás, mely a' költészség által még jobban kimivel-tetett. Innét azon ábrándozásokkal teljes észfogat az ő isteneikről 's ezeknek mosolyogható történeteiről, melyekből az idomító 's képző mivelődés isten-ideálokat (lelképeket) alkotta. Ennél fogva, ha a' Görögök valami idegent fogadtak is el, az itt mégis göröggé lön. A' képtelen fetischismust finomítva, elsőben is emberi alakhoz hasonló lényeket képezének magoknak, és így emberisített istenfajt nyerének. 9) Az ez által eszközlött irányzat arra, a' mi az embert tulajdonképen emberré teszi. Emberekkel való gyakori érintődés által felel ki elsőben közöttök a' tetteles emberismeret, ez pedig azon lelkes kémelelési szellemet létesíté, mi a' görög mivelődés nyomozásánál igen kevesek által vetetett tekintetbe, noha méltán figyelmet érdemel, 's a' mely bölcselkedőiket, szónokaikat 's költőiket elannyira kitünteti. Honnét is származhatott volna máshonnan oly korán az a' gazdag emberismeret, a' képzeteknek azon lelkes fejlődése, az a' nyelvbéli helyes előadás 's ennek patheticus ábrázolata. Ez tehát egy főpont a' görög mivelődés és finomulásra nézve, magyarázati alapja a' görög szellem legszebb jelenéseinek, mely épen az emberiségre visszavezetésben találá meg azon valódi mértéket, mely nélkül egy ábrázolat sem tetszhetik. 10) Egyes nagy lángelme, mely a' történet kedvezése által virágzék ezen nemzet között. Hol szabad lelki figyelem van a' természeti érzéssel és ingerlett képzeleterővel összekapcsolva, ott van tehetség a' költésre és művészetre, melyek azonban csak a' természet különös kedvezése által nyerhetik el tökéletesedések főfokát. Valódi görögösen mivelést magasan kitünő lelkek léptek fel közöttök, 's tudva van, milly behatást eszközlöttek légyen ábrázolataik által. Illy kedvező körülmények egyesülése alatt fejlődék ki tehát a' görög szellem, mely ő Görögország lakosait úgy mutatja, mint Helleneket, 's nem csuda, ha ezen szónál, h e l l e n e s, némelyek által valami jeles képzel-tetik a' literatúrában és művészetben, mely egyszersmind mivelé, szép izlésű, és természeties tiszta igazságban ábrázoltatott. Valóban vannak

aestheticusok, kik a' „hellenies“ szót az „örökbecsü“ (classicus) szóval egyértelműen használják, mások pedig, kik régi örökbecsü (antik-classisch) helyett élnek vele. Mindazáltal ezen jelentések nem bírnak elegendő meghatározottsággal; mert helleniesnek tulajdonképen csak az nevezetik, a' mi anyagjára, idomára és előadására nézve görög izlést, szellemet, egy szóval valami görögösöt mutat. Megítélhetni tehát ebből, mennyire lehessen az ujjal a' hellenieset ellentételbe helyezni.

—no—

HELLE, Phryxus testvére 's Athamas és Nephele leánya. Hogy mostoha anyja Ino gyűlölsége elől menekedjék, megszökött testvérével, 's az Istenek parancsára, egy arany gyapjas kos vivé, szárazon és tengeren által, a' távol Colchisba. Ide azonban csak Phryxus ért, mert a' szerencsétlen Helle a' tengerbe bukék, melly róla Hellespontnak — Helle tengerének — nevezteték.

HELLENÉK AZ UJABB IDŐBEN. Az új Hellenek vagy Görögök lakják a' régi Hellast, Peloponnesust, Macedonia és Thracia partjait, az Archipelagus kisebb szigeteit, 's a' nagyobb szigeteket, hol azonban csak felét teszik a' népeességnek. Ezen kívül a' Törökbirodalom más részeiben is, nevezetesen a' Dunán tuli részekben szerteszét számosan laknak. Nevezetesebb fajok: a' Mainották, a' Hydrioták és Stachioták, kik Cretában laknak, 's a' régi Cretaiaknak és oda bevándorlott Helleneknek vegyítkei.

HELLENISTÁK. Így neveztetnek a' régi görög nyelv és literatura, valamint a' görög régiségek tudós esmerői.

HELLENISTÁK EGYIPTOMBAN. Így neveztetnek azon zsidótelepek, kik legelőször Judaországban elbomlása után 600 esztendővel Krisztus urunk születése előtt Egyiptomba mentek, 's azután Nagy Sándor által 336 K. e. midőn az Alexandriát építette, e' város megnépesítése végett még inkább szaporítottak. Ptolemaeus Lagi is (320—310 K. e.) számos telepeket hozván ujra Asiából, annyira megnevekedett a' Zsidóság Egyiptomban, hogy száma Augustus romai caesar idejében közel egy milliomra ment. A' Zsidó és más egyiptomi lakosok nemzeti characterének öszveelegyedése, más részről az is, hogy a' Zsidók görög nyelvet és philosophiát fogadtak el, egy új epochát szült a' görögös Zsidók pallérozságában, mellyet a' rajta elterjedt fősztől hellenisticai culturának neveztek. A' Pythagorismus és Platonismus csudálatosan öszveolvadtak ebben, ama' phantasticus orientalismussal, melly különösen Egyiptomban rendszerbe szedetett, 's még a' Gnosticusok mysticai bölcselkedésében is nyilvánosan kitűnt. Az alexandriai Philo legnevezetesebb volt az egyiptomi Hellenisták philosophusai közt, 's az ő testamentom lefordítása a' 70 fordító által, nevezetes emléke az alexandriai zsidó tudósok fáradozásának.

K.

HELLESPONTUS, Europa és Asia közti tengerszorulat, most a' Dardanellák utja. Neve eredetéről I. HELLE. Partjai kellemes halmokkal, városokkal és falukkal díszeskednek. Itt volt hajdanában Lampacus városa, szép szőlőhegyeivel, az Aegos Potamos torkolatja, melly Lysandernek az athenéi hadseregen vett győzedelme által örök nevet nyere, és Sectos városa Európában 's Abydos Asiában, mind a' kettő híres Musaeusnak Hero és Leander szerelméről irt költeménye által. Itt a' tengerszoros 7 stadium volt, és Xerxes ezen helyen kettős hidon jött által Asiából Görögországba. Lord Byron a' Hellespontot 1811 I. óra 's 10 perc alatt uszta át, 's így Ebenhead hadnagy és mások is. B.

HELMERS (János Fridrik), hollandi költő, Amsterdamban született 1767. Kereskedésre volt szánva, 's leginkább az új nyelvekben tökéletesíté magát; de nem sokára sokkal jobban magához vonzák őt a' német, francia 's angol költők munkái, és a' tudományok. A' külföld példaképei által lelkesítetve, 19 évében egy odát költe Helmers „Az éjhez“, mellynek szépsége 's emelkedése, elmetehetségeit a' közönség-

gél megesmerteté. Ezután nem sokára többeket is készíté, mellyek szinte kedvességgel fogadtattak; de hírét ezen odája alapítá meg: „A' költő.“ Ezentul egészen belső vonszódásának szentelve magát, 1790 egy nagyobb költeményt ada ki, „Socrates“-t 3 énekbe, melly neki nemzete költőinek sorában fényes helyet szerze. Ellenben „Dinoma“, vagy Athené megszabadítása“ kevés tetszést nyere, 's a' költő elég szerény volt darabja hibáit elesmerni, mellyben egyébiránt sok szép foglaltatik. Mivel azonközben a' játékszini művészet igen magához voná, egy dramaturgiai újság kiadására határozá magát. Noha pedig egy más időszaki írás sem foglalatostokott játékszini bírálotokkal: Helmers vállalkozása még sem lett a' hollandi közönségnél gyámolitást, melly az illyes tárgyra nézve felette egykedvű volt; 's ennél fogva H. újságát a' 6 számnál tovább nem folytató. Ezóta elméjét lyrai 's epicusi költeményekben gyakorlá. Munkáinak gyűjteménye 1810 jelent meg Amsterdamban, mellyet egy, közönségesen bámulva fogadtatott költeménye „Holland“ követett (6 é. Amsterd. 1812). Ebben nemzetét 's honát éneklé. Meghalt Febr. 26. 1813. Hátrahagyott munkái ezen czim alatt jelentek meg: „*Nazeling van Gedichten*“ Harlemben (2 k. 1814 és 1815) 's egy más gondosabb kiadása majdnem ugyan akkor Amsterdamban. 54.

HELMINTHOLITÁK (kőféreg v. féregkövek) a' férgek kővé vált házai; **HELMINTHIASIS** (féregkór, féregbetegség) a' férgek okozta nyavalya; **HELMINTHAGOGIA** (féreghajtók) a' belférgeket vagy gilisztákat ellüző gyógyszerek; **HELMINTHOLOGIA** (féregtudomány, féregtan) a' féregekről szóló tudomány. —j—a.

HELMONT (Ker. Ján.) Merode, Royenborch 'stb. ura, szül. Brüsszelben 1577, a' természet-tudományt, természetirást 's a' gyógytudományt tanulá 's olly szép előmenetellel, hogy 17-dik évében közönséges oktatást ada a' sebészészből Löwenben. A' régieket tanulván, hamar meggyőződött sok elméletek alaptalanságáról a' betegségek természetére 's gyógyítására nézve; Galenus tudománya különösen sok gyengéséget mutatá neki; újítási szándokát tudatá. De egy rúht meg nem tudván gyógyítani, annyira megboszonkodott az orvoslásra, hogy azt bizonytalan tudománynak hirdeté 's egészen felhagyott vele. Még hazáját is elhagyá, mind azt elajándékozván, a' mit gyógy-gyakorlása által nyert, 's tiz évig bolygott a' világban, mignem egy elemésszel (chemicussal) megesmerkedve az elem-tudományt megkedvelé. Okfejeiben Paracelsussal megegyezve a' chemiában általános gyógyszert reménylett. Régi szerelme a' gyógytan iránt újra felébrede, de ezen gyógytudomány új volt, tőle alkatva, 's maga is tűz-orvosnak (medicus per ignem) nevezé magát, gyógyszereinek kutfejeire irányozva. Megházasodva Vilverde városkába vonult Brüsszel mellett. Itt holtáig elem-miveletekkel foglalatostokodék, az élet meghosszabbítása szerének feltalálásával dicsekedék, dagályos elméleteket irt az ember testi 's elméleti neveléséről, 's a' betegségek okairól, gyógyításáról. Noha akkor még első bölcsőjében feküdt az elem-tudomány, ő mégis szép előmenetelt tön benne, felfedezé Paracelsus laudanumát, a' szarvszeszt 'stb. Most az egész oskolai gyógytudományt el akará dönteni; de okfejei helyébe ő sem teve állandókat. Szerinte az élet egy alapeltől igazgattatik, mellyet ő Archaeusnak nevezé, mellynek a' gyomorban kell laknia. Vannak tőle fűgő archaeusok is. Azonban Helmont rendszere világosabb és tudományosabb Paracelsusénál. Helmont Vilverdeben 30 év alatt nem hagyta el műhelyét, 's mégis dicsekvék, hogy évenként több ezer embert gyógyita meg. II. Rudolf, Mátyás és II. Ferdinand császárok gazdagság, czímek ígérete mellett hívák őt Bérsbe, de ő független működését nem hagyá el. Dec. 30-kán halt meg 1644; írásait kevéssel holtá előtt fíjának adá által, kiadás végett, ha megérdemlenék. Utóbb ki is jöttek Elzevirnél. —j—a.

HELOISE. Ez, az elméje, de sokkal inkább Abelardhoz vonzó szerelme által híressé lett asszony, elsöben az argenteuili klastrom fejedele-

Iemasszonya volt, de jobban csak a' tudományokra adá magát, mint apáczái vezérlésére, kik végre 1129 féktelenségeik miatt elkergettettek. Heloise elfogadá ABELARD (l. e.) meghívását, 's néhány apáczájával együtt a' Paraclet imádságházba költözött, hol új klastromot alapita. Itt élt ő példás buzgókodásban, a' püspököktől mint ön leányok, az apátoktól mint testvér, 's a' világiak által mint anya szeretettve. Abelard szabályokat íra ezen klastromnak az ő kívánságára, mellyeket II. Innocentius megerősített. Meghalt H. 1163. Az egykoru írók igen kedvezően emlékeznek Heloise elmetehetségeiről. Ő érté a' latin, görög és zsidó nyelveket; esmeré a' régi írókat 's behatott a' bölcselkedés és hittudomány nyelvébe. Abelard levelei között három övéi találatnak, tele tüzzel, lélekkel és ábrándozással; nyelvre 's érzeményre nézve, csudás vegyületei a' gyengédségnek 's érénynek.

—no—

HELOTÁK, rabszolgák hajdan Spartában. A' nevezet közönségesen Helos városától származtatik, mellynek lakosai a' Heraclidák által Kr. e. mintegy 1000 évvel, rabszolgaságra aláztattak. Ezek abban különböztek más görög rabszolgáktól, hogy nem egyes uré, hanem az egész státuséi voltak, 's csupán ennek volt hatalma életék és szabadságok ügyében. Ők különös osztályát tevék a' lakosoknak, és hasonló sorsok volt, a' némelly europai tartományban lévő rabszolgai parasztságéhoz. A' status által, mellynek ők sajátjai voltak, felosztattak bizonyos polgárok között, kik azután őket dolgaik végbevitelére használták ugyan, de nem kizárólag, mert a' status is foglalatoskodtatá erejeket. A' földmivelés, valamint szinte más mesterségek és kézi mivek is, a' Heloták kezei közt voltak, minthogy Lycurg törvénye, a' szabad Spartainak minden keresményi foglalatosságát tilalmazza. A' status részéről köteleztettek a' Heloták szükség esetében fegyvert is ragadni. Azon kegyetlen bánásmód, mellynek kitétetve voltak, gyakori zendülésre bírá őket. Öltözetek, melly által magokat a' szabad Spartaiaktól csufosan különböztették meg, macska bőrből és egy különös idomu bőrsipkából állott. Erdemek 's néha pénz által, szabadságot is szerezhetének magoknak.

—no—

HELSINGFORS, tengeri és kereskedő város Finnland nagyherczegségében a' finn öböl mellett, nagyon erős és derék kikötővel, vitorla- és más vászon-gyárakkal, 's 9000 l. A' nagyherczegség Oroszországnak engedtetése olta, alkalmasabb helyzete 's Petersburghoz közelebb fekte miatt a' tartomány fővárosává tetették, 's 1819 Oct. 1-sője olta helye a' fő kormány- és törvénytörvényeknek. Az aboi egyetem (most Sándor-egyetem Finnlandban) 1827 Oct. 21-kén tetetett ide által. Most a' város tetemesen nevededik, 's munkában van nagy plán szerint törtéendő egészen újra építettése.

opq.

HELST (Bartholom van der) képiró, szül. Harlemben 1613. [A' nélkül hogy az olasz oskola nagy mestereit esmerete volna, mint arczkifestő a' mivészetben messze haladt. „Mig e' képiró miveit nem láttam — így szól Falconet — nehezen hiheték azoknak, kik őt Rembrandt, van Dyk és hasonló mesterek felett felemelték. Láttam azokat, pontosan és gyakran láttam, 's azt tartom, ha az ember minden előítéletől ment, tapasztalni fogja, hogy Helst némelly tekintetekben ama' nagy képirókat meghaladja, mert 'sat.“ Minden miveiben nagy nemű mód uralkodik. Ruházatai teljesekek, alakjai szépen rajzolttak; mellesleg a' természetet álmélkodásra méltólag követi. Mikor halt meg, bizonytalan; csak annyit tudunk róla, hogy Amsterdamban élt, 's fija is jó arczkifestő volt. J.

HELTAI Gáspár, megmagyarosodott erdélyi Szász, 1543 körül Vitenbergen üzte az egyházi tudományokat; azután Kolosváratt a' Luther-követő felekezete egyházi tanítója vala; vénségében pedig az egység-hitre tért által. Lakházában nyomtató műhelyt állított fel, és abból bocsátgatá közre a' maga dolgozmányait, mellyek közül egyebek felett említendőek e' magyar nyelven készültek: 1) A' szentírás magyari-

tása, mellyben segédtsársai valának: Gyulai István, Vizaknai Gergely és Ozorai István, és a' melly kijött Kolosvárat 1551—61 V, darabban 4. — 2) A' Fejérvári tiz napi Disputatio az Istenről a' király előtt. Kolosv. 1568. — 3) A' Magyarok Decretomok. Kolosv. 1571. Ez Verbóczy István munkájának fordítása, mellyet Veres Balás készített és 1565 Debreczenben kiadott vala, 's a' mellyet Heltai javítani kívánt. — 4) Chronika a' Magyarok dolgairól. Kolosv. 1575, fol. Többnyire Bonfin szerint, de találtak benne saját tudósítványok is. — Deák dolgozmányai közül pedig: 1) *Adversus Stancarum confessio de mediatore generis humani, Jesu Christo, vero Deo et homine*. Vittenb. 1555. — 2) *Historia Inelyti Matthiae Hunyadis, Regis Hungariae Augustissimi*. Kolosv. 1565, fol. *Fabri Pál.*

HELVETIAI SZÖVETSÉG. Európának éjszakja 's déli része csudálatosképen öszvetalálkoznak Helvetiában, mellyet az alpesi magas hegyek mintegy kétfelé vágnak. A' napnyugoti romai császárság megbukása előtt a' Frankok birták Helvetia felső részét, mellyen Alemannok laktak; a' Jura hegy körül uralkodtak a' Burgundiak, és Rhaetiában a' napkeleti Gothok, melly három német eredetű nemzetiség lerázta a' romai igát 450-dik esztendő táján Kr. sz. u. Az Alemannok és Burgundiak felosztották egymás közt az elfoglalt földet; minden katonának egy udvar jutott, 's 100 udvar tett egy kerületet (Cent névvel), mellynek a' Centgróf (százados) volt bírása; több illy Centek egy nagy megyét (Gau) formáltak, mint p. o. Aargau, Thurgau 'sat. mellyeknek külön főbírájok volt grófi névvel, egy herczeg alatt. A' népek vándorlása idejében Helvetiának régi, már Roma által alapított és ápolgatott virágzása is megcsökken. Napkeleti Gothok, Longobardok 's még Hunnok is telepedtek itt ott meg, míg nem a' Frankok egészen elfoglalták, 's Franciaország egy részévé tették Helvetiát is. Azonban a' különböző nemzetségeknek 's régi lakosoknak meghagyták törvényeiket, eredeti szokásaikat, 's mikor a' Merovingok alatt Franciaország két részre oszlott, Helvetiának is két fejedelme lett; az egyik az alemann, a' másik a' burgundi Helvetiát, máskép kis Burgundiát igazgatta. Pipin újra mind a' két részt egyesítette, 's nagy Károly császár alatt újra elkezdett virágozni Helvetia, de annak gyáva maradékai nem tudván a' gyeplőt kezekben tartani, egymás után lassanként független dynastiákat formáltak a' grófok, mikor minden kis birtokos ur akarván lenni, az egymásra rohanásnak kezdete 's vége nem volt, vagy mint Müller János írja: „Háboru volt a' nemesség foglalatossága, zürzavar az országképe, nyomoruság a' lakosok története.“ A' belső zürzavar századokon keresztül folyt, egyszer Francia mászor Németország császárai 's királyai tették kezeket Helvetiára, 's az örökösödésbeli jus felett mind a' nagyobb mind a' kisebb dynastiák, valamint a' hatalmas vazallók között is véres háboruk folytak le, mignem Rudolf habsburgi gróf 1273-ban német császárrá választatván, Helvetiában is igyekezett igazságot szolgáltatni. De már utána Albrecht császár nagyon visszaélvén hatalmával, az első helvetiai szövetségre okot szolgáltatott, midőn 1307 November 7-dike éjszakáján Rütliben, közel a' waldstätti tóhoz 33 bátor hazafi öszvegyülvén, elvégezek magok közt, hogy mindent elkövetnek régi szabadságok fentartásáért, melly egyezést esküvéssel is megerősítették. Így 1308-ban Januarius első napján három város u. m. Uri, Schwyz, és Unterwalden kiszegették a' lázadás zászlóját, az austriai kormányzókat és tiszteket elkergették, 's váraikat lerontották. Ez természetesen több háborut huzott maga után Austriával, míg nem a' morgarteni szabadító ütközet (1315 Decemb. 6.) az örökös független szövetséget szülte, mellyhez *Luzern, Zürich, Glarus, Zug, Bern* is 1353-ban, hozzá állottak. Hanem a' háboru Austriával 's Burgundiával azután sem szűnt meg, 's a' schweizi szövetségbe (Schwyzről így neveztetve) későbbben, u. m. 1481-ben beállottak *Freilurg* és *Solothurn* is, 1501-ben

Basel és Schuffhausen, 1513-ban Appenzell. Legelső szövetségi egyezést kötöttek Franciaországgal 1516, I. Ferencz király alatt, mikor a két fél örökös békeséget ígért egymásnak, melly 1521-ben forma szerint megerősített, 's ezen egyezésnél fogva azután szüntelen katonasággal tartották a' szövetséges statusok Franciaországot, 's a' felszámolás szerint XI. Lajostól fogva XV. Lajosig 1,110,798 katonátadtak francia szolgálatba, mellyért fizetett Franciaország 1146,868,623 frankot. Geneva városa, melly addig a' sabaudiai herczeg kormánya alatt volt, 1525. Bernhez és Freiburghoz csatolta magát; az örökös szövetséget 1531-ben kötötték meg egymással, mikor Bern a' Waadt föld birokát kapta, mellyről azután Sabaudia 1564-ben a' lausannei békekötésben örökösen le is mondott. A' westfaleni békeségben 1648 Németország is forma szerint megismerte a' helvetiai szövetséges statusok önlétiségét 's függetlenségét a' Németbirodalomtól. A' 18. századnak majdnem végéig békeségben élt Helvetia, midőn az előtt vagy külső vagy belső háborukba volt bonyolódva szüntelen, 's ezen tartós békeség ideje alatt a' tudományosságban, mesterségekben, kereskedésben nagy előmenteket tett. Haller, Bonnet, Bernoulli, Rousseau János Jakab, Lavater, Bodmer, Breitinger, Geszner, Sulzer, Hirzel, Füzli, Hottinger, Müller János, Pestalozzi 's Fellenberg örök diszei maradnak a' szabadság ezen földjének. Kiűtvén a' francia revolutio, Helvetia is mint szomszéd és régi szövetséges tartomány, megérezte annak kihatását, 's a' hamisan értett szabadság mételyes tudománya belső megszakadásoknak 's egyenlenségeknek áldozatjává tette az előbb boldogságban, csendességben és bőségben élt Helvetiát. E' nyugtatlanságokat a' francia kormány igyekezett a' maga czéljára használni, egy részét a' szövetséges statusok birtokának egyesítvén Franciaországgal, 's a' másikat eloszthatatlan köztársasággá tévén, mellynek új módu igazgatása öt személyből álló kormányra (directorium) bízott. Ezen az uton a' szövetséges cantonok egymáshoz való viszonyai felbomlottak, önállások és függetlenségek korlátok közé szorítottak. A' nagy hazafi Reding Alajos hijában igyekezett felforgatni ezt a' rendet, mert csak véresebb belső öszvebonyolódásokra nyitott utat, mignem Napoleon 1803-ban a' közbenjárói actát kibocsátván Helvetia számára, a' belső egyenlenségeknek véget vetett, melly actánál fogva a' cantonok visszakapták régi szabadságaikat, és függetlenségeket, de egyszersmind azon részek is, mellyeket egyik vagy másik canton uri jussal birt, szabadokká tétettek. Ezen közbenjárás szerint felosztott Helvetia 19 cantonra, mellyek ezek: Aargau, Appenzell, Basel, Bern, Freiburg, Glarus, Graubünden, Luzern, St. Gallen, Schaffhausen, Schwyz, Solothurn, Tessin, Thurgau, Unterwalden, Uri, Waadt, Zug, Zürich. A' wallisi köztársaságot Napoleon 1810 Franciaországhoz csatolta, 's „Helvetia protectora“ czimet ragasztott titulusaihoz. A' parisi békeség után, melly Franciaország nagy befolyását Helvetiára megszüntette, Zürichben szövetségi gyűlést tartottak a' cantonok követjei, 's régi constitutiojokat, a' mennyire lehetett, újra életre hozták. A' szövetség végzéseit a' bécsi congressus is megerősítette. Most a' szövetséges statusok 22 egymástól független cantonra oszlanak, mellyek minden két estendőben képviselőket küldenek a' közgyűlésre. Három helyet neveztek ki, u. m. Zürich, Bern és Luzern, hol egymás után tartanak a' főgyűlések azon canton főigazgatójának előlülése alatt, mellyben a' követek öszve vagynak gyülekezve. Ezen főgyűlésre van bizva az organicus vagy az egész közönséget kötelező törvények hozása 's rendelések tétele, p. o. háboruizenés békekötés, katonaságtartás, kereskedés, pénz 's vám állapotja'sat. Minden cantonnak egy szava van a' főgyűlésben, 's a' mi ott elvégeztetik, azt mindenik canton tartozik teljesíteni. Egyébiránt minden canton függetlenül igazgatja a' maga belső dolgait. Az aristocratiai cantonokban a' főtanács hozza a' törvényeket, 's a' kistanács igazgat; a' democratiai cantonokban a' közönség tesz törvényeket.

's tisztviseleket; ilyenek Uri, Schwyz, Unterwalden, Zug, Glarus; egész Helvetiának kiterjedése 872 $\frac{3}{5}$ nsz. mf. szinte két millio lakossal, kiknek kétharmad része protestans, egyharmada catholicus. 1831 az aristocratiai cantonokban kiütött újra a' belső villongás, 's Basel vidéke ugyan e' név alatt, Basel városától elválasztatva, a' fögyülés által 1832 cantonná teteték, melly democratiai elvek szerint rendezé el magát.

Kállay.

HELVETIUS (Claude Adrian), Parisban született 1715, 's gondos nevelést nyere. Mint gyermek Lafontaine elbeszélései, mint serdülő ifju Homer és Curtius által vonzatott. A' nagy Lajos collegiumában tanulót a' bölcsekedés iránt való szeretetre gerjeszté Locke „*Versuch über den menschl. Verstand*“ czimű munkaja. Hajlandóságához még akkor is folyvást hiv maradt, midőn a' törvénytudományt végezve, atyja a' híres gyógyász Helvetius Adrian által, Caenbe küldetett, hogy magának a' finanziaügyekben practicus esmereteket szerezzen. Csak 23 évű, megnyeré a' királyné eszközlése által az épen olly nagy tekintetű mint jövedelmes generalhaszonbérloiséget. Noha a' neki ajánlkozó mindennemű éledeleekben részesülal hajlandó volt is, általok a' költéstől még sem hagyta magát elidegenitetni. Több jeles férjfiakkal volt esmeretségét 's összeköttetését folyvást fentartá, 's nemes lelküleg sok elmés ifju embert bőkezűen gyámolita. Mint generalhaszonbérlo, szelidség és kímélés által tünteté ki magát társai felett, kiknek helytelen cselekedetei előtte annyira kiállhatatlanok lettek, hogy hivatalát oda hagyná, a' királynénál házudvarmesteri tisztséget vásárolván. A' tetszeni vagyás annyira csiklandozá, hogy egykor az operajátékszinen is tánczolta. Epen ugy szomjuzott írói hir után is. Iranyzata elsöben a' mathematicára volt, mivel egykor a' Tuileriák kertjében a' rut Maupertuis földmérő körül a' legjelebb 's legszebb hölgyeket látá összegyülekezve. De nem sokára egy bölcsekedési levélben Voltaire versenytársa gyanánt lépett fel; az mondatik, hogy egy szomorú játékkal is mérközött légyen. Azon figyelem, mellyet Montesquieu „*Esprit de lois*“ ja gerjesztett, azon vakmerő elhatározásra bírá, hogy egy hasonló munkát teremend. Ennél fogva magányba akart vonulni, mellyet azonban egy nőnek kellett édesiteni. 1751 elveré az épen olly szép mint lelkes Ligneville kisasszonyt, 's Voré mezei jószágára költözött, hol egészen jobbgyai boldogságának, a' házi gyönyöröknek és tudományoknak szentelé magát. 1758 adá ki „*De l'Esprit*“ czimű könyvét, mellynek igen anyagos czélzatai, ellenségeivé tették a' papokat. De bár milly kevesé állhassák is ki ezen munkának több rendű állitmányai a' szigorubb vizsgálatot; tagadhatlanok sok oldalú tanításai. Azon kellemetlenségeknak elkerülhetése végett, mellyek minden felőlről mutatkoznak, 1764 Angolhonba ment, 's a' következett évben Némethonba, hol a' nagy Fridrik 's más német herczégek által nagy becsülettel fogadtatott. Honába visszaterte után „*De l'homme*“ czimű munkáját adá ki, folytatását az előbbinek, bővebb fejtegetésel — különösen a' nevelés körül — sok új állitásokkal. Meghalt Parisban 1771. A' nevezett munkákon kívül még ezen költeményes munkát írta „*Le bonheur*.“ Neje, „Ligneville gróf leánya, (szül. 1719) időkorának legjelebb asszonyai közé tartozott. Férje halála után Anteuilbe vonult vissza, hol az ő és Geoffrin asszony háza, a' legjelebb tudósok és művészek gyűlhelye volt. Ugyanott halt meg Aug. 12-kén 1800, 's ön kertjébe temettetett el. Sok látogató, sok kedvelő ejte sirjára könyeket.

—no—

HELVIG (Amália), született Imhoff báróné, szül. Aug. 1770 Weimarban. Első oktatását atyjától nyere az élénk gyermek, kinek jókor kifejlésére szüleinek Franciaországba, Angliába és Hollandába utazásai is sokat tevének. Már 8 éves korában angolul és francziául beszélt. Az erlangeni nevelő intézetbe vitették, hol 12-ik születése napján atyja halálát érté meg. Egy okos és jószívű nevelőné vigasztalást akad-

vet tudá neki nyújtani a' foglalatosságban és köteleesség-teljesítésben. Nem akadályozá a' kisasszonyt, ki már 7 éves korában minden feladott szóra játszva rimet talált, e' hajlandóságában: de itt képzelődő erejének kevés mezeje vala. 15 éves korában anyjához Weimarba visszamenvén, megismerete Bürgert, Höltyt, Stolberget, és más költöket. Négy hét alatt a' görögben is annyira ment, hogy Homert olvashatta. Igen örömeast rajzolt is. Mayer tanácsnok közlé vele Olaszországban gyűjtött tanuló darabjait, 's rövid idő alatt jeles ügyességet kapott. Ez által esmerte meg Winkelmann is, ki az antikekre, 's az első olasz mesterek értelmének, (ha bár csak metszésekben is) felfogására tanítá. — Egy kis köszöntő-verse Luiza hgasszony neve napjára, Schiller kezébe jutván, ez magához Jenába hírá. Anyja Schiller feleségének barátnéja lévén, gyakran több hetekig mulatott egy oly házi körben, hol megfogása határait minden szó bővíté. Mert Göthe is többnyire Jenában lakott, 's ő néha e' két férjfi élénk beszélgetéseit késő éjig hallgatta. Ez idő határozá el a' literaturára 's költészetre. Schiller mindent akara látni, mit irt, de H. csak néhányat közlött vele, ki ezeket a' „*Musenalmanachba*“ (1798) tevé; a' hat énekbeli költeményt „*Abdallah u. Balsora*“ pedig, valamint a' „*Fest der Hertha*“ verszetet a' „*Horen*“-be vevé fel. Midőn Göthe előtt a' „*Schwester von Lesbos*“ első énekeit felolvassá, az némelly észrevételeket tett a' hexameterekre, 's tapasztalá, hogy a' szerzőné azokat nem is esmeré. Maga irá hát fel neki ezek mustráját. Alig jelent meg e' költemény, melly nevét az utóvilágnál is örökítendi, (1801), udvari dámává nevezteték. Az udvarnál 1802 esmerkedett meg férjével, de ezt beteg anyja miatt Svédországba 1803 nem követheté; azonban haldokló anyjának szemeit nem sokára befogván, ifjabb leány testvéreivel együtt Svédországba ment. Itt későbbi esetek egészségét megrongálák, 's csak hazájában gyógyult ismét fel. Ezentul Heidelbergben festéssel, 's a' régi német művészség tanulásával foglalatoskodék; e' mellett kiadta a' „*Taschenbuch der Sagen und Legenden*“ (1813), és „*Das Märchen vom Wolfsbrunnen*“ (1814). Svédországban irt költeményei „*Schwestern von Corcyra*“ és „*Die Tageszeiten*“ még 1811 kijöttek. Dolgai elrendelése végett magányosan ismét Svédországba utaznia kelle, hol e' tartomány újabb literaturája legnevezeteseb embereivel megismerkedék. Innen visszatérte után megjelent tőle: „*Übers. a. d. Schwed. nebst zwey nordischen Legenden*“ az 1816-iki „*Taschenb. der Sagen und Legenden*“ zsebkönyvben. A' svéd művészségről és literaturáról több töredékeket közlé tőle a' „*Tüb. Kunstbl.*“ és a' „*Morgenbl.*“ — Egy gyengéd asszonyi szív ábrázolata a' „*Helene von Tournon*“ (Berl. 1824). A' Görögök sorsa igen mélyen illeté, 's dicső „*Zuruf*“ és „*Den Zaudernden*“ költeményei innen származtak. Ezek több későbbi verszetekkel tevék ama' kisdéd gyűjteményt, mellyet a' szerencsétlen Görögök hasznára Berlinben 1826 kiadott. Azután gazdagítá a' német literaturát a' „*Friithiofs Sage*“ szép fordításával (1826). — E' nagy tulajdonokkal bíró ritka asszony sokkal több még a' költőnél 's írónál: ő az övéinek gyönyörűsége és holdósága.

HELVOETSLUIS, jól épített erős város déli Hollandban, egy szigeten a' Maas torkolatjánál. Nevezetes benne a' kikötő, egy nagy, 1804 készített vízmedenczével, 's a' kikötő torka, nem különben a' rakhelyek és ácsműhelyek a' hadi hajók kiigazítására. Béke idején minden szerdán és szombaton indul innét rakhajó (pakét hajó) Harwichba, 's onnét vissza. Jó széllel 15—18 óra alatt történik meg az áthajózás. ogy.

HELYESIRÁS, görögül orthographia, olly írásbeli mód, mellynél fogva valamelly nyelvben a' szavakat és hangokat, mint a' gondolatoknak és érzéseknek kifejezéseit, azoknak megfelelő írásjegyekkel vagyis betűkkel helyesen kitenni és olvasás végett szem elébe terjesztetni lehet. A' helyesírást tehát meg kell különböztetni a' beszéd tiszta és helyes voltától. A' beszéd tisztasága abban áll, hogy idegen szavak

nem kevertetnek bel, hanem a' bevett's nyelv természetével megegyező beszéd mód szerint esik meg, melly egyaránt megyeti az idegen kifejezéseket, és szavak csigázását, mint a' nemtelen pórnépi közönséges szájalást. A' beszéd helyessége alatt kell érteni a' nyelv törvényeinek követését, mellyek a' beszéd - szokásból, nyelv philosophiájából, s más nyelvbeli hasonlatosságokból kerekednek ki. A' helyesírásnak legtermészetibb alapja az orthoepia, vagy orthophonia, vagyis a' kimondás tisztaságának hiv követése írásban, melly a' kimondott szavakat azoknak megfelelő hangbetűkbe foglalja. De ezzel minden nehézség nem távoztatik még el, mert gyakran a' kimondás sokkal hibásabb mint a' leírás, sőt könnyebb dolog is a' helyes beszédet vagy kimondást a' helyesíráshoz alkalmaztatni, mint sem megfordítva, ámbár egyik a' másikat meghatározza, s kölcsönösen támogatja. Ezen kívül sok nyelvekben nagy eltávozásokat lehet észrevenni, a' fen érintett természetes alaptól. Különösen az angol és francia nyelvekre nézve önkénység uralkodik a' beszéd leírásában. A' helyesírásban ügyelni kell különösen a' szószármazásra, hogy a' gyökérszavak, a' mennyire lehet, és a' szokás vagy beszédmód megengedi, a' származottakban is hasonló hangú betűkben jelenjenek meg, p. o. a' szívességben gyökér a' szív, nem pedig a' szüv, ezért szüvességet, mellynek magában is már nehéz a' kimondása, szívesség helyett írni, nem megengedhető. Hasonló viselkedés az is, mikor erősen hajhásszuk a' különösségeket, kivált idegen nyelvekből átvett, ha szinte megpolgárosított szavainkban is. Így p. o. Philosophia helyett Filozofiát írni nem helyes, mert annak görög eredetét s leírását minden századokon keresztül megtartották eddig a' tudósok, a' régi deák, német, francia írók Philosophiát irtak és írnak mindenkor. Ezért a' sok százados szokást felforgatni, minden nyelv és írásbeli törvény ellen nem is szabad. Általánosan a' tudományos műszókat, mellyeket idegen nyelvekből vettünk át, az eredeti írásmód szerint szükséges írni, mint ezt maga a' magyar tudós társaság is a' magyar helyesírás főbb szabályaiban (Pest 1832) elfogadta. Ellenben más nemű megpolgárosított idegen szavakat lehet sőt szükség is magyar hangzás szerint írni, mert ezt a' Németek is így teszik, s nem írják, vagy nagyon ritkán — charpie, chiquane, couture. hanem Scharpie, Schikané, Kontur. Az idegen tulajdon neveket p. o. Shakespeare, Rousseau, illendőbb idegen leírásban adni, mint magyar szavakká önteni, ámbár itt is a' magyar tudós társaság kivetelt tesz a' keleti s némelly nyugoti p. o. oláh, serbus, illyrus nyelvekre nézve. Egyébiránt a' helyes írásmód minden nemzeteknél sok változáson ment keresztül elejétől fogva. Magyar hazánkban is másképen irtak akkor, mikor a' tudományok csak papi kezeken forgottak, s egyedül azok irtak; újra másképen az oskolák és tudományok terjedésével. Állandó helyes írásmódot azonban egy időszakban sem követtünk eddig; azért köszönetre méltó a' magyar tudós társaság első igyekezete is, mellynél fogva a' helyes írásmódot tiszta alapokra venni törekedett, s méltó okunk van azt hinni, hogy idővel a' helyes írásmódban öszvehangzást fogunk találni magyar könyveinkben, mivel nyelvünk ugy is közel jár ahoz a' tökéletességhez, mellyet a' helyesírás' fő szabálya kíván, t. i. a' kimondott szavakat és beszédet hasonló számu megfelelő hangbetűkben hiven írásba tenni. A' többi alaptételeit a' magyar helyes írásmódnak, p. o. a' szótágotolásban, névben, névmásokban, igékben, ígehatározókban meg lehet a' már fen érintett szabályaiból a' m. tudós társaságnak tanulni, mellyek ugyis közzvizsgálat végett nyomattak ki, s nem sokára második bővített kiadásban is meg fognak jelenni.

Kállay.

HELYESIRÁSI JELEK (Interpunctiones v. interpunctationes). Az interpunctio egyes szavaknak, vagy több öszveköttöt szavaknak, egész tételeknek és gondolatsoroknak bizonyos felvett jelek által való megszakasztása, és megkülönböztetése, mellyek által azoknak külön vagy

öszvetett értelme, és a kimondási hangoknak mélysége, magassága, rövidege vagy hosszasa egyszerre kijelentetik. A deák interpungere vagy interpunctare annyi, mint a szavak közé jeleket rakni. A napkeletiek csak hangjelekkel bírnak, 's nem esmerik a szorosán ügyvelt helyesírásbeli jeleket. A Romaiaknál ugyan nem voltak esmeretlenek az interpunctio, (Cicero de oratore III. 44; 46, Senecae epist. 40) de azok alatt mást értettek. Az ő interpunctiójuk, valamint a Görögökéi is a szónoki előadást tárgyalták, 's gyakran nem is használtattak; legfeljebb a tétel végén egy ponttal, vagy új sor kezdésével és megszakasztással (versus στίχοι) jeleltettek ki. Az új, nagyobb részint grammaticai interpunctiót Aristophanes, egy az alexandriai iskolából kikerült grammaticus hozta életre, mellyet azután az utána élők tökéletesítették. Nagy Károly császár idejében szinte feledékenységre ment újra az interpunctio, hanemha Warnefried és Alcuinus azt fel nem elevenitenék. Kezdetben háromféle pontból (στίγμα, honnan a stigmatologia vagy is interpunctio tudománya a diplomaucában) 's egy vonásból állott, mellyet különböző módon huztak. Mivel azonban ezen kevés jelek nem voltak elegendők, 's azokkal is önkény szerint éltek, legelőbb is Manutius (Manucci) híres velencei könyvnyomtató a XV-dik században, kezdette az interpunctio jeleit czélirányosabb alapokra venni, mellyek máig is nagyon kevés hozzá-tétellel megmaradtak, és használatnak. Illyen írásbeli jelek már 1) A vonás (,) melly a tétel egyes részeinek megkülönböztetésére használtatik. 2) Vonáspont (;) melly már többet határoz el, mint a vonás, de kevesebbet mint a kétpont: használtatik a több tagu hosszas periodusokban, hogy a tételek első részei az utolsóktól, mellyekben a magyarázat vagy határozat fekszik, megkülönböztessenek. 3) Kétpont (:) vagy kettőspont, melly rendszeren a periodus közepén használtatik, hol a periodusnak első része megszakad, 's az azzal egybeköttetésben álló utolsó rész mindjárt kezdődik, tehát a periodusnak nem egész, hanem csak fél értelmét jeleli ki. 4) Pont (.) záró pont, melly berekereszti a periodust, 's annak egész értelmét kiadja. A pontot használják még rövidítésjelnek is, és az egymás után következő számok után, kivált az esztendőszámjeleken. Több egymás mellé rakott pontok a be nem zárt vagy félbe szakadt tételeknek, gondolatoknak, neveknek hiányait jelelik. 5) A kérdőjel (?) az eleven hangejtésnek helyét pótolja ki az írásban, mikor kérdéstről van szó, de csak beszédképen (deákul in propria sermonis continuitate) adatik elő a kérdés, akkor nincs szükség reá. 6) A felkiáltó jel (!) használtatik hangos parancsolatban, felszólításban, kívánságban, fájdalomban, csudálkozásba, 's minden más nemű illetődésekben. A jel kettőztetését (!!) mint a kérdésekben is (??), melly a tétel erős érzését, vagy kétségbe hozását avagy ki gnyolását jelenti, vigyázva kell alkalmaztatni; a hármas jel el is maradhatna, mint szükségtelen superlativusa a jeleknek. 7) A szótagolás, választás vagy kötésjelei (= —) a sorok végein, vagy öszvetett szavak közt, néha több mellékes szavak után használtatnak, mellyeknek az utánok jövő fő szóban találtatik fel az értelmek; p. o. politia-katonaság és kamara-tiszttség, ambár némelleyek vonással is adják az illy különbözőtetést. 8) A zárjelt (() []) ott használtatik, hol a közbeszúrás bizonyos szavaknak magyarázatját illeti, de magát a dolog fő értelmét nem. A [] zárjel akkor is használtatik, ha más beszédje előhozásában a magunk, vagy egy harmadik értelmét hozzuk fel, né hogy az előadandó beszéd tartalmának vetessék. 9) A szünetjel, máskép gondolatjel (—) az, mellyel az olvasó a gondolat különös fordulására figyelmetessé tetetik, vagy arra is, hogy a kimaradt hézagot maga találja ki; leginkább a censura miatt szokás vele élni. Sokszor az elkezdett constructiotól való eltávozás kijelölésére is használtatik. (Anacoluthon). 10) Hivatkozó vagy bizonyágjel, („) mikor idegen írók vagy beszélők szavait felhozzuk. 11) Hijányjel (°) valamely magánhang-

zónák, 's gyakran több betűknek kihagyását mutató jel. 12) Rövidítő jelek, (p. o. t. i.) azaz példának okáért, tudni illik. — Az itt előszámlált jeleken kívül más helyesírási jeleket nem lehet felhozni, hanemha valaki a csillagocskákat (*) vagy a kereszteket is (†) ide számúlja, nem különben a szakaszok jeleit (paragraphus ¶) és a hangászati esmertető jeleket, mellyek azonban szorosán a helyesírás jeleiről való utmutatásba nem tartoznak.

Kállay.

HELYHATÁROZÁS, valamelly hely geographiai HOSSZASÁGÁNAK és SZÉLESSÉGÉNEK (l. e.) meghatározása.

HELYTARTÓ, általában mind az, a ki valamelly felsőség helyett előljárója valamelly helységnek avagy tartománynak, 's ennek ügyeit kormányozza. Különösen pedig az egyesült németalföldi köztársaságban a hadi erő parancsnoka nevezeték helytartónak (hollandi nyelven Stadhouder). Ez, a feljebbi magyarázathoz képest helytelen nevezet, a burgundi és spanyol uralkodás idejéből származék, mikoron az egész Németalföldet egy fő helytartó, az egyes tartományokat pedig külön helytartók igazgatták. Az egyesült németalföldi köztársaság megtartá a helytartóságot, részint háladatosságból a nassau-oraniai ház iránt, részint és kiváltképen azért, hogy a népet, melly helytartói igazgatáshoz vala szokva, jobban féken tarthassa, mit a rendek avagy statusok, uj és még nem erős hatalmok által alig eszközölhettek volna. II. Filip, midőn Németalföldet elhagyá, I. Vilhelm oraniai herczegre bizá a hollandi, seelandi és utrecht-i helytartóságot; de midőn Alba herczeg 1567 spanyol seregekkel érkezék Németalföldre, a catholica hitet tüzzel vassal terjesztendő: akkor Vilhelm, hogy a fenyegető veszély elől menekedjék, Németországba vonula. Minthogy azonban még tavollétében is törvényesen üldözöttet, fegyvert ragada, 's igyekezék Németalföldet Alba zsarnoksága alól kiszabadítani. Az első próba sikeretlen vala; csak Briel városának a vitéz Geusek által 1572 történt bevetele változtatá meg a hadi szerencsét, Németalföldnek kedvezve. Holland és Seeland legtöbb városai egyesültek a herczeggel Spanyolország ellen, 's ő most ujlag helytartónak esmerteték Holland, Seeland és Utrechtben. Két évvel később a két elsőbb tartomány reá bizá az országlást a háboru végezteig „legfőbb felsőség feje“ czimzet alatt. De ezen országlás igen bizonytalan volt, mert a felsőségi rendeletek majd a spanyol király nevében, majd a lovagság és a városokéban, majd pedig az oraniai herczegében, 's a lovagság és a városokéban, 's majd végre csupán a herczegében bocsáttatának széljel. Ezen változóság még az utrecht-i egyesülés (1579) után is megmaradt, mind addig, míg a spanyol király németalföldi uralkodásáról le nem tetetett (1581). Csak most újított meg a már előbb is a herczegre ruházva volt országlás, minden korlát nélkül, 's ezental a nyilvános parancsok és rendeletek egyedül az ő neve alatt adátának ki. Végre Holland és Seeland egészen reá akará ruházni a fő uraságot, midőn ő, épen mikor hódolni akarnának neki, a Spanyolok rendelésére orozva agyon lövetett (1584). Vilhelm halála után a generalstatusok gróf Leicester-t nevezék fő helytartóvá, kit Erzsébet angol királyné küldé egy kis sereggel segítségekre a Spanyolok ellen. Hanem Holland és Seeland tartományok Möricz herczegnek, a meggyilkoltatt oraniai herczeg második síjának adák által a külön helytartóságot e tartományokban, 's e vala az első helytartó, kit a statusok külön rendjei magok választának. Midőn Leicester a helytartóságot letévé, Geidern, Utrecht és Felsőysse is helytartónak választák Möriczot (1590). Ezt aztán testvére Fridrik Henrik, 's ennek fija II. Vilhelm válták fel a nevezett 5 tartomány feletti helytartóságban. Vilhelm Lajos nassaui gróf, I. Vilhelm testvéérének a nassau-dillenburgi grófnak fija, frieslandi helytartó volt, 's utóbb grönigeni is lön. Ennek halála után Frieslandban az ő testvére Erneszt Kazimir nassau-dietzi gróf következett; Grönigen azonban, és Drenthe tartománya Möricz herczeget választák, ugy hogy már most 6

tartomány helytartósága vala kezén. De az ő halála után Erneszt Kazimirt, Gröningén és Drenthe is megválaszták. Ezt a' frieslandi és grönningeni helytartóságban a' fija, Erneszt Henrik váltá fel, kinek halála után Fridrik Henrik oraniai herczeg igyekezett e' tartományok helytartóságát, a' hollandi, seelandi, utrechti, felsősseli és geldernivel egybe kapcsolni, mellyek akkor már reá valának ruházva; de csak a' grönningent nyéré el, mellyben a' fija, II. Vilhelm következék ő utána; Frieslandban pedig Henrik Kazimir gróf testvére, Vilhelm Fridrik, lön helytartó, kit e' hivatalra II. Vilhelm oraniai herczeg kora halála után a' grönningeni statusok is megválasztának. Ezentul e' két tartomány helytartóságát Vilhelm Fridrik férjfi maradékai viselék állandóan. A' többi 5 tartományban, nevezetesen Holland, Seeland, Geldern, Utrecht és Felsőssselben II. Vilhelm után sokáig nem volt helytartó. Vilhelmnek ugyan is a' hollandi statusokkal volt czivódásai miatt sok ellensége támadt, 's ezért a' fija, III. Vilhelm, az akkori hollandi tanácspensionnaire de Vitt János fondorgása által, elébb az 1654 Holland tartományától Cromwell Olivernak, Anglia protectorának kiadatott kizáró oklevélnél fogva, 1667 pedig az ugynevezett örök edictum által egészen kizáraték a' helytartói méltóságból. De midőn XIV. Lajos az egyesült statusokat 1672 megtámadá, akkor a' nép lázadásai a' hollandi városok előljárait az örök edictum visszavételére, 's az oraniai herczeg helytartóvá tételére kinszeríték. Kevéssel utóbb Seeland, Geldern, Utrecht és Felsőssselben szinte ez történt, 's ezen öt tartományban a' helytartóság III. Vilhelm férjfi maradékaira nézve örökössé tétetett. Ő még akkor is megtartá ezt, midőn 1688 Anglia királya lön. III. Vilhelm magtalan halála után (1712) üresen maradt sok évig a' helytartói hivatal, míg 1722 Friso Vilhelm Károly Henrik (Friso János Vilhelm oraniai és nassauai herczeg fija, 's frieslandi és grönningeni helytartó) Geldern tartománya által helytartónak nem választaték. Holland, Seeland, Utrecht és Felsősssel tartományok még ekkor is megmaradtak elébbi állapotjukban, egészen 1747 ig, a' midőn Franciaország a' Generalitas birtokait megtámadá. Most közönséges néplázadás által, elébb Seelandban 's azután Hollandban is kinszerítettének a' statusok, nevezett Friso Vilhelm Károly Henrik herceget helytartónak választani, a' mi kevéssel azután Friesland és Felsőssselben is következék. IV. Vilhelm volt tehát az első, ki mind a' 7 tartomány helytartóságát viselé. Ez, az ő férjfi és leány maradékaira nézve örökösnek nyilatkoztatott, kizáratván mindazáltal belőle a' királyok és választó fejedelmek 's nem a' reform. hitet vallók, habár Vilhelm férjfi vagy leány maradékai volnának is. Az rendelték, hogy azon esetben, ha a' helytartóság kiskorura szállna, ennek anyja, kormányzói czim alatt, mindaddig folytathassa ezen főhivatalt, míg özvegy marad, 's az egyesült statusokban lakik, 's jusa legyen, háboru esetében a' statusoknak fővezért ajánlani; ha pedig az anya akadályoztatnék, a' statusoknak legyen jusok, a' gyámságról rendelkezni. Meghalván IV. Vilhelm, 3 éves fija, V. Vilhelm következék utána, anyja, II. György angol király leánya gyámsága alatt, ki mindjárt férje halála napján elfoglalá a' kormányzói méltóságot. Ennek 1759 történt halála után, I. János braunschweigi herczeg, 1750 olta főtábornagy hollandi szolgálatban, teteték gyámjává az ifju fejedelemnek, ki 1766, 18 éves korában vevé által hivatala gyakorlását. A' helytartó hatalma nem egyenlő volt minden tartományban, mert minden tartománytól külön, 's több vagy kevesebb jusokkal nyéré diszes polczát. A' közönséges avagy fő helytartósággal az egyesült statusok főkapitányi 's főadmiráli méltósága vala egybe kötve; 's hatalmát bizonyos főjusok gyakorlása tevék 1) a' status és orazáglási ügyekben, 's 2) a' tengeri és szárazai hatalom felett. Az elsőkre nézve, a' status vagy tartomány candidálta személyekből a' törvény és kormányások előlülőit és sok városok felsősségeit szabadon választathatá, körülmények szerint leteheté, másokat állíthatván helyekbe. E' jusokat főképen Ut-

recht, Felsőýssel és Geldern tartományokban gyakorlá, mert ezek 1672 nem elég erősen állván ellent a' Francziáknak, kicsapattak az unioból, 's 1674 csak olly feltétel alatt vetettek fel ismét, hogy a' városi tisztviselők a' helytartó által választassanak. Hollandban jusa volt a' tisztviselőségek választására ajánlás által munkálni. Mint helytartó, a' general és tartományi statusoknál ő vivé az előlülést, 's tanácskozó szava által nagy befolyással volt a' törvényadásra. A' végrehajtó hatalomnak az egészre érdeklő legtöbb ágait gyakorlá. Megkegyelmezheté, ha a' gonosztevő gyilkos nem volt, vagy más nagy vétkeket nem követett el. Az utrechti egyezésnél fogva ő ítélé a' tartományok közt támadt peres kérdéseket. Kötelességei ellenben imezek valának: a' tartományok és városok jusainak és szabadságainak védelmezése; a' statusok törvényei és rendeleteinek végrehajtása; 's a' rend és nyugalom fentartása a' tartományokban. A' hadi erő az ő parancsa alatt állt; mert mint fő kapitány legfőbb vezére volt minden seregeknek, mellyek neki, szintugy mint a' közönséges és egyes statusoknak hűséget esküdni tartoztak. Ő nevezé tiszteket egészen az ezredesig, sőt az elébe terjesztettek közül az erősségek parancsnokait is. Midőn a' sereget vezérlé, akkor gyakran tábornokokat is nevezheté minden más befolyás nélkül. Táborba ellenben nem kelhetett 's hadi tettekhez nem foghatott a' generalstatusok jóvá hagyása nélkül, 's ezek néha a' hadi sereghez is küldtek tábori követeket, kiknek helyben hagyása nélkül a' helytartó semmit sem teheté. A' seregek elosztását azonban mind a' tartományok mind az erősségekben tetszése szerint rendelheté el. Mint főadmirál a' status tengeri hatalmának is parancsola, ő vivé az előlülést az admiráli collegiumokban, vagy helyettes nevezé ki, 's ő osztogata sokat a' tengeri szolgálathoz tartozó tisztségek közül. A' tengeren nyert zsákmány tized része őt illeté, a' mi hajdan igen sokra ment. Ezen fontos, némelly tekintetben az országközi hatalommal megegyező jusok, 1747, a' főhelytartóság bevitelkor még neveltettek. IV. Vilhelmet az egyesült statusok 1748 még a' Generalitas birtokainak is fő kapitányává 's admiráljává tevék. A' keletindiai társaság fő előlülőjévé választá, melly hivatal mind addig soha sem volt helytartóra ruházva, 's kevéssel azután a' nyugotindiai is ugyan azt cselekvé. Ez igen nagy tekintetet ada neki mind a' kettőben, mi által sokkal magasabba emelkedék a' helytartói hatalom, mintsem valaha volt. Jövedelmei sok forrásból származtak, 's igen tetemesek voltak; udvara királyi fényt mutatott. Azon háboruban, mellyet a' Francziák 1778 oltá az Angolok ellen folytattak, 's mellybe a' németalföldi köztársaság is bele keveredett, nagy elégedetlenség támadá V. Vilhelm ellen, kit sokan vádólának azzal, hogy a' hollandi tengeri kereskedést az Angolok erőszakoskodásai ellen nem akarja igazán védelmezni, hogy a' háboru alatt a' köztársaság tengeri erejét nem hathatósan használá, sőt annak munkáltságát résznyire eszközlé 's előmozdítá. Az ellene szegült párt, melly részint kereskedők részint tisztviselőkből állt, korlátok közé kíváná a' helytartói hatalmat szorítani. Mivel pedig V. Vilhelm nagy F'ridrik kishugát bírá nőül, ezért a' berlini udvar a' helytartó jusainak hévvel fogta pártját, 's a' porosz követ Haagban hathatós előterjesztéseket tett ama' jusok csorbitása ellen. Mindazáltal mégis elvették a' rendek a' helytartótól a' parancsnokságot, 's felfüggeszték főkapitányi foglalatosságaitól. Végre a' porosz sereg benyomulása által a' helytartó javára intézték el a' dolog. Visszanyeré ugyanis mind azon jusokat és elsőségeket, mellyek tőle elvételre valának, és a' hatalmat, a' hollandi városok igazgatásában olly változtatásokat tenni, mellyek neki a' szótöbbséget megszerzendik. Erre a' helytartóság jusait legszélesebb kiterjedésben értve, minden egyes tartomány és az özves Németalföld szerkezete valódi létrésének nyilatkoztatták 1788. A' helytartó és nője az ekként nyert hatalmi felsőséget teljes mértékben használák, 's az ellenpárt legjelesebb férjfiat, kik honfiaknak nevezék magokat, alkalmatlanoknak hirdeté

minden kormányhivatalra. E' miatt sokan kiköltöztek, a' maradók közt pedig elégedetlenség támadt. Franciaország a' revolutio idejében mind ezen körülményeket használá. Hadat izent a' helytartónak, 's nem a' köztársaságnak; 's 1794 Holland, csekély ellentállás után elfoglalták a' Franciaoktól Pichegru alatt, 's az örökös főhelytartóság örökre ellőriülteték. Az örökös helytartó 1803 a' birodalmi küldöttség végzeténél fogva kárpótlást nyere Németországban; de az 1806 és 1807-diki háboru által ettől is megfosztatván, magányeletet élt 1813 ig, a' midőn visszahivaték, 's a' bécsi békegyülés végzeténél fogva kiralyi czimet vőn fel. (Vö. NASSAU ÉS NÉMETALFÖLD).

HELYTARTÓ TANÁCS (Királyi). Így neveztetik honunkban azon kormánysszék, mellynek felállitását a' királynak Magyar hazánkban jelen nem léte, mulhatlanul szükségessé tette. Első lételeét 1723 nyere, III. Károly országglása alatt Pozsonyban, honnét 1783-ban II. József császár Budára tevę át, hol mai napig is helyezetik. Főelőlőlje a' nádor. Tanacosainak 's titoknokainak száma törvényeink által nincs meghatározva, 's a' király tetszése szerint választja őket az ország három rendiből. A' kormánysszék egyenesen a' fejedelemtől, az udvari cancellariától függvén, ennek rendeléseit *Intimatumi* által adja tudtára az országnak vagy valamely része törvényhatóságnak, 's azoknak sikerését eszközi; mellyek azonban törvényes és kincstári ügyeket nem tárgyzhatnak, minthogy e' kettőre a' Helytartótanács nem bír befolyással. Egyebiránt kitűzött czélja, az ország boldogitása; mellynek következtésében hatásköre a' nemzet szaporitására, a' lakosok életére, egészségére, bátorságára, oktatasára, felvilágosodására 'sat. egész mértékben kiterjed. Knnél fogva gyakorol befolyást a' felvilágzatba (politia), a' könyvbíralatba, az egyházi (protestans) dolgokba, iskolai tanitásokba, alapitványokba, az árvák jószágainak igazgatásába, a' mezei gazdaságba, mesterségekbe és kereskedésbe, az urbarialis dolgokba, az adó beszédésbe, a' katonaság beszállitására és tápláltatására. Láthatni ezekből, milly számtalan egyes esetek gyűlnek össze ezen kormánysszéknel.

—no—

HELYTELEN VÁD BÜNTETÉSE, a' felperesnek, viszonkövetelésékepen, (*per modum reconventionis*) ugyan azon díjban való elmarasztaltatása, mellyet — az erőszakoskodási perrel (Vö. HATALMASKODÁS), általa hibásan megtámadtatott alperes kénytelenített volna fizetni. Ezen büntetésnek a' következő három esetben van helye: 1) ha valaki nem alhatalmaskodásbeli ügyért, hanem p. o. öröklésért, osztályért, zálogért 'sat. — indit erőszakoskodási pert; 2) ha valaki ezen per által sajtáságot keres, azaz: nem a' már előbb általa birt — de megháborított használatot követeli vissza, hanem olyan tárgyat akar megszerezni, melly még tulajdona nem volt; végre 3) ha a' felperes az erőszakoskodási pert csupán faggató szándékból (*vexandi studio*) indította.

Kunoss.

HEMERODROMUSOK, a' Görögöknél kengyelfutók, híresek rendkívüles sebességéről; a' miért a' status által hırhordásra használtattak béke idején, háboru alkalmával pedig a' kémlődés, 's a' parancsok megvitele volt fő dolgok. Nagy gyorsaságokról a' régi írónál sok helyen tetetik említés.

opq.

Hemisphaera I. FÉLGÖMB.

HEMSTERHUIS (Tiberius), ritka tudományossága által, különösen a' görög és latin nyelvben, híres nyelvbuvár, Gröningenben született 1685 's 1766 halt meg Leydenben, mint tanitója a' görög nyelvnek. Atyja, felette becsült orvos Gröningenben, ada neki első sikeres oktatást, ugyan nyira, hogy már 14 éves korában meglátogathatá anyavárosának egyetemét, hol különösen a' mathematicával foglalatoskodott. Néhány év mulva Leidenbe ment, hol az egyetemi könyvtár kéziratainak elrendelésével bizatott meg. Még nem volt 20 éves, midőn meghivatattása követ-

kezésében a' mathematicai és bölcseletkézési tanítószéket Amsterdamban elfoglalá. Itt vezéreltetett a' nyelvtudományi pályára. Julius Pollux szótáriró kiadásán munkálódva, összeköttetésbe jött általa a' nagy Bentley Richardal, kinek — barátságos ugyan, de eléggé megmondott bírálatá, az ifjút egy időre leveré. Annál nagyobb szorgalommal tanulá ezentul a' görög írókat, 's el lehet felőle mondani, hogy időkorának férfjai között, legalaposabb esmerője volt légyen a' görög nyelvnek. Ő a' szó valódi értelmében nyelvtudó és criticus volt, 's e' mellett legkiterjedtebb esmerettel birt mind azokról, mik az ő tudományával érintésbe jöttek. Erdemet szerze magának a' görög nyelv hasonlatosságai körül, melynek ő ada elsőben tudományos alapot, midőn már Scaliger József és Saumaise azon czélból előre munkálkodának. Ezen hasonlat, a' szerint a' mint ő általa megalapított, nagyobb fényt terjeszte a' szavak eredetére és jelentésére, megmutatá a' hasonlatos szavak 's a' romai nyelv között való rokonságot, mellyet ő gyakran az aeoli dialectusból származatata. Ruhnkenius és Valkenaer voltak leghiresebb tanítványai. Legjelesebb munkái ezek: a' már említett kiadása Julius Pollux Onomasticon-jának, Lucian válogatott beszélgetéseie és Aristophanes Plutusáé. Ide járulnak még különbféle szerzőkről tett jegyzetei és javításai, 's több academiai beszédei. Lelke igen szelid és szerény volt. Halás barátja 's tanítványa Ruhnkenius, sok szép caractervonatot közöl róla az ő „*Classische Denkmale*“-jában, mellyet az ő tiszteletére szerkesztetett. Hemsterhuis leijdeni könyvtárban lévő iratai közül, Geel Jakab e' következőt adá ki: „*Anecdota Hemsterhuisiana*“ (Leyden és Leipzig, 1825) 54.

HEMSTERHUIS (Ferencz), fíja Hemsterhuis Tiberius leydeni hires philogusnak, ki által már korán megesmerkedett a' classica literaturával. Különösen a' philosophiát, 's abban is a' socratesit kedvelte meg; ezért Plato lelke lengte körül, 's előadásában a' beszélgetésit követte, nem lévén semmi hajlandósága a' rendszereshez. Locke empirismusa Hemsterhuis philosophiájának is alapja; de ő ezt öntapasztalásaival 's eles belátásával fűzven össze, kedveltebb formában adta elő. Lelkének különös vidám volta, a' természetnek genialis nézete, szépségi és művészeti esmeretei gondolatjaiban tükröztek ki magokat, 's mind írása mind társalkodása módja nagy és köz kedvet találtak. Ezért Gallizin herczegnének (kinek „*Diotima*“ czim alatt néhány dolgozatjait ajánlotta) ugy Fürstenberg grófnak barátságában részesült, kiknek társaságában Németországot be is utazta. Forster György nem győz elég dicsőretet halmozni reá; a' XVIII. század Platójának nevezi; de ez nagyítva van, mert Kant a' philosophiai mélységben és rendszeres előadásban meszsze hagyta, 's felette ragyog, ha szinte a' szépség eleven érzésében Hemsterhuis bir is több erővel. A' philosophiáról való gondolkodása módját „*Sophyle ou de la philosophie*“ czimű dialogusban adta elő. A' szép mesterségekről, nevezetesen a' képfaragásról szól „*Lettre sur la sculpture*“ (1760) czimű kis munkája. Vallásphilosophiáját tárgyazzák ezen két dialogusai: „*Aristée ou la divinité*“ (1779) — és „*Lettre de Diocles à Diotime sur l'Athéisme*“ (1785). Minden munkái együtt adattak ki két kötetben „*Oeuvres philosophiques de F. Hemsterhuis*“ czim alatt (Páris 1809). Születése ideje 1720-ba esett; egy darabig Haagban magán életet élt, később szolgálatokat is viselt Hollandban, 's megholt 1790 ugyan csak Haagban.

Kállay.

HENDECASZYLLABÁS, neve egy II lábú versnek, mellyet a' régieknél kiváltképen Catull használt, 's melly az enyelgésre igen alkalmas forma. Mértéke ez: — o — o — o — o — o — o — o opg.

HENGER (cylinder), olly geometriai test, melly oldal-vonalainak egyike, mint tengelye körül való egyenes szegletű vagy parallelogrammi forgás által készül ki. Testi tömege magasságának és külső területének öszveséges productumával egyenlő. Archimedes találta fel, hogy az egyenlő oldalú henger forma golyónak testi tömege (olly golyóé t. i.,

mellynek átmérője a' henger magasságával, vagy annak külső területe átmérőjével megegyez) a' henger tömegének kétharmad részét foglalja magában. Melly találmány abban az időben olly fontosnak tartatott, hogy maga Archimedes azt kívánta, hogy találmányának emléke sirkövén is fenmaradjon.

HENGERBOLT, az építésben legerősebb és legegyszerűbb neve a' boltozatoknak, melly félkört formálván kétpár huzamos menetelű oldalfalakhoz ragad; millyent a' góthépitésű templomokban, folyosókban 's régi épületekben máig is láthatni.

HENGERMIVNEK, vagy **NYUJTÓMIVNEK** nevezetik egy erőmiv, mellyben öntött vasból vagy aczélból készült, pontosan esztergályozott 's pallérozott két henger forgatattik vízi, állati, vagy gőzerő által szorosán egymás felett ellenkező irányban, hogy közöttök érczek, u. m. vas, bádog, aczél, sárga 's veres réz, czink, ón 'sat. nyujtathassanak ki illendő vastagságban és szélességben. Midőn t. i. a' szétnyujtandó ércz a' két henger közé tétetik, ollyan lesz a' vastagsága, mint a' mekkora volt a' két henger közötti hézag. A***s.

HENGIST és **HORSA**. Hengist, a' kenti királyság alapítója Nagy-britanniában, valamint testvére Horsa is, híres volt a' Szászoknál testi erejéről 's ősei régiségéről, kik egyenesen Odintól származtaták eredeteket. 449 kértek a' Brittek a' Skótok és Pikték előre nyomulása ellen segítséget a' Szászoktól. Ezek, már régen ohajtván a' szép szigetre rohanni, örömet engedének a' meghívásnak. Hengist és Horsa vezérlése alatt kiszáltak a' Themse torkolatjánál, megtámadák a' Brittek ellenségeit 's megverék őket Stamfordnál. Nem nagy erőködésbe kerülvén itt nekik a' győzedelem, úgy vélekedének, könnyű lesz olly népet meghódítaniok, melly ilyen gyenge ellenségnek sem tudta ellentállani. Követeket küldöttek Szászországba, tudósítással e' tartomány termékenységéről, 's jeleníteni, hogy könnyű és bizonyos e' nép legyőzése, melly a' fegyverek használásától már régolta elszokott, 's ezen felül kebelében nem esmer egyetértést. Midőn pedig honjokból a' segítség megékeztett volna, jutalmok ki nem adatását ürügyölve, veszekedni kezdének a' Brittekkel, levették az alárczót, 's szövetségre lépván a' Skótok és Piktékkel, megtámadák a' Britteket. Ezek fegyvert ragadának, királyokat Voltigert, a' ki gonoszságaért 's tanácsa veszélyes következésért felette gyűlöletes lön, letevék; 's Vortimert, a' fiját, emelék helyébe a' kir. székre. Erre a' háború iszonyu elkeseredéssel folytatott. Az Angolszászok dulva nyomultak az ország belsejébe, mindenféle kegyetlenséget elkövettek, úgy hogy a' Britteknek nem maradt egyéb hátra, mint a' győztesek igája alá vetni magokat. Némelyek közülök Armorikába (a' mai Bretagneba) szöktek 's neveket is reá ruházták ezen tartományra. Hengist, ki az eglesfordi (ma Ailsford) titkózetben testvérét elveszté, győztes lön 's a' kenti királyságot alapítá, melly a' mai Kent, Middlesex, Essex és Surrey grófságokat foglalá magában. H. Canterburyban lakott 's meghalt 488 körül, maradékira hagyván a' nem rég hódított országot. Octa és Ebissa, az ő öccse és kisöccse, kiket utóbb hívtott volt magához, Northumberlandban telepedének le; ezeknek példáját több szász vezérek követék 's a' 7 britt-szász királyságot alapíták. opg.

HENIL, **HENILE**, valami fetis avagy bálvány a' régi Vendeknél. Egy pálczából állott, mellyre felül gyűrüt tartó kéz vala erősítve. Ezen bálvány az ajtók elébe hordoztatott, 's áldoztak neki az emberek, hogy oltalma felől bizonyosak lehessenek. opg.

HENKE (Henrik Filep Konrád), a' wolffenbütteli egyházi tanács alelölülője, a' königslutteri klostrom apátja, fősperintendens, Helmstádtben a' hitvallás első tanítója, 's az ottani hitszónoki nevendékház igazgatója, egy braunschweigi hitszónok fia volt 's Hehlenben született 1752. Atyja korán elhunyt, 's az ifju, szűkölködésre 's vagyonos jóakárók gyámolítására maradt. Tartós szorgalma 's kitünő elmetehetségei

által korán jelessé tette magát. Megkedvelé a' régiség remekíróit, kiknek nem csak nagy gondolatait 's merész szavait tudá felfogni és meg tartani, hanem szerencsés elméje, még azoknak szellemét is elsajátítá. Kedvelt írója Quintilian szónok volt, kinek munkáit fordítva, kezde írni pályáját. 1778 megnyeré pártfogóji által a' rendkívüles hitvallási tanítószéket Helmsüdtben. Élénk, szabad, 's velős mondásokkal fűszerezett előadása, számos hallgatókat gyűjte körébe; 's ő már 1780 rendez tanítója lón a' hitvallásnak Írói híret „*Kirchengeschichte*“ című munkája alapítá meg, mellynek első kötete 1788 jelent meg. Ezen könyv (8 köt.) történetírás-tudományi kincset foglal magában, 's bizonyítja szerzőjének kiterjedt olvasottságát, de a' tettek összeillesztésének szinleg pragmaticai egybefüggése, nyilván mesterkéltn benne. Henke ellensége volt a' hitre kinszerítést eszközlő, vagy a' szabad gondolkozástól visszaretentő dogmatizmusnak. Midőn tehát a' vallásbeli porosz közparancs (edictum) megjelent, nem kételkedett az „*Allgem. deutsch. Bibliothek*“ -ben mint az ezen közparancs ügyében megjelent iratoknak bírálója fellépni, 's magát nem sokára minden félelem és tartózkodás nélkül a' bírálat szerzőjének vallani. Ön honában is boszus vitázatokba keveredett némelly szóhívó makacs eszű törvénytudókkal, „*Eusebia*“ időszaki írás kiadása által, melly miatt ez nem is tarthatá fen lételet hosszasan. „*Dogmaticája*“ csinos latin nyelven íratott ugyan, de tanulókönyvnek még sem ajánlathatik. „*Magazin für die Religionsphilosophie*“ és „*Museum für Kirchengeschichte*“ című munkái által, élete utolsó éveiben tartós érdemet szerze magának. Velős szónoknak méltán neveztethek; de kellemesség 's szivreható tetszetőség nem voltak sajátjai. Szavaltjai bizonyos keménységet árultak el, mert dolgozása is lassu és nehéz volt, noha egyébiránt alapos, szorosan összefüggő 's józan okoskodási renddel szerkeztetett. Különösen elhíresedett az ő „szabad elmű beszéde Napoleon koronázási innepén“ 1807. Henke mint ember derűltége által szeretetre méltó volt, 's társalkodását vig szeszélye, 's finom de nem szurdaló eszméje, kellemetessé tévék. Ifjabb korában azt a' szerencsét ohajtá, hogy utazhatnék; ezt későbben megnyeré, de már élete azon szakaszában, midőn abban gyönyörűségét nem lelé. 1807, mint Braunschweig tartomány küldöttje Parisba ment, annak nevében a' westfali királynak hódolándó, 1808 pedig mint országrendi követ Kaszelbe. Innét vivé magával a' halál csiráját, 's majdnem egy évi betegkedése után meghalt Maj. 2-kán 1809.

54.

HENRIETTE (Anna) orléansi hercegné, a' szerencsétlen angol király I. Károly leánya, a' polgári háboru nyugtalan ideje alatt született Angolhonban Exeterben, Junius 16. 1644. Alig volt még három hetes, midőn anyja vele együtt Franciaországba futott, hol az Károly halála után, a' chailloti klostromba költözve nevelé fel leányát. Mivel Henriette szeretetre méltó elmetehetségeivel a' szép testalkat bájai is egyesültek, azt ohajtá az austriai Anna, I4 Lajos szülője, hogy az ő fiának jegyeztessék el; de a' herceg e' tekintetből még fiatalotta őt, 's ennél fogva Anna, másik fia franciaországi Filip orléansi herceg számára kéré meg a' hercezkisasszony kezét. 1661-ki Martiusban történt meg az esküvés. Ugy látszék most egyszerre: XIV. Lajos megbánta, hogy a' szeretetre méltó Henriette birtokáról lemondott, 's vonszalma közelíteni kinszerité őt a' hercegnőhöz, ki — a' mint mondatik — nem maradt egészen érzéketlen a' csábító király hódolásai iránt. Ez, valamint szinté még más néhány udvarnokkal volt szövvények, kiknek társalkodását a' hercegnő igen palástalatlannal fogadá 's szenvedé meg, szerelemföltésre gerjeszték az Orléans herceget; azért házassági kötések nem volt szerencsés. Henriette még sokkal többet szenvedett volna férje komor és szigoru characteré miatt, ha őt a' király folyvást nem gyámolítandá, ki utóbb, még political tekintetekből is kedvezett neki. Minekutána t. i. II. Károly, a' hercegnő testvére, ismét visszalépett az angol királyi szék-

re, azon igyekezett XIV. Lajos, hogy ezen fejedelmet a' Hollanddal és Svédhonnal kötendő szövetségtől elvonja, mivel már akkor azon tervet érlelé: ha lehetséges, Belgium egy részét magáévá tenni. Minthogy a' közönséges alkudozásbeli diplomatai ut e' végre nem látszott eléggé biztosnak, elhatározá Lajos, sógorasszonyát avatni ezen ügybe, 's az Orléans hercegné annál nagyobb örömmel fogadá az ajánlatot, minthogy ez büszkeségének hizelge, 's általa tágas mező nyitattott lelkének a' szüvevényekre. 1670 az udvarral Flandriába utazott, 's azon ürügy alatt, hogy testvérét látogatándja meg, Calaisból hirtelen Dowerbe ment, hol Károly is nyomon megjelent. Keroual kisasszony (későbbben mint II. Károly szerelmese, Portsmouth hercegnő név alatt ismeretes) kíséré őt ezen útjában. A' gyenge Károlyt huga rábeszélései 's társnéjának bájjai, tiz nap lefolyta alatt, rá bírák Lajos kívánságaira. Azonban alig tért vissza az Orléans hercegné Franciaországba, 's mig neki a' szerencsésen bevégzett alkudozások miatt számosan bókolanak, St.-Cloudban hirtelen erős fájdalmakat érze, mellyek mind inkább nevedektek, 's Jun. 19. 1670 halálát okozák. Megétetés gyanittatott, 's noha az angol követ jelenlétében történt bonczolás után az orvosok ellenkezőt állítottak: mégis majdnem egészen bizonyos, hogy a' hercegnő, évei virágában, alacsony boszuvágyának lön áldozatja. A' mennyire az Orléans herceg második nőjének, bajor hercegné kisasszonynak e' tárgy irataiból, tudósításaiból, 's más kémletekből tudhatni: Lorraine vitéz (a' hercegné férjének lelki 's testi barátja) eszközlé ezen undokságot, ki a' hercegné által esett ki XIV. Lajos kegyelméből, 's ekkor mint száműzetett Romában élt, honnét azonban örömet visszatért volna honába, ha ebbeli kívánságát éltében Henriette nem gátladotta. Épen nem törli el ezen gyanut az, hogy a' vitéz XIV. Lajos, a' hercegné halála után 2 évvel, viszont udvarába bocsátá 's Franciaország marsalljává tette, mivel ekkor a' királynak ő reá igen nagy szüksége volt. A' szerencsétlen Henriette általánoson sajnáltatott. — Az mondatik, hogy a' hercegné udvarmesterének XIV. Lajos előtt tett vallomása, ezt egészen meggyőzé Lorraine vitéz boszuállásáról. A' király azonban az egész esetre fátyolt vona, 's a' vétkest, politikai tekintetből büntetetlen hagyá.

—n—

HENRIK, (I.) madarász melléknévvel, mellyet későbbi írók bizonyítása szerint azon körülménytől kapott, hogy őt a' német hercegek azon követsége, melly neki, királlyá lett választását hírül vivé, madarásztal foglalatokodva lelte; 876 született, 's fia volt Otto szász hercegnek, ki noha (912) a' királyi méltósággal megkínáltatott, azt magától elhárítá. Henrik, atyja halála után, szászországi és thüringeni herceg lön. I. Konrád király el akará tőle venni egy részét azon tartományoknak, mellyeken atyja uralkodott; de az e' miatt kiütött háboru a' király részére szerencsétlenül végződék, 's Henrik mind a' két hercezség birtokában megmaradt. Konrád, halála előtt, őt ajánlá a' német hercegeknek, mint a' német koronára legméltóbbat, 's olly férjfiut, kinek leginkább tehetségében állana Némethonban a' rendet helyrehozni 's fentartani. Így választatott királlyá Henrik, Fitzlarban 919. Ez, a' Némétekre nézve szerencsés választás volt, mert Henrik, uralkodása Némethonban feletté jótékony lett. Ő neki ugyan belső nyugtalanságokat 's külső elleneket kellett legyőznie; de tekintete, okos intézetei 's vitézsége mind a' kettőt végrehajtották. A' sváb és bajor hercegek rövid idő mulva hódolásra kinszerítettének. A' nyugoti Frankok által Némethontól elszakasztatott Lotharingiát viszont hozzá kapcsolta (923) a' birodalomhoz, 's egy herceg által igazgattatá. A' békétlenségek ideje alatt, nagy ellenállás nélkül, gyakran pusztító becsapásokat tettek a' Magyarok Némethonba, 's évenkénti adót csikartak ki. Egy beütés alkalmával történt, hogy honunk egyik akkori hadvezére (Zoltán?) elfogatnék; Henrik váltság nélkül szabadon bocsátá őt, 's ez által azt eszközlé (924), hogy neki adófizetés nélkül kilencz évi fegyvernyugvás engedteték. Ezen idő közben megjavítá

a' hadi fenytéket, seregeit szorgalmasan gyakoroltatá fegyverben, 's a' lovasságnak más készületet ada, mely előbb nehéz melyvasa miatt a' könnyű magyar sereggel épen nem mérkőzhetett. Henrik jelesebb tettei közé tartozott éjszaki Némethonban az, hogy az ország sikeresebb oltalmaztatása tekintetéből a' fenállott városokat — melyek jobbadán csak deszkákból 's vályogokból épült gunyhók csoportozatai voltak — árkokkal 's földhalmozatokkal megerősítetté, 's a' nyílt helyeket fallal veteté körül. Ezen városokba kellett vonulnia minden kilenczedik mezei nemesnek 's szabad születésű férjfiunak, 's ott a' városon kívül maradottak részére, ellenséges megtámadtatás esetében, lakásokat tartani készen, 's a' tartományból oda vitt készülleteknek 's élelemnek gondját viselni. A' köz ügyek elintézésére összesereglők minden gyűléseit városokba helyezé át. Ezen elrendelés által képződék egy harmadik néposztály, mely Némethonban, valamint más tartományokban is, leginkább előmozdita a' kézmivek, gyárok és kereskedés kimivelődését 's tökéletesülését. Mig azonban Henrik a' belső alkotmányt erősb lábra állitá, bátorságba helyezé egyszer-s mind más részről az ország határait is. Hogy a' Normannok vagy Dánok berohanásait megakadályozza, megtámadá őket hadával ön tartományaikban, 's ez által Németsország határait az Eideren tul Schleswigig terjeszté; itt egy száz városi telepítvényt alkota, egy markgróf igazgatása alatt (931). Különbféle tót és vandalus néptörzsököket hódoltata meg, 's belölök a' meissenai és éjszaki szász-, későbbben brandenburgi markgrófságot állitá fel. Midőn az eldödeinkkel kötött 9 évi fegyvernyugvás idejének vége közelgetett, megtagadá Henrik a' tőle kívántatott adót. Ekkor a' magyar sereg két részre válva nyomult be Thüringenbe és Szászországba, de az általok megszállatott Merseburgnál Henrikől (933 és 934) végkép megveretett. Ezen győzödelem, a' megjavított hadi fenyték 's azon tekintet gyümölcse volt, melyet Henrik, a' most már őt önkényt 's szívesen gyámolító Németek előtt szerzett. Ezóta hosszas ideig ment maradt Némethon az előbb gyakori pusztításoktól, 's Henrik Olaszországba készült, magát Romában császárrá koronáztatandó. De azonközben a' halál véget vetett életének, szerencsés és vítézi tettekkel jeles uralkodásának 16-ik esztendejében, 60 éves korában. Hídeg tetemei Memlebenből Quedlinburgba vitettek, hol innepélyesen takarítottak el. Henrik, testi 's lelki tulajdonokkal diszeskedő jeles fejedelem volt. Természeti világos esze kipótól az egészen elmulasztatott tudományos mivelődést. Azon szemrehányások, melyekkel illetetik, csak fényűzését 's véralkatából származott hibáit tárgyazzák. A' mit ő kezdett, azt fia 's utódja, I. Otto, dicséretesen folytató.

HENRIK (III.), II-ik Konrád császár fia, a' sali Frankok nemzetségből való, 1017 Geldernben Osterbeckben született, még atyja élteben (1027) királynak választatott, 's a' császári méltóságban 1039 lön atyjának utódja. Őt a' természet elmetehetségekkel, a' névelés pedig szigoru characterrel ruházta fel. Az egyháznak, minden részeiben el kellett esmernie a' tőle való függést. Három pápát foszta meg széketől, 's bele II. Kelement ülteté. A' többi papság mindenkor az ő szoros, de egyszer-s mind igazságos főfelügyázata alatt volt. A' világi uraságokat nem csak tőle függésben, hanem igában tartá. A' herczegségeket 's grófságokat tetszése szerint betölté vagy üresen hagyá, hogy lassanként elszakjanak a' Németek azon képzelettől, hogy a' herczegek az uralkodásra nézve elmulhatlanul szükségesek. Henrik általánosan önkénye szerint uralkodott, de minden vállalkozásaiban erősnek és állhatatosnak mutatkozék. Végre minden rendek megelégedetlenek lettek, de ő a' papok tetszését képmutatató buzgózkodása által mégis megnyeré, 's istenfélőnek neveztetett. Meghalt Bothfeldben 1056, fiát már előbb három évvel utódjává választván. Ezen fia

HENRIK (IV.), 1050 született, 's atyja elhunytakor csak 5 éves gyermek lévén, elsőben anyja, Agnes gyámsága alatt volt, kitől azonban,